

Anne-Laure
Van Bruaene

Om beters wille

Rederijerskamers en de stedelijke cultuur
in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Om beters wille

Om beters wille

Rederijerskamers en de stedelijke cultuur in de
Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)

Anne-Laure Van Bruaene

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Dit boek is tot stand gekomen met financiële steun van de Dexia bank (laureaat van de prijs voor geschiedenis 2004), M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting en de J.E. Jurriaanse Stichting.

Omslagillustratie: *Juerken, de nar van DeViolieren, met twee lakeien op het Antwerpse landjuweel in 1561* (Koninklijke Bibliotheek Brussel, Kostbare werken, II 13.368 C RP)

Ontwerp omslag: Geert de Koning, Ten Post

Lay-out: Prografici, Goes

ISBN 9789053565612

NUR 621

© Amsterdam University Press, 2008

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoud

Voorwoord / 9

Om beters wille. Probleemstelling en opzet / 11

Probleemstelling / 12

Middenveld, sociaal kapitaal en vroegmoderne corporaties / 12

Stad en cultuur / 13

Rituelen en drama / 14

Elite, volk en middengroepen / 15

De sociale middengroepen in de Zuidelijke Nederlanden / 16

Begripsbepaling, afbakening, bronnen, methode en opzet / 18

Deel I: De protagonisten. Rederijkerskamers en rederijkers in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650) / 23

Inleiding / 25

1. De gedramatiseerde stad: oorsprong en ontwikkeling van de rederijkerscultuur in de Bourgondische Nederlanden (ca. 1400-1466) / 27

Stedelijke literatuur voor 1400? / 27

Religieuze ommezingen en Omgekeerde Wereld / 29

De 'titels' in Westelijk Vlaanderen / 29

Religieuze feestcultuur... / 29

... en Omgekeerde Wereld / 34

Christus, heiligen en bloemen in Oostelijk Vlaanderen en Brabant / 39

De Bourgondische cultuurvernieuwers in Brugge, Gent en Ieper / 42

Conclusie / 50

2. De theaterstaat: de doorbraak van de rederijkerij in het spanningsveld tussen stad en vorst (ca. 1466-1515) / 53

Van vorm naar inhoud: het concept van de theaterstaat / 53

De eer van de stad retoricaal gerepresenteerd / 55

De rederijkers en de Bourgondisch-Habsburgse theaterstaat / 58

Het geflirt van Karel de Stoute met de rederijkerij / 58

Het cultuuroffensief van Maximiliaan van Oostenrijk en Filips de Schone / 59

De persoonlijkheid van Maximiliaan van Oostenrijk	/	60
Retoricaal geweld tijdens de opstanden in de Nederlanden (1477-1492)	/	61
‘Philippe Croit conseil’ en de architecten van het cultuuroffensief (ca. 1493)	/	63
De devotie van de Zeven Weeën en het succes van de dramatische media (ca. 1494-1515)	/	66
De Brugse privilegestrijd beslecht (1494)	/	71
De soevereine hoofdkamer De Balsemblomme in Gent (1493-1513)	/	73
De rederijkerij ingeburgerd	/	76
Gezellen, broeders en zusters: een engagement op verschillende snelheden	/	76
De broeders en zusters van de Gentse rederijderskamer Mariën Theeren (1478-1484)	/	82
Conclusie	/	85
3. Een spel van zinne: de zoektocht van de rederijders naar een eigen identiteit (ca. 1515-1585)	/	89
Een nieuwe feestcultuur?	/	89
Regionalisering en formalisering van de rederijdersnetwerken (ca. 1515-1555)	/	91
Het land van de schutters: landjuwelen en haagspelen in Brabant	/	91
Het rijk van de Heilige Geest: de dooppraktijk in Vlaanderen	/	96
De rederijderskamers op het platteland	/	101
Een regio in expansie: het Westkwartier en het Brugse Vrije	/	103
Symbiose tussen stad en platteland: het tapijtweefgebied van Oudenaarde-Geraardsbergen	/	107
Een kasselrij zonder steden: de markten van het Land van Waas	/	108
Toevluchtsoorden op het platteland: de heerlijkheden rond Antwerpen	/	109
Conclusie	/	111
4. Retorica en Reformatie: de Brusselse rederijderskamers De Corenbloem en Den Boeck (ca. 1559-1585)	/	115
‘Schandaleuse spelen’ in 1559	/	115
Geprivilegieerde gezellen en spelende personagien	/	118
Het socioprofessionele profiel van de Brusselse rederijders	/	122
Het religieuze profiel van de Brusselse rederijders	/	127
Van rederijdersnetwerk tot reformatoerisch netwerk (ca. 1559-1576)	/	130
De refreinwedstrijden van De Corenbloem (1559 en 1562)	/	131
De Antwerpse connectie	/	136
Een schakel tussen de Brabantse en Vlaamse netwerken	/	139
De moeilijke jaren zeventig van de zestiende eeuw	/	140
Radicale rederijders: de Calvinistische Republiek (1577-1585)	/	142
Conclusie	/	147

5. Retorica in crisis: de Gentse rederijderskamer Mariën Theeren (ca. 1556-1590) / 149

- Een Gentse rederijderskamer in crisis / 149
- Een lokale sociabiliteit bepaald door materiële en financiële grenzen / 150
- Het engagement van een kleine groep / 156
- Het socioprofessionele profiel van de Gentse rederijders / 157
- Het religieuze profiel van de Gentse rederijders (ca. 1539-1577) / 162
- De Gentse Calvinistische Republiek (1577-1584) / 167
- Conclusie / 171

6. De naproloog: de paradoxen van de rederijderscultuur in de Spaanse Nederlanden (ca. 1585-1650) / 173

- De reputatie van de zeventiende-eeuwse rederijders / 173
- Malaise en overlevingsstrategieën (ca. 1585-1609) / 174
- Een nieuwe theaterstaat (ca. 1609-1621)? / 177
- De rederijderij binnenskamers (ca. 1621-1650) / 183
- Conclusie / 188

Conclusie. Deel I / 189

Deel II: De motieven. De rederijderscultuur als paradigma van de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden / 195

Inleiding / 197

7. Devotie als motief: veruiterlijking en verinnerlijking van een nieuwe lekenvroomheid / 201

- 'Sans religion, pas d'association'. Corporaties en lekenvroomheid / 201
- De cultus aan de patroonheilige en God / 202
- De rederijderskamers en de civic religion in de Nederlanden / 205
- Van civic body naar regionale religieuze netwerken / 208
- Van geritualiseerde devotie naar geëngageerde spiritualiteit / 210
- Conclusie / 214

8. Harmonie en eer als motieven: de economie van de symbolische uitwisselingen in de Nederlanden / 217

- Symbolische competitie en stedelijke identiteit / 217
- Harmonie en wederkerigheid als motieven / 218
- Eer als motief / 223
- Conclusie / 229

9. Lering en vermaak als motieven: flexibele voorschriften voor een stedelijke communicatieve praktijk / 231

- Vraagtekens bij het 'burgerlijk beschavingsoffensief' / 231
- Troost en vermaak voor een breed publiek / 233
- Lering voor de eigen groep / 234
- Regels voor gepast gedrag binnen de symbolische ruimte van de rederijderskamer / 236

Voorschriften in verband met de kamerpraktijk /	237
Voorschriften in verband met de relatie tussen rederijders onderling /	241
Voorschriften in verband met de verbale relatie tot God en de duivel /	243
Voorschriften in verband met kansspelen en handeldrijven /	244
Voorschriften voor gepast gedrag buiten de symbolische ruimte van de rederijderskamer /	246
Conclusie /	248
Conclusie. Deel II /	251
Algemeen besluit /	253
Codes rederijderskamers /	259
Beknopte handleiding bij bijlage 1: Repertorium van rederijderskamers in de Zuidelijke Nederlanden en Luik, 1400-1650 /	263
Overzicht kaarten, tabellen, grafieken, afbeeldingen en digitale bijlagen /	267
Noten /	269
Bibliografie /	323

Voorwoord

Eén zaak staat vast: door op 1 januari 1998 in het VNC-project *Rederijkers: conformisten en rebellen. Literatuur, cultuur en stedelijke netwerken (1400-1650)* te stappen, ben ik op een fantastisch onderzoeksobject gestoten. Vele collega's hebben verzucht dat dit nu eens een onderwerp is dat ook 'de mensen' kan interesseren. In de studie van de rederijkerskamers heb ik dan ook die thema's teruggevonden die me naar een studie als geschiedenis hadden gedreven: kunst en literatuur, maar dan in een sociale context, religie en in het bijzonder 'ketterij', het vraagstuk van een eigen identiteit...

Omdat ik het voorrecht heb genoten het overgrote deel van de afgelopen jaren te doen wat ik graag doe, moet ik aan vele mensen mijn dank betuigen. In de eerste plaats wil ik mijn promotor Hilde de Ridder-Symoens bedanken, die steeds vol enthousiasme het rederijkersproject heeft begeleid. Ik wil ook graag Marc Boone bedanken, die me de kans heeft gegeven mijn proefschrift in het kader van het IUAP-project *Stedelijke samenleving in de Lage Landen (late middeleeuwen-16de eeuw)* af te werken. Een bijzonder 'dank u wel' richt ik tot de collega's met wie ik het nauwst heb samengewerkt (en lief en leed heb gedeeld) in en om de VNC- en IUAP-projecten: Susie Speakman Sutch, Arjan van Dixhoorn, Elodie Lecuppre-Desjardin en Jelle Haemers. Nog vele andere mensen ben ik dank verschuldigd voor hun bijdrage tot dit boek door inhoudelijke discussies, het nalezen van hoofdstukken, praktische hulp en het verlenen van morele ondersteuning. Alvast mijn deemoedige verontschuldigingen voor wie ik zou vergeten, maar op eigen risico vernoem ik toch Peter Arnade, Claire Billen, Wim Blockmans, Bruno Blondé, Bruno Boute, Herman Brinkman, Stijn Bussels, Myriam Carlier, Dirk Coigneau, Claudine Colyn, Johan Dambruyne, Hilde De Baets, Anuschka De Coster, Thérèse de Hemptinne, Tine De Moor, Bert De Munck, Els De Vreese, Laurence Derycke, Isabelle Devos, Jan Dumolyn, Willem Frijhoff, Agnes Gelaude, Koen Goudriaan, Anke Greve, Katrien Heene, Inge Hofsink, Ann Kelders, Johan Kopenol, Thijs Lambrecht, Hannes Lowagie, Samuel Mareel, Guido Marnef, Nelleke Moser, Octaaf Mus, Johan Oosterman, Herman Pleij, Judith Pollmann, Karel Porteman, Bart Ramakers, Inge Schoups, Remco Sleiderink, Tim Soens, Hugo Soly, Marijke Spiess, Peter Stabel, Robert Stein, Erik Thoen, Dries Thys, Paul Trio, Freddy Van Besien, Jan Van der Stock, Maarten Van Dijck, Bram Van Oostveldt, René van Stipriaan, Filip Van Tricht, Marc Van Vaeck, Linde Vandeveldde, Petra Vanhoutte, Nele Vanslembrouck, René Vermeir, Christine Waslander, Werner Waterschoot en verder alle mensen van de vakgroepen Nieuwe en Middeleeuwse Geschiedenis

en van het IUAP-project die nog niet werden genoemd. Ook veel dank aan alle rederijverenigingen en instellingen die mijn verzoek om informatie hebben ingewilligd (in het bijzonder dr. De Wolf en Roger Dansercoer) en zeker ook aan de studenten geschiedenis van de Universiteit Gent die mijn zin voor het ambacht hebben aangescherpt.

Tot slot enkele warme maar ontoereikende woorden van dank voor de mensen die mij het dierbaarst zijn: mijn ouders (ook maar niet alleen voor de materiele hulp), mijn broer en schoonzus, mijn vrienden (met een speciale vermelding voor Sophie). En dan resten me nog vele dikke zoenen voor mijn twee lieve mannen: Maurice en Frederik.

Om beters wille. Probleemstelling en opzet

And they shall win no more with all, but a scale of silver weighing 6 ounces! I would to God that some of our gentlemen and noblemen of England had seen this (I mean them that think the world is made of oatmeal) and then it would make them to think that there are others as we are. And so provide for the time to come: for they that can do this, can do more.

(Antwerpen, 4 augustus 1561, fragment uit het verslag van Richard Clough over het begin van het landjuweel aan zijn meester, Sir Thomas Gresham, koninklijk handelaar en adviseur van Elisabeth I.¹)

De rederijkers nemen al enkele jaren een voornamelijk plaats in de Nederlandse literatuur- en cultuurgeschiedenis in. Veronachtzaamd zijn ze nooit echt geweest. Sinds de late achttiende eeuw hebben geleerden als Willem Kops (1774), G.D.J. Schotel (1862-1864), J.J. Mak (1944) aan Nederlandse zijde en Prudens Van Duyse (1861) aan Vlaamse zijde monografieën over de rederijkerij geschreven.² Daarin hamerden ze stuk voor stuk op de belangrijke rol van de rederijkerskamers in de Nederlandse beschavingsgeschiedenis. Opvallend is evenwel dat deze (en andere) auteurs zich haast overwegend negatief uitlieten over de literatuur van de rederijkers die ze als kleinburgerlijk en gekunsteld typeerden. Onder impuls van Antonin Van Elslander en W.M.H. Hummelen is sinds de jaren vijftig van de vorige eeuw dat negatieve beeld van de rederijkersliteratuur gaandeweg gecorrigeerd door een aantal vernieuwende en gedegen studies over de literaire genres van de rederijkers zoals de refreinen, de spelen van zinne, de esbattenementen, de tafelspelen en meer algemeen de rederijkerspoëtica.³ In die studies wordt de rederijkersliteratuur telkens in haar historische context geplaatst. Toch zijn het vooral de medioneerlandici Herman Pleij en Bart Ramakers die door hun brede cultuurhistorische benadering de veelzijdigheid van de rederijkerscultuur aan de orde hebben gesteld. Zij hebben ieder vanuit hun eigen invalshoek terecht gewezen op het belang van de rederijkers in de opbouw van een specifieke stadscultuur in de Nederlanden in de late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd.⁴ Tegelijkertijd is zo de nood aan een moderne sociaalhistorische benadering van het rederijkersvraagstuk gebleken.⁵

Vele lokale historici hebben waardevolle bouwstenen aangeleverd voor de geschiedenis van de rederijkerscultuur.⁶ Slechts een handjevol historici, onder wie Eugeen Van Autenboer, Johan Decavele en recenter F.C. van Boheemen, Th.C.J. van

der Heijden en Gary Waite, hebben ook meer algemeen onderzoek verricht naar de sociale achtergrond en het religieuze profiel van de rederijkers.⁷ Daarom werd aan het einde van de jaren negentig van de vorige eeuw de aanzet gegeven tot een breed, brongericht ‘rederijkers’-project waarin literatuurhistorische en sociaalhistorische vraagstellingen werden geïntegreerd: *Rederijkers: conformisten en rebellen. Literatuur, cultuur en stedelijke netwerken (1400-1650)* (gefinancierd door het Vlaams Nederlands Comité voor Nederlandse Taal en Cultuur). Het historische luik bestond uit twee parallelle onderzoeken naar twee geografisch afgebakende gebieden: de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden. Dit boek is gewijd aan de rederijkerscultuur in de Zuidelijke Nederlanden. Hoewel andere accenten worden gelegd, vormt het samen met het boek van Arjan van Dixhoorn over de Noordelijke Nederlanden een tweeluik over de rederijkerscultuur in de Nederlanden in de periode 1400-1650.

Probleemstelling

Brede analyses van de Nederlandse cultuur zijn er vooral met betrekking tot de Noordelijke Nederlanden, en dan in de eerste plaats de Hollandse Gouden Eeuw.⁸ In de recentste geschiedenis van die Gouden Eeuw problematiseren Willem Frijhoff en Marijke Spies de uitgangspunten van de oudere geschiedenissen, maar houden ze toch vast aan het bijzondere van de zeventiende-eeuwse Noord-Nederlandse cultuur. Dat bijzondere zoeken Frijhoff en Spies in een stedelijke samenleving waarin de middengroepen een centrale rol speelden en die werd gedreven door twee motoren: religie en een actieve discussiecultuur. Frijhoff en Spies wijzen daarbij ook op de grote mate van participatie in allerlei vormen van vrijwillige verenigingen.⁹

Deze studie wil aantonen dat zich reeds in de vijftiende en zestiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden een krachtig verenigingsleven ontwikkelde dat gedragen werd door de sociale middengroepen die op zoek waren naar een eigen religieuze identiteit en die hun eigen stem wilden laten horen over allerlei maatschappelijke kwesties. We schuiven de hypothese naar voren dat de dynamiek van de stedelijke cultuur in de Nederlanden kan worden gemeten via een kwantitatieve en kwalitatieve analyse van de ontwikkeling van dat verenigingsleven. De rederijderskamers vormen door hun nadruk op publieke communicatie daarvoor een ideale testcase. Dat de rederijderskamers een belangrijke rol speelden in de ‘stadscultuur’ in de Nederlanden is een stelling van vele recente studies. Het is de bedoeling in dit boek die rol niet enkel te beschrijven en verder te analyseren, maar ook het concept van de stadscultuur zelf te problematiseren. Daarbij wordt voortgebouwd op het recente onderzoek naar de rol van de sociale middengroepen in de samenleving van de Zuidelijke Nederlanden. De collectieve culturele praktijken van deze middengroepen zullen in deze studie centraal staan.

Middenveld, sociaal kapitaal en vroegmoderne corporaties

Het verenigingsleven wordt tegenwoordig beschouwd als een onderdeel van het middenveld, de *civil society* of ook nog *civic culture*. Enkele recente sociologi-

sche studies met betrekking tot de hedendaagse samenleving hebben het belang van het verenigingsleven in de bemiddeling tussen burgers en het politieke en economische systeem benadrukt. Zo is uit een onderzoek door het team van Mark Elchardus gebleken dat in Vlaanderen de participatie in het verenigingsleven hoog is en dat die participatie bijdraagt tot democratische inburgering.¹⁰ In de studie van Elchardus wordt af en toe verwezen naar de 'lange en invloedrijke traditie van gilden, corporaties, stedelijke rechten en protestantse kerkgemeenschappen', maar die traditie wordt niet als een verklaringsgrond voor de actuele situatie in Vlaanderen aangevoerd.¹¹ Dat gebeurt wel in een gelijkaardige studie van Robert Putnam over Italië. Putnam legt een verband tussen de efficiëntie en het goede imago van de regionale besturen in Noord-Italië en de hoge participatie van de bevolking in het verenigingsleven, dit in tegenstelling tot Zuid-Italië. Het antwoord op de vraag waarom het burgerlijke engagement in het noorden veel hoger ligt dan in het zuiden, zoekt Putnam in het middeleeuwse Italië. In het noorden ontstonden in de hoge Middeleeuwen communes die kozen voor een sterke mate van zelfbestuur, waarvoor een aanzienlijk deel van de mannelijke stedelingen werd geëngageerd. Daardoor werden in tegenstelling tot het feodale zuiden vooral de horizontale relaties benadrukt. Bovendien werd de ervaring van de commune versterkt doordat mensen lid konden worden van zeer uiteenlopende, elkaar overlappende verenigingen: gilden, broederschappen, wijkverenigingen, parochiebesturen... Hierdoor kreeg de bevolking in het noorden de kans duurzaam sociaal kapitaal op te bouwen en aan de volgende generaties door te geven.¹²

Sociaal kapitaal bestaat enerzijds uit normen over de wederkerigheid van handelingen – ik doe iets voor jou omdat ik weet dat jij dan ooit iets terug doet voor mij – en anderzijds uit netwerken van 'burgerlijk' (civic) engagement die gekenmerkt worden door horizontale relaties, zoals verenigingen gaande van gilden tot sportclubs. Die normen en netwerken zijn onlosmakelijk verbonden met de notie van vertrouwen. Precies door de nadruk op wederkerigheid en netwerken is sociaal kapitaal een publiek goed, in tegenstelling tot economisch kapitaal, dat doorgaans een privaat goed is.¹³ Het is Putnams stelling dat het sociaal kapitaal dat een samenleving kan mobiliseren, door langetermijn historische ontwikkelingen wordt bepaald en anderzijds precies door de interne, zelfversterkende logica – vertrouwen leidt naar meer vertrouwen, wantrouwen naar meer wantrouwen – die ontwikkelingen mee kan bepalen. Er kan een aantal belangrijke kanttekeningen worden geplaatst bij Putnams aantrekkelijke maar politiek gekleurde stellingen.¹⁴ Door zijn nadruk op institutioneel historisch onderzoek nodigt hij echter de historici uit de handschoen op te nemen. Er is alvast gewezen op de relevantie van Putnams stellingen voor het vroegmoderne broederschaponderzoek.¹⁵

Stad en cultuur

Sinds de literatuurhistoricus Herman Pleij zijn studie met de enigmatische titel *De sneeuwpoppen van 1511* de ondertitel *Stadscultuur in de late middeleeuwen* meegaf, staat het begrip 'stadscultuur' in het brandpunt van de lopende debatten tussen onder-

zoekers van de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden.¹⁶ Dit betekent allerm minst dat het concept 'stadscultuur', zoals het op de Nederlandse context van vooral de late middeleeuwen wordt toegepast, duidelijk is omschreven. Wie het concept hanteert, gaat ervan uit dat de stad, ondanks de sociale verschillen en spanningen tussen haar inwoners, een eigen specifieke cultuur had die verschilde van de cultuur van bijvoorbeeld het platteland of het hof. De stad is een aantrekkelijke casus. Door de grote kritische massa, door de intensiteit van de contacten tussen verschillende sociale groepen, door de sterke mobiliteit en door de veelheid en diversiteit van de overgeleverde bronnen is precies de dynamiek en flexibiliteit van de culturele vormen en praktijken er beter waarneembaar.¹⁷

Maar wat is een stad? Cultuurhistorici expliciteren deze vraag zelden.¹⁸ Nochtans staat of valt de these van het bestaan van een specifieke stadscultuur naargelang de wijze waarop men het begrip 'stad' definieert. Deze definitie blijkt voor de periode van het Ancien Régime problematisch te zijn. Stadshistorici aanvaarden niet langer een juridisch criterium (het hebben van stadsrechten), maar definiëren steden als 'centrale plaatsen'.¹⁹ In feite circuleren in de historiografie twee concepten van wat een stad is en van wat stadsgeschiedenis zou moeten zijn. Volgens de oudere, meer gesloten visie is een stad een onafhankelijke variabele, een actief sociaal lichaam met een duidelijke samenhang. Volgens de recentere, open visie is een stad een afhankelijke variabele, een subsysteem binnen een veelomvattender systeem. In deze visie wordt meer aandacht besteed aan de functie van de stad als centrale plaats binnen een plattelandsregio of binnen een groter netwerk van steden.²⁰

In het onderzoek naar stadscultuur is men tot nog toe haast altijd impliciet uitgegaan van het eerste model. Een verklaring is dat de tijdgenoten vaak zelf de lichaamsmetafoor met betrekking tot de eigen stad gebruikten en dus op het eerste gezicht hun stad als een gesloten, zelfstandige entiteit beschouwden.²¹ Historici hebben deze en andere metaforen wel behandeld als ficties, maar juist daarom de meeste aandacht geschonken aan de constructie van de verhoudingen binnen de stad. Dit wordt in de hand gewerkt doordat men meestal één stad bestudeert, waardoor de centrale probleemstelling of en waarom steden een specifieke cultuur hadden, impliciet verengd wordt tot de vraag of en waarom de bestudeerde stad een eigen cultuur had.²² Het is de bedoeling van dit boek de definitie van een stad als 'centrale plaats' in het onderzoek naar de stedelijke cultuur – een concept dat we zullen verkiezen boven dat van 'stadscultuur' – te integreren en zo de centrale dynamiek van de stedelijke cultuur in de Nederlanden bloot te leggen.

Rituelen en drama

Het conceptueel en methodologisch erg vernieuwende onderzoek uit het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw naar de stedelijke cultuur in Italië ten tijde van de Renaissance wordt nog steeds als exemplarisch beschouwd. In hun studies over Florence en Venetië voerden de Amerikaanse historici Richard C. Trexler, Ronald F.E. Weissman en Edward Muir aan dat de stedelijke identiteit door rituelen geconstrueerd, gecontinueerd en getransformeerd werd. Onder

invloed van antropologen als Clifford Geertz definieerden ze rituelen als sociale constructies zonder vaste betekenis.²³ De meeste aandacht ging naar publieke rituelen zoals processies, optochten en intredes, die met de algemene term 'feestcultuur' worden omschreven onder verwijzing naar het Latijnse *festum*.²⁴

De idee van een stedelijke gemeenschap die zichzelf definieerde door geritualiseerde, vaak sterk gedramatiseerde handelingen en die daarbij creatief gebruikmaakte van de publieke ruimte, roept het beeld op van de stad als theater.²⁵ Dat 'stedelijk theater' staat ook sterk in de belangstelling van literatuurhistorici. Niet alleen geeft deze publieke context een nieuwe betekenis aan de bekende toneelteksten. Ook heeft het de nood doen gevoelen een speurtocht te beginnen in de archieven naar sporen van die vormen van toneel waarvan geen teksten bewaard gebleven zijn. Meest doorgedreven is het REED-project (*Records of Early English Drama*), dat alle brokjes met gegevens over toneel- en muziekopvoeringen vóór de tijd van Shakespeare uit de Britse archieven wil opvissen en door middel van bronnenuitgaven en een website aan de onderzoekers ter beschikking wil stellen.²⁶ Door de historische methode is het accent ook steeds meer komen te liggen op opvoeringspraktijken, waardoor de vragen naar context en betekenis van het toneel in de stad meer en meer samenvallen met die van historici die meer algemeen de stedelijke rituelen bestuderen.

Elite, volk en middengroepen

De concepten volks- en elitecultuur zijn vooral door toedoen van de studies van Peter Burke en Robert Muchembled lange tijd prominent aanwezig geweest in het historisch onderzoek naar de vroegmoderne tijd.²⁷ Hoe krachtig deze thesen ook waren voor de verdieping van het inzicht in het cultuurbegrip van het Ancien Régime, de houdbaarheid van de tweedeling elite-volk wordt steeds meer ter discussie gesteld. Vooral de negatieve invulling van het begrip volk is problematisch: tot het volk behoorden volgens dit model al diegenen die niet tot de elite behoorden, of iets concreter, al diegenen die geen toegang hadden tot de officiële, hoge, geletterde cultuur. Daardoor blijft 'het volk' in de analyse een grote ongedifferentieerde groep, waarbij de invloed van categorieën als sociale status en gender schemerig blijft.²⁸ Een aantrekkelijk alternatief, waardoor niet te veel aan zeggingskracht wordt ingeboet, is om de tweedeling volk-elite om te zetten in een driedeling volk-middengroepen-elite. Daar kunnen niet enkel sociaal-economische maar ook culturele motieven voor worden aangevoerd.

Vele historici erkennen het bestaan van een middenklasse in de vroegmoderne maatschappij, maar poneren dat die zich volledig met de waarden van de elite identificeerde.²⁹ De Engelse historicus Jonathan Barry heeft in zijn pleidooi voor een 'history from the middle' echter op overtuigende wijze betoogd dat de sociale middengroepen niet louter de groepen boven hen imiteerden, maar dat ze een eigen waardensysteem ontwikkelden, waarbij de nadruk lag op noties als associatie en collectiviteit. Hij argumenteert dat de middengroepen precies door de vele economische en politieke breuklijnen die hen onderling verdeelden en door de instabiliteit van het leven in de stad, de behoefte hadden om zich formeel en informeel met elkaar te verenigen. Die verenigingen droegen in sterke mate bij

tot de ontwikkeling van een gedeelde stedelijke en burgerlijke identiteit.³⁰ Barry geeft toe dat het niet eenvoudig is de middengroepen te omschrijven. Hij legt de nadruk op twee criteria: arbeid en huishouden. De leden van de middengroepen dienden in tegenstelling tot de meeste leden van de elite te werken voor hun inkomen, maar deden dat in tegenstelling tot de lagere klassen meestal zelfstandig. Hun zelfbeeld werd in de eerste plaats bepaald door het huishouden, dat vaak de kern vormde van de professionele eenheid (bijvoorbeeld een ambachtsatelier, winkel of boerderij). Kern van dit onafhankelijke huishouden was het volwassen mannelijke hoofd.³¹

De sociale middengroepen in de Zuidelijke Nederlanden

Ook onder historici van de Lage Landen groeit de consensus dat middengroepen een cruciale rol speelden in de Nederlanden van de vroegmoderne tijd, in het bijzonder de lange zestiende eeuw. Belangrijke aanzetten werden gegeven door Herman Van der Wee en Hugo Soly. Van der Wee formuleerde aan het einde van de jaren zestig van de vorige eeuw de hypothese dat de Nederlandse Opstand vanuit een langetermijnperspectief kon worden verklaard als een product van de geestelijke emancipatie van de welvarende middengroepen. Hij stelde dat de Bourgondische welvaart in de vijftiende eeuw had gezorgd voor een gevoelige uitbreiding van de stedelijke middenklasse. Belangrijkste motoren van hun emancipatie waren het onderwijs en de boekdrukkunst. Zij lagen aan de basis van de progressieve mentaliteit van de zestiende-eeuwse Nederlanders. Creativiteit was daarbij een sleutelbegrip.³² Guido Marnef bouwde in zijn studie over de Antwerpse Reformatie verder op de these van Van der Wee.³³ Johan Dambruyne legde er in zijn studie over de Gentse ambachtsmeesters op zijn beurt de nadruk op dat de corporatieve middengroepen een cruciale rol speelden in de sociaal-economische en politieke processen van de zestiende eeuw.³⁴ Ook Bert De Munck benadrukte het progressieve karakter van de ambachtsgilden in de vroegmoderne Nederlanden.³⁵

De studies waarin Zuid-Nederlandse middengroepen uitdrukkelijk een centrale positie innemen hebben vooral betrekking op het vraagstuk van de Reformatie en op de atypische metropolen Antwerpen en Gent. De sociaal-economische en politieke structuren konden echter zeer verschillen van stad tot stad. Daarom blijft het opstellen van een sociale stratificatie erg lastig. Bovendien werd de plaats van een individu op de sociale ladder niet alleen bepaald door beroep, fortuin en inkomen, maar ook door moeilijk grijpbare factoren als politieke en intellectuele macht, familiale banden en sociaal prestige.³⁶ Toch is het noodzakelijk hier een ruwe indeling te maken van de stedelijke bevolking in de Zuidelijke Nederlanden in de periode 1400-1650 om zo een beter beeld te krijgen van de sociaal-economische positie van de middengroepen.

Boven aan de stedelijke hiërarchie stond een elite van stadsadel, patriciaat (niet adellijke erfelijke geslachten) en de rijkste kooplieden en ondernemers, die leefde van beleggingen in grond en geld, van langeafstandshandel en industrie en van inkomsten uit hoge functies in de ambtenarij.³⁷ Zij deelden hun comfortabele positie met de hogere geestelijkheid die in de stad resideerde. Adel, patrici-

aat en clerus genoten allerlei sociale privileges. Het patriciaat beheerste in sterke mate het stedelijke bestuur en had soms zelfs een monopolie op de macht.³⁸ De groep hooggeschoolden die zich wijdde aan geestesarbeid kan vanuit cultureel perspectief ook bij de elite worden gerekend: stadsfunctionarissen in vaste dienst (secretarissen, griffiers, pensionarissen), lagere centrale en provinciale ambtenaren, universitair geschoolde medici en schoolmeesters van de Latijnse scholen.

De elite werd gevolgd door een uitgebreidere *middengroep*. Hiertoe moeten in de eerste plaats de hoog gespecialiseerde ambachtsmeesters en middenstanders worden gerekend, dus diegenen die de kleinschalige productie en handel domineerden. Zij waren inderdaad, volgens de definitie van Barry, in sterke mate afhankelijk van zelfstandige arbeid en van het huishouden als productie-eenheid. Hun kleine en middelgrote ondernemingen waren familiebedrijfsjes die verder steunden op de arbeid van meestal een beperkt aantal betaalde gezellen of weinig of niet betaalde leerknappen. Ze werkten doorgaans voor de lokale of regionale markt, zoals de kruideniers, meerseniers, apothekers, bakkers en slaggers. Ze konden echter ook hooggeavanceerde luxeproducten vervaardigen die internationaal gegeerd waren, zoals de schilders en tapijtwevers die soms aan het hoofd van grote ateliers stonden. Naast de meeste ambachtsmeesters kunnen ook drukkers, gewone schoolmeesters, procureurs, de meeste stadspastors, kapelaans en lagere lokale ambtenaren tot de sociale middengroepen worden gerekend.

In de grotere steden had het verval van de klassieke textielnijverheid in de vijftiende eeuw geleid tot een heroriëntatie op exportindustrieën met een zeer hoge toegevoegde waarde, zoals de productie van de duurste en beste stoffen en de kunst- en veredelingsindustrieën. In kleine steden koos men voor de productie van gestandaardiseerde goederen met een relatief grote toegevoegde waarde (voornamelijk textiel).³⁹ Naast deze exportindustrieën kende de verzorgende sector een expansie, aangezwengeld door de groeiende vraag van het gecommercialiseerde en geïndustrialiseerde platteland. In de vijftiende en zestiende eeuw maakten ambachtelijk georganiseerde beroepen als schoenmakers, fijnlederbewerker, kleermakers of hoedenmakers een bloei door in de kleine steden. Ook de kleinhandelaars (meerseniers, kruideniers, vettewarriers...) deden het erg goed.⁴⁰ De gespecialiseerde meesters genoten dan ook een redelijk prestige. In Leuven werden de activiteiten van schilders, borduurwerkers, glasmakers en goudsmiden zelfs als 'activités bourgeoises' beschouwd.⁴¹ Voor vele andere ambachtsmeesters is het moeilijker hun positie te bepalen. Terwijl kleinschalige ambachten als die van de meerseniers, bakkers en bontwerkers intern relatief weinig sociaal gediversifieerd waren, was er in de grote textiel- en bouwambachten een sterke kapitaalconcentratie, waardoor een kleine groep ondernemers de bovenhand haalde op een massa loonarbeiders.⁴²

De *lagere sociale groepen* maakten het gros van de stedelijke bevolking uit, maar ook deze groepen waren sterk gedifferentieerd. In de eerste plaats waren er de georganiseerde en geschoolde arbeiders, die in een ambacht waren ingeschreven. Het ging zowel om de gezellen en leerlingen die voor een kleine meester werkten, als de loonarbeiders die in ambachten per onderdeel van het productieproces (bijvoorbeeld de wevers, volders en ververs in de textielindustrie) waren gegroepeerd en eventueel het meesterschap bezaten. Daarnaast waren er ook

niet-georganiseerde en ongeschoolde arbeiders (mannen en vrouwen), die enkel konden rekenen op de inkomsten uit dienstarbeid en allerlei klussen. Voor alle lagere sociale groepen was de dreiging in de armoede en marginaliteit weg te zakken heel groot.⁴³

Ondanks de toenemende belangstelling blijft er onzekerheid en zelfs controverse over het precieze gewicht van de stedelijke middengroepen. Van der Wee stelde dat in de vijftiende en zestiende eeuw door de toenemende welvaart in de Nederlanden de levensstandaard van een grote groep mensen toenam en daardoor de stedelijke middenklasse een gevoelige uitbreiding kende.⁴⁴ Soly en Lis van hun kant verdedigden de these van een genadeloze sociale polarisatie zowel in de stad (vooral op basis van de Antwerpse gegevens) als op het platteland in de periode van 1450 tot 1630. Ambachtsmeesters verloren hun zelfstandige positie en werden steeds meer afhankelijk van loonarbeid in dienst van commerciële kapitalisten.⁴⁵ Verarmde plattelandsbewoners trokken massaal naar de steden en stelden de grote ondernemers zo in staat de lonen laag te houden. Minstens de helft van de zestiende-eeuwse stedelingen behoorde volgens Lis en Soly tot het proletariaat dat weinig meer dan de eigen arbeid bezat. Binnen de middenklasse kon slechts één groep de sociaal-economische positie handhaven: de ambachtsmeesters die produceerden voor de lokale markt of die luxeproducten vervaardigden voor een beperkt marktsegment.⁴⁶

De stelling van de groeiende sociale polarisatie in de zestiende-eeuwse Nederlanden werd genuanceerd door Bruno Blondé (gegevens over de kleine Brabantse stad 's-Hertogenbosch), Peter Stabel (gegevens over de kleine Vlaamse steden) en Johan Dambruyne (gegevens over Gent), die allen op het numerieke belang van de sociale middengroepen wijzen. Zij geven ook aan dat de precieze omvang van de middengroepen in een stad afhankelijk was van de economische structuren van die stad.⁴⁷ Hugo Soly wees er zelf op dat in het zeventiende-eeuwse Antwerpen door de economische reconversie (van wereldhaven tot centrum voor de productie van luxegoederen) de hooggekwalificeerde ambachtsmeesters een gouden tijd beleefden.⁴⁸ Belangrijk is dat los van de discussie over de precieze omvang van de sociale middengroepen alle onderzoekers hun grote betekenis voor de vroegmoderne Nederlandse samenleving benadrukken.⁴⁹

Begripsbepaling, afbakening, bronnen, methode en opzet

Een rederijderskamer wordt in dit proefschrift gedefinieerd als een broederschap of gilde die zich van andere broedersschappen en gilden onderscheidt doordat ze zich toelegt op de praktijk van het produceren en het opvoeren van toneelstukken en van het schrijven en het voordragen van lyrische teksten én waarvan de leden die collectieve praktijk omschrijven als het beoefenen van de 'const van retorike'. Het is met andere woorden essentieel dat een rederijderskamer zichzelf als een rederijderskamer ('camere', 'broederscip' of 'gheselscip van der retorike') beschouwt. Voor de meeste rederijderskamers impliceerde dat ook een formele erkenning door een overheid zoals de stad, de vorst en/of een hoofdkamer. Het gaat hier echter om een dynamische definitie. Zowel het gebruik van het concept 'retorike', de organisatie als broederschap of gilde, de dubbele oriëntatie op to-

neel en lyriek, als de behoefte aan formele erkenning zijn het gevolg van een vrij lange ontwikkeling die globaal gezien pas in het laatste kwart van de vijftiende eeuw, in Westelijk Vlaanderen pas in het tweede kwart van de zestiende eeuw, een eindpunt heeft gevonden.

Een rederijker wordt eenvoudigweg gedefinieerd als een lid van een rederijderskamer. Dit is een functionele definitie. Door de tijdgenoten werden termen als 'retoricien' of 'retoriker' meer algemeen gehanteerd om iemand aan te duiden die zich met de 'const van retorike' of dichtkunst inliet, los van de vraag of dat binnen een institutionele context gebeurde. Ook in de hedendaagse literatuur wordt het begrip 'rederijker', dat in feite een Noord-Nederlands neologisme uit de late zestiende eeuw is, in die ruime betekenis gebruikt.⁵⁰ De term rederijdersliteratuur wordt in dit proefschrift wel in literatuurhistorische zin gebruikt: onder rederijdersliteratuur verstaan we de literaire genres die in de rederijderskamers werden beoefend, maar die vanaf het midden van de vijftiende eeuw tot ongeveer het midden van de zestiende eeuw dominant waren in de Nederlandse literatuur tout court, zoals spelen van zinne, esbattementen en refreinen.⁵¹

Deze studie maakt deel uit van een breder onderzoeksproject naar de rederijderscultuur. De geografische beperking tot de Zuidelijke Nederlanden en Luik is dus een pragmatische keuze. Naast de geografische afbakening is er echter ook een linguïstische afbakening: dit boek behandelt de rederijderscultuur in de Nederlandstalige regio's van de Zuidelijke Nederlanden. Die keuze is ingegeven door de ontwikkelingen binnen de rederijderscultuur zelf: vanaf de zestiende eeuw bestonden de retorische netwerken in de Zuidelijke Nederlanden bijna exclusief uit Nederlandstalige rederijderskamers. In de vijftiende eeuw daarentegen waren er vaak contacten tussen de Nederlandstalige rederijderskamers (of hun voorlopers) en Franstalige gezelschappen uit bijvoorbeeld Rijsel of Doornik. Hoewel dat tot een kruisbestuiving heeft geleid, met als evidentste voorbeeld de toe-eigening door de Nederlandstalige gezelschappen van de Franse term *rhétorique*, zijn er grote verschillen in de institutionele ontwikkeling van de literaire gezelschappen in beide taalgebieden.⁵² Door de geografische en linguïstische afbakening komt de nadruk in deze studie te liggen op het Nederlandstalige gedeelte van het graafschap Vlaanderen en het hertogdom Brabant. De perifere Nederlandstalige rederijderskamers in het graafschap Henegouwen en het prinsbisdom Luik worden in mindere mate in de analyse betrokken.

De chronologische afbakening was een keuze van het onderzoeksproject. De *terminus post quem* (1400) is gemakkelijk te motiveren: de oudste gedocumenteerde rederijderskamers dateren uit de eerste helft van de vijftiende eeuw. De *terminus ante quem* (1650) beantwoordt aan de wijdverbreide opvatting dat omstreeks de vrede van Münster (1648) een einde kwam aan de maatschappelijke relevantie van de rederijderscultuur in Noord én Zuid.⁵³ Die keuze is natuurlijk niet sluitend te verantwoorden. De rederijderskamers hielden niet op te bestaan in 1650 en vervulden in de achttiende en negentiende eeuw wel degelijk nog een belangrijke, zij het grondig gewijzigde functie.⁵⁴ Deze studie concentreert zich echter op de Bourgondisch-Habsburgse periode, in het bijzonder de opeenvolgende periodes van de consolidatie van het Bourgondisch complex in het midden van de vijftiende eeuw, de crisis bij de machtsoverdracht aan de Habsburgse

dynastie rond 1500 en vooral de politieke en religieuze crisis van de zestiende eeuw. De problematiek van de rederijerscultuur in de eerste helft van de zeventiende eeuw krijgt een iets kortere behandeling.

De rederijerscultuur is tot nu toe bijna uitsluitend door literatuurhistorici als een volwaardig onderzoeksobject behandeld. Zij beperkten zich doorgaans niet tot de literaire bronnen, maar onderzochten ook historische bronnen vanuit een literair-historische vraagstelling naar de functie, opdrachtgevers en publiek van literaire teksten. Deze studie vertrekt rechtstreeks vanuit de historische bronnen en heeft een uitdrukkelijk historische vraagstelling. Uiteraard wordt daarbij ook volop gebruikgemaakt van de inzichten uit het literatuurhistorisch onderzoek. De basis van deze studie is een repertorium van rederijerskamers actief in de periode 1400-1650. Sinds de achttiende eeuw zijn al heel wat lijsten van rederijerskamers gepubliceerd. De recentste wetenschappelijke lijst werd in 1968 door Antonin Van Elslander gepubliceerd.⁵⁵ Deze lijst bevat gegevens over de 134 toen bekende rederijerskamers in de Zuidelijke Nederlanden in de vijftiende en zestiende eeuw. Met deze lijst als uitgangspunt hebben wij op basis van een intensieve literatuurstudie, een systematisch onderzoek van de stedelijke archieven en een rondvraag bij nog bestaande rederijerskamers een nieuw repertorium samengesteld met gegevens voor 227 rederijerskamers die actief waren in de Zuidelijke Nederlanden (en Luik) in de periode 1400-1650 (208 voor de periode 1400-1600).

Het repertorium bevat niet alleen de basisgegevens voor de geïdentificeerde rederijerskamers, maar ook telkens een korte geschiedenis, een overzicht van de literatuur en een overzicht van de bewaarde bronnen geproduceerd door de rederijerskamers zelf en van de voornaamste bronnen in verband met de rederijerskamer in kwestie geproduceerd door de stedelijke of centrale overheid. Het gaat om reglementen (normatieve bronnen die door of voor de kamer zijn opgesteld), ledenlijsten (lijsten van leden en/of bestuursleden), rekeningen (rekeningen opgesteld voor de administratie van de kamer), inventarissen (inventarissen van roerende en onroerende goederen en van rentetitels die de kamer toebehoorden), processtukken (stukken in verband met processen waarin de kamer als partij betrokken was), rekwesten (rekwesten door de kamer aan een overheid gericht), rentetitels (rentebrieven in het bezit van de kamer of stukken in verband met rentetransacties uitgevoerd door de kamer), correspondentie (brieven van en aan de kamer), literaire productie (overgeleverde toneelstukken in naam van de kamer opgevoerd, bundels van toneelstukken of refreinen in het bezit van de kamer of een lid van de kamer en drukken van wedstrijden door een kamer georganiseerd) en historische nota's (handschriftelijke nota's over de geschiedenis van de kamer). Een andere belangrijke bron voor het onderzoek naar de rederijerscultuur wordt gevormd door de stadsrekeningen. De meeste rederijerskamers konden immers rekenen op regelmatige of occasionele subsidies vanwege hun stadsbesturen. Ook deze gegevens werden in het repertorium verwerkt. Aan dit repertorium is bovendien een overzicht van interlokale toneel- en dichtwedstrijden gekoppeld.

Het repertorium vormt de basis van de analyses in dit boek. In de noten wordt er telkens naar verwezen. In het repertorium zelf zijn de volledige verwijzingen

naar de bronnen en de talrijke lokale studies opgenomen. Daarnaast wordt ook een beroep gedaan op bronnen met betrekking op de rederijkerij in haar geheel, zoals bronnen die door de centrale overheden werden geproduceerd (ordonnanties en plakكاتen) en allerlei andere bronnen zoals kronieken.

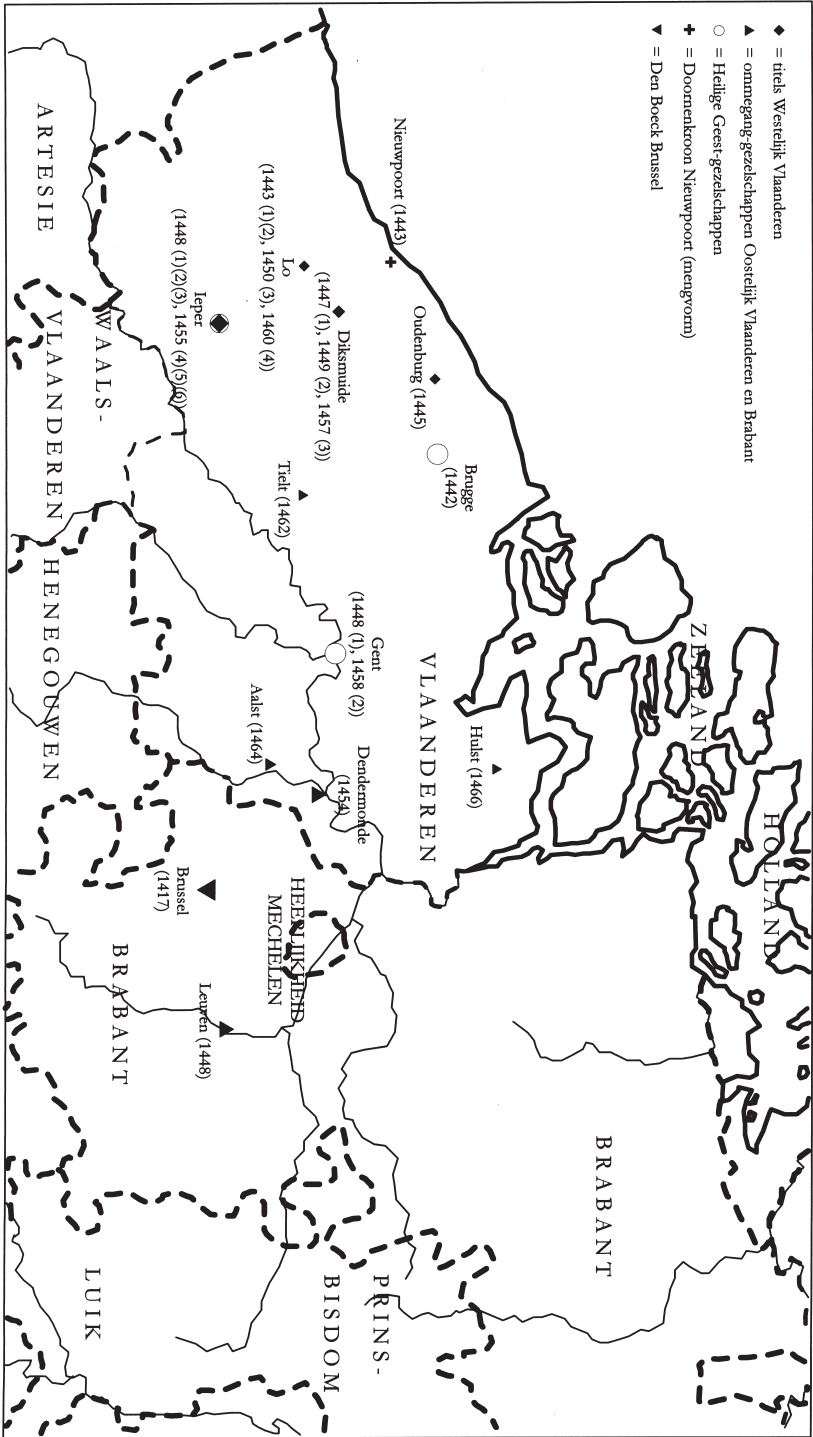
Deze studie bestaat uit twee delen. In deel I ligt de nadruk op de protagonisten van de rederijercultuur: de rederijers en de instituties die ze vormden, de rederijerskamers. Zij zijn het voorwerp van een brede analyse waarin enerzijds wordt ingegaan op de gedifferentieerde ontwikkeling en verspreiding van de rederijerskamers en hun netwerken, anderzijds op het sociale en culturele profiel van de rederijers. Op basis van ledenlijsten en rekeningen worden ook enkele casestudies uitgewerkt (Mariën Theeren in Gent, De Corenbloem en Den Boeck in Brussel). In deel II ligt de nadruk op de motieven van de stedelijke cultuur. Daarvoor wordt het discours van statuten, reglementen, rekwesten, wedstrijdkaarten en van de prologen en epilogen van gedrukte wedstrijdbundels onderzocht. In deze studie worden dus geen literaire teksten geanalyseerd. Dit is, gezien de omvang van zowel het literaire als het niet-literaire materiaal, een pragmatische keuze. Het is echter ook een inhoudelijke keuze. Het is niet zozeer de bedoeling van deze studie een bijdrage te leveren aan de contextuele literatuurgeschiedenis, dan wel de rederijerskamers als analyseobject te nemen voor een onderzoek naar de stedelijke publieke cultuur in de Nederlanden.

DEEL I: De protagonisten

Rederijerskamers en rederijers in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)

Inleiding

In dit deel wordt een diachronische analyse gemaakt van de rederijerscultuur in de Zuidelijke Nederlanden in de periode 1400-1650. Deze periode wordt ingedeeld in vier subperiodes van zo'n vijftig à zeventig jaar waarin de rederijerscultuur telkens met een specifieke uitdaging werd geconfronteerd. Hoofdstuk 1 behandelt de periode van ca. 1400 tot ca. 1466 en gaat in op het complexe vraagstuk van de opkomst en ontwikkeling van de rederijerscultuur in Vlaanderen en Brabant. Hoofdstuk 2 is gewijd aan de periode van ca. 1466 tot ca. 1515 en onderzoekt de rol van de rederijerskamers in de publieke communicatie tussen stad en vorst. Hoofdstuk 3 behandelt de periode van ca. 1515 tot ca. 1585 en gaat in op de ontwikkelingen in de feestcultuur in de zestiende eeuw, met nadruk op de regionaliseringstendenzen en de relatie tussen rederijerscultuur en Reformatie. Natuurlijk horen niet alleen de instituties zelf, maar ook de mensen die aan de basis van deze instituties stonden, een centrale plaats in te nemen in een onderzoek naar de rederijerscultuur. Aan het einde van hoofdstuk 2 wordt daarom ingegaan op de achtergrond van enkele toonaangevende rederijers en worden de resultaten gepresenteerd van een prosopografische analyse van het ledenbestand van de Gentse rederijerskamer Mariën Theeren (1478-1484). Hoofdstukken 4 en 5 zijn volledig gewijd aan de prosopografische analyse van het ledenbestand van drie rederijerskamers: in hoofdstuk 4 de Brusselse rederijerskamers De Corenbloem en Den Boeck (ca. 1559-1585) en in hoofdstuk 5 de Gentse rederijerskamer Mariën Theeren (ca. 1556-1590). De keuze van deze casussen is ingegeven door de beschikbaarheid van het bronnenmateriaal, maar ze geven een goede illustratie van de lokale variaties in de rederijerscultuur. Hoofdstuk 6 ten slotte, dat de periode van ca. 1585 tot ca. 1650 behandelt, is opgevat als een epiloog en behandelt de paradoxen waarmee de rederijerscultuur in de eerste helft van de zeventiende eeuw werd geconfronteerd.

Kaart 1: Rederijersgezelschappen in de Zuidelijke Nederlanden, 1400-1466

1. De gedramatiseerde stad: oorsprong en ontwikkeling van de rederijerscultuur in de Bourgondische Nederlanden (ca. 1400-1466)

Stedelijke literatuur voor 1400?

TEN TIJDE VAN BISSCHOP LAMBRECHT (1094-1115) woedde in Atrecht en omstreken een ernstige epidemie. De Heilige Maagd verscheen er aan twee minstrelen ('jongleurs') die elkaar al een tijdje naar het leven stonden. Ze verzocht hen zich in de kathedraal te verzoenen. Als dit gebeurde, zou een vrouw gekleed als de Maagd de trappen van het koor afdalen en hun een kaars overhandigen, waarvan de was vermengd met water de zieken zou genezen. Zo gezegd zo gedaan en na de miraculeuze genezing werd ter verering van de goddelijke kaars een broederschap opgericht.¹

Tot zover de stichtingsmythe (ca. 1175-1200) van het 'carité Notre Dame des jogleors et des borgois', dat waarschijnlijk in de tweede helft van de twaalfde eeuw werd opgericht. De broederschap, die door het bezit van de heilige kaars ook buiten Atrecht een grote uitstraling kreeg, was in de eerste plaats een professionele vereniging van minstrelen. Ze stond echter ook open voor Atrechtse burgers.² Maar precies door de aanwezigheid van die minstrelen, die meestal als acteurs of muzikanten, soms ook als dichters actief waren, ontwikkelde de broederschap zich als een brandpunt van stedelijke literaire activiteiten.³ Naast de 'carité' bestond in de tweede helft van de dertiende eeuw bovendien nog een andere literaire instelling in Atrecht: 'le Puy'. Deze 'puy' organiseerde publieke literaire bijeenkomsten waaraan niet alleen Atrechtse poorters, maar ook clerici, ridders en vreemdelingen deelnamen.⁴

De 'carité' en de 'puy' van Atrecht zijn beroemd, omdat ze als de oudste voorbeelden van een geïnstitutionaliseerde stedelijke literaire praktijk in de Nederlanden gelden. Het al dan niet bestaan van een specifiek stedelijke literatuur voor 1400 is het voorwerp van een langlopende discussie tussen literatuurhistorici die het Franse, Nederlandse en Duitse taalgebied bestuderen. Men is eensgezind over het feit dat de steden in deze regio's in de vijftiende en de zestiende eeuw met het succes van de *puy*s, *sociétés joyeuses*, *Singschulen* en rederijerskamers op een rijke geïnstitutionaliseerde literaire cultuur konden bogen. De vraag is echter of er in de eeuwen daarvoor significante voorlopers te detecteren zijn.⁵ In de Nederlanden waren er al vanaf de twaalfde eeuw belangrijke culturele stimuli, zoals de graduele invoering van de volkstaal in de administratie.⁶ De paradox is echter dat hoewel de steden in Vlaanderen rond 1300 hun economische en politieke zenit bereikten, ze op literair gebied nog steeds aansluiting zochten bij de hoofse cultuur.⁷

De stelling dat voor 1400 van een stedelijke literatuur zowel qua stof- of themakeuze als qua institutionele omkadering nauwelijks sprake was, werd het sterkst geformuleerd door de Duitse literatuurhistorica Ursula Peters. Er was volgens haar wel sprake van literatuurproductie of -consumptie in de stad, maar die kon bezwaarlijk als literatuur van de stad of meer bepaald van de 'burger' worden bestempeld.⁸ Ook de casus van de Atrechtse literaire gezelschappen werd door haar gedeconstrueerd. Volgens Peters is de 'puy' een fictie uit de dertiende-eeuwse Atrechtse literatuur. Pas in de vijftiende eeuw heeft het literaire thema van de 'puy' stedelingen geïnspireerd tot de oprichting van literaire gezelschappen. De 'carité' is wel historisch te documenteren, maar er zijn geen aanwijzingen dat de broederschap dichtwedstrijden of theateropvoeringen heeft gesponsord. De literaire en muzikale praktijk speelde slechts een bijrol in het primair devotieel en caritatieve gezelschap.⁹

Walter Prevenier gaf een heel andere interpretatie aan de Atrechtse casus. Hij beschouwde hem als een indicator dat andere machtige steden zoals Brugge en Gent in de dertiende eeuw vergelijkbare instituten hebben geherbergd.¹⁰ Er zijn aanwijzingen dat er rond het midden van de veertiende eeuw een gilde van minstrelen in Brugge was, dat zich op de Heilige Maagd van Atrecht beriep. Jo Reynaert suggereerde dat de teksten uit het Gruuthuse-handschrift, dat rond 1400 in Brugge vervaardigd werd, wel eens in het milieu van deze minstrelen zou kunnen zijn ontstaan.¹¹ Verschillende teksten uit een ander befaamd Middelnederlands verzamelhandschrift, het handschrift Van Hulthem dat eveneens rond 1400 werd samengesteld, werden door Herman Pleij in de stedelijke context van het veertiende-eeuwse Brussel gesitueerd.¹² Pleij verzette zich hevig tegen Peters' these dat van een burgerlijke literatuur voor 1400 geen sprake kon zijn. Terwijl Prevenier het blijvende succes van de hofse literatuur verklaarde door te argumenteren dat de mentaliteit van de stedelijke elites niet veel verschilde van die van de adel,¹³ stelde Pleij dat de burgerij vanaf de veertiende eeuw een heel eigen ideologie ontwikkelde. Het was precies de creatieve omgang met het hofse erfgoed, de annexatie van stof en thema's en de adaptatie ervan aan de eisen van de stedelijke moraal, die aan de basis lagen van de culturele identiteit van de burgerij.¹⁴

Het debat over het bestaan van een stedelijke literatuur voor 1400 is nog niet afgesloten. De rederijderskamers kunnen hierin slechts een zijdelingse rol spelen, aangezien hun institutionalisering volledig in de vijftiende eeuw te situeren is. Toch moet ook de vraag naar de antecedenten van deze rederijderscultuur met nadruk worden gesteld. Over het ontstaan van de rederijderij bestaan talloze hypothesen. Volgens de gangbaarste thesen waren de rederijders erfgenamen van de 'ghesellen van den kerke' die in de kerk speelden, van de 'ghesellen van der stede' of 'van den spele' die op ommegangsdagen of kerkelijke feestdagen optraden, van de zottengilden die op vastenavond opvoeringen verzorgden, van de 'ghesellen van esbatemente' die meetrokken naar schutterswedstrijden, én van de Noord-Franse puy's.¹⁵ De essentie is tot nu toe echter ongrijpbaar gebleken, doordat nauwelijks rekening gehouden werd met ruimtelijke en chronologische variaties en met de verschillende socioculturele contexten waarin de rederijderscultuur ontstond.

Religieuze ommegangen en Omgekeerde Wereld

Het vroegst gedocumenteerde voorbeeld van religieus toneel in het Middelnerlands dateert van 1391-1392, toen in Dendermonde 'ghesellen' in de paasdagen een Verrijzenisspel vertoonden. Ook andere gegevens duiden erop dat het laatste kwart van de veertiende eeuw een cruciale periode was in de ontwikkeling van het religieuze volkstalige toneel dat was ingebed in de sociale en organisatorische context van de stad. In de kathedraal van Kamerijk werd in 1376 een Verrijzenisspel opgevoerd. Van hetzelfde jaar dateert de eerste vermelding van de *Corpus Christi Cycle* in het Engelse York. In de rekeningen van Dendermonde uit 1377 is reeds sprake van 'ghesellen die Onze Heere en de apostelen waren' in de lokale ommegang. In dit geval ging het wellicht om verklede mannen die in de ommegang opstapten, niet om een gedramatiseerd spel zoals in 1391-1392.

Dendermonde is slechts een vroeg voorbeeld van een bredere trend. Vanaf het laatste decennium van de veertiende eeuw worden de vermeldingen van gesubsidieerd religieus toneel in het Nederlandse taalgebied snel erg talrijk.¹⁶ Dat religieuze toneel was een cruciale factor in de uitbouw van de laatmiddeleeuwse *civic religion*, gepropageerd door de stedelijke overheid maar mede gedragen door de brede stedelijke middengroepen. Die *civic religion* gaf de christelijke praktijk een nieuwe inhoud door ze tot het voertuig van de stedelijke communale waarden te maken en een nieuwe vorm door vooral de dramatische en rituele aspecten te benadrukken. De meest bevoorrechte vorm was de lokale processie, vaak ter ere van het Heilige Sacrament, die de hele stedelijke bevolking in een vastgelegd schema samenbracht.¹⁷ De bronnen suggereren dat het in het kader van de ommegangen was dat het toneelspel zich ontwikkelde, hand in hand met het genre van de *tableaux vivants*.¹⁸ Daarnaast werden spelen op religieuze feestdagen als Pasen, Pinksteren en Onze-Lieve-Vrouw-Hemelvaart opgevoerd en ter gelegenheid van vastenavond en kermisdagen. In deze op het eerste gezicht dubbelzinnige context van plechtige religieuze vieringen en uitbundige carnavaleske anarchie werd een van de belangrijkste stimulansen gegeven voor de ontwikkeling van de rederijerscultuur.

De 'titels' in Westelijk Vlaanderen

Religieuze feestcultuur...

De complexiteit van de religieuze feestcultuur wordt goed geïllustreerd door het Ieperse voorbeeld. In de Ieperse Tuindagprocessie, die jaarlijks ter ere van Onze Lieve Vrouw in augustus omging, traden vanaf het begin van de vijftiende eeuw gezelschappen van allerlei aard op. Een post uit de stadsrekeningen van 1410 beschrijft de groepen die optraden in en om de ommegang van dat jaar:¹⁹

Noch anderen wijn ghepresenteert up den voorseide dach van ouste **den gheselscepen van binnen ende buten die ghespeilt hadden de tijt van der processie gheduerende 's achternoens en up de andre daghen naervolghende, tote dat zij al vulspeilt hadden 't gheesteleke ende 't werleke ende d' abatementen.** Dat 's te wetene **de gheesteleke gaende in de processie:** Onser Vrouwen ghilde, den ghesellen van Risele, Sente Pieters prochie ende den ghesellen van Doorneke, elk gheselscepe 4 kannen wijns.

Den werleken gaende in de processie voorseid: Sint Jacops prochie ende den ghesellen Sonder Ghelt, elken 4 kannen wijns. Ende **den ghesellen van den abatementen die speilden up den voorseide dach ende de daghen naervolghende**: die van Risele, die van Doerneke, die van Brueghe, die van Belle, die van Dixmude, den ghesellen van Sinter Nicolausprochie, die men scelt Blide sonder ghelt, den ghesellen van Sint Jacops prochie, den Masseel ende zinen ghesellen, Hanneken Baers ende zinen ghesellen, den gheselscepe van Spaderijke, den gheselscepe van den Royaerds ende den gheselscepe van den Dralaerds, elken 4 kannen wijns.²⁰

Wat precies onder de term ‘spelen’ moet worden begrepen, is hier nog niet helemaal duidelijk.²¹ Er wordt in de eerste plaats een onderscheid gemaakt tussen geestelijke ‘spelen’, wereldlijke ‘spelen’ en ‘esbattementen’. Ook de verschillende groepen worden volgens dat criterium ingedeeld. In de eerste plaats zijn er de geestelijke en wereldlijke groepen die meegaan in de processie. Wellicht beelden die geestelijke en wereldlijke groepen figuren uit in de ommegang zonder dat er sprake was van een dramatisch spel. Een derde categorie waren de ‘ghesellen van den abatementen’, die op de dag van de ommegang en de daaropvolgende dagen speelden. Hier kunnen we er wel van uitgaan dat het om dramatische opvoeringen ging, hoewel ook acrobatieën en dergelijke wellicht tot het repertoire behoorden. De groepen waren afkomstig uit steden als Rijsel, Doornik, Brugge, Belle en Diksmuide en uit Ieper zelf. Bij de Ieperse groepen worden twee gezelschappen expliciet als parochiegezelschappen aangeduid, waarvan één daarnaast ook de naam ‘Blide sonder ghelt’ voerde. Daarnaast waren er ook twee gezelschappen die bekendstonden onder de naam van hun aanvoerder en drie gezelschappen die zich sierden met een op het eerste gezicht ludieke naam. Dit laatste type ‘ludieke’ gezelschappen luidde een nieuwe trend in. In 1427 bijvoorbeeld maakten de Ieperse stadsrekeningen voor de Tuindagprocessie gewag van de ‘spelers van den Royaerds’, de ‘spelers van den Crancbestiers’, de ‘spelers van Herten Wilt’ en de ‘spelers van Spaderijx’.²²

De Ieperse casus krijgt meer reliëf door de vergelijking met Rijsel. Voor deze stad is een uniek corpus uit de tweede helft van de vijftiende eeuw met spelteksten (met vooral oud- en nieuwtestamentische stof) bewaard gebleven.²³ Deze spelen werden geschreven voor de Onze-Lieve-Vrouwomwegang die uitging op de tweede zondag na Pinksteren.²⁴ Na de processie werden mysteriespelen opgevoerd door parochie- of wijkgezelschappen (later ook door ambachtsgilden), die meestal naar de parochieheilige of de voornaamste straat werden genoemd of een ludieke naam voerden. ’s Avonds werden ook kluchten opgevoerd. De processie werd vanaf de jaren dertig van de vijftiende eeuw georganiseerd door de ‘évêque des fous’, die was verkozen door het koor van de collegiale kerk van Sint-Pieter. Elk jaar vaardigde deze ‘évêque’ een proclamatie uit waarin hij verzocht om spelen te schrijven voor de ommegang. Hij loofde prijzen uit voor de beste religieuze spelen, de beste kluchten en de mooiste versierde speelwagens en coördineerde de opvoeringen.²⁵

De Rijselse casus kan niet zomaar worden geëxtrapoleerd, maar het is onmiskenbaar dat de Ieperse situatie vele parallellen vertoonde. Zo werden ook in Ieper prijzen uitgereikt in de context van de Tuindagprocessie en ook daar lag deze

verantwoordelijkheid in handen van geestelijken, met name die van het Sint-Maartenskapittel.²⁶ Van een officiële regisseur zoals de Rijselse zottenbisschop wordt in de Ieperse rekeningen geen gewag gemaakt. Wel blijkt dat er contacten waren met de Rijselse gezelschappen. Zo namen de wijkgezelschappen van 'Peu de sens' en van de 'Pape des Gingans' die regelmatig in de eigen Rijselse omgenging optraden, in 1420 deel aan de Ieperse Tuindagprocessie.²⁷ Dit geeft aan dat de religieuze feestcultuur in deze regio van Vlaanderen in de vijftiende eeuw over de taalgrenzen heen reikte.²⁸

Hoe gezelschappen zoals 'de Royaerts' en 'de Crancbestiers' in Ieper en 'Peu de Sens' in Rijsel sociaal waren samengesteld, is onmogelijk precies te achterhalen. Een interessante vaststelling is evenwel dat dit type gezelschap gekenmerkt door een ludieke naam in het Ieperse geval vanaf 1428 tot in 1448 niet meer in de stadsrekeningen wordt genoemd.²⁹ In Rijsel gebeurde iets gelijkaardigs. In juli 1428 werd een verbod uitgevaardigd op 'jeux de personages sur kars ne aultrement' en op elke 'assemblee de belle ou grande compaignie pour donner ou gaignier pris [...] a quelque jeu que ce soit'. Dat verbod werd vijf jaar aangehouden.³⁰ De bronnen zwijgen over het motief, maar misschien kan de houding van de Ieperse en Rijselse overheden verklaard worden door de sociale malaise die in 1428 vooral Ieper trof. In december escaleerde de onrust in de textielsector en brak een klein oproer uit.³¹ De oproerlingen strooiden daarbij pamfletten rond in de kerken en op openbare plaatsen. Ook zongen ze satirische liedjes gericht tegen de magistraat. Een van die liedjes begon met het vers: 'Ypre ghi waert een soet prayel'.³² In dat lied werd ongetwijfeld verwezen naar de gouden tijd van de Ieperse nijverheden. Het woord 'prieel' werd daarbij gebruikt als een metaforische verwijzing naar de stad. In het allegorische gedicht de 'Maghet van Ghend' uit het laatste kwart van de veertiende eeuw werd het in dezelfde zin gebruikt om Gent en haar centrale plaats – de Vrijdagmarkt – te verbeelden.³³ In Ieper had de metafoer van de tuin nog een extra betekenis. In de Tuindagprocessie werd Onze Lieve Vrouw 'van Tuine' vereerd als een maagd zittend binnen een omheining, die de omwalde stad Ieper symboliseerde.³⁴ Het lied verwees dus wellicht ook naar de Tuindagprocessie en misschien ook naar de ingrepen die de Ieperse magistraat dat jaar had doorgevoerd om kritische geluiden te laten verstommen. Tijdens de Tuindagprocessie van 1427 hadden gezellen uit Rijsel opgetreden, wat kan verklaren dat de Rijselse magistraat uit angst dat het protest zou overwaaien gelijkaardige maatregelen nam.

Het tij keerde in Ieper in 1448, toen het stadsbestuur wijn schonk aan de 'ghezelscepe van den Lichtgheladen', de 'ghezellen ghenaemt Rosiers' en de 'ghezellen ghenaemt Groenaerts'.³⁵ Vanaf 1449 werden deze nieuwe gezelschappen als 'tytels' of 'tytelaers' aangeduid. In 1455 kwamen daar de 'tytelaers van den ... Wilt van herten ende Stanaerts' bij. Later volgden Getrouw van herten (1478), De Vreugdenaars (1493), De Achtervroets (1500) en De Morianen (1508). Sommige van deze 'titels' droegen dezelfde namen als gezelschappen die vóór 1428 in de Tuindagprocessie hadden opgetreden, zoals de Roziers, Wilt van herten en De Achtervroets, maar of er continuïteit was is onzeker. In tegenstelling tot de eerste helft van de vijftiende eeuw, slaagden de 'titels' er na 1450 wel in zich verder te institutionaliseren en zich tot echte rederijderskamers te ontwikkelen.

Ze waren zeker vanaf de late vijftiende eeuw als broederschappen georganiseerd, wat blijkt uit de naamgeving ('ghilde') en de uitdrukkelijke beroeping op een patroonheilige (Onze Lieve Vrouw voor De Lichtgeladen en de Heilige Ursula voor De Vreugdenaars). De 'titels' ontstonden dus niet uit broederschappen, maar ze namen er wel – op het einde van de vijftiende eeuw – de institutionele kenmerken van over.³⁶

Opvallend is dat op Ieper na – nog steeds de derde stad van Vlaanderen – de eerste sporen van een ontluikende rederijerscultuur geënt op de lokale proces-siecultuur te vinden zijn in kleine West-Vlaamse stadjes als Lo in Veurne-ambacht, Nieuwpoort, Oudenburg en Diksmuide.³⁷ In de stadsrekeningen van Lo wordt er vanaf 1422 melding gemaakt van allerlei opvoeringen in de context van de ommevang en vastenavond.³⁸ In 1443 wordt in de rekeningen voor het eerst een naam gegeven aan twee groepen: de 'ghesellen van den Groenen ende den Royarts' ontvangen dan 32 schellingen parisis voor niet nader omschreven diensten. In 1450 ontvangen de 'Royarts', 'Groenarts' ende 'Jonc van zinne' elk twee kannen wijn voor het opluisteren van de Sacramentsprocessie. Om dezelfde reden – nu wordt expliciet verwezen naar het opvoeren van geestelijke spelen – krijgen in 1460 'den vier titelen Royaerts, Groenaerts, Uut Ghenouchten ende Jonc van Sinne' elk twee kannen wijn. Eerder dat jaar hadden ze voor hun opvoeringen op vastenavond elk een kan ontvangen. Het gezelschap van 'Uut Ghenouchten' was maar een kort leven beschoren, maar de drie andere gezelschappen ontwikkelden zich gestaag tot rederijerskamers. Die evolutie lijkt pas ca. 1539 een eindpunt te hebben bereikt, toen De Royaerts deelnamen aan de wedstrijd in Gent. In die periode ontvingen de drie 'titels' elk een jaarlijkse subsidie van 18 schellingen parisis.³⁹

Gelijkaardige ontwikkelingen vonden plaats in het nabijgelegen Diksmuide. Vanaf het begin van de vijftiende eeuw waren er in Duiksmuide allerlei gezelschappen die vooral tijdens de Sacramentsprocessie spelen opvoerden. Enkele gezelschappen vertoonden een grotere continuïteit en ontwikkelden zich tot echte rederijerskamers. Een eerste was het gezelschap van Nu morgen niet, dat in 1447 speelde in de context van de ommevang. Twee jaar later kwam daar het gezelschap van Scherpduere bij, in 1457 Van zinnen jong en in 1473 het 'gheselsceipe van minen heere van Royen', dat vanaf 1476 als De Royaerts werd aangeduid. Ook deze embryonale rederijersgezelschappen raakten slechts langzaam geïnstitutionaliseerd.⁴⁰

De casus Nieuwpoort geeft een ander beeld. In 1443 kregen de 'deken ende ghemeenen ghezelscepe van der Doornecroone' er een stedelijke toelage voor de organisatie van een wedstrijd waaraan de 'ghezellen van esbatement' van zes steden – Gent, Broekburg, Sluis, Veurne, Sint-Winoksbergen en Komen – deelnamen. De Doornenkroon had dus in 1443 wel al een stevige institutionele basis. Bovendien kwam de religieuze identiteit van het gezelschap niet alleen in de activiteiten tot uiting, maar zat ze uitdrukkelijk in de naam vervat. Ook de wedstrijd, die plaatsvond in augustus, was aan de Passie gewijd.⁴¹ Wie de 'ghezellen van esbatement' uit de deelnemende steden waren, is niet duidelijk. In geen enkele van deze steden lijken er op dat moment vaste toneelgezelschappen te zijn geweest, hoewel ook in Sluis (1441 en 1442) en in Veurne (1459) in die

jaren toneelwedstrijden werden georganiseerd. In Gent was het enkele jaren later (1448) met de oprichting van De Fonteine wel zo ver, maar in de andere deelnemende steden werden pas op het einde van de vijftiende eeuw of zelfs in de zestiende eeuw rederijkerskamers gesticht. De Doornenkroon zelf werd na de wedstrijd in 1443 lange tijd niet meer in de Nieuwpoortse stadsrekeningen genoemd, wat erop wijst dat het gezelschap slechts bij uitzonderlijke gelegenheden om subsidies vroeg. De vroege institutionalisering van De Doornenkroon lijkt te hebben verhinderd dat er daarnaast ook andere gezelschappen in Nieuwpoort een rol konden opeisen.⁴²

Interlokale toneelwedstrijden werden in de eerste helft van de vijftiende eeuw zowel in Vlaanderen als in Brabant reeds frequent gehouden. Meestal waren die gekoppeld aan een schutterswedstrijd of zoals in Ieper aan een ommegang, soms ook aan een dynastieke viering zoals in Gent in 1432 ter ere van de doop van de erfopvolger van Filips de Goede. Die wedstrijdcultuur begon langzaam te verzelfstandigen met toneelwedstrijden in Sluis in juli 1441 en mei 1442 ter ere van Onze Lieve Vrouw, in Brugge in juli 1442 ter ere van de Heilige Geest, en in Nieuwpoort in augustus 1443 ter ere van de Passie van Christus.⁴³ Dat deze wedstrijden werden beheerst door een religieus discours, zet het belang van de lekende votie in de ontwikkeling van de rederijkerscultuur in de verf. Of er in Sluis in 1441-1442 reeds een geïnstitutionaliseerde toneelgroep was, is onbekend.⁴⁴ De wedstrijden in Brugge in 1442 en in Nieuwpoort in 1443 werden wel door de prille rederijkersgezelschappen georganiseerd, respectievelijk De Heilige Geest (zie verder) en De Doornenkroon.

Dit type autonome wedstrijden was slechts een tijdelijk fenomeen. Een ander type wedstrijden, met name de interlokale toneelwedstrijden in de context van lokale ommegangen, werd echter vanaf ca. 1450 dominant in Westelijk Vlaanderen. In Oudenburg werd in 1457 in aansluiting op de Sacramentsprocessie een wedstrijd uitgeschreven, waarop veel gezelschappen uit het graafschap Vlaanderen af kwamen.⁴⁵ In Oudenburg was er sinds 1445 een gezelschap vergelijkbaar met de 'titels' uit Ieper, Lo en Diksmuide, dat optrad in de processie. In 1445 hadden de 'ghesellen van den Crancbestiers' een kan wijn gekregen, omdat zij 'metten Heleghen Sacramente omme gheghaen hadden'. Die formulering kan erop wijzen dat het niet om dramatische opvoeringen ging. Pas uit de rekeningen van 1470 blijkt onmiskenbaar dat de 'Crancbestiers', die ook soms de 'Royaerds' werden genoemd, in die processie 'zeere scone ende costelijke speylen speylden'.⁴⁶ Het is niet bekend of de 'Crancbestiers' ook al betrokken waren geweest bij de toneelwedstrijd in 1457. Wel kan worden opgemerkt dat net als in Rijsel en Ieper de geestelijkheid ook in Oudenburg nauw betrokken was bij de organisatie van de wedstrijd. Enkele maanden voordien werden de jacobijnen in Brugge geconsulteerd om een geschikte prijsvraag te vinden en onder de geleerde juryleden was minstens één jacobijn.⁴⁷

Twee jaar later (1459) besloot Veurne rederijkersgezelschappen uit het hele graafschap Vlaanderen uit te nodigen voor een wedstrijd in het kader van de Heilig-Kruisomwegang. Alle prijsvragen hadden betrekking op het Heilig Kruis: prijzen waren te winnen met een spel met oudtestamentische stof waarin typologisch naar het Kruis werd verwezen, met een spel waarin de historie van de

Kruisverheffing werd naverteld en met een refrein waarin het lof van het Heilig Kruis bezongen werd. Daarnaast waren prijzen weggelegd voor wie collectief of individueel het mooist de processiestoet opluisterde. Deze wedstrijd kon op een ruime publieke belangstelling rekenen.⁴⁸

... en Omgekeerde Wereld

De 'titels' investeerden sterk in hun religieuze repertoire. Toch kunnen ze niet zomaar worden gelijkgesteld met andere prille rederijdersgezelschappen die vaak hun religieuze taakopvatting uitdrukkelijk in hun naam verwerkten, zoals De Doornenkroon uit Nieuwpoort en de 'Heilige Geest'-gezelschappen uit Brugge, Gent en Ieper. In de stadsrekeningen wordt slechts met mondjesmaat informatie gegeven over deze 'titels', met name de naam van het gezelschap, de gelegenheid van het optreden, de aard en de omvang van de vergoeding en soms ook een veelal vage omschrijving van de beloonde activiteit. Toch kunnen enkele hypothesen worden gevormd over de achtergrond van deze gezelschappen. Eerst en vooral zijn er de namen die bijna altijd een connotatie van maatschappelijke chaos in zich dragen en die passen in een langzaam van positief naar negatief vergelijkend begrippenspectrum van liefde (Getrouw van Herten), plezier (De Vreugdenaars, Uut ghenoechten), jeugd (Jonc van zinnen, Van zinnen jong), exotisme (De Morianen), lichtzinnigheid (Lichtgeladen, Wilt van herten), armoede (Heden Yet ende Moorghen Niet, De Royaerts, Scherpduere), dwaasheid (De Achtervroets) en wangedrag (De Crancbestiers).⁴⁹ Ook wordt vaak direct of indirect naar kleuren verwezen zoals bij De Groenaerts, De Royaerts en De Morianen. Dit soort namen roept het beeld op van een wereld die de mediëvistiek zo populair heeft gemaakt: de wereld van carnaval, of beter nog, de Omgekeerde Wereld, waar kinderen als bisschoppen regeren, mannen in vrouwenkleren amok maken, waar in luidruchtige ceremonies de sociale orde wordt bespot en waar overvloedig gemorst wordt met voedsel, drank en seks.⁵⁰

Een van de eerste en krachtigste analyses van de betekenis van het laatmiddeleeuwse carnaval werd gemaakt door de Russische literatuurwetenschapper Mikhail Bakhtin. Bakhtin benadrukte de dualiteit van de middeleeuwse wereld. Enerzijds was er de officiële, serieuze religieuze en feodale cultuur – die overigens verdacht veel leek op het regime waaronder Bakhtin leefde – en anderzijds een tweede wereld waar de carnivaleske lach centraal stond. In Bakhtins ogen was die Omgekeerde Wereld een verloren, haast utopisch universum.⁵¹ Door toedoen van Bakhtins werk, dat bejubeld en bekritiseerd werd, kregen de omkeringfeesten een steeds belangrijker aandeel in de historiografie van de laatmiddeleeuwse periode. De tweedeling tussen de volkscultuur en de officiële cultuur bleef daarbij het overheersende interpretatieschema. In de lijn van Bakhtin wordt de Omgekeerde Wereld meestal als onderdeel van de middeleeuwse volkscultuur gezien. De interpretatie kan daarbij echter nogal sterk verschillen: in de progressieve visie waren de omkeringfeesten een instrument voor sociale verandering, in de meer gangbare conservatieve visie fungeerden deze praktijken louter als een uitlaatklep voor de frustraties van de lagere bevolkingsgroepen, waarna de sociale orde herbevestigd werd.⁵² Een 'omgekeerde' benadering is die van Herman Pleij en Paul Vandenbroeck die de vastenavondvieringen van de vijftiende

en vroege zestiende eeuw niet langer zien als volkse cultuur, maar als een instrument van de burgerij die de oudere praktijken van het platteland adapteerde om de nieuwe rationele en kapitalistische moraal te propageren: de omkeringfeesten toonden ongepast gedrag en maakten zo duidelijk wat de juiste burgerlijke normen waren.⁵³

Chris Humphrey toonde recentelijk op overtuigende wijze aan dat strakke functionalistische interpretaties een goed begrip van de omkeringfeesten vertroebelen. Enkel *close reading* van de bronnen en een contextuele analyse kunnen de wisselende betekenissen van dit fenomeen blootleggen.⁵⁴ Zo'n benadering wordt echter wel bemoeilijkt door de zeer lacunaire bronnen. Hoewel prominente historici als Natalie Zemon Davis en Robert Muchembled zich beziggehouden hebben met het fenomeen van de *sociétés joyeuses* of *Abbeyes* in de Franse steden, waaraan de Vlaamse 'titels' duidelijk verwant zijn, blijven er nog veel vragen. De these van Davis is dat deze groepen waren voortgekomen uit de *Abbeyes de la Jeunesse* in boerengemeenschappen. Dat waren jongerengezelschappen die door middel van charivari's jurisdictie claimden over hun dorpsgenoten en die zichzelf via *rites de passage* socialiseerden. In de context van de stad werden deze jongerengezelschappen getransformeerd tot wijkgezelschappen of tot op basis van beroep georganiseerde groepen die het repertoire van de omkering of misrule gevoelig uitbreidden, onder andere door de ontwikkeling van dramatische vormen. De stedelijke *Abbeyes* waren heel divers samengesteld ('craftsmen, merchants and lawyers'). Ze namen vaak een norm bevestigende en stabiliserende rol op, maar konden evengoed de politieke orde uitdagen en bedreigen.⁵⁵

De analyse van Davis is in vele opzichten overtuigend. Een belangrijke kanttekening is evenwel dat hoewel ze het fenomeen van de stedelijke *Abbeyes* voor heel Frankrijk en dus ook voor het Noorden kan documenteren, ze voor laatstgenoemde regio geen voorbeelden van rurale jongerengezelschappen geeft.⁵⁶ Dat de feestcultuur in Vlaanderen en Artesië toch verschilde van de rest van Frankrijk werd benadrukt door Martine Grinberg, die wees op de contacten tussen de groepen uit verschillende steden en op het belangrijke aandeel van theater. Grinberg zag hierin een bevestiging van haar these dat de carnavaleske feestcultuur niet enkel verstedelijkte, maar ook steeds meer in handen kwam van de gezeten burgerij die een distantie wilde creëren tussen zichzelf en het volk door het spektakелеlement steeds meer naar voor te schuiven.⁵⁷ Herman Pleij volgde die gedachtegang grotendeels in een artikel over de spotgezelschappen in de (Nederlandstalige) Nederlanden, waarin hij ook voorbeelden gebruikte van West-Vlaamse feestgezelschappen. Hoewel Pleij moest erkennen dat het fenomeen toch veel incidenteler leek dan in de Franstalige gebieden, ging hij ervan uit dat er sprake was van een 'geleidelijke inkapseling en officialisering... van de door jongelingen beheerste pretgezelschappen en andere instant-feestverenigingen'. De krachtigste uitkomst was in zijn ogen de ontwikkeling tot rederijkerskamer.⁵⁸ Net zoals bij Davis is het zwakke punt van deze stelling dat er nauwelijks aanwijzingen zijn dat er feestgezelschappen in de Nederlanden actief waren voor de zogeheten 'officialisering' vanaf de late veertiende eeuw.⁵⁹

Omkeringfeesten bestonden in de Nederlanden zeker al vanaf de dertiende eeuw, maar dan in een kerkelijke context. Het bekendste is dat van de kinderbis-

schop, dat gewoonlijk een aanvang nam op Onnozele-kinderendag, wanneer een koorknaap met de nodige rituelen als 'bisschop' werd gewijd en zo de kerkelijke hiërarchie op haar kop werd gezet. Vanaf de late veertiende eeuw werd het feest van de kinderbisschop of ezelpaus steeds uitdrukkelijker in de publieke ruimte van de stad gevierd.⁶⁰ In dezelfde periode duiken in de bronnen vermeldingen op van stedelijke vastenavondvieringen. In de praktijk konden er de hele winterperiode door (Sint-Niklaas, Onnozele-kinderendag, Driekoningen of Dertiendag, Twintigdag, vastenavond) carnavaleske feesten worden gehouden. Vertier werd gebracht door allerlei groepen, die zeker vanaf het midden van de vijftiende eeuw vaak namen droegen vergelijkbaar met de Franse *Abbeyes*. Zo heersten in Axel een 'mijnheer van Allegebreke', 'mijnen heere Toutluyfault' en een 'heer Luttel in de handt'.⁶¹ Ook groepen van het omliggende platteland konden hierbij betrokken zijn. Zo namen op Twintigdag (18 januari) in 1484 in Diksmuide 'den ghesellen van Rombelbuerse van der Beerst' en 'den ghesellen van ghenouchten van Casekuiskerke' deel aan carnavaleske zwaardgevechten.⁶² Op 12 januari 1509 werd in Sint-Winoksbergen wijn aangeboden aan 'den heere van Ghebreke van Quaetypre' en 'den heere van Toutluyfault van Waerhem'.⁶³ In 1527 werd in het dorp Ooidonk nabij Deinze een groot vastenavondfeest gehouden, waarop de 'vastenavondheren' van Deinze, Machelen en Astene met banieren en standaarden verschenen.⁶⁴ Deze voorbeelden wijzen meer op een integratie van nabijgelegen dorpsgemeenschappen in een feestcultuur die sowieso op interactie tussen verschillende lokaliteiten aanstuurde, dan op een toe-eigening van oudere rurale praktijken door stedelingen. Ook het belang van charivaripraktijken moet wat de Nederlanden betreft worden genuanceerd. Hoewel er voorbeelden te geven vallen van zowel de praktijk als de literaire verwerking van het thema, kan moeilijk worden geargumenteed dat de volksgerichten het centrale element vormden in de carnavaleske cultuur in de Nederlanden.⁶⁵

Veel van de antropologisch getinte hypothesen over de omkeringpraktijken in de Nederlanden kunnen op basis van de bronnen worden gedeconstrueerd. Deze praktijken waren net zo krachtig, omdat ze geen vaste betekenis of inhoud hadden. De praktijk van de symbolische omkering bood een repertoire dat door verschillende groepen voor verschillende doeleinden kon worden gebruikt, dat uiteenlopend kon geïnterpreteerd worden door het publiek en dat in verschillende contexten verschillende betekenissen kreeg.⁶⁶ Dit wordt bijvoorbeeld geïllustreerd door het feit dat het thema van de Omgekeerde Wereld zowel in het kerkelijke milieu als het stedelijke lekenmilieu enorm populair was. Geleerde auteurs als Erasmus en Rabelais pasten in hun literaire werken eveneens omkeringstechnieken toe. Ook de adel beheerste het repertoire, denk maar aan de *geuzen* uit 1566.⁶⁷ In feite vertoonde het carnavaleske discours veel overeenkomsten met het religieuze discours van de ommezingen: in beide gevallen werd tijdelijk afstand genomen van de alledaagse realiteit en werd door de deelnemers een rol opgenomen die verwees naar een andere realiteit, maar die wel in de bestaande groep of gemeenschap diende te worden beleefd. In het carnavaleske discours waren omkering, parodie en satire de belangrijkste technieken, in het religieuze discours de verering, aanbidding en verheerlijking. Daarnaast hadden beide genres ook gemeenschappelijke technieken, zoals het gebruik van spektakel en

dramatische vormen.⁶⁸ Dat dubbele discours was zeker in Westelijk Vlaanderen constituerend voor de rederijkerscultuur.

Dat de prille toneelgezelschappen in Westelijk Vlaanderen het motief van de symbolische omkering in zich droegen, blijkt uit de 'ludieke' namen waarmee ze zich tooiden. Het begrip 'titels' of 'titelaers' stelt ons voor een groter probleem. De meest plausibele verklaring is dat de term 'titel' een meer abstracte verwijzing was naar een belangrijke omkeringpraktijk: het zich tooien met waardigheden als 'abt', 'bisschop', 'paus', 'koning', 'prins' en 'heer'.⁶⁹ Zoals eerder is aange-toond, kwamen deze waardigheden in het Nederlandstalige deel ook wel voor in de context van vastenavond. Ze waren echter veel minder gangbaar bij de toneelgezelschappen die zowel rond vastenavond als na de ommegang speelden.⁷⁰ Sporen zijn er wel te vinden: zo werd de 'titel' van De Royaerts in Diksmuide eerst aangeduid als het 'gheselsceipe van minen heere van Royen'. In het perifere Sint-Winoksbergen werden de benamingen 'heer' en 'titel' door elkaar gebruikt. Zo werden ter gelegenheid van de geboorte van Karel V in 1500 – in de traditionele vastenavondperiode – naast 'mijnen heere van Ghebreke' en 'mijnen heere van Plattebeurse', 'den heere van Roye', 'mijnen heere van Wilt van zinne' en 'mijnen heere van Onrusten' en hun gezelschap beloofd voor opvoeringen en vieringen. Bij de intrede van Filips de Schone dat jaar is echter sprake van 'den tytlen van Roye ende van Wilt van zinne' en 'den tytlen van Onrusten'.⁷¹ Deze gezelschappen ontwikkelden zich alledrie tot rederijkerskamers.⁷²

Het gebruik van de term 'titels' lijkt een zekere abstrahering en dus uitvlaking van de echte omkeringpraktijk in de toneelgezelschappen aan te geven. Het motief van de omkering bleef weliswaar een constante in de rederijkersliteratuur, maar de praktische toepassing daarvan werd geconcentreerd in de figuur van de zot.⁷³ De meeste rederijkerskamers kozen gaandeweg wel voor de titel van prins om de opperste in bestuur aan te duiden, maar die waardigheid was ontdaan van elke satirische bijklank. Alleen de veel minder vaak voorkomende functie van koning bleef in enkele gevallen verbonden aan de vastenavondpraktijken: de koning werd geloot op Dertiendag in de traditionele vastenavondperiode en werd verwacht een banket te geven.⁷⁴

De hamvraag blijft hoe de titels waren samengesteld en wat hun precieze relatie tot de lokale overheid was. Laten we beginnen met de laatste vraag. De 'titels' werden beloofd voor hun prestaties in de eerste plaats in de context van ommegangen (spelen opvoeren en omgaan) en in de tweede plaats in de context van vastenavondvieringen (spelen opvoeren en 'genoegte' maken). Die beloningen waren echter de hele vijftiende eeuw lang vergoedingen in wijn (doorgaans één of twee kannen). Dat nuanceert opnieuw de these van een bewuste 'officialisering'- of 'inkapseling'-strategie. De prille rederijkersgezelschappen in Brabant en Oostelijk Vlaanderen, waarover zo meteen meer, kregen bijvoorbeeld wel vroeg vaste geldelijke toelages. In het geval van de titels valt daarentegen op dat voortdurend nieuwe gezelschappen in de rekeningen opduiken, waarvan vele weer even snel verdwijnen. De titels raakten pas in de eerste helft van de zestiende eeuw echt geïnstitutionaliseerd, wat zich toen ook uitte in de toekenning van geldelijke subsidies door de stedelijke overheid.

Dat leidt tot de vraag naar de sociale samenstelling van de titels. Daarover kan

slechts een hypothese worden gevormd. De bronnen geven aan dat haast altijd en ook in kleine steden verschillende titels naast elkaar voorkwamen en dat de band met de lokale overheid zich tot het einde van de vijftiende eeuw beperkte tot het ontvangen van presentwijnen. Het is daarom aannemelijk dat het om groepen ging die op wijkbasis waren georganiseerd.⁷⁵ De Ieperse titels onderhielden bijvoorbeeld contacten met de Rijksse wijkgezelschappen. Ook de populariteit van kleurennamen als de 'Groenaerts' en de 'Royaerts' kan wijzen op de competitie tussen elkaar bekampende wijken.⁷⁶ Dat de titels vooral jongeren zouden hebben samengebracht, is moeilijker hard te maken. De namen van de titels droegen soms wel de connotatie van jeugd in zich – bijvoorbeeld *Jonc van zinnen* –, maar het is toch gevaarlijk dit gezien het omkeringmotief zomaar letterlijk te nemen. Vermeldingen van 'jonge gezellen' of 'jongers', zoals bijvoorbeeld in het geval van *De Roose* uit Leuven (zie verder), werden voor Westelijk Vlaanderen niet gevonden. Ook met dat soort aanduidingen moet men trouwens erg voorzichtig omgaan, omdat daarmee vaak werd verwezen naar de leeftijd van het gezelschap en niet van de gezellen.⁷⁷

Precieze gegevens over de samenstelling van feestgezelschappen zijn ook voor Frankrijk schaars. In een recente casestudy over Rouen toonde Dylan Reid aan dat de beroemde 'Abbaye des Conards' in de zestiende eeuw een gezelschap was van 'prosperous artisans, shopkeepers, merchants, and minor officials'. Deze mannen waren geletterd en relatief welgesteld, maar behoorden niet tot de stedelijke elite.⁷⁸ In tegenstelling tot de titels in Westelijk Vlaanderen had de 'Abbaye des Conards' in Rouen het alleenrecht op de organisatie van carnaval en natuurlijk verschilde ook de sociale structuur van Rouen van die van de Vlaamse steden. Belangrijk is echter vooral de opmerking van Reid dat de 'Conards' moeilijk in de klassieke tweedeling volkscultuur-elitecultuur in te passen zijn, maar veeleer als de uitdrukking van een specifiek stedelijke, corporatistische maar geletterde cultuur moeten worden gezien.⁷⁹ De schaarse gegevens over de titels geven een gelijkaardige indruk. Deze groepen traden zowel op bij vastenavondvieringen als bij de jaarlijkse ommegangen, die door de stad werden georganiseerd, en beheersten zowel het carnavaleske als het religieuze repertoire. Dat ze het ernstig meenden met hun bewerkingen van religieuze stof, blijkt uit het feit dat vaak geleerde geestelijken werden aangetrokken om te jureren. Het gaat dus niet op om de titels als een onderdeel van de volkscultuur te catalogiseren. Aan de andere kant is het moeilijk om de titels op basis van de lichte subsidies in wijn tot de officiële cultuur te rekenen. De Ieperse casus heeft trouwens aangetoond dat er bij de stedelijke overheid toch een vrees bestond voor de subversiviteit van deze groepen. Dezelfde casus biedt argumenten om de leden vooral in de ambachtsmiddens te situeren of, met andere woorden, in die socioprofessionele groepen waarvan de belangen vaak, maar niet altijd samenvielen met die van de stedelijke overheid. In dezelfde lijn kan geargumenteed worden dat de toenemende institutionalisering van de titels – vooral merkbaar vanaf het einde van de vijftiende eeuw – niet zozeer het gevolg was van de inspanningen van de stedelijke overheid, maar wel van deze groepen zelf die het meest vertrouwd waren met het corporatieve model. Vooral zichzelf voelden behoefte aan meer continuïteit én aan erkenning binnen de bredere rederijdersnetwerken.⁸⁰

Christus, heiligen en bloemen in Oostelijk Vlaanderen en Brabant

Ook in het Vlaanderen ten oosten van de as Brugge-Ieper en in Brabant worden de eerste vermeldingen van rederijderskamers in deze vroege periode gevonden in de context van lokale processies en andere religieuze manifestaties. In 1448 werden in Leuven gezellen vergoed voor hun opvoeringen na de Onze-Lieve-Vrouwomwegang in september. Dezelfde ‘gesellen de [!] speelden in de maent van meye lesteden van der Rosen’ hadden toen reeds wijn aangeboden gekregen voor hun feestmaaltijd in aansluiting op een spel dat ze op het kerkhof hadden opgevoerd. Vermoedelijk ging het hier om een opvoering na afloop van de Sacramentsprocessie. Spelen op het Sint-Pieterskerkhof behoorden tot het vaste repertoire van de twee grote ommegangen in de stad. Vóór de rederijders waren de kapelanelen van de Sint-Pieterskerk en de augustijnen hiervoor verantwoordelijk geweest.⁸¹

Het ‘geselschap van der Roosen’ ontwikkelde snel een nauwe band met de stad, kenmerkend voor de situatie in Brabant. Vanaf 1452 kregen de gezellen een jaarlijkse toelage van 5 peters van de stad, die hen in staat moest stellen naar behoren te spelen in de ommegang en af en toe in opdracht van de stad of van het gezelschap ‘van den boghe’ (de voetboogschutters van de Onze-Lieve-Vrouwgilde) opvoeringen te verzorgen.⁸² Toen de magistraat in 1481 een gildenbrief aan ‘de jongers van der geselschap van der Roosen’ verleende met een uitvoerig reglement, beweerde de kamer zelf deze regels al meer dan 36 jaar na te leven.⁸³ Intussen was ook het gezelschap ‘van der Mesueten’ (1475), later bekend als De Kersouwe (1479) actief. In de jaren erop volgden nog drie andere gezelschappen met bloemennamen: De Peterseliepoot (1482), De Lelie (1483) en De Pensee (1490).⁸⁴

In Dendermonde werden in 1454 de ‘ghezellen van der Leeuwerken’ vergoed ‘voor de ghenoechten die zij oec maecten in den ommeganc’. Gezelschappen uit Dendermonde hadden zich al veel vroeger gemanifesteerd door aan allerlei competities in Vlaanderen en Brabant deel te nemen.⁸⁵ Vanaf 1463 kreeg De Leeuwerik een wekelijkse subsidie van 2 groten om de kosten van de vergaderingen te drukken. Dit geeft aan dat De Leeuwerik snel een vaste status verwierf. In de volgende decennia werden nog twee gesubsidieerde rederijdersgezelschappen opgericht in Dendermonde: De Roose (1478) en De Distelbloem, toen nog bekend onder de naam ‘ghesellen van Sente Rochus’ (1493).⁸⁶ Er traden ook gezelschappen uit andere steden op in Dendermonde, zoals in 1466 de ‘ghesellen van den Pellecaen ofte Rethorike van Hulst’.⁸⁷

In Aalst kregen in 1464 de ‘ghezellen van der Rethorike van der stede’ een geldelijke toelage voor hun opvoering op Pinksteren van een spel over de Verrijzenis en de dood van Pontius Pilatus. De scribent van de rekening liet daarbij niet na te vertellen dat wel veertig personen aan het stuk – dat op de markt werd vertoond – hadden meegewerkt. In 1467 kregen dezelfde gezellen van de retorike twee kannen wijn ter ere van hun viering van het feest van de Heilige Catharina. Uit de rekeningen van 1481 blijkt dat de rederijderskamer inderdaad aan deze heilige was toegewijd. Toen kreeg de kamer een subsidie van 18 pond parisis voor het onderhouden van haar altaar en voor het opvoeren van ‘vele scoone spelen van gheesteliker moralizatie’.⁸⁸

Bijzonder is de casus van het rederijdersgezelschap van Sint-Jan-Baptist uit Tielt. Van deze kamer zijn immers statuten (1462) bewaard gebleven, de oudste na deze van De Fonteine (1448) uit Gent. Uit de aanhef van deze statuten blijkt dat Sint-Jan-Baptist reeds een tijdje als broederschap bestond. Het gezelschap van Sint-Jan-Baptist werd geleid door een deken en gezwoorenen, onderhield een altaar in de parochiekerk, droeg missen op aan de patroonheilige en de overledenen, hield rekeningen bij en verplichtte de leden tot financiële bijdragen en het laten vervaardigen van een gildenkleed. Opvallend is echter vooral dat het stadsbestuur verwachtte dat de kamer de ommeegang opluisterde en meehielp organiseren.⁸⁹ Die eis vloeyde voort uit de voorgeschiedenis van het gezelschap. In Tielt was vanaf 1433 de stadsschoolmeester verantwoordelijk voor de organisatie van de Sacramentsprocessie.⁹⁰ Een van die schoolmeesters was priester Jan van Putthem, die in 1462 als deken de officiële erkenning voor zijn rederijderskamer bemachtigde.⁹¹ Sint-Jan-Baptist was dus voortgekomen uit een groep die de stadsschoolmeester bijstond bij de dramatisering van de ommeegang. In 1463 en 1464 ontving Jan van Putthem nog steeds ten persoonlijke titel een jaarlijkse vergoeding voor organisatie en regie.⁹² Het gezelschap van Sint-Jan-Baptist overleefde Jan van Putthem, maar in de nieuwe stedelijke erkenningbrief van 1519 werd wel nog over de rol van de kamer in de processie, maar niet meer over een eventuele organisatorische verantwoordelijkheid gerept.⁹³

De Brusselse casus verdient een speciale vermelding. Optredens van rederijderskamers in Brussel worden door de lacunaire bronnen pas voor het eerst geattesteerd in 1486. Wellicht waren De Lelie, De Violette, De Corenbloem (reeds vermeld in 1479) en Den Boeck *alias* De Tijtelozen al een hele tijd langer actief.⁹⁴ Het gezelschap Den Boeck werd volgens de zestiende-eeuwse overlevering zelfs opgericht in 1401, wat zou betekenen dat het om de oudste rederijderskamer in de Nederlanden gaat. Er zijn inderdaad vroege gegevens die Den Boeck in de periode 1417-1420 aan hertog Jan IV van Brabant verbinden.⁹⁵ Niets wijst er echter op dat het toen al om een rederijdersgezelschap ging. Den Boeck lijkt in de eerste helft van de vijftiende eeuw een hoofs gezelschap te zijn geweest, dat zich wel inliet met muziek, maar de meeste energie investeerde in de bloedige Brusselse factiestrijd waarin ook de hertog betrokken was.⁹⁶

De trends in de naamgeving van de prille rederijdersgezelschappen in Oostelijk Vlaanderen en Brabant weken duidelijk af van die in Westelijk Vlaanderen. Voor de vijftiende eeuw kunnen maar een handvol voorbeelden worden gegeven van gezelschappen met een 'ludieke' naam, met name De Geraapte Loeten – wat zoveel betekent als de 'verzamelde domkoppen' – in Mechelen (1479), De Ongeleerden in Lier (1481) en Het Vreugdendal in Breda (1492).⁹⁷ Heel frequent waren daarentegen de bloemen- en plantennamen.⁹⁸ Dat werd vanaf de jaren 1470 in Brabant quasi een must. Ook in Holland en Zeeland, waar in de jaren tachtig van de vijftiende eeuw de eerste rederijdersgezelschappen werden opgericht, waren de bloemennamen alomtegenwoordig.⁹⁹ De trend van de bloemen- en plantennamen kan niet los worden gezien van de ontwikkeling van de 'poëtische plantenmetaforiek' in de rederijdersliteratuur. Reeds in het oudst overgeleverde lofdicht op de rederijderskunst, geschreven door de Bruggeling Anthonis de Roovere tussen ca. 1460 en ca. 1480, werd de dichtkunst vergeleken

met een plant. Deze metaforiek, die ontleend was aan verschillende klassieke en middeleeuwse tradities, werd meestal gebruikt om de goddelijke oorsprong van de rederijkerskunst te benadrukken.¹⁰⁰ De bloemennamen verwezen dus naar een bepaalde literatuuropvatting met een religieuze connotatie. Bloemen werden ook in de beeldende kunsten veelvuldig gebruikt om zinnebeeldig naar religieuze figuren of begrippen te verwijzen. Het vaakst werden bloemen en planten gebruikt als Maria-symbool (zoals de roos, de lelie, het viooltje, de aardbei, de anjer, het meiklokje en de akelei), maar ze konden ook verwijzen naar Christus of als attributen van heiligen en martelaren gelden.¹⁰¹ Verschillende kamers met bloemennamen hadden inderdaad Onze Lieve Vrouw als patrones,¹⁰² maar ook in andere gevallen werd de connectie tussen de bloem of de plant en de patroonheilige gemaakt. Zo verwees de naam van De Groeiende Boom in Lier uitdrukkelijk naar de legende van de H. Gummarus, patroon van de stad.¹⁰³ Twee kamers die De Roose als naam droegen, met name in Leuven en in Dendermonde, hadden de H. Dorothea als patrones. In de iconografie werd de martelares Dorothea vaak afgebeeld met een mand met drie appels en drie rozen of met een rozenkrans of rozentwijn.¹⁰⁴ Er zijn bovendien aanwijzingen dat de naam De Roose in het Leuvense geval naar de spelpraktijk verwees. In de oudste bronvermelding uit 1448 is sprake van de ‘gesellen de speelden in de maent van meye lestleden van der Rosen’. Dat kan erop wijzen dat de gezellen een spel ‘van der Rosen’ opvoerden. Misschien ging het om een dramatisering van het leven van de H. Dorothea, misschien om een Onze-Lieve-Vrouwspel.¹⁰⁵

In Oostelijk Vlaanderen waren de bloemennamen veel minder courant. Daar werden de rederijkersgezelschappen doorgaans genoemd naar de patroonheilige, zoals het gezelschap van Sint-Jan-Baptist in Tielt en De Catharinisten in Aalst.¹⁰⁶ Ook namen die refereerden aan Christussymbolen waren in deze vroege periode erg populair in Vlaanderen. In de vijftiende eeuw waren in Vlaanderen toneelgezelschappen actief met namen als De Doornenkroon (1443, Nieuwpoort), De Pelikaan (1466, Hulst), De Thaboristen of ‘gulde van Thabor’ (1476/1479, Geeraardsbergen), Pax Vobis (1482, Oudenaarde) en De Transfiguratie (1483, Hulst). Ook de naam van de oudste kamer in Dendermonde, De Leeuwerik (1454), moet in deze zin worden geïnterpreteerd. De leeuwerik was in de eerste plaats een topos uit de liefdeslyriek, maar kon ook in religieuze zin verwijzen naar het zingen van de lof van Christus. Zoals de pelikaan de offerdood van Christus bezingt, bezingt de leeuwerik, die zingt tijdens het omhoogvliegen, zijn Hemelvaart.¹⁰⁷ De Leeuwerik in Dendermonde was zeker in het begin van de zestiende eeuw betrokken bij de dramatisering van het verhaal van de Hemelvaart in de parochiekerk.¹⁰⁸ Dit soort namen hield dus verband met zowel de devotionele als retorische praktijk van de kamers. In het reglement van Pax Vobis uit 1490 werd gestipuleerd dat op de dinsdag na Pasen een mis gezongen diende te worden ter ere van de Verrijzenis van Christus en dat nadien Pax Vobis diende te worden gepreikt.¹⁰⁹ De wedstrijd die De Transfiguratie van Hulst in 1483 organiseerde, was uitdrukkelijk opgedragen aan ‘Gods weerdichste transfiguratie’ en aan de tweede patroon van de kamer, de heilige Gummarus. Spelen met de transfiguratie als thema werden aangemoedigd.¹¹⁰ Meer algemeen was de rederijkersliteratuur doorspekt met Christussymbolen.¹¹¹

De Bourgondische cultuurvernieuwers in Brugge, Gent en Ieper¹¹²

De 'Vlaamse school' of 'Vlaamse Primitieven' zijn spreekwoordelijk geworden. Het artistieke 'mirakel' voltrok zich in het tweede kwart van de vijftiende eeuw toen de welvarende steden in of nabij de Bourgondische kerngebieden (Doornik, Brugge, Gent, Brussel en Leuven) een ongekende aantrekkingskracht gingen uitoefenen op de getalenteerdste kunstenaars en ambachtslieden. De ambities van het jonge Bourgondische hof speelden daarin een grote rol.¹¹³ De beeldende kunsten hadden hun dynamiek echter evenzeer te danken aan de vele opdrachten vanuit het stedelijke milieu. De stedelijke markt breidde zich door de stijgende welvaart bovendien steeds verder uit.¹¹⁴ Op het literaire vlak lagen de zaken ingewikkelder. Als de culturele bloei onder Filips de Goede al wordt geassocieerd met het domein van de letteren, dan is dat meestal exclusief met de Franstalige hofliteratuur.¹¹⁵ In de bibliotheken van Filips de Goede en van zijn zoon Karel de Stoute waren nauwelijks Nederlandstalige handschriften te vinden.¹¹⁶ Ook op het literaire vlak was de culturele hegemonie van het Bourgondische hof echter verre van absoluut. De laatste jaren wordt steeds meer aandacht geschonken aan de sterke interactie met het stedelijke milieu, een interactie die vaak over de taalgrenzen heen ging.¹¹⁷ Vele *rhétoriciens* die traditioneel met het hof worden geassocieerd, schreven ook 'moralités' en 'farces' die werden opgevoerd in een stedelijke context.¹¹⁸

Toonaangevende rederijkers, zoals Anthonis de Roovere, ondergingen op hun beurt de invloed van de Franstalige literatuur. De refrainen die De Roovere schreef kwamen vormelijk heel sterk overeen met de Franse ballades. Hij ging creatief om met wat hij wellicht leerde uit Franstalige traktaten over de dichtkunst zoals het anonieme *Les règles de la seconde rhétorique* (ca. 1410-1432). Anthonis de Roovere, die ca. 1430 in Brugge geboren werd, was niet de eerste die refrainen schreef. De gegevens suggereren wel dat Brugge een centrale rol speelde in de ontwikkeling van deze dichtvorm die tussen 1420 en 1440 moet zijn ontstaan.¹¹⁹ Dat brengt ons bij de laatste cluster in de ontwikkeling van de rederijkerscultuur. Te vaak nog wordt de rederijkerij louter gezien als een product van de autochtone toneelpraktijk, waarbij invloeden van buitenaf onbewust werden geabsorbeerd.¹²⁰ In deze paragraaf willen we aantonen dat de rederijkerscultuur ook belangrijke impulsen kreeg vanuit het kosmopolitische milieu van de stedelijke producenten en consumenten van de nieuwste Bourgondische culturele producten. Zij gingen creatief om met de invloeden die ze vanuit andere sociale milieus en andere geografische gebieden oppikten en gaven er een nieuwe vorm en inhoud aan.

De stelling dat het refrain, de lyrische rederijkersvorm bij uitstek, belangrijke impulsen kreeg in Brugge, wordt ondersteund door het gegeven dat deze stad als eerste over een gezelschap beschikte dat aan de kenmerken van een rederijkerskamer voldeed. Brugge was in de eerste helft van de vijftiende eeuw nog steeds de rijkste en bruisendste stad van de Nederlanden. Vooral de luxenijverheden en de kunstambachten deden het opmerkelijk goed. De afnemers kwamen uit uiteenlopende sociale milieus, zoals het Bourgondische hof, de adel, de clerus, de commerciële burgerij en de welvarende middenklasse. De integratie van deze kapitaalcrachtige sociale groepen gebeurde ook op een meer immateriële manier. Lidmaatschap van prestigieuze corporaties zoals de schuttersgilden van Sint-Joris

en Sint-Sebastiaan, het toernooigezelschap van De Witte Beer en de broederschap van De Droge Boom verschaften status en toegang tot uiteenlopende netwerken. Deze netwerken zorgden voor een snelle receptie van artistieke nieuwigheden, zoals de schilderstijl van de Vlaamse Primitieven en de zangstijl van de Vlaamse polyfonie. In omgekeerde zin vond het Italiaanse humanisme snel ingang in Brugge.¹²¹

In deze context werd De Heilige Geest opgericht. Volgens het zeventiende-eeuwse resolutieboek werd het gezelschap gesticht op Witte Donderdag 1428. Het belangrijkste gegeven is een versje dat verhaalt hoe Jan van Hulst met dertien anderen 'in 't hoveken' vergaderde en door de verschijning van de Heilige Geest in de vorm van een duif geïnspireerd werd tot de oprichting van het gelijknamige gezelschap.¹²² Uit een analyse is gebleken dat de veertien namen opgesomd na het versje authentiek zijn en in de periode rond 1428-1429 kunnen worden gesitueerd. De identificeerbare leden waren lid van de ambachten van de make-laars, scheerders, paternostermakers, schilders en vleeshouwers.¹²³ Ze behoorden tot kapitaalkrachtige families, die op de verschillende bestuursniveaus van het politieke, economische en socioculturele leven waren vertegenwoordigd. Ze waren actief in diverse economische en politieke organen zoals in het bestuur van hun ambacht, van de wijken of – een enkeling – in het stadsbestuur. Ook waren sommigen van hen lid van andere prestigieuze Brugse broederschappen en gezelschappen, zoals De Droge Boom, De Witte Beer en de Sint-Jorisgilde. De meeste leden dienen in de hogere middengroepen te worden gesitueerd, een enkeling in de commerciële elite van de stad. Allen behoorden ze tot het mondaine milieu waarin de Bourgondische cultuurproducten gretig afname vonden. Daarenboven waren enkele van de stichters ook als producenten van luxeproducten actief. De paternostermakers zijn daar een goed voorbeeld van. Daarnaast stond ook een schilder, Lodewijk Halyncbrood, aan de wieg van De Heilige Geest. Hij week in de tweede helft van de jaren dertig van de vijftiende eeuw uit naar Valencia, waar hij de stijl van Jan van Eyck uitdroeg maar ook Spaanse lokale tradities in zijn werken integreerde.¹²⁴

Er zijn relatief vroege aanwijzingen van literaire praktijken. De Heilige Geest voerde in juli 1442 – op Onze-Lieve-Vrouwe-Visitatie – spelen op op de Burg, het plein voor het Brugse stadhuis.¹²⁵ Het ging om een tweetalige wedstrijd waarvoor gezelschappen uit Gent, Ieper, Oudenaarde, Damme, Dendermonde, Oudenburg, Mechelen, Rijsel en wellicht ook vele andere steden waren uitgenodigd.¹²⁶ Belangrijk is dat De Heilige Geest op eigen houtje handelde. Het gezelschap zond zelf bodes en vaardigde zelf de prijzen uit.¹²⁷ De Brugse magistraat was slechts betrokken in de hoedanigheid van toeschouwer. In institutionele zin was er dus nog geen band tussen het stadsbestuur en het goed georganiseerde gezelschap. Er zijn dan ook geen aanwijzingen dat de prille rederijderskamer optrad in de context van de Heilig-Bloedprocessie. De Heilige Geest legde zich wel toe op het schrijven van refreinen. Een van de stichtende leden, de invloedrijke Gillis Hoonin, is bekend als refréindichter. Enkele meer dubbelzinnige acrostichons wijzen misschien in de richting van andere stichtende leden zoals Jan van Hulst, Anthonis Goosin, Bartholomeus Huys en Lodewijk Halyncbrood.¹²⁸

De Heilige Geest in Brugge was in 1442 een volwaardige rederijderskamer,

met een patroonheilige, een gestroomlijnde organisatie en een gevestigde toneel- en lyriekpraktijk. Alleen van het kernbegrip zelf, de 'retorike', werd nog geen gewag gemaakt in de bronnen. Het moet intussen duidelijk zijn dat er in de jaren veertig van de vijftiende eeuw een doorbraak was in de ontwikkeling van de rederijerscultuur. In de bronnen van kleine West-Vlaamse stadjes duiken dan voor het eerst de 'titels' op. De Doornenkroon in Nieuwpoort organiseerde in 1443 een toneelwedstrijd. Ook in steden als Gent, Sluis, Brussel en Antwerpen werden in de eerste helft van de jaren veertig van de vijftiende eeuw toneelwedstrijden gehouden, maar in die steden waren op dat moment nog geen echte rederijersgezelschappen actief.¹²⁹ De jaren veertig vormden ook politiek een sleutelperiode. Vanaf 1440 was er voor het eerst vrede aan de grenzen. Dat gaf de Bourgondische hertog Filips de Goede de kans zijn aandacht te richten op de interne consolidatie van zijn gewesten, die in de jaren voorheen geteisterd waren geweest door opstand, hongersnood en pestepidemieën.¹³⁰

Filips voerde een duidelijke cultuurpolitiek.¹³¹ Zo trad hij op als patroon van de grote schutterswedstrijd in Gent in 1440, waar ook een belangrijke toneelcompetitie aan verbonden was met esbattementgezelschappen uit Vlaanderen, Doornik, Kamerijk en Artesië. Er zijn geen aanwijzingen dat Filips de Goede als sponsor betrokken was bij de wedstrijden van De Heilige Geest en De Doornenkroon. Indirect schiep de hertog echter de voorwaarden voor de doorbraak van de rederijerscultuur, doordat door de aanhoudende vrede wedstrijden mogelijk werden gemaakt en doordat bovengewestelijke schutterswedstrijden, waar ook toneel werd opgevoerd, actief werden gestimuleerd.¹³² Daarenboven werd in de context van de blijde intredes, de Bourgondische publieke rituelen bij uitstek, in toenemende mate een beroep gedaan op dramatische vormen. Tableaux vivants werden voor het eerst geattesteerd bij de intrede van hertogin Isabella van Portugal in Atrecht in 1430.¹³³ Bij de intrede van Filips de Goede in Brugge in 1440 werden bijbelse tableaux vivants aan de hertog gepresenteerd.¹³⁴ De Gentenaars waren in de jaren veertig van de vijftiende eeuw op hun beurt getuige van een stijgend aantal Bourgondische ceremonies. De hertog, die Gent voor zijn fiscale politiek wilde winnen, vereerde de stad met enkele bezoeken, gaf toestemming om in 1440 een grote schutterswedstrijd te organiseren en koos in 1445 Gent als locatie voor het zevende kapittel van de Orde van het Gulden Vlies.¹³⁵ Wellicht droeg dit klimaat bij tot de plannen voor een eerste Gents rederijersgezelschap: De Fonteine.

Het 'gheselscepe van der const ende broederscip van der Rethorique ... dat men noemt 't gheselscip van der Fontaine' werd op eigen verzoek op 9 december 1448 officieel door het stadsbestuur erkend.¹³⁶ Daarmee kan De Fonteine bogen op de oudst bewaarde statuten. Deze statuten vormen een uiterst waardevolle, maar complexe bron die opvalt door een mix van nauwkeurige regelgeving en bewuste vaagheid.¹³⁷ Eerst en vooral bieden deze statuten een uiterst elegante omschrijving van het basisconcept van de rederijerskamer. De motivering is drievoudig. In de eerste plaats wordt eerbaar vermaak als remedie voor de verdrijving van melancholie en ledigheid voorgesteld. Vervolgens wordt de bijzondere rol van de Heilige Drievuldigheid, verzinnebeeld in de fontein, als inspirator in de verf gezet. Ten slotte wordt benadrukt dat het concept van De

Fonteine niet nieuw is, maar dat daarentegen Gent, de hoofdstad van Vlaanderen, achterloopt op de meeste steden van Vlaanderen en daarbuiten.¹³⁸ Nu moet dat laatste motief niet te letterlijk worden genomen. Het invoeren van de eer van de stad en het bestempelen van iets nieuws als iets ouders waren immers beproefde tactieken om erkenning te verwerven.¹³⁹ Opvallend is namelijk dat waar De Fonteine zichzelf een 'broederscip van der Rethorique' noemt, ze de gezelschappen in andere steden omschrijft als 'gheselscip ... van ghenouchten'.¹⁴⁰ Het was inderdaad zo dat in 1448 in vele steden reeds lang allerlei gezelschappen actief waren die allerlei vormen van 'ghenouchten', waaronder toneel, bedreven. Het concept van De Fonteine beantwoordde echter helemaal niet aan het model van de vele los-vaste toneelgezelschappen die in de ommegangen optraden. De Fonteine spiegelde zich wellicht wel aan De Heilige Geest in Brugge: ze deelden de interesse voor zowel toneel als lyriek en de fascinatie voor een goddelijke inspirator, de Heilige Geest...

Het is niet bekend wie de stichters van De Fonteine waren, maar Claeys vander Meersch, een meester-schilder die in 1452 en 1453 het gezelschap leidde, was er ongetwijfeld bij betrokken. Hij was in 1448 deken van het schildersambacht.¹⁴¹ Claeys vander Meersch was het middelpunt van een netwerk van kunstenaars en sleepte vele stedelijke contracten in de wacht. Zijn meest prestigieuze opdracht was het beschilderen van het baldakijn dat door een Gentse delegatie meegedragen werd in de Onze-Lieve-Vrouwprocessie te Doornik. Voor Gent, die eigenlijk geen eigen grote ommegang had, was de Doornikse processie erg belangrijk. In kerkelijk opzicht viel Gent onder de bisschop van Doornik en ook in economisch opzicht hadden de twee Scheldesteden sterke banden.¹⁴² Om deze relaties ritueel te bezegelen mocht de stad Gent een baldakijn voor de Onze-Lieve-Vrouw-schrijven vervaardigen. De kunstenaars werden niet alleen royaal vergoed, maar werden als eregasten op een wagen naar Doornik vervoerd.¹⁴³ Vander Meersch was 25 maal verantwoordelijk voor het Doornikse baldakijn, wat een absoluut record was. Hij werd daarbij jarenlang bijgestaan door de beeldsnijder Cornelis Boone. Deze Cornelis Boone was eveneens een vooraanstaand lid van De Fonteine. De schaarse gegevens geven aan dat het gezelschap wel vaker rekruteerde in het kunstenaarsmilieu. Dat maakte de verhouding tussen De Fonteine en de stad erg complex. Op de toekenning van de statuten nam de stad zich niet in de activiteiten van de kamer. Van subsidies was tot in 1466 geen sprake. De Fonteine genoot dus zoals De Heilige Geest in Brugge een grote autonomie. Daar staat tegenover dat vele leden een instrumentele band hadden met de stad, omdat ze als professionelen betaald werden om de stad artistiek te representeren.¹⁴⁴

De statuten bieden een genuanceerde kijk op de activiteiten van een vroeg rederijdersgezelschap. De devotie tot de patroonheilige en de bijbehorende cultus speelden daarin een grote rol. Om de organisatie te stroomlijnen werd er tweejaarlijks een bestuur met een 'upperste' en vier raadgevers verkozen, maar hun taken bleven vooralsnog vaag omschreven. Zij werden bijgestaan door een klerk en een bode. De activiteiten buitenskamers waren eveneens bewust niet te strak geregeld. Het initiatief om in het openbaar te spelen 'ter ghemeenre ghenoucht van deser stede' lag bij individuele leden. Als een lid een spel gemaakt had of wilde opvoeren moest hij de rollen eerst aanbieden aan zijn medeleden. Als zij

geen zin hadden, dan mocht de initiatiefnemer ook buitenstaanders engageren. Ieder lid van De Fonteine kon ook vrij spelen met zijn eigen wijk of gebuurte als in de stad prijzen werden uitgeschreven. De leden waren eveneens niet verplicht mee te gaan met de groep als die op een wedstrijd buiten de stad ging spelen. Ze dienden wel een financiële bijdrage te leveren.¹⁴⁵ De toneelpraktijk werd dus grotendeels aan het vrije initiatief overgelaten. De Fonteine trad vermoedelijk op tijdens de wedstrijd in Oudenburg in 1457. In 1458 nam het gezelschap deel aan een lokale toneelwedstrijd in het kader van de intrede van Filips de Goede. De tegenstrevers waren wijkgezelschappen en een ander pril rederijkersgezelschap: Sint-Barbara uit de Sint-Pieterssheerlijkheid bij Gent.¹⁴⁶

Binnenskamers waren de regels strakker. Centraal stonden de driewekelijkse dichtwedstrijden waarvan de procedure minutieus werd vastgelegd. Om de drie weken werd op zondagmiddag om twee uur een 'hoedekin' gegeven aan een lid van het gezelschap. Die diende binnen de drie dagen een 'refrain' van een zelfgekozen aantal verzen voor te stellen. Drie weken daarna dienden de leden van het gezelschap hun variant op het refrain te presenteren. De man met het 'hoedekin' diende een prijs uit te schrijven en het gezelschap te trakteren. Hij mocht ook binnen het gezelschap een jury aanduiden.¹⁴⁷ Wie aan het refrainfeest deelnam, diende bij het binnenkomen twee verzen te dichten, iets te zingen of iets grappigs te doen.¹⁴⁸

De Heilige Geest in Brugge en De Fonteine in Gent verschilden duidelijk van de prille rederijkersgezelschappen elders in Vlaanderen. Ze legden zich toe op toneel, maar niet in de context van ommegangen. De dichtpraktijk was erg belangrijk. De keuze voor de Heilige Geest en de Heilige Drievuldigheid als patroons moet in die context begrepen worden. De Heilige Geest werd gezien als inspirator van de nieuwe rederijkerskunst. In de statuten van De Fonteine werd benadrukt dat het gezelschap afhankelijk was van de Heilige Drievuldigheid 'sonder wiens inspiratie niemen ter goeder perfectie commen sal'.¹⁴⁹ In het stichtingsverhaal van De Heilige Geest in Brugge was de goddelijke duif letterlijk de inspirator, doordat hij door zijn verschijning de gezellen op de idee had gebracht zich in zijn naam te verenigen. Door de verwijzing naar Witte Donderdag en Pinksteren werd gesuggereerd dat de gezellen te vergelijken waren met de apostelen, die als ongeleerde mannen door de goddelijke inspiratie toegang hadden gekregen tot de openbaringskennis.¹⁵⁰ Een gelijkaardig idee werd verwoord door Anthonis de Roovere, vermoedelijk lid van De Heilige Geest, in het 'Refereyn van Rethorica' (ca. 1460-ca. 1480), het oudst bewaarde lofdicht op de rederijkerskunst.¹⁵¹

De keuze voor de Heilige Geest was een rationele keuze, in die zin dat gezelschappen als De Heilige Geest of De Fonteine zich niet rechtstreeks op een traditie konden beroepen. De ambitieuze stichters hadden gekozen voor een nieuw concept. De inspiratie daartoe kon daarom enkel worden begrepen als een goddelijke inval. Dezelfde inspiratietheorie motiveerde wellicht ook het derde 'Heilige Geest'-gezelschap in deze vroege periode: De Heilige Geest in Ieper. Terwijl de 'titels' zich in de context van de Ieperse Tuindagprocessie ontwikkelden, werd in 1455 een aanzienlijke subsidie verleend aan 'den prince ende ghildebroers van der Heilighen Gheest die men nomt de Retorisene' omwille van hun overwinning op een toneelwedstrijd in Doornik. Het valt meteen op dat De Heilige

Geest in 1455 beter georganiseerd was dan de titels, die zich pas op het einde van de vijftiende eeuw ook gilde gingen noemen.

In ieder geval had De Heilige Geest een andere taakopvatting en een hogere status dan de titels. Slechts dit Iepers gezelschap nam in 1478 en 1496 deel aan de landjuwelen in Leuven en Antwerpen en kreeg daarvoor aanzienlijke subsidies van de magistraat. Die magistraat kwam zelfs in 1496 bij een van de leden thuis om loven te horen en het nieuwe spel van De Heilige Geest te zien.¹⁵² In augustus 1455 trok De Heilige Geest in naam van de stad naar een wedstrijd georganiseerd door de 'Pui de Amours' van Doornik, dat in dat jaar gekoppeld was aan een grote schutterswedstrijd. Na afloop van de wedstrijd werd de prijs voor het beste spel in het Frans aan Rijsel toegekend, de prijs voor het beste spel in het Vlaams aan Ieper.¹⁵³

We kunnen het Ieperse gezelschap van De Heilige Geest dus koppelen aan zowel de praktijk van de schutterswedstrijden als die van de dichtwedstrijden georganiseerd door de puy-gezelschappen. Dat eerste zal niet verwonderen, want het is een van de meest herkauwde hypothesen dat de eerste rederijdersgezelschappen ontstaan zijn binnen de schuttersgilden. Daar zijn eigenlijk geen aanwijzingen voor. Het enige overtuigende voorbeeld van een rederijderskamer met directe wortels in een schuttersgilde is dat van De Corenbloem in Brussel, die tot in 1540 een institutionele band had met de handbooggilde, Sint-Sebastiaan als patroon vereerde en meetrok naar schutterswedstrijden.¹⁵⁴ Het is wel zo dat de schuttersgilden een belangrijke rol hebben gespeeld in de ontwikkeling van het wedstrijdtoneel. Aan hun eigen competities verbonden ze immers ook subwedstrijden voor esbattementen. Aanvankelijk werd onder die term 'esbattement' zowat alles begrepen – dansen, zwaardvechten, acrobatieën, fratsen – wat het publiek kon vermaken, maar gaandeweg werd toch de voorkeur gegeven aan comisch toneel.¹⁵⁵ Veel schuttersgilden gingen daarom naarmate de materie complexer werd, een beroep doen op gespecialiseerde groepen. De prille rederijdersgezelschappen kwamen daarvoor natuurlijk in aanmerking. Zo verbond De Roose in Leuven zich er in 1452 toe de voetbooggilde bij te staan op wedstrijden. In de uitnodiging voor een schutterswedstrijd in Gent in 1498 werd uitdrukkelijk verzocht dat gezelschappen van 'rhetoricquen' de schutters zouden vergezellen om aan de bijbehorende toneelwedstrijd deel te nemen.¹⁵⁶

Het verslag van de wedstrijd in Doornik wijst ook op de band tussen de rederijdersgezelschappen en de Franstalige puy's. Deze puy's waren broedersschappen die dichtwedstrijden ter ere van de Heilige Maagd organiseerden. Zulke puy's bestonden in Artesië, Henegouwen, Waals-Vlaanderen, Picardië en Normandië. Ze zijn echter, ondanks een groeiende belangstelling van zowel historici, literatuurhistorici als kunsthistorici, over het algemeen bijzonder slecht onderzocht. De oudst bewaarde statuten zijn die van de 'Confrérie Notre Dame du Puy' in Amiens uit 1452. De broederschap vierde haar voornaamste feest op Onze-Lieve-Vrouw-Lichtmis. Die dag werd een nieuwe 'maistre' gekozen en werd een grote dichtwedstrijd gehouden. De 'maistre' van het vorige jaar had voor deze wedstrijd een 'refrain' bekendgemaakt, met name een regel waarin een bepaald aspect van de Heilige Maagd werd onderstreept. Daarmee dienden de deelnemende dichters – 'rhétoriciens experts en rhétorique' – 'chants royaulx' te vervaardigen.

's Avonds op het Lichtmisfeest werd een groot banket gehouden, waarop een 'jeu de mistère' werd vertoond, en daarna werden de ingediende teksten gejureed. De volgende dag werd een mis voor de overledenen gevierd en werd de overwinnaar bekendgemaakt. Ook de andere Onze-Lieve-Vrouwefeesten, Allerheiligen en Kerstmis werden met meer bescheiden dichtwedstrijden gevierd.¹⁵⁷ De 'Puy de la Conception' in Rouen, die in 1486 werd opgericht, beantwoordde ongeveer aan hetzelfde model. Daar werd de broederschap voorgezeten door een 'prince' en werden de dichters uit Rouen en elders verwacht hun gedichten voor te dragen voor jury en publiek.¹⁵⁸ De puy van Amiens (in Picardië) en Rouen (in Normandië) verenigden de elite van beide steden: edellieden, prelaten, rijke kooplieden, welgestelde ambachtslieden en – in Rouen – magistraten van het koninklijk hof.¹⁵⁹

De puy van Amiens en de bijbehorende dichtpraktijk bestonden waarschijnlijk al in 1388.¹⁶⁰ De geschiedenis van de ouder geachte puy in Artesië, Vlaanderen en Henegouwen is echter heel vaag. De puy van Atrecht geldt als oudste broederschap, dat gewoonlijk tot de dertiende, en door verwarring met de 'carité Nostre Dame des jogleors et des borgois' zelfs tot de twaalfde eeuw wordt teruggevoerd.¹⁶¹ De discussie over de historiciteit van deze puy werd reeds in het begin van dit hoofdstuk aangehaald. Volgens de zeventiende-eeuwse kroniekschrijver Simon Leboucq werd de 'Confrérie de Notre-Dame du Puy' van Valenciennes in 1229 opgericht en werden de statuten in 1426 herzien. Wedstrijden waren er misschien al in het eerste derde van de veertiende eeuw.¹⁶² In de stadsrekeningen van Rijsel is er vanaf 1381 sprake van een 'prince et compagnons dou puy'.¹⁶³ Uit de verzen van Jean Froissart kan worden afgeleid dat hij in het laatste kwart van de veertiende eeuw deelnam aan puy-wedstrijden in zijn geboortestad Valenciennes, in Rijsel en in Doornik.¹⁶⁴ In afwachting van verder onderzoek lijkt het opportuun voorlopig aan te nemen dat de puy-broedersschappen op zijn vroegst in het laatste kwart van de veertiende eeuw werden opgericht, maar dat de praktijk van de dichtwedstrijden met het genre van de 'chants royaux' wellicht al vroeger in die eeuw was ontstaan.¹⁶⁵ Ook in Nederlandstalig Vlaanderen lijkt een variant op deze dichtwedstrijden te hebben bestaan. In Ieper werden in het begin van de vijftiende eeuw – de rekeningen ontbreken voor de vroegere periode – tijdens de Tuindagprocessie prijzen uitgereikt voor de beste loven tot Maria.¹⁶⁶

De invloed van het puy-fenomeen op de 'Heilige Geest'-gezelschappen in Vlaanderen is onmiskenbaar. In tegenstelling tot de andere prille rederijergroepen legden deze gezelschappen zich ook toe op de dichtpraktijk en werden er, getuige de statuten van De Fontaine, strak geregelde dichtwedstrijden gehouden. Het voorbeeld van Ieper geeft aan dat er ook daadwerkelijk contacten met de puy's waren.¹⁶⁷ De beïnvloeding is eveneens manifest in het gebruik van Franstalige leenwoorden uit de praktijk van de puy's.¹⁶⁸ De belangrijkste term is uiteraard de (*seconde*) *rhétorique*, die vanaf de veertiende eeuw in het Franstalig gebied werd gebruikt om de dichtkunst in de volkstaal aan te duiden.¹⁶⁹ De oudste vermelding van 'ghesellen van der retorike' in het Nederlandse taalgebied is te vinden in Oudenaarde in 1441. In dat geval blijkt het echter te gaan om een nog niet volledig geïnstitutionaliseerde toneelgroep die op schutterswedstrijden speelde.¹⁷⁰ Oudenaarde had via de Schelde een snelle verbinding met Doornik, wat de Fransta-

lige invloeden verklaart. Het eerste volwaardige gebruik van de term ‘rethorique’ om de praktijk van een rederijdersgezelschap aan te duiden, vinden we in de statuten van De Fontaine uit 1448. Bovendien is het ook de oudste vindplaats voor het Nederlandstalig gebruik van de term ‘refrain’.¹⁷¹ Belangrijk is dat er ook in dit geval een Doornikse connectie was, aangezien vooraanstaande leden een belangrijke rol speelden in de Doornikse ommegang.¹⁷² De term ‘retorisieren’ duikt voor het eerst op in de Ieperse bronnen in 1455. Het gebruik van de term ‘prince’ om de voorzitter van een rederijdersgezelschap aan te duiden, werd voor het eerst geattesteerd in Ieper in 1455 en in Gent in 1456.¹⁷³

Naast de gelijknissen waren er ook belangrijke verschillen tussen de puy en de ‘Heilige Geest’-gezelschappen. Elke puy had een eigen lyrische specialiteit. De wedstrijden waren bedoeld voor individuele dichters, die niet noodzakelijk lid van een puy hoefden te zijn. In de statuten van De Fontaine daarentegen is slechts sprake van een interne dichtwedstrijd en wordt geen specifiek genre opgelegd. Daarnaast namen de gezelschappen in Brugge, Gent en Ieper van meet af aan deel aan toneelwedstrijden, terwijl in de puy de lyriekcompetitie primeerde.¹⁷⁴ Het opvallendste is echter dat de gezelschappen in Brugge, Gent en Ieper niet slechts in de praktijk verschilden van de puy, maar dat ze zich ook bewust een andere identiteit aanmaten door niet de Heilige Maagd, maar wel de Heilige Geest als patroon te kiezen. De Heilige Geest ontbeerde de affectieve uitstraling van de Maagd, maar had wel een enorme symbolische zeggingskracht, doordat in één beeld een volledig cultuurideaal zat vervat.

De gegevens over Brugge en Gent geven aan dat de ‘Heilige Geest’-gezelschappen in de eerste plaats rekruteerden in het dynamische milieu van ontwikkelde en welgestelde ambachtslieden en kunstenaars. De statuten van De Fontaine spreken dan ook uitdrukkelijk die groep aan:

... in welc gheselscip niemen ontfanghelic sal moghen wesen, hij en zij abel in eenighe const of dies weert van gheboorten of andren uutnemender eerbaeren pointen.¹⁷⁵

Vaardigheden, die verkregen werden door oefening én door inspiratie van de Heilige Geest, primeerden dus op afkomst.¹⁷⁶ Het concept van De Fontaine valt ook op door zijn flexibiliteit en – in tegenstelling tot latere reglementen – door het ontbreken van duidelijke hiërarchieën of taakverdelingen: iedereen werd verondersteld actief betrokken te zijn en zelf initiatieven te nemen. Waarschijnlijk ging het dan ook om een kleine groep, wat ook blijkt uit de relatief hoge financiële en morele eisen die werden gesteld.¹⁷⁷ Om de morele distinctie te benadrukken dienden de leden van het gezelschap een kap met daarop een fontein geborduurd, te laten maken.¹⁷⁸ Ook binnen de eigen groep was distinctie echter aan de orde. De literaire competitie bood de mogelijkheid om los van de sociale status de eigen individuele identiteit te demonstreren.¹⁷⁹ De stichters van de ‘Heilige Geest’-gezelschappen kunnen dan ook beschouwd worden als de belangrijkste pioniers en tegelijkertijd de meest ambitieuze vormgevers van het sociale experiment van de rederijderskamers. Hun voornaamste betrachting was daarbij de eigen groep, die door de economische en artistieke conjunctuur steeds meer op het voorplan kwam, een eigen identiteit te geven. De vroege re-

derijkers pasten daarbij volop de techniek van ‘annexatie en adaptatie’ toe:¹⁸⁰ ze lieten zich inspireren door de toneelpraktijk gekoppeld aan de ommegangen en schutterswedstrijden en door de dichtpraktijk van de puyts. Daar gaven ze echter bewust een nieuwe vorm en inhoud aan. Waarden als religieuze collectiviteit en artistieke individualiteit gingen daarbij hand in hand met sociale en professionele ambities.

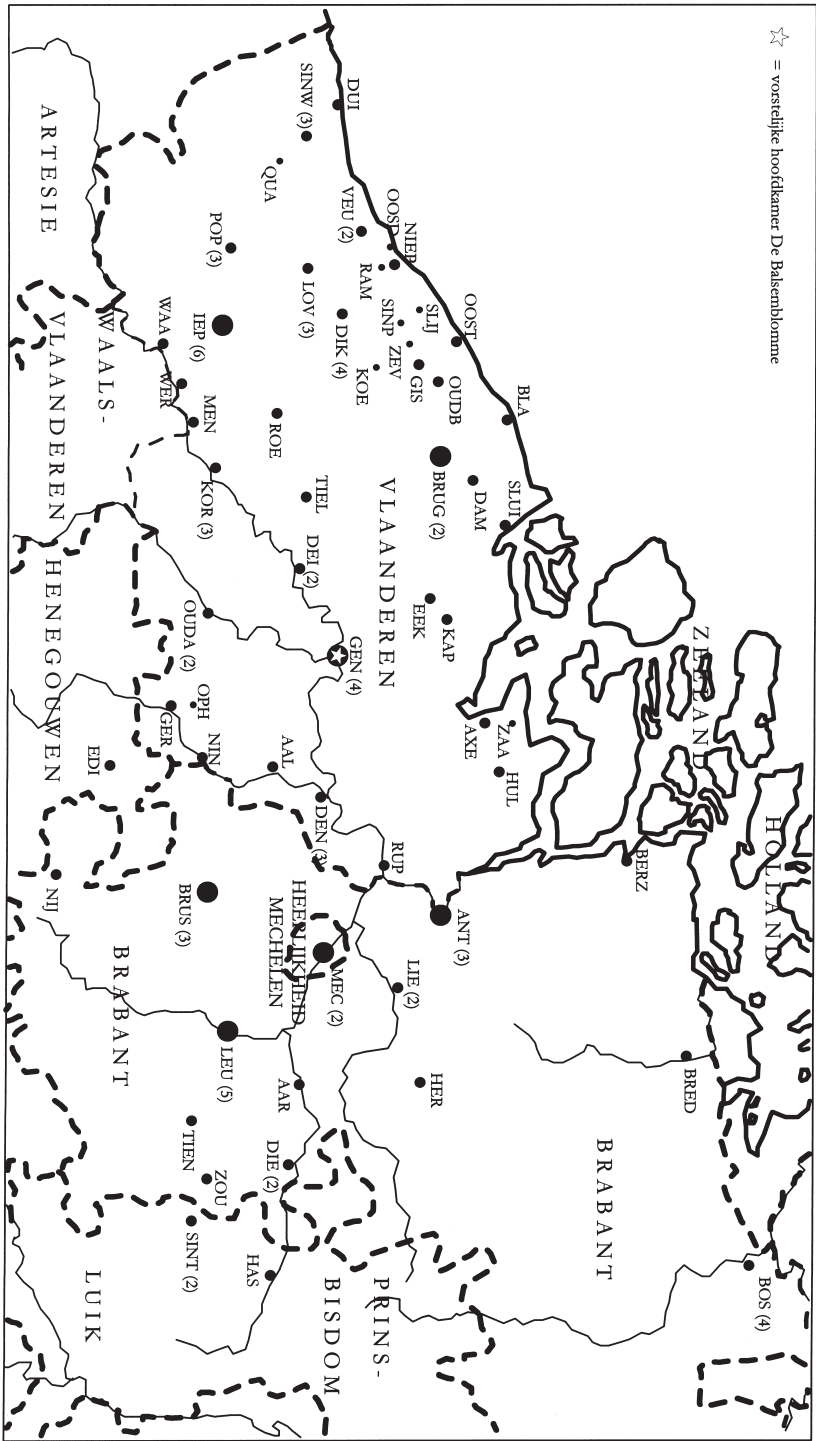
Conclusie

Anno 1466 moet een goedgeïnformeerde stedeling in Vlaanderen of Brabant wel ongeveer geweten hebben wat een ‘geselschap van der retorike’ was, namelijk een groep mannen die zich in een broederschap had verenigd om de toneelkunst en de dichtkunst te beoefenen. Het werd stilaan een must om voor dit type corporatie de exclusieve term ‘retorike’ voor te behouden. De groeiende uniformisering in de prille rederijkerscultuur was vooral het gevolg van de vele onderlinge toneelcompetities die in verschillende contexten – ommegangen, schutterswedstrijden of soms autonoom – werden georganiseerd. Die nadruk op competitie zou een van de belangrijkste kenmerken van de rederijkerscultuur blijven. Een rederijkersgezelschap kon eigenlijk pas bestaan als ze een gelijkwaardige tegenstander had waarmee ze de competitie kon aangaan. Daardoor kunnen de grenzen tussen de verschillende clusters in de ontwikkeling van de rederijkerscultuur ook niet te scherp getrokken worden: er was een voortdurende interactie en osmose.

De stedelijke overheden speelden bij de toenemende institutionalisering nog niet zo’n grote rol. Alleen de gezelschappen in Oostelijk Vlaanderen en Brabant ontvingen reeds regelmatig geldelijke subsidies. In Westelijk Vlaanderen dienden de titels het nog met beloningen in wijn te stellen: er was dus een stimulans maar geen dwingende verplichting. De ‘Heilige Geest’-gezelschappen in Brugge en Gent organiseerden en financierden voorlopig nog alles op eigen houtje. Daar staat wel tegenover dat De Fonteine met graagte haar ambitieuze statuten door de magistraat liet ratificeren. De stad Ieper was zelfs al bereid het lokale ‘Heilige Geest’-gezelschap een aanzienlijke subsidie te geven voor deelname aan een wedstrijd, weliswaar nadat gebleken was dat De Heilige Geest een eerste prijs in de wacht had gesleept. Een nieuwe, meer geëngageerde houding vanwege de stadsbesturen was dus nakende. In een andere zin was de ontluikende rederijkerscultuur al vanaf de eerste schuchtere experimenten een product van de stad. De randvoorwaarden werden immers geschapen door de toenemende dramatisering van stedelijke publieke rituelen zoals ommegangen, vastenavondvieringen en blijde intredes. De verschillende dramatische repertoires – religieus en carnavalesk – gaven op gezette tijdstippen een nieuwe, vereenvoudigde betekenis aan de sociale realiteit van de stedelijke gemeenschap: ze werd ‘geïdealiseerd’ of ‘omgekeerd’.

De consolidering van de Bourgondische ruimte vanaf ca. 1440 was ook een cruciale factor in de ontwikkeling van de rederijkerscultuur, doordat vrede en stabiliteit geboden werden en vrije uitwisselingen – vaak over de taalgrenzen heen – gestimuleerd werden. Tussen 1440 en 1466 had dus zowel stad als vorst

indirect gunstige voorwaarden geschapen. De mensen die het concept van de rederijkerij vormgaven behoorden ongetwijfeld tot uiteenlopende sociale milieus. Kunstenaars, ontwikkelde ambachtsmeesters en priester-schoolmeesters speelden daarin zeker een vooraanstaande rol. Sommigen van hen identificeerden zich als professionele 'zingevers' uitdrukkelijk met de idee van een gedramatiseerde stad. 's Levens felheid' goten ze in een intellectueel en artistiek vernieuwende vorm. Daarmee creëerden ze niet alleen een nieuwe identiteit voor de eigen groep. Ze raakten zo ook de juiste snaar bij de stedelijke én Bourgondische machthebbers.

Kaart 2: Rederijkerskamers in de Zuidelijke Nederlanden, 1515

2. De theaterstaat: de doorbraak van de rederijkerij in het spanningsveld tussen stad en vorst (ca. 1466-1515)

Van vorm naar inhoud: het concept van de theaterstaat

DE BEELDRIJKE EN ZINNELIJKE TYPERINGEN VAN JOHAN HUIZINGA zijn lange tijd paradigmatisch geweest voor het begrip van de Bourgondische cultuur. De Bourgondische culturele 'vormen' waaronder de eindeloze serie ceremonies en feesten werden door Huizinga gezien als een relict van het oude op de drempel van een nieuwe tijd. Pas de laatste jaren wordt ernstig aan dit beeld gewrikt en gewrongen. De bewondering voor Huizinga is gebleven, maar diens lege 'vormen' worden steeds meer met betekenis en politieke functionaliteit gevuld. De studie van Peter Arnade over de politieke relaties tussen de Bourgondische hertogen en de stad Gent heeft daarin een voortrekkersrol gespeeld. Arnade neemt het concept van de 'theaterstaat' als uitgangspunt. In zijn analyse is het beroemde Bourgondische ceremonieel geen holle symboliek, maar wel de virulente kern van een politiek systeem waarin de communicatie met de onderdanen, in de eerste plaats de machtige steden, centraal staat.¹

De studie van Arnade heeft de interesse voor de politieke rituelen in de Nederlanden sterk aangewakkerd. Niet iedereen deelt echter Arnades uitgangspunten. Vooral het concept 'theaterstaat' wordt de laatste tijd onder vuur genomen.² Hoewel ze allebei het dynamische karakter van rituelen als uitgangspunt nemen, vult Arnade het concept 'theaterstaat' bewust anders in dan de antropoloog Clifford Geertz dat in zijn analyse van het negentiende-eeuwse Bali deed.³ Arnade benadrukt dat de politieke rituelen in de Nederlanden het product waren van een constante dialoog tussen hof en stad. Arnades invulling van het begrip 'theaterstaat' wijkt eveneens grondig af van die van Walter Prevenier en Wim Blockmans, die de term het eerst hebben gebruikt om het Bourgondische ceremonieel te typeren. Zij geven er een statische invulling aan: ze beschouwen dat ceremonieel louter als een middel 'tot beïnvloeding van de massa' of 'een grandioze mystificatie van de macht'.⁴ Ook David Nicholas beschouwt de publieke manifestaties als niet meer dan een attribuut van de macht, waarmee onderdanen werden 'verdoofd'.⁵ Wellicht is het verschillende gebruik van het concept van de theaterstaat te wijten aan de dubbelzinnigheid van de theatermetafoor zelf: zoals Geertz en in mindere mate ook Arnade die toepassen, is de staat zelf een theater, waarvan het voortbestaan slechts kan gegarandeerd worden als ieder zijn geritualiseerde rol opneemt.⁶ Prevenier, Blockmans en Nicholas daarentegen stellen dat theatrale vormen slechts deel uitmaakten van de vele machtsmiddelen van de hertogen.⁷ Recentelijk heeft Elodie Lecuppre-Desjardin een middenweg geboden door te

betogen dat de Bourgondische publieke ceremonies zelf niet actief ingrepen in het politieke proces, maar wel een primordiale rol speelden in de symbolische communicatie. Ze gaven aan de deelnemers de kans zichzelf in relatie tot anderen te definiëren.⁸

Een andere kritiek richt zich op de wijze waarop de Bourgondische theaterstaat wordt gekarakteriseerd. Peter Arnade stelt de Bourgondische Nederlanden voor als een conflictueuze wereld, verscheurd door de tegenstellingen tussen de particularistische steden en de oprukkende staat. Die these van particularisme versus centralisme is een terugkerend thema uit de historiografie van de Nederlanden.⁹ In deze onderzoekstraditie wordt een bijzondere nadruk gelegd op conflicten: niet alleen de stedelijke revoltes tegen de hertogen, maar ook de revoltes binnen de stad tegen de stedelijke politieke elite.¹⁰ Cultuurhistorici zoals Andrew Brown en Graeme Small hebben zich recentelijk tegen dat model verzet. Zij stellen dat het bijzondere van de Bourgondische rituelen niet moet gezocht worden in de voortdurende 'clash' tussen stedelijke en hertogelijke rituele repertoires, maar in de hoge frequentie van de 'encounters'. Geen enkele Europese vorst was evenzeer betrokken in het stedelijke culturele leven als de Bourgondische hertogen, die zich bijvoorbeeld lieten inschrijven in stedelijke broederschappen.¹¹

Uiteindelijk verschilt de visie van Brown en Small niet zoveel van die van Arnade. Alledrie benadrukken ze het stedelijke fundament van de Bourgondische theaterstaat en verklaren ze de ontwikkeling van de Bourgondische rituelen uit de noodzaak van de hertogen voortdurend met hun grote en machtige steden te communiceren. Het conflictmodel en het consensusmodel lijken de keerzijden van eenzelfde medaille te zijn. In dit hoofdstuk wordt daarom het concept van de theaterstaat als uitgangspunt genomen om de rol van de rederijderskamers in de communicatie tussen stad en vorst in de periode 1466-1515 te onderzoeken. De theaterstaat wordt hier in navolging van Peter Arnade omschreven als een politiek communicatiesysteem waarbij heel veel waarde wordt gehecht aan de publieke rituelen in de stedelijke ruimte. Dat die rituelen niet de oorzaak maar het gevolg waren van nieuwe politieke verhoudingen, doet niets af aan de betekenis ervan voor de brede groepen waaruit de rederijderskamers rekruteerden. Deze behoorden immers niet tot de insiders van het harde politieke spel. Nieuwe verhoudingen met de vorst en andere groepen werden vanuit hun ervaring voor het eerst gedefinieerd tijdens publieke rituelen.

Het centrale argument van dit hoofdstuk is dat de doorbraak van de rederijderscultuur te danken was aan het feit dat de stedelijke overheden en de vorst quasi gelijktijdig ontdekten dat de rederijders een belangrijke rol konden spelen in publieke rituelen, doordat zij experts geworden waren in representatie- en communicatietechnieken. Met representatie wordt hier de publieke verbeelding door één partij van de eigen identiteit en de relaties met anderen bedoeld, met (symbolische) communicatie het publiek verbaal en non-verbaal negotiëren tussen twee partijen van die relaties.¹² Dat rederijders geprivilegieerde partners werden in het project van de theaterstaat lijkt op het eerste zicht het 'consensus'-model te bevestigen. De pogingen van de vorsten om zich de stedelijke theatrale praktijken toe te eigenen vonden echter plaats in de turbulente periode waarin het Bourgondische complex overging in handen van de Habsburgse dynastie.

We laten deze periode beginnen in 1466, toen Karel van Charolais – later de Stoute – als erfopvolger van Filips de Goede zijn intrede maakte in verschillende Brabantse en Vlaamse steden. Dit hoofdstuk eindigt in 1515, toen de jonge Karel V als graaf van Vlaanderen en hertog van Brabant zijn intrede deed. In de eerste twee paragrafen ligt de nadruk op een elite van actieve rederijkers. In de derde paragraaf wordt onderzocht hoe het met het engagement van de steeds groter wordende groep gewone rederijkers was gesteld en aan welk sociaal profiel zij beantwoordden.

De eer van de stad retoriciaal gerepresenteerd

In het voorjaar van 1466 deed Karel van Charolais, zoon van hertog Filips de Goede, zijn intrede in een aantal grote Bourgondische steden. Nu het einde van de oude hertog naderde (hij overleed in 1467) was het belangrijk de erfopvolging door Karel veilig te stellen.¹³ Een erkenning van de toekomstige hertog door de belangrijkste steden in de vorm van een intrededitueel was daar een onderdeel van. Dat bij zo'n gelegenheid tableaux vivants en spelen vertoond werden, was niet meer ongewoon. Het eerste gedocumenteerde optreden van rederijkerskamers ter gelegenheid van een vorstelijke intrede vond plaats in 1458, toen Filips de Goede plechtig ontvangen werd in Gent om de verzoening tussen de stad en de vorst na de Gentse opstand (1449-1453) te bezegelen.¹⁴ Twee lokale rederijkerskamers, De Fonteine en Sint-Barbara, namen er samen met andere gezelschappen deel aan een toneelwedstrijd. De spelen werden de dagen na de intrede eerst in de straten getoond om vervolgens op het stadhuis – met Franse verklaringen – te worden opgevoerd voor de hertog. De Fonteine had zich bovendien tijdens de intrede als corpus gemanifesteerd door het gildenhuis met blauwe lakens te behangen en met brandende toortsen op te smukken.¹⁵

Toen Karel van Charolais in 1466 zijn intrede deed, werden in de verschillende steden retorische activiteiten georganiseerd. Op 30 januari voerde De Roose in Leuven 'een spel... van stommen personagen' op.¹⁶ Enkele dagen later werd in Brussel door een onbekende groep een rederijkersspel opgevoerd, waarin gedemonstreerd werd dat Karel van Charolais in rechte lijn van Karel de Grote afstamde en dus ook in Brabant de rechtmatige opvolger was.¹⁷ In Gent werd de intrede halfweg februari opgeluisterd met tableaux vivants. De Fonteine kreeg daarbij de regie toegewezen. Sint-Barbara was verantwoordelijk voor een tableau met drie profeten.¹⁸ Op Grote Vastenavond (26 februari) werd Karel in Brugge vergast op 'diversche remonstrancien van historien in stommen personnaigen ende andersins'. Ter voorbereiding had een Brugse delegatie de intrede in Gent bijgewoond.¹⁹ In Sint-Omaars ten slotte werd op 24 maart voor Karel een mysterie gespeeld dat geregisseerd werd door de priester Jehan Brusset.²⁰

De enig bewaarde speltekst met betrekking tot de intrede van 1466, met name het *Spel van Menych Sympel ende Outgedachte ende van Cronijcke* dat in Brussel werd opgevoerd, geeft een goed idee van de meerwaarde die rederijkers konden bieden aan een delicaat intrededitueel. Het spel slaagde erin de opvolging van Karel van Charolais te legitimeren en tegelijkertijd het Brusselse chauvinisme aan te wakkeren.²¹ De dramatische opvoeringen tijdens de intrede in 1466 lijken dan

ook een band te hebben gesmeed in de hoofden van de stedelijke bestuurders en de vorst. In elk geval getuigen hun reacties van een opvallende synchroniciteit. De groepen of individuen die verantwoordelijk waren voor de opvoeringen werden alle(n) vergoed door de stedelijke overheid. In het geval van De Roose in Leuven was dat niet ongewoon, het gezelschap kreeg al sinds 1452 een vaste jaarlijkse toelage. In het geval van De Fontaine en Sint-Barbara in Gent was dat echter een nieuwigheid. Het stadsbestuur was zich hiervan terdege bewust en gaf de indruk iets te willen goedmaken ten opzichte van De Fontaine. De leden van het gezelschap kregen niet alleen een vergoeding voor de geleverde inspanningen, maar ook een bijzondere toelage van 2 pond groot omwille van 'haerlieder moeyte, dienst ende aerbeyt die zij in deze incomst ende ooc t' anderen tijden ghedaen hebben dezer stede omme de eere der zelve stede te bewaerne'.²² Vanaf dat moment kregen de Gentse rederijderskamers regelmatig vergoedingen voor hun diensten.²³

In Brugge ging men nog een stapje verder. Daar was het echter geen rederijdersgezelschap dat een pluim kreeg, maar een individuele 'retorisien', de meester-metselaar Anthonis de Roovere.²⁴ Twee dagen na de intrede beslisten de vertegenwoordigers van de verschillende Brugse geledingen dat Anthonis de Roovere voortaan een jaargeld van 6 pond groot zou ontvangen omwille van zijn retorische diensten 'ter eeren ende blyscepe van den ghemeenen van der zelve stede'.²⁵ Dat was tevens een tactiek om hem aan de stad te binden, want de Roovere was ook buiten Brugge een geëerde toneelschrijver.²⁶ Zowel in Gent als Brugge werd dus beslist een groep of individu verantwoordelijk voor de dramatische representatie van de stad een financiële gunst te verlenen, met als uitdrukkelijke motivatie de eer van de stad. Ook de vorstelijke belangen werden niet veronachtzaamd. Het was immers Karel van Charolais zelf die na de geslaagde intrede de stad Brugge had verzocht om Anthonis de Roovere te belonen voor zijn diensten.²⁷ Het is niet ondenkbaar dat dit in het geval van De Fontaine in Gent ook zo was.²⁸ In 1466 gaven dus zowel de grote steden als de (toekomstige) vorst blijk van positief intentioneel gedrag ten opzichte van rederijderskamers en rederijders. Dat wijst op een nieuwe houding van de vorst, maar ook van de steden. Die steden probeerden de rederijderskamers steeds meer aan zich te binden om van hen officiële representatie-instituten te maken.

Vaste geldelijke subsidies werden vóór 1466 slechts aan een handjevol gezelschappen in Oostelijk Vlaanderen en Brabant gegeven. Ook in de periode 1466-1515 kenden alleen in deze regio's de stadsbesturen aan rederijderskamers vaste jaarlijkse of wekelijkse subsidies toe.²⁹ In Westelijk Vlaanderen kregen de titels echter in toenemende mate geld voor hun optredens in plaats van wijn.³⁰ Ook in andere steden in Vlaanderen kregen de rederijderskamers steeds vaker vergoedingen naar aanleiding van concrete prestaties.³¹ In de statuten die de rederijderskamers nu frequenter van de stedelijke overheden kregen, werd doorgaans het verwachtingspatroon van de stad geformuleerd. Daarbij werd vaak uitdrukkelijk verwezen naar de eer van de stad.³² De rederijderskamers werden verwacht in opdracht en 'ter ere' van de stad toneelopvoeringen te organiseren en tableaux vivants op te stellen.³³ Sommige stadsbesturen probeerden ook meer greep te krijgen op het kamerbestuur. In Geraardsbergen en Ophasselt dienden deken en

gezworenen hun eed af te leggen in aanwezigheid van enkele vertegenwoordigers van de stadsmagistraat.³⁴ In Edingen dienden de deken en meesters eerst voorgedragen te worden aan de baljuw en schepenen, voordat ze de eed aflegden in handen van dezelfde baljuw, vertegenwoordiger van de heer.³⁵ In 1488 werden de statuten van De Roose in Leuven aangepast, zodat voortaan twee leden van de magistraat als hoofdmannen van de kamer werden aangesteld.³⁶ Soms werd ook een eed van trouw aan de stad gevraagd.³⁷

De grootste verstrengeling tussen stadsbestuur en rederijderskamer was er in de heerlijke stad Bergen op Zoom. De gezellen van De Vreugdebloem traden er sinds 1470 op in de Heilig-Kruisomwegang. Hun specialiteit was het 'kalfdansen', waarbij een bijbels verhaal door muziek, dans en dramatische elementen een hoog spektakelgehalte kreeg.³⁸ In 1479 werden aan het gezelschap officiële statuten verleend door Jan II van Glymes, heer van Bergen op Zoom. De heren van Bergen op Zoom streefden duidelijk naar een uniform beleid ten opzichte van de corporaties in hun stad.³⁹ Het nieuwe bestuur van De Vreugdebloem werd op Verzwoeren Maandag na voordracht door het oude bestuur aangesteld en bevestigd door de schout, burgemeester en schepenen, net zoals dat in de andere corporaties gebruikelijk was.⁴⁰ De gezellen stonden bovendien onder 'gaigen ende wedden van der stad'.⁴¹ De twintig gezellen, die hetzelfde statuut en dezelfde plichten hadden als de gezellen van de Oude Voetboog en van de Handboog, waren ook vrijgesteld van dienst in die schuttersgilden.⁴² Dat privilege van vrijstelling werd in 1504 ook verleend aan de Antwerpse Violieren, voor een aantal van 75 gezellen en vóór 1505 aan de Antwerpse Goudbloem voor een aantal van honderd gezellen.⁴³

De behoefte aan dramatische representatie en communicatie was een belangrijke stimulans voor de stadsbesturen om rederijderskamers te erkennen en aan te moedigen. Het 'retorische' landschap zag er in 1515 dan ook compleet anders uit dan in 1466. Alle grote steden in Vlaanderen (Gent, Brugge en Ieper) en Brabant (Antwerpen, Brussel, Mechelen en Leuven) herbergden nu minimaal twee rederijderskamers binnen hun muren. De meeste secundaire steden en ook – vooral in Vlaanderen – een aantal kleine steden hadden één of meer rederijderskamers.⁴⁴ Ook aan de zuid- en oostgrenzen van Vlaanderen en Brabant waren er reeds enkele rederijderskamers, met name in Edingen in Henegouwen en in Hasselt en Sint-Truiden in het prinsbisdom Luik. Bovendien had het netwerk van rederijderskamers zich in noordelijke richting uitgebreid tot Zeeland, Holland en de steden in het noordoosten van de Nederlanden.⁴⁵ Dorpskamers kwamen voorlopig slechts voor in Vlaanderen, met een concentratie in de kasselrij van het Brugse Vrije en Veurne-Ambacht. De snelle verspreiding van de rederij in de periode 1466-1515 wijst op de grote culturele en intellectuele ontvankelijkheid van de stedelijke bevolking. Het aantal kamers in een stad is echter geen goede indicator voor de graad van culturele ontwikkeling.⁴⁶ Ieper scoorde bijvoorbeeld het beste met zes kamers, maar dat houdt verband met de aanwezigheid van de titels met hun specifieke ontstaanscontext en lossere organisatiestructuur.

De rederijkers en de Bourgondisch-Habsburgse theaterstaat

Het gefliert van Karel de Stoute met de rederijkerij

Toen Karel van Charolais in 1466 zijn waardering voor de prestaties van Anthonis de Roovere wilde laten blijken, mobiliseerde hij zijn netwerken in de stad Brugge om het stadsbestuur tot het belonen van de 'retorisien' aan te zetten. Het was Karels vertrouweling ridder Jan III de Baenst die voor de Brugse notabelen verscheen om de lof van De Roovere te bezingen.⁴⁷ Jan III de Baenst koesterde ook zelf belangstelling voor de literatuur in de volkstaal, in 1475 werd in zijn opdracht een Vlaamse vertaling gemaakt van de *Cité des Dames* van Christine de Pisan.⁴⁸ Toeval of niet, in 1466 liet ook Lodewijk van Gruuthuse, een andere Brugse notabele, Bourgondisch raadsheer en machtige mecenas, blijken dat hij sympathie voor de lokale rederijkerij koesterde.⁴⁹ Gruuthuse gaf namelijk in dat jaar het altaar van de Heilige Drievuldigheid in het Brugse karmelietenklooster in permanente bruikleen aan De Heilige Geest.⁵⁰ Ook voor Gent is er een gelijkaardig voorbeeld. Daar gaf de patriciër Simon Borluut f. Simon in 1475 toestemming aan Sint-Agnete om de Sint-Agnetekapel in de crypte van de Sint-Janskerk in permanente bruikleen te houden.⁵¹

Karels ervaringen met de rederijkerij in 1466 waren erg positief geweest, maar voorlopig liet hij dat slechts indirect blijken via de netwerken van zijn raadsheren die zowel het discours van het hof als van de stad beheersten.⁵² De volgende stap werd door de rederijkers zelf gezet. In 1476 richtte De Fontaine in Gent zich tot de hertog om enkele lokale privileges te verkrijgen. De leden van De Fontaine wilden zich graag tooien met gildenhabijten en kappen met het wapen en in de kleuren van de hertog. Verder vroegen ze om niet meer te hoeven loten bij toneelwedstrijden in de stad, maar telkens als eerste te mogen spelen. Argumenten waren er in de ogen van de bestuurders van De Fontaine genoeg. Niet alleen was het gezelschap gesticht uit deugdzaame devotie, wat gematerialiseerd werd in dagelijkse missen voor God, Maria en de heiligen en voor het zielenheil van de overleden broeders. Bovendien had De Fontaine zo'n expertise verworven in 'la noble science et art de Rethoricque' dat het gezelschap door de vorige hertog, andere heren en stedelijke notabelen steeds was geprefereerd boven alle andere.⁵³

De motieven van De Fontaine waren niet mis te verstaan. Door niet aan de stad maar aan de hertog nieuwe voorrechten te vragen, wilde het gezelschap een dominante positie verwerven in de stedelijke feestcultuur en tegelijkertijd een distantie creëren ten opzichte van andere toneelgroepen. Eenzelfde verlangen naar distinctie was reeds de rode draad geweest in de statuten van 1448, maar nu werd een andere tactiek gebruikt: die van de vorstelijke privilegiëring. De kamer werd zeker tot 1478 geleid door vorstgezinde figuren.⁵⁴ Door zich als stedelijk corpus in de kleuren van de hertog te hullen, communiceerde De Fontaine haar dubbelbinding. De motieven van het hof waren wellicht minder welomlijnd. Aangezien de hertog in de Zwitserse regio verbleef, is het aannemelijk dat het privilege werd uitgevaardigd door Guillaume Hugonet, kanselier van Bourgondië.⁵⁵ Niettemin werd Karels veronderstelde houding ten opzichte van De Fontaine heel onomwonden meegedeeld: 'pour la singuliere affection que

nous avons a ladicte confrairie, que est louable et vertueuse'.⁵⁶ Daarmee werd duidelijk gemaakt dat de vorst maar al te graag een getrouwe groep van stedelijke dramatische experts onder zijn bijzondere bescherming wilde nemen.

Het privilege om de kleuren van de hertog te mogen dragen was nieuw voor rederijerskamers, maar was ontleend aan de praktijk van de schuttersgilden.⁵⁷ Daarmee lijkt de hypothese van Peter Arnade te worden onderschreven dat de rederijerskamers een gepacificeerd alternatief waren voor de schuttersgilden. Arnade wees erop dat de rederijerskamers doorbraken op het moment dat de balans tussen de hertog en de steden in het voordeel van eerstgenoemde doorsloeg. Voor de vorst waren de rederijerskamers, die een veel grotere symbolische afstand tussen het hof en de stedelingen creëerden en zich met minder bedreigende praktijken inlieten, geschiktere spelers binnen het project van de theaterstaat.⁵⁸ Zulke overwegingen speelden ongetwijfeld mee in 1476. In de jaren erop zouden de verhoudingen echter veel dubbelzinniger worden. De vorsten gingen zich realiseren dat de 'wapens' van de rederijerskamers zeker niet minder gevaarlijk waren dan die van de schuttersgilden. Dat sterkte echter hun overtuiging dat als ze zich deze symbolische wapens konden toe-eigenen, ze een heel nieuw elan konden geven aan hun eigen politieke communicatie en propaganda.

Het cultuuroffensief van Maximiliaan van Oostenrijk en Filips de Schone

Op 5 januari 1477 werd de Bourgondische dynastie door het noodlot getroffen. Het sneuvelen van Karel de Stoute op het slagveld bij Nancy en de opstandige beweging waarmee zijn jonge dochter Maria snel daarna werd geconfronteerd, luidden het begin in van de woelige decennia die het statuut van de Nederlanden voorgoed zouden veranderen. Stedelijke opstanden en oorlog met Frankrijk, nieuwe voortijdige vorstelijke overlijdens en dynastieke allianties met een onverwachte uitkomst leidden er uiteindelijk toe dat de Nederlanden opgeslokt werden in een groot Spaans-Habsburgs rijk waarin de macht van de steden danig geslonken was.⁵⁹ In de jaren vol onvoorspelbaarheid die hiernaartoe leidden, werd volop verder gewerkt aan het project van de theaterstaat. Zo blijkt uit de stedelijke bronnen dat in de periode 1477-1515 de frequentie van vorstelijke intredes, doopfeesten en vredesvieringen erg hoog lag.⁶⁰ Tijdens zulke evenementen werd tegelijkertijd de eenheid en de gepaste distantie tussen stad en vorst verbeeld. De dramatische media boden de mogelijkheid om concrete politieke boodschappen te communiceren. Rederijersspelen bevatten doorgaans ingewikkelde allegorieën, maar in de eigentijdse context was de boodschap vaak niet mis te verstaan. Zo liet de Brugse magistraat in 1478 een wagenspel opvoeren 'in welck spel beteekent was die grote dreeginghe die ons ghedaen was van den coninc van Vranckerijcke ende dat van noode was dat 't volck ghelt soude moeten gheven omme die Saudenieren mede te betalene'.⁶¹ Hoewel een anonieme kroniekschrijver vond dat het spel 'sonder arghelist' was, veroorzaakte de publieke opvoering grote beroerte onder de bevolking. Een van de twee acteurs werd aangerand, de andere hield zich wijselijk verborgen tot de commotie was overgewaaid.⁶²

De persoonlijkheid van Maximiliaan van Oostenrijk

Na de dood van Karel de Stoute gingen de Bourgondische landen over in handen van zijn jonge erfopvolgster Maria. Dat was het signaal voor de Franse koning om een invasie te beginnen. De onderdanen maakten hiervan gebruik om een aantal belangrijke gewestelijke privileges en één Groot Privilege af te dwingen die de uitwassen van Karels centralisatiepolitiek ongedaan maakten. De hertogin bevond zich dus in een bijzonder moeilijke positie en had zo snel mogelijk versterking nodig in de vorm van een militair onderlegde en invloedrijke echtgenoot. Die echtgenoot arriveerde in de zomer van 1477: Maximiliaan van Oostenrijk, de achttienjarige zoon van de Duitse keizer Frederik III.⁶³ Deze Maximiliaan geniet een bijzonder slechte reputatie in de historiografie van de Nederlanden. Na de dood van Maria in 1482 brak immers een woelig decennium vol stedelijke opstanden aan, waar hij als regent genadeloos tegen optrad. Zowel voor de tijdgenoten als voor de latere historici was Maximiliaan een vreemdeling, die niet over de juiste achtergrond en vaardigheden beschikte om de Nederlanden te besturen.⁶⁴ De 'vreemdeling' Maximiliaan van Oostenrijk wordt dan ook het liefst gecontrasteerd met zijn zoon en Maria's erfopvolger, de 'natuurlijke prince' Filips de Schone, die er tijdens zijn korte regering (1494-1506) wel in slaagde de vrede te bewerkstelligen.⁶⁵

Door toedoen van Maximiliaans slechte reputatie als regent is een ander aspect van zijn politieke persoonlijkheid onderbelicht gebleven in de Nederlandse historiografie. Maximiliaan was namelijk als geen ander begeesterd door een cultuurpolitiek ideaal, waarvan de centrale bekommernissen zelfrepresentatie, dynastieke legitimatie en propaganda waren. Daarvoor mobiliseerde hij een heel arsenaal aan media: geschilderde portretten, monumenten, munten en medailles, gedrukte pamfletten, ridderorden en toernooien.⁶⁶ In de jaren negentig van de vijftiende eeuw, toen hij de keizerstitel verwierf, verzamelde Maximiliaan aan zijn Duitse hof een schare humanistische geleerden die de opdracht kregen een ambitieus *Gedechtnus*-project uit te werken. Historisch onderzoek diende de ouderdom van het Habsburgse geslacht te bepalen, na te gaan welke heiligen aan de dynastie waren gelieerd, regels uit de sociale, politieke en morele praktijk over te leveren en rechtstels te inventariseren.⁶⁷ Een volgende stap was de redactie van een aantal volkstalige autobiografische romans. Drie van die idealiserende hoofse romans werden geheel of gedeeltelijk voltooid: *Freydal*, *Tuerdank* en *Weisskunig*.⁶⁸ Het project gaf ook aanleiding tot Neolatijnse kronieken, lofdichten en verzen, en artistieke verwezenlijkingen zoals de beroemde papieren triomfboog ontworpen door Dürer.⁶⁹ Maximiliaans projecten waren zonder uitzondering op de openbaarheid gericht, hij maakte dan ook volop gebruik van de drukpers.⁷⁰

Maximiliaans Bourgondische ervaring was bepalend geweest voor het *Gedechtnus*-concept. Als jonge man was hij zwaar onder de indruk geweest van de rijkdom en het mecenaat van het Bourgondische hof, waartegenover het Habsburgse hof in het niets verzonk. Hij koesterde net als Filips de Goede een kruistocht-droom en hij vereerde het Gulden Vlies. Bovendien concentreerden zijn autobiografische romans zich op zijn tijd in de Bourgondische Nederlanden, waarbij de historische gegevens werden herschikt en bewerkt in functie van de zelfverheerlijking.⁷¹ Er waren echter ook Duitse tradities die Maximiliaan volop exploiteer-

de. Sinds de veertiende eeuw was het een prerogatief van de keizer belangrijke dichters te kronen. Onder Maximiliaan en zijn vader Frederik III gebeurde dat voornamelijk op Rijksdagen. De eerste Duitser die de eretitel van *poeta laureatus* kreeg, was de humanist Konrad Celtis, die in 1487 te Neurenberg een gouden lauwerkrans met doctorshoed, scepter, zegel en ring van Frederik III ontving. Maximiliaan was echter de kampioen van de dichterskroningen, hij lauwerde minstens een dertigtal dichters. De meeste door hem gekroonde dichters waren Duitse humanisten en Neolatijnse dichters, die zich uiteraard tot lof aan het adres van de vorst verplichtten. Maximiliaan kroonde ook enkele Nederlanders uit de Duitse invloedssfeer. Zo werd op 2 november 1494 de 24-jarige Groninger Jacob Canter, een leerling van Konrad Celtis, in Antwerpen door Maximiliaan tot *poeta laureatus* gekroond.⁷²

Retoricaal geweld tijdens de opstanden in de Nederlanden (1477-1492)

Ook de volkstalige literatuur in de Nederlanden beroerde Maximiliaan van Oostenrijk. In het najaar van 1478 woonde hij in Leuven een grote rederijkerswedstrijd bij, vermoedelijk het eerste rederijkerslandjuweel.⁷³ In welke mate Maximiliaan daadwerkelijk de voorstellingen bijwoonde is niet bekend. In de *Weisskunig* ging Maximiliaan er wel prat op dat hij in zijn Bourgondische tijd Vlaams had geleerd en dat dit sterk had bijgedragen tot zijn populariteit.⁷⁴ De wedstrijd eindigde echter in mineur door een conflict over de toegekende hoofdprijs. De gedupeerde partij, de Gentse Fonteine, bezorgde een door een notaris in het Latijn gestelde klacht aan de Leuvense magistraat. Daarin beklagde de kamer zich erover dat, hoewel een geleerde jury geoordeeld had dat het spel van De Fonteine het beste was, na het vertrek van de Gentenaars De Roose beslist had om de prijs aan een Antwerps gezelschap toe te kennen.⁷⁵ De klacht leidde echter tot niets. Het Antwerpse gezelschap, De Violieren, behield de twee zilveren schalen en organiseerde in 1496 het volgende landjuweel.⁷⁶ Men kan zich afvragen of het conflict over de Leuvense wedstrijd iets te maken had met Maximiliaans aanwezigheid. Misschien zag Maximiliaan liever een gezelschap uit het gezagsgetrouwe Antwerpen dan uit het rebelse Gent als grote overwinnaar in de wedstrijd.⁷⁷

Na de dood van Maria van Bourgondië in 1482 werd de positie van Maximiliaan van Oostenrijk in de Nederlanden erg omstrepen. De aartshertog wilde graag erkend worden als regent voor zijn zoontje Filips. Dit leidde tot verzet van de grote Vlaamse steden die zelf het regentschap wensten waar te nemen. In december 1482 sloot Maximiliaan onder druk van de Staten-Generaal een verderende vrede met Frankrijk (vrede van Atrecht). Na meer dan een jaar getouwtrek en vijandigheden stemde Maximiliaan op 5 juni 1483 met tegenzin in met de installatie van een Regentschapsraad in Vlaanderen die naast enkele vooraanstaande edelen, ook vertegenwoordigers van Gent, Brugge en Ieper onder zijn leden telde. Filips de Schone, die in naam de graaf van Vlaanderen was, verbleef inmiddels in Gent onder de hoede van Maximiliaans tegenstanders.⁷⁸ De Gentse rederijkerskamers, waaronder De Fonteine, toonden zich in deze periode bijzonder actief. In Gent zelf werden er opvoeringen en wedstrijden georganiseerd ter gelegenheid van de vrede van Atrecht, op banketten voor Filips de Schone en de Regentschapsraad in juli en augustus 1483, en om de succesvolle afronding

van de verbouwingen aan het schepenhuis te vieren begin 1484.⁷⁹ De kamers trokken daarbij ook naar de secundaire steden in het eigen kwartier, wat suggereert dat ze belangrijke instrumenten waren in de politieke communicatie met de ondergeschikte steden. De Fonteine trad op in Oudenaarde ter gelegenheid van de vrede van Atrecht, Sint-Agnete was in 1483 en 1484 te gast in Deinze. De 'Rethorisiens van Ghend' speelden in 1484 in de ommegang van Aalst.⁸⁰

Begin oktober 1483 werd in Hulst een schutterswedstrijd annex rederijkerswedstrijd georganiseerd. Op de schutterswedstrijd werd de eerste prijs gewonnen door een delegatie van de Regentschapsraad.⁸¹ Die Regentschapsraad werd ongeveer terzelfder tijd door Maximiliaan officieel opgedoekt. Dat zou leiden tot een openlijke opstand waarbij de raad tot in juni 1485 bleef regeren.⁸² Door in naam van Filips de Schone met een groot gevolg deel te nemen aan een schutterswedstrijd demonstreerden de grote steden hun spankracht en werd de claim op het regentschap versterkt. Op de rederijkerswedstrijd die hieraan verbonden was, was Gent eveneens goed vertegenwoordigd met De Fonteine en Sint-Barbara. De Fonteine won er verschillende prijzen.⁸³

De rederijkerskamers in Gent speelden dus een belangrijke representatieve rol tijdens de eerste opstand tegen Maximiliaan (1482-1485) en vooral in de dubbelzinnige fase in de aanloop naar een openlijk militair conflict. Dat betekent niet dat er na de gedwongen verzoening met Maximiliaan geen beroep meer werd gedaan op de rederijkerskamers. De Gentse rederijkerskamers toonden tableaux vivants bij de intrede van Maximiliaan in 1485 na de vrede van Sluis, voerden begin 1486 esbattementen op naar aanleiding van het bericht dat de Habsburger tot Rooms koning was gekozen en traden op bij zijn intrede in de hoedanigheid van Rooms koning in juli van dat jaar. In mei waren Sint-Barbara en Mariën Theeren bovendien naar een wedstrijd in Sluis getrokken.⁸⁴ Vanaf het najaar van 1486 werd het echter opnieuw onrustig in Gent. In november 1487 kwam de stad opnieuw in opstand, in januari 1488 volgde Brugge. In het voorjaar werd Maximiliaan zelfs enkele maanden gevangengehouden in laatstgenoemde stad. De bittere militaire strijd werd steeds uitzichtlozer voor de steden.⁸⁵ De optredens van de rederijkerskamers werden zeldzamer, maar de symbolische kracht ervan bleef groot. In augustus 1487 kreeg De Fonteine een nieuwe speelwagen van de stad Gent.⁸⁶ In Brugge werd op 16 mei 1488 een wedstrijd gehouden voor spelen 'in 't vroede of in 't sotte' om de door Maximiliaan in ruil voor zijn vrijheid bezworen vrede te vieren.⁸⁷ Op Pinksteren 1490, in volle opstand, organiseerde De Fonteine in Gent een steekspel op de Leie, een duidelijke verwijzing naar en dus claim op de hoofse steekspelen.⁸⁸

Nadat Maximiliaan er in 1489 in geslaagd was vrede met de Franse koning te sluiten, werd de uitkomst van de strijd onomkeerbaar. Verschillende Brabantse steden aanvaardden in augustus 1489 een vrede. Brugge capituleerde op 29 november 1490, Gent en Sluis hielden nog meer dan een jaar wanhopig stand. Op 29 juli 1492 werd door de vrede van Cadzand het einde van de opstanden bezegeld. De Nederlanden waren economisch en mentaal uitgeput.⁸⁹ Ook de rederijkerij had erg geleden tijdens de tweede opstand. Terwijl tussen 1482 en 1485 nog behoorlijk wat interlokale wedstrijden werden gehouden, bleef het tussen 1486 en 1490 stil.⁹⁰ Vele rederijkerskamers hadden ook materiële verliezen gele-

den. Zo vroeg de Roeselaarse kamer De Zebaer Herten in 1516 om nieuwe statuten, omdat de oude verloren waren gegaan door oorlog en brand.⁹¹ Daarmee werd ongetwijfeld verwezen naar de plundering van de stad door Duitse troepen in 1488.⁹²

Toch lijken de moeilijkheden van de late jaren tachtig en vroege jaren negentig tot een catharsis te hebben geleid. Reeds vanaf 1490 nam de frequentie van interlokale wedstrijden gestaag toe. Dat gebeurde het eerst in Brabant, waar steden als Antwerpen en Mechelen steeds trouw waren gebleven aan Maximiliaan. De Antwerpse Violieren waren in deze jaren bijzonder actief: de leden namen in 1490 deel aan een wedstrijd in Lier, organiseerden in 1491 een refreinfeest ter ere van de heilige Hiëronymus, trokken naar Mechelen voor een refreinwedstrijd, voerden in dezelfde stad een spel 'van den Gieregen Buyc' op, namen in Brussel deel aan een esbattementwedstrijd en waren in 1492 present op toneelwedstrijden in Lier en Leuven.⁹³ Ook in Vlaanderen waren er vroege tekenen van herleving, vooral dan in het Westkwartier, dat na de vrede van 1488 trouw was gebleven aan Maximiliaan.⁹⁴ In 1490 en 1491 werden in Nieuwpoort in het kader van de Sacramentsprocessie rederijkerswedstrijden gehouden. Daar kwam een handjevol gezelschappen uit de stadjes en dorpen in Veurne-Ambacht op af.⁹⁵ In november 1492 werd in Veurne de overgave van het laatste opstandige bolwerk Sluis gevierd met een processie-generaal 'omme voort eendrachtichede t'hebbene binden lande'. Het rederijkersgezelschap Van zinnen jong won er de prijs voor de beste togen en mysteriespelen ter versiering van de processie.⁹⁶ Dramatische opvoeringen werden echter ook in het kamp van de overwonnenen gebruikt om de vrede ritueel te bezegelen. In 1490 ging de onderwerping van Brugge in de stad zelf gepaard met grootse vertoningen. Voor het schepenhuis op de Burg werd een groot schip getimmerd, waarin en waaromheen men esbattementen opvoerde.⁹⁷

'Philippe Croit conseil' en de architecten van het cultuuroffensief (ca. 1493)

De vrede van Senlis (23 mei 1493) luidde door een solide verdrag met Frankrijk het definitieve einde van de opstanden in.⁹⁸ Dat werd in heel wat grote en kleine steden in Vlaanderen met toneelwedstrijden gevierd: symbolische competitie diende de eendracht te versterken.⁹⁹ De rederijkerskamers leken zich dus op te maken om hun rol van stedelijke representatie-instituten opnieuw ten volle uit te spelen. Dat was echter buiten de vorsten gerekend. In het voorjaar van 1493 werden aan het hof plannen gesmeed voor een waar cultuuroffensief, waarin de rederijkerskamers een hoofdrol zouden spelen. Daarachter school een dubbel motief. Enerzijds probeerde men na de slechte ervaringen in voorgaande jaren greep te krijgen op de expanderende rederijkersbeweging. Anderzijds wilde men door een – gecontroleerde – uitwisseling tussen rederijkerskamers uit alle gewesten te stimuleren een overwegend Nederlandstalige, maar Bourgondisch geïnspireerde cultuurruimte creëren, met het oog op een verdere territoriale consolidatie.

Op 20 maart 1493 richtte de veertienjarige Filips de Schone een brief aan zijn kapelaan Pieter Aelters met de mededeling dat 'uut gunsten, minne ende gheneghenthey die wij hebben ende draghen ter excellenter consten der Retho-

rijcken ende om eenighe zaken wille der eere ende voorderinghe der zelve consten angaende' op 1 mei 1493 in Mechelen een vergadering diende belegd te worden 'van allen den ghemeenen cameran ende broederscepen van der Rethorijcken van allen onsen landen ende steden van der Dietscher tonghen'.¹⁰⁰ De gesommeerde 'Dietse' rederijerskamers dienden enkele vertegenwoordigers te sturen met toneelstukken, refrainen of andere retorische vermakelijkheden. Het was de bedoeling dat enkele hovelingen met hen de onderwerpen zouden bespreken om zo tot een consensus te komen over de 'materie'.¹⁰¹ Ondanks de geëxalteerde lof voor de rederijerskunst ademde de brief dus wantrouwen uit tegenover de inhoud en stof van de rederijersliteratuur. De communicatieve kracht van de retorische media tijdens de opstanden was de vorsten niet ontgaan. Dat werd bevestigd op de vergadering zelf. Daar besliste Filips om 'een overste ende souverejne camere der Rethorijcken' op te richten die aan Jezus werd toegewijd en De Balseme of Balsemblomme werd gedoopt. Pieter Aelters werd als 'prince souverejn' aangesteld. Hij kreeg een volmacht om nieuw opgerichte kamers te erkennen en indien nodig de statuten van bestaande gezelschappen te vernieuwen. Het motief was niet mis te verstaan:

Ende dat om een ghelijcke Reghele ende usance van dichtene ende andersins in Rethorijcken ghehouden te werdene. Want wij niet en willen dat de voorseide Cameran van nu voortan eenighe nieuwicheyt ordonneren noch upstellen zullen anders dan bij ordonnancien deser onser hoofcameran voorscreven.¹⁰²

De rederijerskamers dienden zich dus zowel in organisatie als in dichtpraktijk te conformeren naar het vorstelijke model. Het plan stuurde echter niet alleen aan op controle en repressie, maar ook op ondersteuning van de interregionale contacten tussen de onderdanen. Op 1 april 1493 – dus nog voor de Mechelse vergadering – stemden Maximiliaan van Oostenrijk en Filips de Schone in met een verzoek van De Lelie uit Brussel om een vrijgeleide te verlenen aan alle rederijers die zouden komen naar de wedstrijd die de kamer vanaf 12 mei zou houden.¹⁰³ De wedstrijd, die ditmaal openstond voor zowel Nederlands- als Franstalige gezelschappen, zou dus aansluiten op de vergadering in Mechelen. De gunst aan het adres van De Lelie was geen toeval (zie verder). Ook het moment van de vergadering in Mechelen was niet toevallig gekozen. Ze sloot aan op de vergadering van de Staten-Generaal die in Mechelen doorging van 13 april tot 1 mei.¹⁰⁴ Door de vergadering van de rederijerskamers onmiddellijk op de Staten-Generaal te laten volgen, maakte het hof duidelijk dat de hervorming van de rederijerscultuur een zaak van het hoogste staatsbelang geworden was.

De vraag is natuurlijk wie het meesterbrein was achter dat plan. Maximiliaan van Oostenrijk werd eindelijk zonder tegensputteren erkend als regent in de Nederlanden, maar de machtsoverdracht aan Filips de Schone was in voorbereiding. In augustus 1493 stemde Maximiliaan in met de inhuldiging van Filips als vorst in de Nederlanden. Voor die inhuldiging in de verschillende vorstendommen kwam hij in juli 1494 speciaal terug uit het Duitse Rijk, waar hij sinds het overlijden van zijn vader het jaar voordien had verbleven. Maximiliaans aanwezigheid bij de intrede van zijn zoon maakten zijn bedoelingen duidelijk. Hij wilde

Filips' bestuur wel erkennen, maar dan op voorwaarde dat zijn eigen invloed groot bleef.¹⁰⁵ Het cultuuroffensief van het voorjaar van 1493 droeg naar de geest duidelijk de stempel van Maximiliaan, die als geen ander bedreven was in het bespelen van de vroegmoderne media. Het gegeven dat de vergadering in Mechelen aansloot op een vergadering van de Staten-Generaal doet bijvoorbeeld denken aan het keizerlijke gebruik van dichterkroningen op Rijksdagen. Er zijn overigens aanwijzingen dat Filips de Schone in Mechelen zelf een dichter laureerde. Volgens de proloog op de editie van de *Spelen van sinne* uit 1561, had Filips de Schone op een niet nader omschreven wedstrijd (die hijzelf had uitgeschreven) een gouden ring uitgereikt aan Jan van den Dale.¹⁰⁶ Van den Dale was als factor van de Brusselse kamer De Violette aanwezig in Mechelen.¹⁰⁷ Hij gaf blijk van humanistische invloeden,¹⁰⁸ wat hem in aanmerking moet hebben gebracht voor de positie van Nederlandse *poeta laureatus*.¹⁰⁹

Dat Maximiliaan ook een directer aandeel had in de nieuwe politiek tegenover de rederijerskamers zou blijken in het najaar van 1494 (zie verder). In het voorjaar van 1493 verbleef Maximiliaan echter niet in de Nederlanden. Het regentschap werd in zijn naam waargenomen door de stadhouder-generaal Albrecht van Saksen. Albrecht van Saksen, een neef en vertrouweling van Maximiliaan, was in de eerste plaats een militair.¹¹⁰ Filips werd intussen omringd door een raad van Nederlandse edelen. Volgens de *Mémoires* van Olivier de la Marche hechtte de jonge hertog bijzonder veel waarde aan het oordeel van zijn raadsheren, De la Marche gaf hem daarom de bijnaam 'Philippe Croit conseil'.¹¹¹ Nu hadden enkele van die adellijke raadsheren op een bescheidener niveau al ervaring opgedaan met de representatie- en communicatietechnieken van de rederijerskamers. Verschillende onder hen waren immers stadsheer van een of meerdere middelgrote Brabantse steden.

Filips' eerste kamerheer, Jan III van Glymes, was de zoon van Jan II, heer van Bergen op Zoom.¹¹² Deze Jan II had in 1479 statuten verleend aan De Vreugdebloem. Die rederijerskamer onderhield, zoals reeds aangehaald, een bijzonder symbiotische relatie met het stadsbestuur. Jan III zette die politiek voort: op 8 april 1496, enkele dagen voor hij met Filips de Schone naar Maximiliaan afreisde, verleenden zijn vertegenwoordigers in Bergen op Zoom een amendement dat de positie van De Vreugdebloem in de stad nog versterkte.¹¹³ Een andere edelman in Filips' entourage was Engelbrecht II van Nassau, heer van Breda en Diest.¹¹⁴ In Diest was sinds 1481 een kamer genaamd De Lelie actief.¹¹⁵ De Bredase kamer Het Vreugdendal had in 1492 binnenskamers opgetreden voor Engelbrechts echtgenote, Cimburga van Baden, nota bene een nicht van Maximiliaan.¹¹⁶ Engelbrecht, die net als Jan III altijd Maximiliaans kant koos, was betrokken geweest bij Filips' opvoeding. In 1493-1494 was hij lid van de Regentschapsraad van Filips. Tijdens de reis van Filips naar het Duitse Rijk in 1496 nam Engelbrecht als stadhouder-generaal het bestuur van de Nederlanden waar.¹¹⁷ Ten slotte komt ook Willem van Croÿ, een andere machtige raadshere van Filips de Schone en partizaan van Maximiliaan van Oostenrijk, in aanmerking als een van de architecten van het cultuuroffensief.¹¹⁸ Hij plaatste in 1497 persoonlijk zijn handtekening onder de statuten van De Wijngaardrank, een nieuw opgerichte rederijerskamer in zijn stad Aarschot.¹¹⁹ Het is zeer aannemelijk dat Filips' adellijke raadsheren samen

met Maximiliaan de plannen voor een nieuwe politiek inzake de rederijerskamers vormgaven. Sommigen lieten ook 'hun' rederijers voor Filips optreden. Zo zag de jonge hertog in 1494 Het Vreugdendal in Breda optreden.¹²⁰ Misschien woonde hij ook een opvoering van De Vreugdebloem bij tijdens het bezoek dat hij in 1495 samen met zijn vader aan Bergen op Zoom bracht.¹²¹ Het plan om de algemene vergadering van de rederijerskamers in mei 1493 in Mechelen te laten doorgaan, Filips' eigen heerlijke stad, ademt dezelfde geest uit.

Een laatste raadsheer die vermoedelijk een belangrijke rol speelde in het concipiëren van het cultuuroffensief in het voorjaar van 1493 was Olivier de la Marche. De la Marche had verschillende Bourgondische hertogen, te beginnen met Filips de Goede, gediend als militair, diplomaat, raadsman en hofmeester. Ook Maximiliaan stelde hem aan als eerste hofmeester, alvorens hem in 1485 te benoemen tot eerste hofmeester van Filips de Schone. De la Marche was toen al betrokken bij de opvoeding van de jonge erfopvolger.¹²² Daarnaast trad De la Marche ook op als ceremoniemeester bij Bourgondische feestelijkheden.¹²³ In 1468 had hij het huwelijk van Karel de Stoute en Margaretha van York in goede banen geleid. Wellicht had hij toen nauw samengewerkt met Anthonis de Roovere.¹²⁴ De la Marche voerde ook de regie van minstens enkele van de intredes van Maximiliaan van Oostenrijk die in het midden van de jaren tachtig van de vijftiende eeuw het einde van de eerste opstand bezegelden.¹²⁵ Het was waarschijnlijk bij een dergelijke gelegenheid dat hij in 1486 een vergoeding van de stad Brussel ontving. In die context moet Olivier de la Marche in contact zijn gekomen met Jan Smeken (De Lelie), die sinds een jaar stadsdichter van Brussel was, maar ook met Jan van den Dale (De Violette), die eveneens een vooraanstaande rol in de intrede speelde, en wellicht ook met Smekens spitsbroeder Jan Pertcheval. Laatstgenoemde vertaalde in 1493 *Le Chevalier délibéré*, een allegorisch gedicht van De la Marche gewijd aan de Bourgondische dynastie.¹²⁶ De la Marche kende de rederijerscultuur dus goed, in het bijzonder de Brusselse rederijkerij met zijn onderlegde, tweetalige rederijers, die niet toevallig een vooraanstaande rol toegewezen kregen in het cultuuroffensief.

De devotie van de Zeven Weeën en het succes van de dramatische media (ca. 1494-1515)

Politieke propaganda werd in het christelijke universum van de vroegmoderne tijd het best in een religieus discours gevoerd. Daar was ook Maximiliaan van Oostenrijk zich ten volle van bewust. In 1475 was tijdens de regering van zijn vader in Keulen een Rozenkransbroederschap opgericht uit dankbaarheid voor de terugtrekking van de troepen van de toenmalige vijand van de Duitse keizer, de Bourgondische hertog Karel de Stoute.¹²⁷ Maximiliaan zelf richtte in 1493 ter ondersteuning van de kruistochtgedachte de Sint-Jorisbroederschap op, een uitbreiding van de ridderorde die zijn vader in 1468 had gesticht.¹²⁸ Als onderdeel van het *Gedechtnus*-project liet hij onderzoeken welke heiligen gelieerd waren aan het Habsburgse geslacht. Deze lange stoet heiligen werd vereeuwigd in een houtsnedeneditie.¹²⁹

Ook in de Nederlanden werden in dezelfde periode devoties politiek geëxploiteerd. Zo werd net voor het einde van de opstanden tegen Maximiliaan een

oude devotie nieuw leven ingeblazen: de devotie van de Zeven Weeën van Onze Lieve Vrouw.¹³⁰ De eerste promotor was Jan van Coudenberge, een secretaris van Filips de Schone. Van Coudenberge was deken van de collegiale kerk in Abbenbroek en pastoor van de Sint-Pieters- en Sint-Pauluskerk in Reimerswaal, beide in het bisdom Utrecht. Daarnaast was hij ook pastoor van de Sint-Salvatorskerk in Brugge. In zijn relaas van de geschiedenis van de broederschap, dat hij in 1519 in opdracht van Karel V schreef, verhaalde Van Coudenberge de context waarin de broederschap was ontstaan. Op het einde van de opstanden tegen Maximiliaan, toen de Nederlanden verscheurd werden door een burgeroorlog, hadden vele bedrukte mensen troost gevonden door te mediteren over de pijnen en angsten die de Heilige Maagd voor haar enige zoon had doorstaan. Van Coudenberge had daarom drie panelen laten vervaardigen met een afbeelding van de Maagd. Hij had aan een dichter gevraagd om een verklarende legende over de zeven voornaamste weeën van de Maagd te schrijven. De devotie had zo'n succes dat een gebedsgemeenschap met zo weinig mogelijk regels werd opgericht, zodat zoveel mogelijk mensen konden participeren. In 1492 verscheen bij Gheraert Leeu in Antwerpen een eerste druk die de devotie aanpreeft. Filips de Schone stelde zich kandidaat om de broederschap te patroneren.¹³¹

De devotie van de Zeven Weeën combineerde een politiek doel met een ethisch ideaal: vrede en eendracht in de Nederlanden. Er werd geen twijfel over gelaten dat dit vredesideaal Bourgondisch-Habsburgs van signatuur was. In een privilege uit 1511 lieten Maximiliaan en zijn kleinzoon Karel weten dat vele mensen zich tijdens de opstanden hadden aangesloten 'tot bewarenissen van ons, Maximiliaan, onsen kinderen ende om die gemeyne welvaert van onsen Landen'. Daarna waren door toedoen van Onze-Lieve-Vrouw 'ter neder geleet ... alle die voirseide tribulation ende tweedrachten ende oick onse ondersate vereenicht in goeder obediëntien ende eenicheden'.¹³²

De devotie kwam handig tegemoet aan een affectieve behoefte bij de Nederlandse bevolking. In de crisisjaren tussen ca. 1470 en 1490 was van de drukpersen een eerste golf van retorische troost- en remedieliteratuur gerold.¹³³ De devotie van de Zeven Weeën droeg ook duidelijk de stempel van Maximiliaans cultuurpolitiek. Zo werd Filips de Schone inzake de devotie geadviseerd door twee geestelijken: Frans van Busleyden, een van zijn leermeesters, en Michel François van Rijsel, zijn biechtvader.¹³⁴ Laatstgenoemde was ook nauw betrokken geweest bij de oprichting van de Rozenkransbroederschap in Keulen in 1475. Hij schreef in 1494 een Latijns traktaat ter verdediging van de devotie van de Zeven Weeën, net zoals hij dat eerder voor de Rozenkrans had gedaan.¹³⁵ De broedersschappen die – de ene contra en de andere pro de Bourgondiërs! – ter consolidatie van beide devoties werden gesticht, volgden overigens hetzelfde model met zo weinig mogelijk regels.¹³⁶ Maximiliaan liet ook in het Duitse Rijk een jaarlijkse feestdag voor de Zeven Weeën instellen.¹³⁷ Ook het voorwerp van de devotie van de Zeven Weeën, de lijdende Maagd Maria, was niet willekeurig. Hiermee kon men bij de Nederlandse bevolking de associatie oproepen met het lot van een andere ongelukkige Maria, de populaire maar voortijdig gestorven Bourgondische hertogin. Dit moet worden gezien als een onderdeel van Maximiliaans globale heiligenpolitiek. Zelf identificeerde hij zich graag met de rid-

der-heilige Sint-Joris, maar in de moeilijk beheersbare Bourgondische landen was het meer aangewezen een andere strategie te volgen.¹³⁸ Die strategie bestond erin het beeld van de legendarisch geworden hertogin Maria, moeder van de erfopvolger Filips, met een flinke dosis emotionaliteit te laten versmelten met het beeld van de Moeder Gods.¹³⁹

In Brugge werd de broederschap van de Zeven Weeën op 23 april 1493 plechtig ingesteld. De eerste plechtige jaarlijkse mis volgde op 22 maart 1494.¹⁴⁰ De originaliteit in de exploitatie van de devotie lag echter niet in de oprichting van broederschappen, de instelling van missen en de compositie van de gepaste muziek,¹⁴¹ maar wel in het doelgerichte gebruik van de dramatische media met de bedoeling een groter publiek te bereiken. Op 25 maart 1494 werd in Mechelen door De Peoene op de markt een spel van de Zeven Weeën opgevoerd.¹⁴² Filips de Schone en zijn entourage waren eveneens van de partij.¹⁴³ Auteur van het spel was de kanunnik Hendrik Maes, die later in de ledenlijst van De Peoene als 'excellent facteur' werd opgetekend. Het spel, dat vijf uur lang duurde, was uitgewerkt als een dramatische preek waarbij met voorstellingen uit het Oude Testament elke wee door twee uitleggers typologisch werd verklaard.¹⁴⁴ Volgens het verslag van Jan van Coudenberge bracht de opvoering het publiek in extase. De mensen huilden om het lot van de Maagd, niemand werd lastig of baldadig – ook niet de nochtans jonge Filips – niemand verlangde naar het einde. Het enthousiasme was zelfs zo groot dat zowel Filips als de bevolking om een nieuwe opvoering smeekte. Toen dat een paar dagen later gebeurde was de toeloop enorm.¹⁴⁵

Het eerste experiment om het religieus, politiek, ethisch en affectief discours van de Zeven Weeën via dramatische media aan een groot publiek te communiceren was een succes. Nieuwe opvoeringen volgden snel. Reeds op 4 juli 1494 werd in Leiden op het Sint-Pieterskerkhof een spel van de Zeven Weeën opgevoerd door de rederijkers.¹⁴⁶ In die stad was op 24 maart 1493, dus quasi gelijktijdig met de eerste bemoeienissen van Filips de Schone met de rederijkerscultuur, een grote rederijkerswedstrijd gehouden. Dat was niet alleen het eerste bekende rederijkersfestival in Holland, maar ook een van de weinige Hollandse wedstrijden waarbij kamers uit Vlaanderen en Brabant waren vertegenwoordigd. De hoofdprijs ging naar een Brabantse kamer.¹⁴⁷ Misschien was die kamer wel De Lelie uit Brussel, die op 1 april 1493 vorstelijke toestemming kreeg om een eigen wedstrijd aansluitend op de vergadering in Mechelen te organiseren. Zo vormden de drie interregionale festivals een ambitieuze cyclus.¹⁴⁸ Alles wijst er trouwens op dat de eerste rederijkerskamers in Holland, die in de jaren tachtig en negentig van de vijftiende eeuw werden opgericht, ontstonden in de ambtenarenmilieus die de Bourgondisch-Habsburgse vredesideologie ondersteunden.¹⁴⁹

De eerste broederschappen van de Zeven Weeën (in Brugge, Abbenbroek, Reimerswaal, het Thaborklooster bij Mechelen en Haarlem) werden door Jan van Coudenberge of andere geestelijken opgericht.¹⁵⁰ Er zijn geen aanwijzingen dat rederijkers daarbij betrokken waren. Dat veranderde toen de Sint-Lucasgilde in Antwerpen ca. 1495 toestemming kreeg om in haar kapel in de Onze-Lieve-Vrouwkerk een eigen broederschap op te richten. De rederijkerskamer De Violie-

ren maakte immers deel uit van de Sint-Lucasgilde.¹⁵¹ In het begin van de jaren negentig van de vijftiende eeuw toonde deze kamer uit het gezagsgetrouwe Antwerpen zich bijzonder actief. Het was dan ook vanzelfsprekend dat De Violieren in 1493 zowel de vergadering in Mechelen als de wedstrijd in Brussel bezochten. De kamer had voor haar intrede in Mechelen 'eene heerlijcke burch van Antwerpen' op een wagen getimmerd, waarop de heilige Lucas zat die het portret van de Maagd Maria schilderde.¹⁵² Toen Maximiliaan van Oostenrijk en Filips de Schone in oktober 1494 in Antwerpen hun intrede maakten, ging 'le plus affectueux regard' naar het tableau van de Sint-Lucasgilde, met een levensechte (lees: naakte) voorstelling van de klassieke godinnen Venus, Juno en Pallas.¹⁵³ Twee weken later, op Sint-Lucasdag, organiseerden De Violieren een refreinwedstrijd voor rederijkers van binnen en buiten en een toernooispeel ter ere van Maximiliaans nieuwe bruid Bianca Sforza.¹⁵⁴ Kort daarop werd Antwerpen even het middelpunt van Maximiliaans zelfverheerlijkend universum: op 28 oktober liet hij zich in de Onze-Lieve-Vrouwekerk inhuldigen als lid van de Sint-Jorisbroederschap, op 2 november werd de Groninger Jacob Canter tot *poeta laureatus* gekroond.¹⁵⁵

De oprichting van de broederschap van de Zeven Weeën was zonder twijfel bedoeld als een bestendiging van de efemere spektakels van de theaterstaat. Ook de Antwerpse Goudbloem bleef niet achter, want in 1495 voerde deze kamer een spel van de Zeven Weeën op.¹⁵⁶ In 1506 liet de Sint-Lucasgilde een altaartafel met in beeldsnijwerk de zeven verschillende weeën (met een verklarende tekst) vervaardigen.¹⁵⁷ In 1510 drukte Govaert Bac, een lid en – op een onbekend moment – deken van De Violieren, een boek gewijd aan de mirakels en wonderbaarlijke genezingen die aanhangers van de devotie van de Zeven Weeën te beurt waren gevallen.¹⁵⁸ Bovendien hadden De Violieren in juni 1496 met toestemming van Filips de Schone een groot landjuweel georganiseerd.¹⁵⁹

Over de precieze relaties tussen de Antwerpse rederijkers en het hof is niets bekend. Gelukkig zijn er meer gegevens voor de Brusselse situatie. Daar was de dichter-hoveling Olivier de la Marche de voornaamste tussenpersoon. De contacten tussen De la Marche en de Brusselse spilfiguren Jan Smeken (De Lelie), Jan Pertcheval (De Lelie) en Jan van den Dale (De Violette) dateerden waarschijnlijk al van het midden van de jaren tachtig van de vijftiende eeuw (zie hoger). De Lelie werd dan ook onmiddellijk ingeschakeld in het cultuuroffensief: op 12 mei 1493 organiseerde de kamer een grote rederijkerswedstrijd. Die wedstrijd was niet toevallig tweetalig. De Leliebroeders gebruikten hun eigen tweetaligheid als een troef om een dominante positie te verwerven in het Brusselse cultuurleven en tegelijkertijd het hof te charmeren. Zo werd niet alleen een vertaling van *Le Chevalier délibéré* gemaakt door Jan Pertcheval, maar waren Pertcheval en Smeken in 1503 en 1504 ook verantwoordelijk voor de redactie van de Dietse en Franse teksten voor de intredes van Filips de Schone en Johanna van Castilië.¹⁶⁰ Deze rederijkers waren dan ook aangewezen om de devotie van de Zeven Weeën verder te verspreiden. In 1497 schreven Jan Smeken en Jan Pertcheval in opdracht van enkele aanhangers van de devotie een nieuwe spelcyclus voor de Zeven Weeën.¹⁶¹ Volgens Jan van Coudenberghe werd ook dit een groot succes.¹⁶² Ongetwijfeld waren er opvoeringen in Brussel, maar in hetzelfde jaar waren er ook vertoningen van spelen van de Zeven Weeën in Bergen op Zoom en Gouda.¹⁶³

De Brusselse rederijders besloten nog een stap verder te gaan. Begin 1499 richtte De Lelie een broederschap van de Zeven Weeën op in de Sint-Gorikskerk in Brussel. De broederschap oogstte niet alleen bijzonder veel lof bij de Brusselse bevolking, maar kon al snel bogen op een erg prestigieus ledenbestand. Maximiliaan van Oostenrijk, Margaretha van York, Filips de Schone en Margaretha van Oostenrijk waren in de beginjaren de meest klinkende namen in de ledenlijst. Daarnaast prijken ook de namen van hoge geestelijken en vele hovelingen en raadsheren, zoals de reeds genoemde Willem van Croÿ, Jan III van Glymes, Frans van Busleyden, Jan van Coudenberghe en natuurlijk Olivier de la Marche.¹⁶⁴ De kapel in de Sint-Gorikskerk werd door Filips de Schone met een luxueuze zitbank begiftigd.¹⁶⁵

De inspanningen voor de verspreiding van de Zeven Weeën leverden de Leliebroeders een nog sterkere positie op in de Brusselse feestcultuur. Tussen 1498 en 1506 kregen Smeken en Pertcheval steeds grotere verantwoordelijkheden in de organisatie van feestelijkheden, waaronder vele dynastieke vieringen zoals intredes of doopfeesten voor de kinderen van Filips de Schone. Bovendien werden de twee ook naar andere steden zoals Gent, Brugge en Mechelen gestuurd om verslag uit te brengen over de gang van zaken bij gelijkaardige vieringen.¹⁶⁶ De Brussels-Bourgondische missie vertaalde zich ook in het literaire werk van beiden. Jan Pertcheval, die na zijn dood door zijn kinderen omschreven werd als een geleerd man die bedreven was in de geneeskunde, heekunde en astronomie, schreef tussen 1498 en 1507 de jaarlijkse almanak voor de stad.¹⁶⁷ Jan Smeken schreef in 1511 een merkwaardig gedicht over een Brussels sneeuwpoppenfestival, en in 1516 een gedicht over het kapittel van het Gulden Vlies, dat in dat jaar in Brussel werd gehouden. Smeken kreeg ook betaalde opdrachten uit andere steden. Ca. 1500 schreef hij voor een Bredase opdrachtgever – vermoedelijk de Sacramentsbroederschap – *Het spel vanden Heilighen Sacramente vander Nyeuwervaert*. In het spel werd dezelfde toneelstructuur als in de spelcyclus van de Zeven Weeën toegepast. Het is niet ondenkbaar dat Engelbrecht II van Nassau, de stadsheer van Breda die meestal in Brussel resideerde, tussen Smeken en de Sacramentsbroederschap had bemiddeld.¹⁶⁸

De Brusselse broederschap van de Zeven Weeën overleefde haar 'foudateur' en begunstiger Filips de Schone (1478-1506). De positie van De Lelie werd in 1507 bovendien versterkt door een fusie met De Violette. De nieuwe kamer noemde zich voortaan Het Mariocransken van den Zeven Ween.¹⁶⁹ Het Mariocransken boorde nieuwe media aan om de devotie van de Zeven Weeën aan te zwengelen: de kamer stelde een jaarlijkse processie in waarin het ritueel omgaan werd gecombineerd met retorische instructie.¹⁷⁰ Die processie was een tegenhanger van de jaarlijkse Zavelprocessie, die sinds 1448 afgesloten werd door een opvoering van telkens een van de zeven *Bliscappen* van Maria door de Grote Gilde van de Voetboog. In dat licht is het interessant dat Jan van Coudenberghe in zijn relaas opmerkt dat sommige van de tegenstanders van de devotie van de Zeven Weeën beweerden dat het beter was de vreugdes dan de smarten van Maria te vereren...¹⁷¹ Maximiliaan van Oostenrijk en zijn dochter, de landvoogdes Margaretha van Oostenrijk, waren echter bijzonder gecharmeerd door de aanhoudende inspanningen van Het Mariocransken. In een privilege uit 1511, dat uitging

van Maximiliaan en zijn kleinzoon Karel, maar waarin ook de affectie van Margaretha voor de Zeven Weeën uitdrukkelijk werd aangestipt, werd de Brusselse rederijderskamer een bijzondere gunst verleend. De kapel in de Sint-Gorikskerk werd tot vorstelijke kapel verheven en de leden van Het Mariacransken konden zich voortaan beroepen op het statuut van vorstelijke dienaars in Brabant.¹⁷²

Daarmee werd een hoogtepunt bereikt in de vorstelijke exploitatie van de devotie van de Zeven Weeën en van de dramatische media. Dat bleek op lange termijn een bijzonder geslaagde strategie te zijn. Terwijl de gerichte vorstelijke ingrepen in de retorische promotie van de devotie zich tot Brabant en Holland lijken te hebben beperkt, gingen ook Vlaamse rederijderskamers met enige vertraging spelen van de Zeven Weeën opvoeren.¹⁷³ Niets wijst erop dat die rederijderskamers in vooral kleine en middelgrote steden direct werden aangepord door vorstelijke vertegenwoordigers. Dat betekent dat de dramatische communicatie was geslaagd, de devotie had door het succes van de toneelopvoeringen bijna overal ingang gevonden. Slechts de grote Vlaamse steden ontbraken in het lijstje. Dat kan verbazing wekken, want in Brugge was er reeds in 1493 een broederschap van de Zeven Weeën opgericht. In die stad hadden de vorsten er echter voor gekozen om een andere tactiek toe te passen om de rederijders aan zich te binden.

De Brugse privilegestrijd beslecht (1494)

Op 28 december 1494 verschenen Pieter de Blieker, een priester, en Adriaan Drabbe, baljuw van het Proosse van Sint-Donaas, voor de Brugse magistraat. Zij waren een tijd terug uitgekozen door de besturen van De Heilige Geest en De Drie Santinnen om een conflict dat hangende was in de Raad van Vlaanderen te beslechten. Op 21 december hadden beide partijen in een notarisakte laten vastleggen dat ze zich bij het oordeel van beide scheidsrechters zouden neerleggen. Daarbij waren toen twee getuigen aanwezig: Antoon Haloud, een kapelaan van de Sint-Basiliuskapel (waar het Heilig Bloed werd bewaard) en Willem Coreloos, een deurwaarder van de Rooms koning. Op 27 december hadden de scheidsrechters een minutieuze regeling uitgewerkt. Die werd nu – op 28 december – voor de magistraat en in aanwezigheid van beide partijen voorgelezen. Beide partijen verklaarden zich akkoord en besloten twee procureurs in de Raad van Vlaanderen aan te stellen om ook daar de overeenkomst te laten ratificeren.¹⁷⁴ Het uitgebreide reglement laat geen twijfel bestaan over de grond van de zaak: De Heilige Geest had zichzelf tot dan toe als oudste en enige rederijderskamer in Brugge beschouwd, een positie die door het jongere gezelschap van De Drie Santinnen (dat in de jaren 1470 was opgericht) met klem werd aangevochten.¹⁷⁵ In het compromis werd zowel de anciënniteit van De Heilige Geest als het bestaansrecht van De Drie Santinnen erkend. Daarvoor werden ontelbare regeltjes bedacht, maar het krachtigste signaal was dat voortaan De Drie Santinnen een eigen blazoën mocht voeren, maar dat daarin de suprematie van De Heilige Geest letterlijk verbeeld diende te worden door de afbeelding van een vlerkende duif.¹⁷⁶

Privilegeconflicten tussen corporaties waren in het Ancien Régime schering en inslag. Toch blijkt er in deze zaak meer aan de hand geweest te zijn. Eerst en

vooral waren er de scheidsrechters. De priester Pieter de Blikere behoorde tot de Brugse parochiegeestelijkheid, een tiental jaar later was hij actief als priester-kapelaan in de Onze-Lieve-Vrouwkerk waar De Drie Santinnen gevestigd waren.¹⁷⁷ Adriaan Drabbe vertegenwoordigde het Proosse van Sint-Donaas, een heerlijkheid met eigen bestuur en rechtspraak die grotendeels binnen de stadsmuren lag.¹⁷⁸ Op dat moment was niemand minder dan Frans van Busleyden, de leermeester van Filips de Schone, proost van Sint-Donaas.¹⁷⁹ Adriaan Drabbe vertegenwoordigde dus indirect de entourage van Filips de Schone. Ook de getuigen hadden een gemengd stedelijk/vorstelijk profiel: Antoon Haloud vertegenwoordigde de stad,¹⁸⁰ Willem Coreloos de Rooms koning Maximiliaan van Oostenrijk. De zaak oversteeg dus duidelijk de Brugse context: het vorstelijke kamp stond gretig te trappelen om zich in te mengen. In de tekst van de goedkeuring van het compromis van 28 december werd echter bijzonder vaag gedaan over de aanleiding, met name 'zekere impetracie van gracen, daerup de voorseide van den Drien Santinnen hemlieden vermetende waren'.¹⁸¹

Een fragmentopname (28 mei 1490) uit het proces dat voor de Raad van Vlaanderen werd gevoerd, geeft iets meer inzicht.¹⁸² In dat proces was naast De Heilige Geest en De Drie Santinnen de stad Brugge betrokken, die zich tegen de aanspraken van laatstgenoemde verzette. De Drie Santinnen hadden volgens eigen zeggen 'van den voorseide mijnen gheduchten heere vercreghen zekere privilege beseghelt met zijnen zeghelen in dobbele sterte'.¹⁸³ Het jonge rederijkersgezelschap beriep zich dus op een vorstelijk privilege en claimde op basis daarvan dat het alleen door de Raad van Vlaanderen kon worden berecht. De inhoud en de aard van dat privilege zijn echter niet goed in te schatten. Was het Maximiliaan of was het de opstandige Regentschapsraad die in naam van de jonge Filips de Schone het privilege had uitgevaardigd? In 1490 stelde de Raad van Vlaanderen, die op dat moment opnieuw onder de controle van Maximiliaan van Oostenrijk stond,¹⁸⁴ de stad Brugge in het gelijk.¹⁸⁵ Dit zou kunnen betekenen dat het de Regentschapsraad was die aan De Drie Santinnen een privilege had verleend. In het compromis van 1494 werd echter vermeld dat, nadat de stad Brugge De Heilige Geest in het gelijk had gesteld, de zaak in reformatieberoep opnieuw voor de Raad van Vlaanderen was gebracht.¹⁸⁶ Daar was onlangs een voorlopige uitspraak ten gunste van De Drie Santinnen geveld.¹⁸⁷ Dit lijkt te betekenen dat het vorstelijke privilege toch door de entourage van Maximiliaan werd erkend. Ook in de compromistekst is daarvan een echo terug te vinden. De Drie Santinnen mochten voortaan de vorstelijke wapens in hun blazoens opnemen: 'ende mueghen ooc wapenen slaen van den prince, van den lande of van eenighe steden omme 't verchieren van huere tannee, zonder begriip'.¹⁸⁸

Het blijft dus onduidelijk van wie het vorstelijke privilege voor De Drie Santinnen precies was uitgegaan. Er kan echter geen twijfel over bestaan dat het hof in 1494 graag betrokken was bij de regeling tussen de twee Brugse rederijderskamers. In die kamers was een deel van de politieke elite van de stad vertegenwoordigd.¹⁸⁹ Bovendien beschikten de Brugse rederijders vanuit het oogpunt van de theaterstaat over potentieel. In september 1494 waren Joris Jooris en Aleamus de Groote, allebei prominente leden van De Heilige Geest, naar Antwerpen getrokken om voor de stad Brugge een schriftelijk verslag te maken van de intrede van

Maximiliaan van Oostenrijk.¹⁹⁰ In 1515 werd door de Brugse rederijker Jan de Scheerere een verslag gemaakt van de intrede van de jonge vorst Karel in Brugge. Dat Nederlandse verslag werd onmiddellijk in het Frans vertaald.¹⁹¹

Het opmerkelijkst was de rol die de Brugse rederijkers speelden bij het schrijven, compileren en redigeren van de *Excellente Cronike van Vlaenderen*, een gewestelijke kroniek met dynastieke inslag.¹⁹² De tekst van deze kroniek die in 1531 in Antwerpen bij Willem Vorsterman werd gedrukt, is tot het jaar 1515 vanuit een Brugs perspectief geschreven. Er zijn voldoende argumenten om het deel over de jaren 1436-1482 aan Anthonis de Roovere toe te schrijven. In een van de handschriftelijke voortzettingen werd die tekst aangevuld met een deel van de kroniek die de notaris en priester Rombout de Doppere, in 1494 een vooraanstaand lid van De Heilige Geest, over de jaren 1482-1498 had geschreven.¹⁹³ De Doppere was ook secretaris van Gillis de Baerdemaekere, de bisschop van Sarepta, die in 1493 de plechtigheden ter instelling van de broederschap van de Zeven Weeën in Brugge had voorgezeten. Daarover had De Doppere een verslag geschreven.¹⁹⁴ De Doppere was bovendien de auteur van een Middelnederlands vademecum voor Rome- en Jeruzalemvaarders, dat een verslag bevatte van de reis van de invloedrijke hoveling Anselm Adornes uit 1470.¹⁹⁵ Een deel van de voortzetting in de uiteindelijke druk van de *Excellente Cronike* of toch minstens de redactie van de oudere delen moet tenslotte op het conto worden geschreven van Andries de Smet. Hij was in 1509 zorgher van De Drie Santinnen.¹⁹⁶ De ontstaansgeschiedenis van de *Excellente Cronike* verdient verder onderzoek, maar er kan geen twijfel over bestaan dat zo'n gewestelijke kroniek met een dynastieke inslag op de goedkeuring van het hof kon rekenen.¹⁹⁷

De soevereine hoofdkamer De Balsemblomme in Gent (1493-1513)

De strategie van de vorsten om bestaande rederijkerskamers in te zetten voor het project van de theaterstaat bleek erg lonend. Vooral in Brabant – in Brussel, in Antwerpen en Mechelen – hadden rederijdersgezelschappen zich ten volle ingezet voor de vorstelijke propaganda. De vorstelijke inmenging in Brugge droeg eveneens bij tot een lokaal klimaat waarin rederijkers in toenemende mate betrokken werden bij de communicatie tussen stadsbestuur, vorst en stedelijke bevolking. In 1493 koos de entourage van Filips de Schone echter ook voor een andere strategie, met name voor die van een eigen vorstelijke rederijkerskamer met bevoegdheid over de stedelijke rederijdersgezelschappen. Deze soevereine kamer kan worden beschouwd als een culturele 'centrale instelling', die tot rationalisering van het retorische veld diende te leiden.¹⁹⁸ Het was aanvankelijk de bedoeling dat de kamer zou meereizen van de ene vorstelijke residentie naar de andere.¹⁹⁹ De Balsemblomme was toegewijd aan de Zoete Naam Jezus, een devotie die goed aansloot bij het soevereine ideaal van de kamer.²⁰⁰ De naam – vaak ook gewoon De Balsem – verwees naar de exotische balsemboom, waaraan magische en medische eigenschappen werden toegekend. Die boom, die in vele middeleeuwse traktaten besproken werd, was recentelijk opnieuw in de belangstelling gekomen door het verslag over de reis naar het Oosten die in de jaren 1481-1485 was gemaakt door de Gentse edelman Joos van Ghistele, een raadslid-kamerheer van Maximiliaan van Oostenrijk die in de jaren 1492-1493 grootbaljuw van Gent werd.²⁰¹

Hoewel de idealen van de soevereine hoofdkamer hooggestemd waren, zijn er pas in het begin van de zestiende eeuw sporen van enige activiteit. Toen was De Balsemblomme gevestigd in de Sint-Barbarakapel in het Hof ten Walle, de vorstelijke residentie in Gent. Hoewel de statuten insinueren dat De Balsemblomme altijd op deze plaats gestationeerd was, werd die situatie pas geïnstitutionaliseerd door een privilege van Margaretha van Oostenrijk in 1512.²⁰² Op 25 november 1505 had de priester Pieter Aelters als 'prince souvereyn' met dezelfde residentie in gedachten een uitgebreid intern reglement opgemaakt.²⁰³ Aelters was zeker al in 1498 kapelaan in het Hof ten Walle, een functie die hij toen deelde met meester Paulus de Porta, deken van Ronse. De Porta had in 1497 in opdracht van de paus de statuten van de broederschap van de Zeven Weeën erkend.²⁰⁴ Op 30 november 1505, kort voor zijn tweede vertrek naar Spanje, bevestigde Filips de Schone het nieuwe reglement.²⁰⁵ Filips' brief was gericht aan: 'Onsen lieven beminden Balsemier Willem de Man ende andre zijn medebroeders binnen onser stede van Ghend'. Bij Filips intrede in Gent begin 1504 was deze Willem de Man door de stad betaald voor een tableau vivant dat het 'ghebuerte van Sanderswalle', een wijk aan het Hof ten Walle, had opgevoerd.²⁰⁶ Willem de Man was in 1518 koning van de jonge gilde van Sint-Joris, in 1522-1523 deken van dezelfde gilde, in 1530 deken van de bakkers en in 1531 achtste schepen van gedele.²⁰⁷

De beslissing om de soevereine hoofdkamer in Gent te vestigen was een bewuste strategie. De vorsten hadden slechte ervaringen met de belangrijkste Gentse kamer De Fonteine, die nochtans in 1476 een privilege van Karel de Stoute had ontvangen. Daarom leek het niet verstandig om zoals in andere grote steden de lokale rederijkerskamers te engageren voor het project van de theaterstaat. Gent had met de vrede van Cadzand (1492) sowieso een zware politieke prijs betaald voor de opstanden tegen Maximiliaan.²⁰⁸ Op 26 december 1494 maakte Filips de Schone de nieuwe verhoudingen duidelijk door zich per procuratie, dus niet persoonlijk, in Gent als graaf van Vlaanderen te laten inhuldigen.²⁰⁹ De spanningen met Gent en de andere grote Vlaamse steden hadden zich overigens ook laten voelen op de retorische vergadering in Mechelen in 1493. Daarop waren geen vertegenwoordigers uit Gent, Brugge en Ieper aanwezig.²¹⁰ Bijna drie vierden van de aanwezige kamers vertegenwoordigden de minder rebelse Brabantse rederijkerij. Het leek dus een goed plan om precies vanuit Gent de controle op de rederijkerskamers in de Nederlanden te coördineren. Daarbij maakte het hof een kapitale inschattingsfout. Door een nieuwe hoofdkamer te creëren, kon men niet profiteren van de expertise en netwerken van de bestaande kamers. Meer nog, die bestaande kamers zagen zo'n kunstmatig instituut als een aantasting van enerzijds hun fel gekoesterde privileges en anderzijds hun moeizaam genegotieerde onderlinge verhoudingen. De Balsemblomme werd dus met dezelfde moeilijkheden geconfronteerd als de andere Bourgondisch-Habsburgse centrale instellingen.²¹¹

Dit betekent niet dat de Gentse rederijkerskamers louter de particularistische waarden incarnerden. Nu de vrede was hersteld, slaagden ze er namelijk in zich opnieuw in de interregionale retorische netwerken te integreren. Zo namen er maar liefst drie Gentse rederijkerskamers (De Fonteine, Sint-Barbara en Sint-Agnete) deel aan het landjuweel dat in 1496 in Antwerpen door De Violieren werd

georganiseerd. Het deelnemersveld was veel Vlaamser gekleurd dan in 1493. Aan de vergadering in Mechelen hadden vier Vlaamse kamers deelgenomen, tegenover dertien Brabantse kamers en één Hollandse kamer. In 1496, waren er naast dertien Brabantse kamers, één Hollandse en één Zeelandse kamer, maar liefst dertien Vlaamse rederijksgezelschappen aanwezig.²¹² De stad Gent investeerde veruit het meest in haar delegatie. Alleen al de subsidie voor De Fonteine, met een extra hulpgeld voor het maken van de mooiste intrede, oversteeg de uitgaven van de meeste andere steden.²¹³ De Fonteine slaagde er echter voorlopig niet in de ambities waar te maken. Als enige kamer won ze geen enkele prijs.²¹⁴ Dat was misschien een vergelding voor het feit dat De Fonteine op het landjuweel in Leuven in 1478 de overwinning van De Violieren had aangevochten. Wellicht speelde ook het recente prestigeverlies een rol.

De Fonteine slaagde er in 1498 in om het verloren prestige terug te winnen. In dat jaar organiseerde de Gentse Sint-Jorisgilde met de instemming van Filips de Schone een grote schutterswedstrijd.²¹⁵ In de vorstelijke toelating werd uitdrukkelijk gestipuleerd dat op het feest niet alleen het schuttersspel, maar ook 'la science de Rethorique' zou worden beoefend.²¹⁶ Rederijksgezelschappen die de schuttersgilden vergezelden konden prijzen winnen met esbattermenten in het 'Diets' of het 'Waals'.²¹⁷ De Fonteine slaagde erin zich in het centrum van de feestelijkheden te plaatsen: ze organiseerde een groot banket voor de deelnemende rederijkskamers.²¹⁸ Aangezien Filips de Schone zelf deelnam aan de schutterswedstrijd en ook de hertogin Johanna van Castilië de feestelijkheden bijwoonde,²¹⁹ werd hierdoor het signaal gegeven dat de positie van De Fonteine in Gent opnieuw *incontournable* was.

Toch waren de vorsten niet bereid het experiment van De Balsemblomme zomaar op te geven. Van een cultuuroffensief was echter niet langer sprake. De Balsemblomme werd voortdurend in het defensief gedreven. De soevereine hoofdkamer maakte nooit haar initiële opdracht waar: er zijn geen aanwijzingen dat ze ooit nieuwe of bestaande rederijkskamers heeft erkend. In het reglement van 1505 wordt ook niet meer gealludeerd op die taakopvatting. De ironie is dat de vorsten zelf herhaaldelijk nieuwe privileges dienden te verlenen om de fictie van een vorstelijke rederijkskamer in stand te houden. In die teksten uit de periode 1505-1513 wordt voortdurend gesuggereerd dat De Balsemblomme van binnenuit werd ondermijnd.²²⁰ Men had zelfs geprobeerd de bevestigingsbrief van Filips de Schone, die gehecht was aan de statuten van 1505, van die statuten los te maken en bij een nieuwe, zelfgemaakte versie te voegen. De schaarse gegevens over de interne problemen suggereren dat tegenstanders van de vorstelijke rederijkskamer het gezelschap probeerden te infiltreren. Wellicht daarom werd in de ordonnantie van 1513 tot tweemaal toe herhaald dat iedereen uit vrije wil in het gezelschap kwam en zich dan ook aan de statuten diende te houden.²²¹

De interne problemen in De Balsemblomme werden in elk geval gevoed door de conflicten met de vier Gentse rederijkskamers en met het Gentse stadsbestuur. In 1507 had de deken van Mariën Theeren, samen met de prins van De Fonteine en de dekens van Sint-Barbara en Sint-Agnete een proces aangespannen tegen de prins-soverein Pieter Aelters. Aanleiding was dat de Balsemblomme Jan vander Plassche, een lid van Mariën Theeren, in de kamer had aanvaard.²²²

De vier Gentse kamers konden zich niet met deze situatie verzoenen. Het Gentse stadsbestuur speelde het spelletje mee. Op 18 januari 1508 eisten de schepenen dat De Balsemblomme binnen acht dagen een antwoord zou formuleren op de aanklacht.²²³ De Balsemblomme, die op dat moment mede werd vertegenwoordigd door de Gentse drukker en boekbinder Victor van Crombrughe,²²⁴ had zich echter goed ingedeekt. Twee dagen later, op 20 januari 1508, vaardigden Maximiliaan van Oostenrijk en zijn kleinzoon Karel in Mechelen een ordonnantie uit, waarin de privileges van De Balsemblomme nogmaals bevestigd werden. Het argument luidde dat er gevaar bestond dat enige personen zouden proberen de soevereine kamer in haar voorrechten te raken.²²⁵ De vorsten lieten er dus geen misverstand over bestaan dat ze De Balsemblomme ondanks het Gentse verzet wilden handhaven. Pas een jaar later (15 februari 1509) werd een aarzelend vergelijk bereikt in de zaak Vander Plassche. Het procederen werd gestaakt en Vander Plassche mocht in De Balsemblomme blijven, evenwel uitdrukkelijk zonder de toestemming van de vier Gentse kamers.²²⁶ Het was wellicht geen toeval dat dit compromis net aan de intrede van Maximiliaan van Oostenrijk en Karel (23 februari) voorafging.²²⁷

De vorstelijke bezorgdheid over de integriteit van De Balsemblomme bleef duren tot ca. 1515. Ongeveer gelijktijdig met het aantreden van Karel V als nieuwe soeverein stopte de privilegestroom. Dat betekent niet dat De Balsemblomme was geïntegreerd. Nog tot in de jaren zestig van de zestiende eeuw werden door de vier Gentse kamers processen gevoerd over het statuut van de vorstelijke kamer. De vorsten brandden zich echter voortaan niet meer aan het mislukte experiment. Reeds in het begin van de zestiende eeuw was de originele missie – controle uitoefenen over de stedelijke rederijderskamers – geweldig afgezwakt. In het reglement van 1505 werd slechts bepaald dat De Balsemblomme zonder te loten eerst mocht spelen op wedstrijden. De kamer diende ook jaarlijks ‘open scole van Rethorijcken’ (een publieke refrein- en lofwedstrijd) te houden.²²⁸ Dat betekent dat de bijdrage van De Balsemblomme aan de theaterstaat gereduceerd werd tot een minimum. Maar zelfs hier kwam waarschijnlijk niets van terecht.

De rederijkerij ingeburgerd

Gezellen, broeders en zusters: een engagement op verschillende snelheden

De rederijderscultuur was het product van uiteenlopende culturele ontwikkelingen in de Bourgondische Nederlanden (en daarbuiten). Door de intensieve contacten groeide geleidelijk aan het unieke concept van een ‘geselschap van der retorike’. In de periode 1466-1515 hadden vele van de nieuw opgerichte rederijdersgezelschappen nog steeds hun wortels in de plaatselijke ommezingen, maar daarnaast was het niet meer ongewoon dat een groep mannen met voorliefde voor de ‘const van retorike’ op eigen initiatief een gezelschap vormde.²²⁹ Nieuwe rederijderskamers werden nu binnen verschillende institutionele contexten opgericht. Zo werden de Antwerpse Violieren in 1478 gesticht binnen de Sint-Lucasgilde, het ambachtsgilde van de kunstenaars.²³⁰ Toch waren er nog steeds belangrijke, vaak regiogebonden verschillen in de organisatie van de re-

derijkersgezelschappen. Men probeerde via die verschillende organisatievormen echter tegemoet te komen aan een gemeenschappelijk probleem: de rederijkerscultuur sprak steeds grotere groepen aan, maar niet iedereen kon of wilde zich in dezelfde mate engageren. De statuten en de interne reglementen van rederijkerskamers zijn een goede bron om de verwachtingspatronen ten aanzien van de leden te analyseren.

Alles wijst erop dat De Heilige Geest (1428) in Brugge en De Fonteine (1448) in Gent in de eerste jaren na hun oprichting bestonden uit een kleine groep geëngageerde mannen. Ook de statuten van het Tieltsse gezelschap van Sint-Jan-Baptist uit 1462 geven aan dat aan de leden zonder onderscheid dezelfde retorische en devotie-eisen werden gesteld.²³¹ Naarmate het aantal rederijkersgezelschappen en de ledenaantallen toenamen, bleek dit soort eisen echter te hoog gegrepen. Een eerste oplossing was om aan het bestuur een steeds grotere rol toe te kennen. Gewoonlijk werd het bestuur van een rederijkerskamer gemodelleerd op de lokale tradities van broederschappen of ambachten. Zo werden de Gentse rederijkerskamers (met uitzondering van De Fonteine) geleid door een deken en twaalf adviseerders, net zoals dat in de Gentse broederschappen gebruikelijk was.²³² Ook elders werden in de hier onderzochte periode de rederijkerskamers in de meeste gevallen geleid door een jaarlijkse verkozen bestuur met een deken en een aantal (twee tot twaalf) adviseerders of gezworenen, dat voor praktische zaken een beroep kon doen op een knaap en eventueel een klerk.²³³ De Heilige Geest uit Ieper en De Fonteine uit Gent werden al halverwege de jaren vijftig van de vijftiende eeuw door een prins geleid, maar het gebruik van deze term was rond 1515 zeker nog niet ingeburgerd en zou het trouwens nooit helemaal worden. Er werd ook een verschillende inhoud gegeven aan de functie: de prins kon diegene zijn die de bestuurlijke verantwoordelijkheid droeg,²³⁴ maar het kon ook gaan om een louter retorische functie. In dat laatste geval diende de prins, die jaarlijks of zelfs maandelijks verkozen of geloot werd, een banket met een refrein- en toneelwedstrijd te organiseren.²³⁵ In dit geval waren er dus veel overeenkomsten met de rol van de 'princes' of 'maistres' in de puy.²³⁶

In het laatste kwart van de vijftiende eeuw vinden we ook de eerste sporen van de functie van speelleider. In de statuten van De Roose in Leuven uit 1481 werd bepaald dat de acteurs voor de duur van de repetities van een stuk (geschat op drie weken) een meier konden kiezen. Hij diende plaats en uur van de repetities te bepalen en ervoor te zorgen dat iedereen tijdig verscheen en zijn plicht vervulde.²³⁷ De gangbaardere term voor een speelleider was 'facteur', later 'factor'.²³⁸ De Brusselse Corenbloem had reeds een 'facteur' in 1479, toen ze voor het eerst in de bronnen werd vermeld.²³⁹ In 1483 traden op een wedstrijd in Hulst de 'Retorisiens van Zaemslacht' op 'metgaders meester Anthonis haerlieder facteur'.²⁴⁰ De Wijngaardrank in Aarschot had volgens haar statuten van 1497 verschillende 'facteurs', maar op de inhoud van de functie werd verder niet ingegaan.²⁴¹ Een amendement op de statuten van De Lelie in Diest uit 1503 geeft aan dat de 'factoor' verantwoordelijk was voor de organisatie van de spelen.²⁴²

Het bestuur viel doorgaans samen met de actieve kern van het rederijkersgezelschap. De verplichtingen van de gewone leden konden daarbij behoorlijk variëren. In de statuten van de Geraardbergse kamer De Thaboristen uit 1476

werden nog vrij hoge eisen gesteld. Naast financiële verplichtingen, hadden de leden relatief uitgebreide devotionele verplichtingen: ze dienden de requiemmis voor een overleden lid en een aantal gewone missen bij te wonen. Ze werden ook geacht rollen in de toneelstukken te spelen en, indien gemaand, vergaderingen over retorische of religieuze aangelegenheden, de jaarlijkse controle van de rekeningen en feestelijkheden ter ere van het bezoek van kamers van buiten de stad bij te wonen. Er werd wel al erkend dat men om twee redenen lid kon worden: omwille van de rederijkerskunst, maar ook enkel omwille van de religieuze diensten.²⁴³ In andere kamers waren de eisen concreter en dus beperkter: in Oudenaarde hoefde men enkel de twee jaarlijkse missen en het koningsfeest bij te wonen.²⁴⁴ In Kortrijk werd men verwacht de requiemmis van overleden leden bij te wonen, mee te werken aan de passiespelen op de Sacramentsdag en mee op te trekken in de processie op de octaaf van de Sacramentsdag.²⁴⁵ De plichten van de leden konden echter ook tot een minimum worden herleid: in de Gentse kamers (met uitzondering van De Fonteine) hadden de leden slechts financiële verplichtingen. Het bijwonen van missen, het laten maken van een gildenhabijt en dergelijke behoorden tot de taken van de bestuursleden.²⁴⁶ In principe kon echter niemand van de leden een bestuursfunctie weigeren en kon dus tijdelijk een intensiever engagement worden geëist.²⁴⁷

In de Brabantse steden werd voor een andere oplossing gekozen.²⁴⁸ Daar werd onderscheid gemaakt tussen de gezellen en de broeders van de kamer. De gezellen vormden de retorische kern van de kamer: ze dienden regelmatig (meestal om de twee jaar) een gildenhabijt met devies te laten maken²⁴⁹ en werden geacht in dat gildenhabijt de missen van de kamer en de uitvaart van een medegezel (en eventueel ook van echtgenotes of kinderen) bij te wonen.²⁵⁰ De gezellen kozen voor een verregaande literaire sociabiliteit: elke gezel diende (eventueel samen met andere gezellen) regelmatig een kolf te geven waarop het gezellig samen eten en drinken gecombineerd werd met literaire activiteiten.²⁵¹ De gezellen dienden elkanders huwelijk bij te wonen en met een esbattement of met een gepast geschenk (meestal een kan wijn met het devies van de kamer) op te luisteren. De bruidegom diende dan op zijn beurt zijn medegezellen te trakteren.²⁵² De gezellen werden geacht in de spelen en tableaux vivants op te treden, en podia en speelwagens te helpen bouwen en opstellen.²⁵³ In Leuven was het de plicht van de gezellen van De Roose om in de processie in habijt te paard mee te trekken, of, als men niet kon paardrijden, die taak te delegeren aan een geschikt en eerbaar persoon.²⁵⁴ De gezellen van De Lelie in Diest dienden met de prins op de meidag rond te rijden.²⁵⁵

In sommige kamers werd niet slechts uitdrukkelijk deelname aan de publieke retorische activiteiten geëist, maar verwachtte men ook dat de gezellen over bepaalde literaire kwaliteiten beschikten. In Leuven werden de nieuwe gezellen van De Roose geacht een waardig spel dat nog nooit gespeeld was in de stad aan de kamer te schenken of anders een bedrag van 8 stuivers te betalen.²⁵⁶ Bij De Kersouwe werden de regels nog verfijnd: daar mocht het spel nog nergens gespeeld zijn, diende men het zelf te schrijven, te laten schrijven of 8 stuivers aan de kamer te geven.²⁵⁷ In Edingen diende een nieuwe retorisien een retori-caal object, zoals een esbattement, een kostuum of een masker ter waarde van 6 schellingen tournois te schenken.²⁵⁸

Van de gezellen werd dus (in theorie) een bijzonder groot engagement gevraagd, met vele financiële, praktische, sociale en retorische verplichtingen. Deze gezellen vormden samen het corpus van de kamer. Soms was hun aantal statutair vastgelegd.²⁵⁹ Men kon echter ook als broeder lid worden van zo'n kamer. Aan een broeder werden ook enkele financiële bijdragen gevraagd, maar voor het overige waren de plichten beperkt.²⁶⁰ In Ophasselt dienden de broeders die binnen de parochie woonden, de jaarlijkse feestmissen bij te wonen. Als ze dat wilden, konden ze net als de gezellen een habijt laten maken.²⁶¹ In Leuven kon iedereen die dat wilde broeder van De Kersouwe worden, mits 1 stuiver werd betaald en een kolf (die de 'karssouwe' werd genoemd) gegeven werd. Voor het overige had een broeder geen enkele verplichting: hij kon naar de kamer komen wanneer het hem beliefd.²⁶²

Door het onderscheid tussen gezellen en broeders of tussen bestuursleden en gewone leden – vaak ook 'guldebreders' genoemd – was een minimaal lidmaatschap van een rederijkerskamer in principe toegankelijk voor velen.²⁶³ Dat wordt vooral duidelijk als we het genderprofiel onder de loep nemen. Vrouwen konden in sommige rederijkerskamers formeel lid worden, maar dan in de minimale vorm.²⁶⁴ Dat betekent dat ze toegelaten werden als 'guldezusters' en dat ze dezelfde beperkte plichten hadden als de broeders.²⁶⁵ In veel gevallen zal het bescheiden engagement van deze mannen en vrouwen niet veel hebben verschild, maar er kan geen twijfel over bestaan dat de vrouwen minder rechten hadden binnen het gezelschap. Zo konden ze geen bestuursfuncties vervullen en werden ze niet betrokken bij de collectieve besluitvorming. Vrouwen konden slechts in beperkte mate participeren in de sociabiliteit van de kamer en werden wellicht vooral omwille van devotionele redenen lid.²⁶⁶

Geestelijken vormden een bijzondere groep. Ze waren, zeker als broeders, welkom in de rederijkerskamers.²⁶⁷ Een van de twee rederijkerskamers uit Veurne werd zelfs aangeduid als 'de gheestelicke Retorycke' (de andere kamer als 'de werlicke Retorycke').²⁶⁸ In die 'geestelijke' kamer – Arm in de beurs – maakten enkele kanunniken van de Sint-Walburga de dienst uit.²⁶⁹ Aan de andere kant was men er zich van bewust dat de aanwezigheid van geestelijken voor problemen kon zorgen, omdat ze zich in geval van betwisting over betalingen aan de lokale jurisdictie konden onttrekken.²⁷⁰ De Wijngaardrank uit Aarschot liet daarom in 1497 een extra bepaling opnemen in haar statuten,²⁷¹ waarin gestipuleerd werd dat 'geestelijke' gezellen of broeders een niet-geestelijke uit de kamer als borg dienden aan te stellen, die dan aansprakelijk was voor de schulden.²⁷² In dorpen speelde het probleem van de buitenpoorterij. Wie lid wilde worden van de kamer van Ophasselt diende daarom te beloven niet van zijn eventuele buitenpoorterschap of klerikale status gebruik te maken, maar de jurisdictie van de heren van Ophasselt te erkennen.²⁷³

Een van de centrale bekommernissen van de vroegmoderne corporaties was de creatie van een eigen groepsidentiteit.²⁷⁴ Officiële statuten konden daarin een cruciale rol spelen, zoals de ambitieuze programmaverklaring van De Fonteine uit 1448. Daarin werden duidelijke eisen gesteld aan kandidaat-leden. In de statuten uit de periode 1466-1515 zijn die eisen veel vager. Als het profiel van kandidaat-leden al werd omschreven, dan was dat in erg algemene termen. In

de Gentse kamer Sint-Agnete werden alleen ‘mannen oft vrouwen van goeder renomme’ toegelaten, in Edingen diende een kandidaat-lid een ‘goede name en fame te hebben’.²⁷⁵ Toch was er een duidelijke strategie om ongewenste leden uit te sluiten. Een nieuw lid kon pas toetreden tot de kamer als het bestuur of het bestuur en de gezellen – dus de actieve leden – hun zegen hadden gegeven.²⁷⁶ In Bergen op Zoom, waar de lokale rederijkerskamer een bijzondere band had met de stedelijke overheid, was bovendien goedkeuring door schout, burgemeester en schepenen vereist.²⁷⁷ In sommige gevallen diende een nieuw lid voorgedragen te worden door iemand uit de kamer.²⁷⁸ Er werd op toegezien dat het nieuwe lid niet aanwezig was bij de beraadslagingen, zodat de gezellen vrijuit zouden kunnen spreken over de waarde van de nieuwe kandidaat. Daarbij wilde men zowel de goede naam van de kandidaat vrijwaren als ruzies vermijden.²⁷⁹ In Diest diende diegene die een nieuw lid wilde voordragen vooraf voorzichtig de groep af te tasten. Pas daarna kon hij met de kandidaat voor de kamer verschijnen. Na de plechtige voordracht dienden ze beiden naar buiten te gaan tot een oordeel was geveld.²⁸⁰ In de Gentse kamer Sint-Agnete bekommerde men zich vooral om geldzaken. Nieuwe guldebroeders- of zusters dienden goed ondervraagd te worden zodat ze met naam, toenaam, patroniem en nering in het gildenboek konden worden opgetekend. Zo kon er geen verwarring ontstaan over de identiteit van de persoon bij financiële betwistingen.²⁸¹ In het nieuwe reglement uit 1508 werd bovendien gestipuleerd dat diegene die de voordracht deed bij ede diende te verklaren aan het bestuur dat het nieuwe lid uit vrije wil toetrad en wat de waarde van de doodschuld zou zijn. Daarna diende het nieuwe lid op zijn of haar beurt voor het bestuur te verschijnen om die verklaringen te bevestigen.²⁸² De aanvaarding als nieuw lid werd in sommige kamers afgesloten met een eed of gelofte. Meestal bestond die erin dat men beloofde de statuten na te leven, gehoorzaam en trouw te zijn aan het gezelschap, zijn bijdragen te betalen en – in Leuven – minimum een jaar lid te blijven.²⁸³ Soms werd ook een eed van trouw aan heer en stad gevraagd.²⁸⁴

De rederijkerskamers omschreven hun rekruteringspolitiek bewust vaag, zodat naargelang het de eigen groep uitkwam zowel iedereen als niemand welkom kon zijn.²⁸⁵ De financiële eisen gesteld aan een gewoon lid (in een kamer met één ledenstatuut) of een broeder (in een kamer met twee ledenstatuten) waren in de periode 1466-1515 bovendien betrekkelijk laag, zodat ook deze geen echte barrière hoefden te vormen. In die periode kon een metser-diender gemiddeld over een dagloon van zo’n 3 stuivers beschikken, voor een meester was dat al gauw het dubbele.²⁸⁶ Het valt meteen op dat in 1448 (toen het dagloon van een metser-diender gemiddeld 2,5 stuiver bedroeg) aan de leden van De Fonteine veel hogere financiële eisen waren gesteld, aangevuld met verplichtingen zoals het laten maken van een habijt. Wie na de doorbraak van de rederijkerij in de jaren 1460-1470 voor een beperkt engagement koos, diende enkele kleine bijdragen te betalen en soms ook bij te leggen voor activiteiten als de jaarlijkse feestdag, een kolf of deelname aan een wedstrijd. De doodschuld werd pas na het overlijden van het lid door de erfgenamen betaald, dus ook deze verplichting vormde geen onmiddellijke barrière.²⁸⁷

De financiële verplichtingen voor gezellen lagen beduidend hoger. Vooral

moelijk meetbare uitgaven zoals het laten maken van een habijt en het regelmatig houden van een kolf vroegen wellicht om een inspanning. In Bergen op Zoom kregen de gezellen toelagen van de stad voor zulke uitgaven.²⁸⁸ Met een beetje handigheid slaagden sommigen er zelfs in munt te slaan uit hun tijdelijke redrijkerschap. Zo diende de Leuvense kamer De Lelie in 1487 een verzoek in om haar statuten uit 1483 te wijzigen. Het probleem was namelijk dat vele jonge, ongehuwde leden bij betaling van 1 stuiver gezel werden. Als ze trouwden kregen ze ten geschenke van de kamer twee tinnen kannen. Daarna betaalden deze gezellen snel 3 stuivers om van hun lidmaatschap ontslagen te worden en streken ze de nettowinst op. De kamer beklagde zich er bovendien over dat vele gezellen, nadat ze een jaar lid geweest waren, tegen de statuten in weigerden een habijt te laten maken.²⁸⁹

Tabel 1: De kosten van het lidmaatschap van een redrijkerskamer in de periode 1448-1515 (in stuivers)

kamers met één ledenstatuut	gewoon lid				
	lid worden: financieel	lid worden: materieel	jaargeld	andere kosten	doodschuld (min.)
1448 GEN1	8	kan wijn	3	wedstrijd, habijt	12
1462 TIEL1	4		0,5	habijt	8
1471/1508 GEN3*	1/0,5		0,5		6
1476 GER	4				4
1478 GEN4*	0,5		0,5		6
1490 OUDA1	2			prinsdag	
1514 KOR3			2	habijt	

kamers met twee ledenstatuten	gezel				
	lid worden: financieel	lid worden: materieel	jaargeld	andere kosten	doodschuld (min.)
1479 BERZ	7			kolf, habijt	
1481 LEU1	4	spel (of 8)	4	kolf, trekken naar Brussel, habijt	
1482 LEU3	2,5		1	kolf, habijt, feestdag, wedstrijd	
1482 OPH	3		0,5	habijt	6,5

kamers met twee leden- statuten	gezel				
	lid worden: financieel	lid worden: materieel	jaargeld	andere kosten	doodschuld (min.)
1483/1487 LEU4	1/2	zilveren penning		weekgeld (0,08), kolf, habijt	
1486 LEU2	3,5	spel (of 8)	4	kolf, habijt	
1497 AAR1	3		1	kolf, habijt, feestdag, wedstrijd	

	broeder				
	lid worden: financieel	lid worden: materieel	jaargeld	andere kosten	doodschuld (min.)
1479 BERZ	3,5				
1482 LEU3	2			feestdag, wedstrijd	
1482 OPH*	3		0,5		6,5
1486 LEU2	1			kolf	
1497 AAR1	3			feestdag, wedstrijd	

Opmerking: een (*) duidt aan dat dit type lidmaatschap ook toegankelijk was voor vrouwen.

*De broeders en zusters van de Gentse rederijkerskamer Mariën Theeren (1478-1484)*²⁹⁰

De oudst bewaarde ledenlijst van een rederijkerskamer is die van het Gentse Mariën Theeren.²⁹¹ Deze kamer werd officieel erkend door het Gentse stadsbestuur op 14 augustus 1478. Het was op dat moment reeds de vierde rederijkerskamer in Gent, na De Fonteine (1448), Sint-Barbara (1458) en Sint-Agnete (1469).²⁹² Het ledenboek van Mariën Theeren werd vervaardigd in 1484.²⁹³ Het werd daarna nog verder aangevuld tot in de achttiende eeuw. Bij de 285 namen in de eerste hand (geposeerd, met initialen en gerubriceerd, alfabetisch gerangschikt op de voor naam) bestaat vrij grote zekerheid dat het gaat om de leden die werden ingeschreven in de periode 1478-1484.

Over de intensiteit van het engagement van deze 285 leden bestaat meer onduidelijkheid. Slechts 5% kon door vergelijking met andere bronnen als een actief lid worden geïdentificeerd.²⁹⁴ Het belang van het lidmaatschap van de meeste andere leden moet zeker niet worden overschat. Uit de statuten van 1478 blijkt dat de gewone leden slechts financiële verplichtingen hadden: een intredegeld van 1 groot, een jaargeld van 1 groot en een doodschuld van minimum 12 groten.²⁹⁵ Deze financiële eisen wogen voor een geschoold arbeider niet erg zwaar.²⁹⁶ Nog opvallender is dat in de amendementen uit 1484 en 1535 op deze statuten zelfs niet meer gealludeerd wordt op de rechten en plichten van deze gewone leden. Alleen de deken en proviseers werden geacht de missen en

gildenmaaltijden bij te wonen, deel te nemen aan de Sacramentsprocessie en contacten te onderhouden met de andere Gentse rederijderskamers. Het bestuur vormde duidelijk de spil van de activiteiten.²⁹⁷ De vele gewone leden konden zelf beslissen in welke mate ze participeerden. Een analyse van de ledenlijst van Mariën Theeren uit 1478-1484 kan dus slechts inzicht bieden in de bredere sociale en devotie context waarin een rederijderskamer op het einde van de vijftiende eeuw werd opgericht.

Een eerste vaststelling is dat Mariën Theeren beheerst werd door mannen. Zij maakten 91% van het ledenbestand uit en monopoliseerden de bestuursfuncties. In vergelijking met de Gentse religieuze broedersschappen, waarin doorgaans slechts iets meer dan 50% van de gewone leden van het mannelijke geslacht was,²⁹⁸ was het onevenwicht tussen mannen en vrouwen bijzonder groot. Van de 26 vrouwelijke leden was bovendien 42% gehuwd met een lid van de kamer.

Opvallend is ook het relatief hoge aantal geestelijken in Mariën Theeren. Zo'n 8% van de leden was religieus. Dat percentage komt min of meer overeen met het percentage onder de hele Gentse bevolking.²⁹⁹ Toch was het lidmaatschap van geestelijken in de meeste religieuze broedersschappen vrij uitzonderlijk.³⁰⁰ De meeste waren gewone priesters, maar er waren ook enkele reguliere geestelijken lid, onder wie een broeder en een zuster van het Gemene Leven verbonden aan het godshuis van Sint-Jans-ten-Dullen in Gent.

Tabel 2: Ambachtlieden in Mariën Theeren, 1478-1484 (op basis van de gegevens in de ledenlijst)

Sector	Mariën Theeren 1478-1484	TOT	%
Levensmiddelen	Drie bakkers, drie brouwers, één kaaskoper, twee kruideniers	9	13,6
Textiel	Eén blauwverver, één drapenier, één droogscheerder, één touwslager, twee (rood-)ververs, twee tapijtwevers, twee volders, drie wolwevers	13	19,7
Leder en pels	Eén grauwwerker, één lammerwerker, twee plattijnmakers, drie riemmakers, twee schoenmakers, één speldenmaker, drie zwartleertouwers	13	19,7
Detailhandel	Zes meerseniers, twee oudkleerkopers	8	12,1
Hout	Twee kuipers, twee schrijnwerkers	4	6,1
Kleding	Drie scheppers	3	4,5
Bouw	Twee timmerlieden	2	3,0
Metaal	Twee smeden, één hoornmaker	3	4,5
Transport		0	0
Huishoudelijke producten	Eén kaarsengieter	1	1,5
Kunst	Eén beeldsnijder, één goudsmid, één schilder, twee verluchters (van wie één ook boeckschrijver was)	5	7,6
Diensten	Eén korenmeter	1	1,5
Gezondheid	Twee barbiers, twee chirurgijnen	4	6,1
TOTAAL		66	99,9

Opmerking: de volgorde weerspiegelt in aflopende orde het aantal ambachtsmeesters dat in deze sectoren actief was, althans in de periode 1570-1584.³⁰¹

Bijna alle mannelijke leden voor wie een aanduiding van beroep of status werd opgegeven (30%), waren lid van een ambacht (92%).³⁰² Mariën Theeren had leden in ongeveer alle ambachtelijke sectoren, maar er was een overwicht (56%) van ambachtsmeesters die zich inlieten met het vervaardigen en verkopen van stoffen, pelzen, leder en accessoires. Het relatief hoge scholingsniveau van deze beroepsgroepen speelde wellicht een rol.³⁰³ In het rederijersmilieu waren mensen die goedkoop kostuums, attributen en stoffen konden leveren of vervaardigen bovendien erg welkom. Vooral de stevige vertegenwoordiging van de leder- en pelssector (19,7%), met voorop de bontwerkers, valt op. Dat is geen uniek verschijnsel. In de zestiende eeuw groeide de Sint-Barbarabroederschap in Aalst, dat mee bestuurd werd door twee gezworenen van de bontwerkers, snel uit tot een officiële rederijerskamer.³⁰⁴ Opvallend is ook het relatief grote aantal meerseniërs (9,1%). Verschillende van deze meerseniërs waren bovendien actief betrokken bij de activiteiten van de kamer. Met hun kleine zelfstandige bedrijfjes genoten meerseniërs een behoorlijke welstand en scholingsgraad, en het bijbehorende zelfbewustzijn en prestige. Hun dagelijkse omgang met de luxueuzere stoffen en accessoires vond een pendant in de beeldcultuur van de rederijers.³⁰⁵ Door hun betrokkenheid bij de regionale en interregionale handel en hun voorkeur voor vreemde fabrikaten hadden ze een wijde blik.³⁰⁶ Tegelijkertijd waren ze uit eigenbelang scherpe verdedigers van de lokale autonomie.³⁰⁷ Die dubbele oriëntatie kon gemakkelijk een uitlaatklep vinden in de activiteiten van een rederijerskamer. Bij de kleinere sectoren valt de relatief sterke vertegenwoordiging van de hooggeschoolde barbiers en chirurgijnen (6,1%) en kunstenaars (7,6%) op. Het lidmaatschap van kunstenaars was een constante in de vijftiende-eeuwse Gentse rederijerswereld. Zowel De Fontaine als Sint-Agnete werd door beeldende kunstenaars opgericht.³⁰⁸

Mariën Theeren telde ook een aantal geprivilegieerde leden. Deze werden als 'ervachtige personen' vrijgesteld van het jaarlijkse lidgeld.³⁰⁹ Voor de periode 1478-1484 gaat het om zestien individuen, onder wie de deken van 1478, zijn echtgenote en vijf van de proviseerders uit dat jaar en de miniaturist en kopiïst Jan vanden Vallegate, die waarschijnlijk de ledenlijst kalligrafeerde. Daarnaast zijn ook een aantal politieke figuren opgenomen, wellicht vooral om het prestige van het gezelschap te verhogen. Het erelid met de meeste uitstraling was zonder twijfel Lisbette Colins, de tweede echtgenote van Jan van der Bouverie, voorzitter van de Grote Raad in Mechelen en hoveling van Maximiliaan van Oostenrijk.³¹⁰ Zij was de dochter van Andrieu Colins, die tot 1475 president van de Raad van Vlaanderen was geweest.³¹¹

De opvallendste gemene deler van de leden van Mariën Theeren was hun binding met de Sint-Jacobsparochie. Mariën Theeren was gehuisvest in de Sint-Jacobskerk, terwijl de drie andere rederijerskamers een onderkomen hadden in andere Gentse parochiekerken (De Fontaine in de Sint-Niklaaskerk, Sint-Barbara in de Onze-Lieve-Vrouwkerk in het Sint-Pieters-dorp en Sint-Agnete in de Sint-Janskerk). 41% van de leden van Mariën Theeren, die lid werden in de periode 1478-1484, woonde in de periode 1490-1494 in de Sint-Jacobsparochie of in de kosterie van Sint-Jacobs.³¹² Dat is gezien de doorgaans sterke topografische mobiliteit in de ambachtelijke milieus en de chaotische toestand in de stad in

de jaren tussenin een opmerkelijk percentage.³¹³ Een sterke lokale rekrutering lijkt dus de regel te zijn geweest. De binding met de Sint-Jacobsparochie was in elk geval nog beduidend groter bij de bekende bestuursleden: 73% woonde in 1490-1494 in de parochie of in de kosterij.

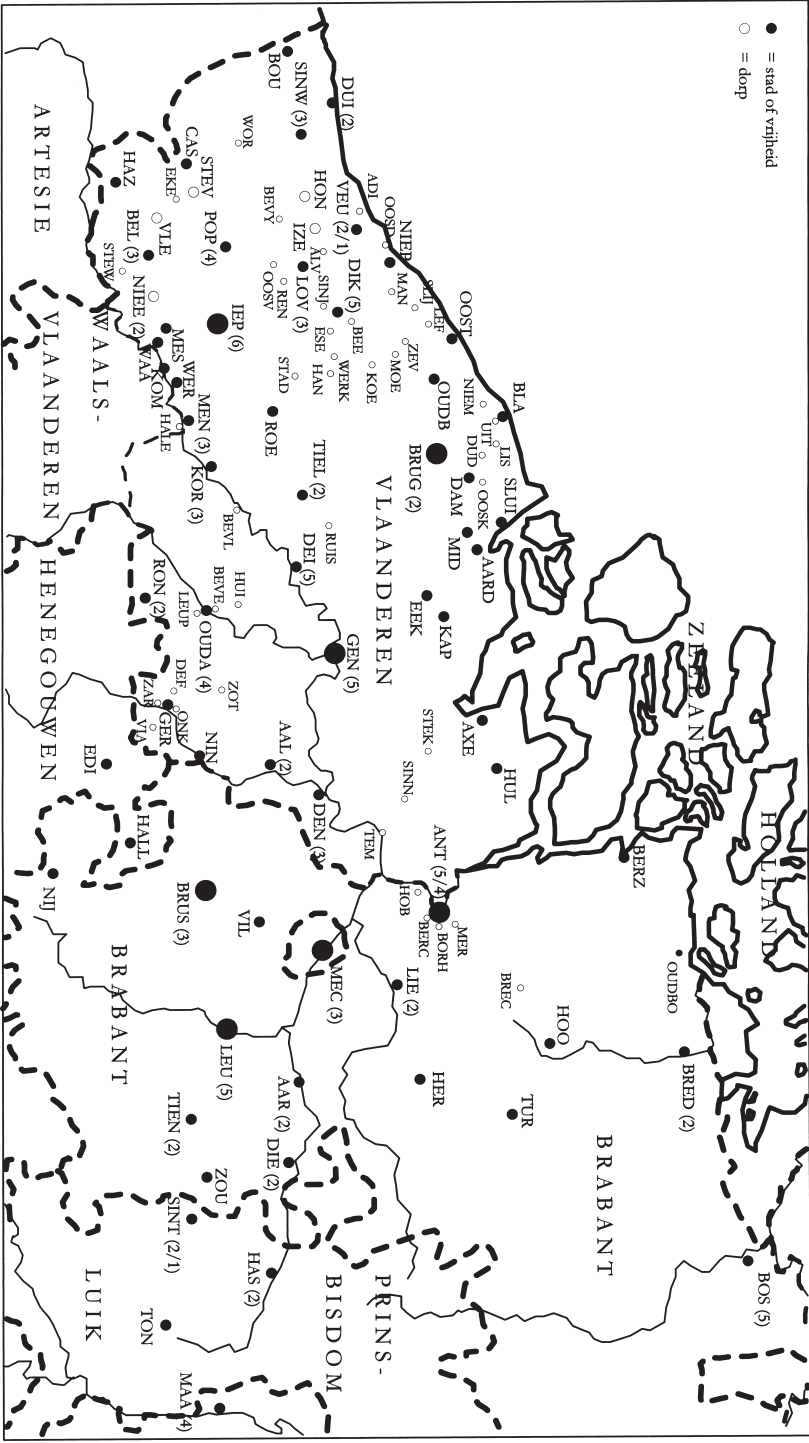
Conclusie

Dat de rederijders een deel van de feestelijkheden coördineerden bij de blijde intredes van de toekomstige Karel V in 1515 spreekt voor zich. Hun optredens waren tot het vaste repertoire van de publieke rituelen in de Nederlanden gaan behoren. Er werd echter tegelijkertijd een periode afgesloten waarin rederijders actief hadden geparticipeerd in de politieke communicatie tussen stad en vorst. Vooral de turbulente politieke context na 1477 had bij de overheden voor een verhoogd bewustzijn van de dramatische en rituele vaardigheden van de rederijders gezorgd. Dat leidde in de jaren negentig van de vijftiende eeuw tot een cultuuroffensief dat op touw werd gezet door Maximiliaan van Oostenrijk en Filips de Schone en enkele van hun raadsheren. De voornaamste strategie bestond erin om in de belangrijkste steden – in Mechelen, Brussel, Antwerpen en Brugge – de lokale rederijderskamers aan het project van de theaterstaat te binden, of als dat te riskant leek – in Gent – een nieuwe vorstelijke rederijderskamer in te planten. Het was de bedoeling dat betrouwbare en bekwame rederijders meewerkten aan lokale publieke feestelijkheden en eventueel ook missies naar andere steden in het Bourgondisch-Habsburgs complex ondernamen. Dat die strategie op het mislukte experiment van De Balsemblomme na vruchten afwierp, blijkt bijvoorbeeld uit het gegeven dat in deze periode de rederijderscultuur doorbrak in de Bourgondische milieus in de Noordelijke Nederlanden.

Toch ging het niet louter om eenrichtingsverkeer. De devotie van Onze-Lieve-Vrouw van de Zeven Weeën kwam tegemoet aan een reële affectieve behoefte bij de ontwortelde Nederlandse bevolking. Bovendien was de bereidheid van de rederijderskamers om aan interregionale wedstrijden deel te nemen groot, ook en zelfs vooral als de sturing door de centrale overheid slechts nominaal was, zoals in het geval van het landjuweel in Antwerpen in 1496. De rederijderskamers droegen zo actief bij tot de culturele eenheid in de Nederlanden. De interregionale rederijderswedstrijden waren als het ware – en soms letterlijk – culturele tegenhangers van de vergaderingen van de Staten-Generaal die in de periode van 1493-1506 een bijzonder hoog ritme kenden.³¹⁴ Het momentum van de jaren negentig ging echter snel verloren. In het eerste decennium van de zestiende eeuw werden geen interregionale wedstrijden meer georganiseerd.

De periode 1466-1515 kenmerkte zich ook door de vorming van een retorische elite die de stedelijke en vorstelijke propaganda mee vormgaf. Het ging om een beperkte groep getalenteerde mannen die het representatieve en communicatieve potentieel van toneel, lyriek en proza ten volle benutten door publieke feestelijkheden en wedstrijden te organiseren, politiek geladen toneelstukken en refreinen te schrijven, kronieken te redigeren en vertalingen te maken van Bourgondische klassiekers. Die culturele elite bestond uit geestelijken als Hendrik Maes en Rombout de Doppere, intellectuelen met een lekenachtergrond als Jan

Pertcheval en Jan Smeken, kunstenaars als Jan van den Dale en getalenteerde ambachtsmeesters als Anthonis de Roovere. Hun reputatie oversteeg de grenzen van de eigen stad. Tegenover die kleine culturele elite stond echter een grote groep mensen voor wie het rederijkerschap niet de eerste bekommernis was. Er waren steeds meer rederijderskamers en dus ook steeds meer rederijders. Daarom werd gekozen voor een engagement op verschillende snelheden: intensiever voor het bestuur en de gezellen, minder intensief voor de broeders en zusters. Een lidmaatschap als broeder of zuster was zowel qua tijdsinvestering als qua financiële investering voor velen bereikbaar.

Kaart 3: Rederijkerskamers in de Zuidelijke Nederlanden, 1515-1585

3. Een spel van zinne: de zoektocht van de rederijkers naar een eigen identiteit (ca. 1515-1585)

Een nieuwe feestcultuur?

TIJDENS ZIJN INTREDE ALS GRAAF VAN VLAANDEREN in Brugge in 1515 werd aan de jonge Karel V door middel van tableaux vivants een kritische vorstenspiegel voorgehouden. Er werd onder andere een bittere allusie gemaakt op de oorlogspolitiek van Maximiliaan van Oostenrijk. In het laatste tableau werd Karel zelf getoond aan het Rad van Fortuin: de toekomst van de stad lag in de handen van de nieuwe vorst...¹ Vrouwe Fortuna was echter als immer grillig: kort na de intrede verwierf Karel in snel tempo nieuwe territoria en waardigheden. Als Spaans koning en Duits keizer werd Karel V noodgedwongen een afwezige vorst die het bestuur van de Nederlanden aan regenten delegerde.² Daarmee kwam een einde aan de Bourgondische theaterstaat, waarvan het fundament de intensieve interactie tussen vorst en onderdanen in de publieke ruimte van de stad was geweest.

Doordat die interactie tussen stad en vorst zo bijzonder was, is het Bourgondische tijdperk tot nu toe de geprivilegieerde periode in het onderzoek naar de stedelijke culturele identiteit in de Zuidelijke Nederlanden. De zestiende eeuw heeft minder aandacht gekregen. In twee baanbrekende artikelen uit 1984 verdedigde Hugo Soly de stelling van de 'elitisering' van de stedelijke feestcultuur in de zestiende eeuw. Volgens Soly kwam rond het midden van de zestiende eeuw de kapitalistische burgerij steeds meer op het voorplan. Een harde sociale politiek ging hand in hand met de receptie van renaissancevormen en humanistische ideeën. Dat vertaalde zich ook naar de publieke cultuur: volksfeesten werden in toenemende mate onderdrukt. In plaats daarvan kregen de rederijkerskamers als burgerlijke instituten de verantwoordelijkheid voor de organisatie en vormgeving van grote publieke feesten.³ Soly steunde voor zijn hypothese ten dele op het werk van Robert Muchembled en op het vroege werk van Herman Pleij.⁴ Pleij zelf werkte zijn opvattingen later nog sterker uit in *De sneeuwpoppen van 1511*. Daarin maakte hij gewag van een beschavingsoffensief van de burgerij, dat hij echter in tegenstelling tot Soly reeds rond 1500 in een beslissende fase zag. De nieuwe elites probeerden het hinderlijke gedrag van de lagere bevolkingsgroepen te weren door verbodsbepalingen uit te vaardigen, door een agressieve propaganda in prenten en literatuur en door de officialisering van de feestcultuur.⁵

Het recentere onderzoek van Bart Ramakers heeft de stellingen van Pleij en Soly genuanceerd. Ramakers merkte terecht op dat Soly zich te veel heeft gefocust op de blijde intredes in de grote steden. Die intredes – vooral de intrede

van Karel V en zijn zoon, de toekomstige Filips II, in 1549 – getuigden inderdaad van een nieuwe strategie om via de klassieke vormgeving van de triomf de staatsideologie van de Habsburgers te propageren.⁶ De studie van de stedelijke ommegangen geeft echter een heel ander beeld. De rederijderskamers, maar ook ambachtsgilden en wijkgezelschappen die bij de organisatie betrokken waren, putten uit een overwegend religieus repertoire dat begrijpelijk was en bleef voor brede lagen van de bevolking. Sommige rederijders ondergingen humanistische invloeden, maar dat leidde niet noodzakelijk tot een polarisering tussen een nieuwe elitecultuur en een oude volkscultuur.⁷ Ook Johan Verberckmoes bracht een belangrijke nuance aan. In zijn studie over de lach in de vroegmoderne Zuidelijke Nederlanden sprak hij de bevindingen van Muchembled, Soly en Pleij niet zozeer tegen, maar plaatste hij wel vraagtekens bij de consequenties ervan voor de gewone bevolking. Zijn stelling was dat het volk misschien wel van medespeler tot toeschouwer werd gedegradeerd, maar steeds fysiek deelnemer bleef, met het lachende lijf paraat.⁸

De rederijderskamers zijn in de debatten over de veranderingen in de feestcultuur aangehaald om zowel de stelling van de elitisering (Soly, Pleij) als de stelling van een blijvend gedeeld cultuurpatrimonium (Ramakers) kracht bij te zetten. Hoewel ze in de zestiende eeuw nog steeds ten dienste van de stedelijke overheden en indirect van de staat stonden, moet de rol van de rederijderskamers bij de officiële publieke feestelijkheden in deze periode echter niet worden overschat. De kamers waren nog steeds betrokken bij intredes en ommegangen, maar droegen er zelden de volledige verantwoordelijkheid voor. De triomfantelijke intredes in 1549 werden geregisseerd door humanistisch geschoolde intellectuelen, zoals de stadssecretaris Cornelius Grapheus in Antwerpen of de filoloog en schoolmeester Jan Oste (of Otho) in Gent. Rederijders werden door deze registers ingezet voor de uitvoering van bepaalde tableaux vivants.⁹ De rederijders profileerden zichzelf echter in de eerste plaats tijdens hun eigen publieke evenementen: de steeds frequentere rederijderswedstrijden.

In dit hoofdstuk wordt daarom het perspectief omgedraaid en worden de veranderingen in de rederijderscultuur zelf als uitgangspunt genomen. Daardoor kan de aandacht worden gevestigd op bepaalde tendensen in de zestiende-eeuwse stedelijke cultuur, die tot nu toe nauwelijks zijn opgemerkt: de regionalisering en – in Vlaanderen – de verdere integratie van stad en platteland. De regionaliseringstendensen binnen de rederijderscultuur werden echter doorsneden door een andere identiteitsbepalende ontwikkeling: de doorbraak van de Reformatie. Intussen nam het aantal rederijderskamers zeker tot in 1566 nog steeds gestaag toe: in 1500 waren er bij benadering 86 kamers actief, in 1566 waren er dat zo'n 173. Dit hoofdstuk over de zoektocht van de rederijders naar een eigen identiteit begint in 1515, omdat omstreeks dat jaar de eerste aanzetten werden gegeven voor de vorming van regionale rederijdersnetwerken in Brabant en Vlaanderen. We eindigen in 1585 toen de val van Antwerpen het einde van de Opstand in de Zuidelijke Nederlanden bezegelde en het Spaanse, katholieke gezag werd hersteld. Aangezien onmiddellijk na dit algemene hoofdstuk twee uitgebreide case-studies volgen die focussen op de Brusselse en Gentse rederijders in de periode van ca. 1556 tot ca. 1585, ligt hier de nadruk op de regeerperiode van Karel V (1515-1555).

Regionalisering en formalisering van de rederijersnetwerken (ca. 1515-1555)

De politieke hoogspanning van het laatste kwart van de vijftiende eeuw gaf aanleiding tot heel wat interregionale rederijerswedstrijden. Toen tijdens de regering van Filips de Schone (1494-1506) en het eerste regentschap van Margaretha van Oostenrijk (1507-1515) de politieke situatie zich stabiliseerde,¹⁰ had dit eveneens een effect op de rederijerscultuur. Interregionale rederijerswedstrijden werden na 1500 niet meer gehouden. Ca. 1515 tekende zich zelfs een tegen-gestelde beweging af: in Brabant en in Vlaanderen (en ook in de Noordelijke Nederlanden¹¹) vormden zich gescheiden, gewestelijke netwerken van rederijerskamers. De verklaring voor dit fenomeen is complex. De regionalisering startte in een periode van economische welvaart en politieke rust. Er waren intussen rederijerskamers in bijna alle grote en kleine steden en in de daaropvolgende decennia zou de rederijerscultuur ook doorbreken in sommige delen van het platteland. In die kleine steden en in sommige plattelandsregio's was de welvaart van de middengroepen, die actief waren in de kleinhandel en de gespecialiseerde ambachtssectoren, sterk gestegen.¹² Dat ging ook gepaard met de oprichting van scholen. Door het verbeterde onderwijs kregen enkelingen de kans om aan de universiteit te studeren en zo te participeren in een internationale intellectuele cultuur.¹³

Voor een veel grotere groep geletterde inwoners van stadjes en dorpen – de groep die koos voor het lidmaatschap van een rederijerskamer – beperkte het blikveld zich echter tot de eigen lokaliteit en de eigen regio. Dat gold in de zestiende eeuw overigens ook voor de meeste rederijers in de grote steden. In de eerste helft van de vijftiende eeuw waren de eerste rederijerskamers in Brugge en Gent opgericht in een kosmopolitisch, artistiek milieu. De retorische elite die zich op het einde van de vijftiende eeuw in steden als Brussel, Brugge en Mechelen vormde, was twee- of drietalig (Nederlands, Frans, Latijn) en erg mobiel. Het ging echter om een kleine groep. Het succes van de rederijkerij in bredere sociale milieus leidde onvermijdelijk tot het bijstellen van de ambities: een goed georganiseerd regionaal rederijersnetwerk kreeg toen prioriteit. Door de relatieve welvaart en politieke rust lijkt bovendien de behoefte aan een supraregionaal Nederlands samenhorigheidsgevoel te zijn weggeëbd. Zolang zich geen moeilijkheden voordeden, interesseerden Karel V en zijn landvoogdessen zich in tegenstelling tot Maximiliaan van Oostenrijk en Filips de Schone ook nauwelijks voor de rederijerscultuur.¹⁴ Na 1520 namen de problemen echter opnieuw toe: er vond een nieuwe langdurige oorlog plaats met Frankrijk, de economische malaise werd steeds groter en het reformatorische gedachtegoed kon op een groeiende aanhang rekenen.¹⁵

Het land van de schutters: landjuwelen en haagspelen in Brabant

Het Antwerpse landjuweel in 1496 was een groot succes voor de metropool in spe. Maar liefst 28 rederijerskamers uit twintig plaatsen in de kerngewesten van de Nederlanden gingen op de Antwerpse uitnodiging in: dertien Brabantse gezelschappen (uit zeven steden), dertien Vlaamse gezelschappen (uit elf steden

en dorpen) en één gezelschap uit Holland en één uit Zeeland. Er was slechts één kleine valse noot. Hoewel de uitnodiging voor de wedstrijd uitdrukkelijk was gericht aan rederijdersgezelschappen 'soo wel van der walscher als van der duijtscher tonghen', speelde alleen het Brabantse Nijvel 'in 't waelsch'.¹⁶ Het deelnemersveld van het eerste landjuweel in 1478 in Leuven is niet volledig bekend, maar in elk geval was Vlaanderen ook daar goed vertegenwoordigd met gezelschappen uit Gent, Ieper, Oudenaarde en Hulst.¹⁷ De regel van het landjuweel luidde dat het gezelschap dat de prijs voor het beste esbattement had gewonnen, het volgende landjuweel in de eigen thuisstad diende te organiseren. Dat ging zo door tot een cyclus met zeven wedstrijden was volmaakt en de zeven zilveren schalen – op elk landjuweel werd er eentje aan toegevoegd – definitief werden toegewezen.¹⁸ De Antwerpse Violieren, overwinnaars in 1478, deden dat in 1496 en wellicht organiseerde Lier, de overwinnaar in 1496, in 1500 de vervolgwedstrijd op het Antwerpse landjuweel. Op een wedstrijd in Lier in 1500 waren immers naar verluidt 24 rederijderskamers present, maar meer is niet bekend. Ook van de volgende landjuwelen is de informatie karig. Vermoedelijk vond in Leuven in 1505 een landjuweel plaats. Meer zekerheid is er over een landjuweel in Herentals in 1510. Daaraan lijken alleen Brabantse kamers te hebben deelgenomen.¹⁹

In 1515 ging een nieuwe cyclus van de Brabantse landjuwelen van start in Mechelen. Ditmaal was de cyclus uitdrukkelijk voorbehouden aan Brabantse Nederlandstalige gezelschappen.²⁰ Aan de tweede landjuwelencyclus (1515-1561) namen in totaal dan ook slechts twintig gezelschappen deel. Deze gezelschappen representeerden twaalf grote of middelgrote Brabantse steden: Antwerpen, Brussel, Mechelen, Leuven, 's-Hertogenbosch, Breda, Bergen op Zoom, Diest, Lier, Zoutleeuw, Vilvoorde en Herentals.²¹ Een nieuw landjuweel diende normaal gesproken drie jaar na het vorige te worden uitgeschreven. Dat lukte bij de eerste drie (Mechelen 1515, Leuven 1518, Diest 1521), maar daarna zorgden de onveiligheid door de oorlogen met Frankrijk en de toenemende argwaan van de overheid geregeld voor langere onderbrekingen (Brussel 1532, Mechelen 1535, Diest 1541, Antwerpen 1561).²²

Het landjuweel van 1561 was een ware apotheose en bood een groots spektakel dat ook buiten de Nederlanden niet onopgemerkt bleef. Vooral de plechtige intredes van de rederijderskamers in Antwerpen met versierde wagens en talloze kostelijke kostuums en attributen maakten erg veel indruk op het publiek.²³ Toch hadden de organisatoren – De Violieren – moeite met de strakke en exclusieve formule. Daarom werd aan het landjuweel een haagspel toegevoegd, waarvoor de stedelijke kamers die niet aan het landjuweel mochten deelnemen en de kamers uit dorpen en vrijheden werden uitgenodigd. Er werden wel aparte prijzen voor het beste esbattement uitgelooft voor enerzijds de stedelijke kamers en anderzijds de kamers uit dorpen en vrijheden.²⁴ Dat bleek een beetje een maat voor niets: er daagden uiteindelijk maar vier gezelschappen op, alle uit Brabant.²⁵

De formule van een haagspel was niet zo strak omschreven als die van een landjuweel. Volgens de inleiding op de editie van de spelen van het haagspel van 1561 konden haagspelen ook in dorpen en vrijheden worden georganiseerd, hoefden ze geen deel uit te maken van een cyclus en waren ze vooral bedoeld

om zonder al te grote kosten de creativiteit vrij spel te geven. Ze werden vaak georganiseerd ter afsluiting van een landjuweel.²⁶ De term 'haagspel' werd in de Brabantse bronnen van de jaren 1550-1560 echter vrij algemeen gebruikt voor toneelwedstrijden die geen landjuwelen waren, ook als ze in Vlaanderen plaatsvonden.²⁷ De modellen van het landjuweel en het haagspel hadden de rederijkers ontleend aan de praktijk van de Brabantse schuttersgilden. Cycli van landjuwelen voor het schieten met de voetboog of de handboog werden al in het begin van de vijftiende eeuw georganiseerd, in de zestiende eeuw volgden landjuwelen voor het busschieten. Met de term 'land' werd verwezen naar het hertogdom Brabant, met 'juweel' naar de te winnen hoofdprijs. Haagspelen waren minder kostelijke en minder strak geregelde schietspelen.²⁸ Aangezien naar aanleiding van zulke wedstrijden ook toneelcompetities werden georganiseerd waarvoor vaak rederijkers werden geëngageerd, waren deze vertrouwd met de formule. De Corenbloem uit Brussel vergezelde bijvoorbeeld in 1551 de handbooggilde naar het schutterslandjuweel in Leuven.²⁹

De verregaande identificatie van de rederijkers met de schuttersgilden was een typisch Brabants fenomeen. Zo werd in Herentals in 1542 een reglement uitgevaardigd voor de vier gilden van de stad: de voetboog, de handboog, de kolveniers en de rederijkers.³⁰ Ook in Bergen op Zoom was er een uniform beleid ten opzichte van de schuttersgilden en de rederijkerskamer.³¹ De functie van hoofdmans, die bij de schuttersgilden algemeen was,³² kwam in de zestiende eeuw alleen in de Brabantse rederijkerskamers voor.³³ De Brabantse kamers genoten gewoonlijk het voorrecht een vast aantal leden vrij te stellen van dienst in de schuttersgilden: in Antwerpen waren dat er per kamer 75, in Brussel vijftig à zestig, in Leuven 24 à 32, in Bergen op Zoom twintig.³⁴ In Vlaanderen werden rederijkerskamers soms statutair verplicht de schuttersgilden op wedstrijden te vergezellen,³⁵ maar vrijstelling van dienst werd nooit verleend.³⁶ De achterliggende gedachte voor het Brabantse model was dat rederijkers de stad net zo goed dienden als de gewapende schutters. Zo argumenteerden de leden van De Corenbloem in Brussel naar aanleiding van een conflict met de schuttersgilden in 1588, dat de rederijkers 'in tijde van peyse tot conservatie van de gemeyne Ruste ende om liefde onder de borgeren te doen groeyen zoe nootelijck waere als in tijden van orlogen die wapenen'.³⁷

Door het privilege van vrijstelling waren de rederijkerskamers en schuttersgilden in Brabant directe concurrenten wat de rekrutering van nieuwe leden betrof. Dat leidde tot ontelbare conflicten. Wegens de lichtere lasten en kosten schreven mannen die gecoöpteerd werden door de schuttersgilden zich vaak snel in een rederijkerskamer in.³⁸ De tegenstellingen waren echter ook een uiting van de intrinsieke gelijkenissen tussen beide types corporaties. De Brabantse rederijkerskamers incorporeerden het waardepatroon van de schuttersgilden: stedelijke trots, eer en prestige.³⁹ De gezworen gezellen met hun welomschreven taken vormden net als in de schuttersgilden het corpus van de kamer. De in de statuten vastgelegde kosten namen in vergelijking met de periode 1448-1515 in het algemeen toe voor de gezworen gezellen in de Brabantse kamers, terwijl ze in de vooral Vlaamse kamers met één ledenstatuut erg laag bleven. Ook werden in de statuten van de Brabantse kamers vaker sociale en morele eisen gesteld aan

kandidaat-leden: het diende om ‘goeden ende notabelen mannen’ te gaan, om ‘eerlycke ende vrederlijcke personen’ of om ‘goede mannen en eerbaer gesellen’.⁴⁰

De status van deze groep werd in grote steden als Antwerpen en Brussel nog versterkt doordat een formeel – en soms kunstmatig – onderscheid werd gemaakt tussen de consumenten en de producenten van toneel. Tegenover het corpus van de gezworen gezellen stond namelijk de lossere groep van spelende personagien die minder financiële maar meer praktische plichten hadden. De kamers engageerden hen ‘tot Representacie van hennen spelen ende Retorycken’.⁴¹ Dat leidde ook tot een zekere professionalisering van het statuut van de factor. De Antwerpse Goudbloem stelde in 1525 een contract op voor toekomstige factors. De factor kreeg een jaargeld van 240 stuivers, vrijstelling van kosten in de kamer en extra vergoedingen voor de medewerking aan intredes en per aantal verzen die hij schreef of rolleerde.⁴² Door de semi-professionele status van de factor nam zijn mobiliteit binnen Brabant ook toe: Jan vanden Berghe was tussen 1537 en 1560 afwisselend factor van De Violieren in Antwerpen en Den Boeck in Brussel, François van Ballaer was eerst factor in Lier voor hij ca. 1558 in Brussel het factorschap van zowel Het Mariacransken als De Corenbloem opnam.⁴³

Tabel 3: De kosten van het lidmaatschap van een rederijkerskamer in de periode 1515-1585 (in stuivers)⁴⁴

kamers met één ledenstatuut	gewoon lid				
	lid worden: financieel	lid worden: materieel	jaargeld	andere kosten	doodschuld (min.)
1518 STEV*	1		0,5		6
1530 POP2	1				3
1534 HOO	3		0,5	kolf (2,5), maaltijden	10
1541 AAL2*	3			delen in gemene kosten	6
1556 OUDA2	6,5			delen in gemene kosten, prinsdagen	4

kamers met twee leden- statuten	gezel				
	lid worden: financieel	lid worden: materieel	jaargeld	andere kosten	doodschuld (min.)
1545 BRUS1	3 + 20 voor een maaltijd op eerste OLV-dag na eed	1 pond tin	6	koningfeest (4), kente- ken (zilver + borduur- sel)	
1549 OUDBO	1			delen in gemene kosten	4
1561a BRUS2	9		7		
1574 BOS3	31	1 pond was		kolf (10), feestmaaltij- den	

Opmerking: een (*) duidt aan dat dit type lidmaatschap ook toegankelijk was voor vrouwen.

Doordat de status van de rederijderskamers dat van de schuttersgilden evenaarde, hechtte de Brabantse hoge adel er nog steeds veel belang aan om een rederijdersgezelschap in hun heerlijke steden of vrijheden te hebben. Dat is bijvoorbeeld erg duidelijk in het geval van Hoogstraten. Het Land van Hoogstraten was in 1518 door Karel V tot een graafschap verheven ten voordele van Antoon de Lalaing en Elisabeth van Culemborg. Kort daarop maakte het koppel plannen voor een nieuwe kerk en een stadhuis in Hoogstraten en de verbouwing van hun kasteel. In 1534 bepaalden ze dat het jonge graafschap een ondeelbaar familiegoed diende te blijven. Datzelfde jaar deden ze extra inspanningen om het prestige van de vrijheid op te krikken: er werd een kapittel gesticht, een nieuw keurboek werd aangelegd, de keuren van de Sint-Jorisgilde werden vernieuwd en er werd een rederijderskamer opgericht.⁴⁵ Dat het vooral om façade ging, blijkt uit het feit dat er geen aanwijzingen zijn dat de artificiële kamer – De Eglentierkens – ooit echt gefunctioneerd heeft.⁴⁶ In Breda werd de binding tussen een nieuwe kamer en de heer heel direct uitgedrukt. In 1540 werd De Oranjeboom opgericht, waarvan de naam uitdrukkelijk verwees naar de nieuwe heer die in dat jaar was ingehuldigd: René van Chalon, de eerste Nassau die ook de titel van prins van Oranje droeg.⁴⁷

Hoewel het laatste en triomfantelijkste Brabantse landjuweel pas in 1561 werd gehouden, lijkt de Brabantse rederijderij zich in de jaren 1550-1560 een beetje te willen hebben ontdoen van het enge keurslijf waarin ze zichzelf gewrongen had door te mikken op exclusiviteit, prestige en formalisme. Dit uitte zich in het succes van de formule van de besloten refreinwedstrijd. Die refreinwedstrijden waren niet nieuw, maar werden steeds vaker op touw gezet, vooral in Brabant.⁴⁸ De beslotenheid en het persoonlijker karakter kwamen tegemoet aan de behoeften van de nieuwe, kritischere debatcultuur van de rederijders.⁴⁹ Op deze refreinwedstrijden werden ook rederijders uit Vlaanderen en andere gewesten uitgenodigd.⁵⁰ De nieuwe literaire subcultuur was echter wel een bijna

binnen en buiten Vlaanderen te kunnen deelnemen 'vrij, vranck ende sonder reprochen als andere tijtlen ende ghezelscepen'.⁵⁶ Op 9 augustus 1516, de dag na de Ieperse Tuindagprocessie, verleende Alpha et Omega – ook bekend als De Heilige Geest – de gevraagde doopbrief aan De Kruisbroeders.⁵⁷ Alpha et Omega stemde in De Kruisbroeders en haar nieuwe 'tytle' – 'Minlijc van herten duer 't cruuce ons Heeren' – te erkennen. Bovendien mocht het gezelschap zich in de toekomst bij conflicten met andere rederijksgezelschappen richten tot de Ieperse hoofdkamer 'als haer wettelic hoofd ofte resoort wesende'. De erkenning werd gesymboliseerd door het teken van de Heilige Geest. De Kortrijkse magistraat had in 1514 De Kruisbroeders het recht verleend om op hun habijt een blaazen te dragen met een Christus die het Kruis torste.⁵⁸ Voortaan mocht aan dit blaazen een Heilige Geest – in de vorm van een vlerkende duif – worden toegevoegd.⁵⁹

Op 11 juli 1517 was het de beurt aan De Zebaer Herten van Roeselare om gedoopt te worden. De doopbrief had ongeveer dezelfde inhoud als die van De Kruisbroeders uit Kortrijk, maar werd niet verleend door Alpha et Omega uit Ieper, maar door De Fonteine uit Gent.⁶⁰ De Zebaer Herten hadden op 12 november 1516 uitdrukkelijk toestemming gekregen van de eigen magistraat om zich door De Fonteine of door een andere hoofdkamer te laten dopen.⁶¹ In de doopbrief van De Zebaer Herten werd het blaazen omstandig omschreven, maar daarbij was geen sprake van een Heilige Geest. Dat was wel het geval in de doopbrieven voor De Ontsluiters van Vreugde uit Steenvoorde en voor Sint-Jan-Baptist uit Tielt, die op 6 november 1518 en 9 april 1519 door De Fonteine werden verleend.⁶² Uit de doopbrieven die de derde hoofdkamer, De Heilige Geest uit Brugge, later aan kamers uit Esen en Kruishoutem verleende, blijkt eveneens dat de doop bezegeld werd door de afbeelding van een duif bovenaan in het blaazen van de gedoopte kamer.⁶³ De vlerkende duif was daarmee het symbool van de dooppraktijk in Vlaanderen.⁶⁴ Daarmee werd verwezen naar de suprematie van de drie 'Heilige Geest'-kamers uit respectievelijk Ieper, Gent en Brugge, maar ook naar de goddelijke inspiratie die de rederijks claimden.⁶⁵

Hoewel men uit het verzoek van De Kruisbroeders uit 1516 zou kunnen afleiden dat het dopen van kamers geen nieuwe praktijk was, zijn er verder geen aanwijzingen dat ze al langer bestond. In de stedelijke erkenning van De Kruisbroeders uit 1514 wordt er bijvoorbeeld geen allusie op gemaakt, dit in tegenstelling tot de stedelijke erkenningsbrieven voor De Zebaer Herten uit Roeselare (12 november 1516) en Sint-Jan-Baptist uit Tielt (1 februari 1519).⁶⁶ Het register waarin Alpha et Omega de dopen van ondergeschikte kamers optekende, begon in het jaar 1516.⁶⁷ Na de doopbrief voor De Kruisbroeders volgden bovendien snel gelijkaardige dopen door Alpha et Omega en De Fonteine: De Baptisten uit Sint-Winoksbergen door Alpha et Omega en De Zebaer Herten uit Roeselare door De Fonteine in 1517, De Ontsluiters van Vreugde uit Steenvoorde door De Fonteine en Van herten rein uit Mannekensvere door Alpha et Omega in 1518, Sint-Jan-Baptist uit Tielt door De Fonteine in 1519 en Blijde van zinnen uit Nieuwerkerke door Alpha et Omega in 1520.⁶⁸

In een verzoek dat De Lichtgeladen Kruisbroeders uit Poperinge in 1530 aan Karel V richtten, wordt meer licht geworpen op de nieuwe praktijk. De Po-

peringse kamer had in 1507 aan een wedstrijd in Wervik deelgenomen. Onder impuls van een kamer 'van den outlaere van den heleghe Gheest' – wellicht Alpha et Omega – hadden de andere kamers geprobeerd het gezelschap van de wedstrijd te weren. Daarop leverden De Lichtgeladen Kruisbroeders een certificaat van de magistraat van Poperinge af om te bewijzen dat ze van oudsher een erkende rederijkerskamer vormden. Dat werd toen door de magistraat van Wervik en de aanwezige kamers als voldoende ervaren. In augustus 1529 had Alpha et Omega echter opnieuw geprobeerd om De Lichtgeladen Kruisbroeders van een wedstrijd te weren, hoewel ze ditmaal door de magistraat van Ieper zelf waren uitgenodigd. Alpha et Omega nam er echter aanstoot aan dat ze zonder doopbrieven met open standaard naar de wedstrijd durfden te komen. Erkenning door de eigen lokale overheid werd niet langer voldoende geacht. Het Poperingse gezelschap wilde echter niet buigen voor de Ieperse hoofdkamer en richtte zich daarom maar meteen tot de keizer.⁶⁹

Alpha et Omega uit Ieper en De Fontaine uit Gent profileerden zich dus vanaf 1516 als hoofdkamer, De Heilige Geest uit Brugge deed dat zeker vanaf 1535.⁷⁰ De drie zestiende-eeuwse hoofdkamers waren daarmee gevestigd in de drie grote steden in Vlaanderen: Gent, Brugge en Ieper. Die drie steden vormden samen met het plattelandsdistrict van het Brugse Vrije de Vier Leden van Vlaanderen, het representatieve orgaan in het graafschap Vlaanderen. Elk lid vertegenwoordigde een kwartier.⁷¹ De bereidheid van de rederijkerskamers uit kleine steden en dorpen om de autoriteit van de hoofdkamers te erkennen, was duidelijk gestoeld op de status van Ieper, Gent en Brugge als hoofdsteden. Toch werd er niet strikt gedoopt volgens kwartier.⁷² Ook de regels van de hoofdvaart werden niet gevolgd, hoewel de juridische term van 'wettelijk hoofd' in de doopbrieven werd gebruikt.⁷³ Het geografische patroon van de zestiende-eeuwse dopen vertoonde daarentegen een sterke concentratie in het Westkwartier en het Brugse Vrije: 85% van alle in de zestiende eeuw gedoopte kamers was binnen de grenzen van deze twee regio's gevestigd.⁷⁴ De Fontaine en Alpha et Omega lijken daar kort na 1516 een ware concurrentieslag te hebben gevoerd. Zo werden De Onsluiters van Vreugde uit Steenvoorde in Cassel-Ambacht en Van herten rein uit Mannekenvere in het Brugse Vrije in november 1518 met een dag verschil door respectievelijk De Fontaine en Alpha et Omega gedoopt.⁷⁵ Van herten rein was de eerste echte dorpskamer die werd gedoopt. Dat was het begin van een trend. 33% van alle in de zestiende eeuw gedoopte kamers was in een dorp gevestigd. Als ook de grote dorpen met een quasi-stedelijk statuut als Hondschote, Izenberge, Nieuwerkerke, Steenvoorde en Vleteren worden meegerekend, ligt het percentage zelfs op 49%. De zestiende-eeuwse dooppraktijk was dus onlosmakelijk verbonden met het fenomeen van de dorpsrederijkerij in het Westkwartier en het Brugse Vrije.

Alpha et Omega en De Fontaine gebruikten verschillende argumenten om hun status als hoofdkamer te verantwoorden. Alpha et Omega noemde zich 'de oudste bekendste rethorijke van Vlaendren',⁷⁶ De Fontaine 'ons hoofcameren der Rethorijcken binnen desen lande ende graefschepe van Vlaenderen'.⁷⁷ In stedelijke reglementen uit 1528, 1543 en 1548 gebruikte De Fontaine een gelijkaardige titel en in 1546 noemde ze zich zelfs 'soverein gulde van allen cameren van rhetorijcken in Vlaendren'.⁷⁸ In de doopbrief voor het gezelschap uit

Steenvoorde uit 1518 werd genoteerd dat De Fonteine ‘princelijcke macht’ had om te zegelen.⁷⁹ De claim van De Fonteine was dus ongetwijfeld gebaseerd op een ruime interpretatie van het privilege dat hertog Karel de Stoute in 1476 aan de kamer had verleend.⁸⁰ Alpha et Omega deed daarentegen een beroep op het klassieke argument van de ouderdom.⁸¹ De kamer versterkte die aanspraak door de autoriteit over de ondergeschikte kamers toe te kennen aan een ‘vader’.⁸² Aangezien beide kamers geen effectieve privileges in verband met de dooppraktijk konden voorleggen, was de echte factor de bereidheid van de kamers uit kleinere steden en dorpen om de suprematie van de hoofdkamers te erkennen. Daarmee werd op een regionaal niveau gerealiseerd wat de soevereine hoofdkamer De Balsemblomme, die een emanatie was van de ambities van de centrale overheid, nooit had gekund: formalisering en in zekere mate hiërarchisering van de rederijerscultuur. Het is daarom opvallend dat de zelfverklaarde hoofdkamers zich manifesteerden kort nadat de interesse van de centrale overheid voor De Balsemblomme (laatste privilege in 1513) was weggefallen. De rederijkerij in Vlaanderen was voortaan zonder omwegen zelfregulerend. Dat gebeurde met de instemming van de lokale overheden. Ook de centrale overheid gedoogde echter de praktijk. De smeekbede van De Lichtgeladen Kruisbroeders uit Poperinge aan de keizer (1530) werd ingewilligd zonder dat de dooppraktijk zelf veroordeeld werd.⁸³

De behoefte om zich door een hoofdkamer te laten dopen leefde vooral in Westelijk Vlaanderen. In die regio waren reeds in de eerste helft van de vijftiende eeuw toneelgezelschappen of ‘titels’ opgetreden in de ommegangen en bij vastenavondvieringen. Tot het einde van de vijftiende eeuw ontbeerden de meeste titels echter de vaste broederschapstructuur die kenmerkend was voor de volwaardige rederijerskamers. Vele gezelschappen hadden ook geleden onder de vernielingen en de chaos die de oorlogen tegen Maximiliaan van Oostenrijk teweeg hadden gebracht.⁸⁴ De West-Vlaamse rederijersgezelschappen streefden daarom doelbewust naar meer continuïteit door een verdere institutionalisering en een verdere integratie in de regionale rederijersnetwerken. De eerste golf van dopen in de periode 1516-1520 viel ook samen met de laatste jaren van een periode van vrede die werd gekenmerkt door economische en demografische heropleving.⁸⁵

Het begrip ‘titel’ kreeg in de dooppraktijk een nieuwe betekenis. Het werd in doopbrieven gebruikt om zoals vroeger het gezelschap zelf aan te duiden, maar ook voor de nieuwe, door de hoofdkamer erkende naam.⁸⁶ Het valt daarbij op dat de ‘omkerings’-namen uit de vijftiende eeuw, steeds meer werden omgebogen tot of aangevuld met meer rechtstreeks moraliserende namen, bijna altijd uit de religieuze sfeer. Zo kreeg ‘den tytlen van Onrusten’ uit Sint-Winoksbergen, die zeker al in 1500 actief was, in 1517 van Alpha et Omega de nieuwe naam van ‘tytele van Onrusten gheseyt Baptisten’. Die naam diende te verwijzen naar de patroonheilige, Johannes de Doper.⁸⁷ De ‘titel’ van Broekburg droeg de naam Vruchtbaar van Geest. Wellicht droeg die naam aanvankelijk geen religieuze connotatie,⁸⁸ maar in de doopbrief uit 1531 werd hij gekoppeld aan de nieuwe patroonheilige, Onze-Lieve-Vrouw van de Droge Boom.⁸⁹ Vruchtbaar van Geest verwees zo voortaan naar de onbevleete ontvangenis van Maria.⁹⁰ Ook De Lang-

hoirie uit Poperinge bleef in 1531 haar oude naam behouden, maar diende naast heer Gibbe, een fictieve spotfiguur, de heilige Victor op haar blazoën te plaatsen.⁹¹

De titels hadden al vanaf de vijftiende eeuw door hun rol in de ommevangen een religieuze identiteit, maar nu werd de religieuze taakopvatting steeds meer op het voorplan geplaatst. De ommevangen boden daarbij nog steeds de context voor de meeste Vlaamse rederijkerswedstrijden.⁹² Daardoor was er in de zestiende eeuw een belangrijk accentverschil tussen de wedstrijdcultuur in Vlaanderen en die in Brabant, waar de modellen van de schuttersgilden werden geïmiteerd. De religieuze taakopvatting van de gedoopte kamers was echter geen statisch gegeven. In de jaren veertig van de zestiende eeuw werd in de plaats van voor heiligen steeds vaker – maar nog niet exclusief – voor religieuze begrippen gekozen die verwezen naar het Nieuwe Testament, zoals het Laatste Avondmaal (De Communicanten uit Wormhout in 1548), het Kruis (De Verblijders in het Kruis uit Eke in 1542 en De Langhewaeghende uit Esen in 1547) en het Pinksterwonder (De Troostlusters uit Beveren in 1545).⁹³ Die ontwikkelingen liepen parallel met bredere ontwikkelingen in de lekenvroomheid,⁹⁴ maar toch blijft de interpretatie van deze keuzes complex. Zo lijkt de keuze van de kamer van Wormhout voor het Laatste Avondmaal in combinatie met de zinspreuk ‘den gheest maect levende’ een ongecompliceerd pleidooi voor het katholieke dogma van de transsubstantiatie te hebben ingehouden. De priester en Latijns schoolmeester Jan van Mussem die het gezelschap leidde, was echter kort daarvoor vervolgd geweest voor het schrijven en laten opvoeren van een kettters spel.⁹⁵ Jan de Hondt, de factor van De Onnozelen van Staden, een kamer die in 1549 werd gedoopt en de H. Anna als patrones vereerde,⁹⁶ werd in 1551 vervolgd om het ‘faict van luterie’.⁹⁷

De praktijk van het dopen kende na de eerste golf in de jaren 1516-1520 vooral succes in de jaren 1526-1549. In die periode werden de rederijkersmilieus geconfronteerd met de ideeën van de vroege Reformatie.⁹⁸ Dat blijkt bijvoorbeeld uit de casus van de wedstrijd in Gent in 1539, waarvan de centrale vraag luidde: ‘Welc den mensche stervende meesten troost es?’ Deze wedstrijd bleef omwille van de politieke context (kort daarna brak in Gent een opstand uit), de multimediale aanpak (voor het eerst werden wedstrijdspelen in één bundel gedrukt) en de heftige reacties van de overheid lange tijd nazinderen in het collectieve geheugen van de rederijkers.⁹⁹ De Fonteine, organisator van de wedstrijd, wilde voor één keer de ongeschreven regels van de eigentijdse rederijkerij doorbreken door ook gezelschappen uit andere gewesten uit te nodigen. Toch was het aantal deelnemers van buiten Vlaanderen beperkt (drie uit Brabant en één uit Henegouwen tegenover vijftien uit Vlaanderen) en behoorden de meeste Vlaamse deelnemers tot het netwerk van de gedoopte kamers.¹⁰⁰ Significant is dat de andere twee hoofdkamers, Alpha et Omega uit Ieper en De Heilige Geest uit Brugge, op de Gentse wedstrijd spelen met een lutherse inslag opvoerden en de spelen van verschillende gedoopte kamers evenmin onbesproken waren.¹⁰¹ Bovendien maakten alle factors gretig gebruik van bijbelverwijzingen, hoewel een edict uit 1525 het misbruik van de Nederlandse bijbelvertalingen door leken en ongeleerde mensen had veroordeeld.¹⁰² De centrale overheid was daarom vooral verontrust over de gedrukte spelen die een nieuw medium boden voor de reli-

gieuze debatcultuur.¹⁰³ De bundel werd reeds in 1540 op een lijst van verboden boeken geplaatst en werd datzelfde jaar vermeld in het keizerlijke edict tegen de ketterij en later in de verschillende indexen. De keizer beval in 1540 tevens huiszoekingen te verrichten in de huizen en werkplaatsen van drukkers en in de lokalen van de rederijderskamers. Bovendien werd het de rederijders voortaan ten strengste verboden om verdachte spelen op te voeren of uit te wisselen die verwezen naar de Heilige Schrift of naar kerkelijke praktijken.¹⁰⁴ In de jaren erop werden op instigatie van de centrale overheid ook op het lokale niveau enkele verboden tegen het opvoeren van zulke spelen uitgevaardigd, al werd het verbod afgezwakt tot het opvoeren van niet-gevisiteerde spelen. In Gent werd in 1542 en in 1546 een dergelijk voorgebod gelanceerd, in Brugge in 1542 (drie dagen na Gent) en in 1544.¹⁰⁵

Toch was de dooppraktijk te veel gebonden aan de oude spektakelreligie om een efficiënt instrument voor de creatie van reformatorische netwerken te worden. Alpha et Omega doopte bijvoorbeeld vaak kamers in de nasleep van de Ieperse Tuindagprocessie, die jaarlijks begin augustus plaatsvond.¹⁰⁶ De spelthema's voor een rederijderswedstrijd in 1550 in de context van de Tuindagprocessie illustreren goed de dubbelzinnige positie van de Ieperse hoofdkamer: enerzijds wilde de wedstrijd inspelen op de traditionele Mariadevotie, anderzijds werd aangestuurd op een debat over de controversiële zonde- en genadeproblematiek.¹⁰⁷ Zulke tegenstrijdigheden waren niet vol te houden. De dooppraktijk lijkt dan ook haar relevantie te hebben verloren in de jaren vijftig en zestig van de zestiende eeuw. De dip in de dooppraktijk was echter ook te wijten aan de oorlog met Frankrijk.¹⁰⁸ De enige bekende doop in de jaren vijftig vond niet toevallig plaats kort na de vrede van Cateau-Cambrésis in april 1559.¹⁰⁹

De Opstand bracht de dooppraktijk tot stilstand, maar niet tot een einde. In de zeventiende eeuw werd de praktijk nieuw leven in geblazen. De Fonteine uit Gent oefende in het begin van de zeventiende eeuw autoriteit uit over kamers in Wervik en Dendermonde, De Heilige Geest uit Brugge doopte in 1628 een kamer uit Kruishoutem en ook Alpha et Omega uit Ieper pakte vanaf 1663 de draad weer op.¹¹⁰ Het meeste succes had de dooppraktijk echter in het Land van Waas. De Goudbloem uit Sint-Niklaas, die in 1537 door De Fonteine was gedoopt, werd in 1610 door dezelfde kamer als hoofdkamer van het Land van Waas erkend.¹¹¹ De Goudbloem doopte in de eerste helft van de zeventiende eeuw enkele dorpskamers uit de regio. De nieuwe dooppraktijk was daarmee onlosmakelijk verbonden met de bloei van de rederijkerij in het Land van Waas. In dezelfde periode drong de formule in een licht gewijzigde vorm ook door in Brabant. In 1618 keurde De Roose uit Leuven als hoofdkamer namelijk het reglement van De Lindebloem in Mol goed.¹¹²

De rederijderskamers op het platteland

Het klassieke beeld van de dorpsgemeenschap in het Ancien Régime is dat van een immobiele, egalitaire boerengemeenschap, geïsoleerd van de buitenwereld. Dat beeld gaat echter niet langer op: steeds vaker wordt het belang van de economische en politieke relaties tussen stad en platteland benadrukt.¹¹³ De dorpen

werden niet slechts bevolkt door boeren en een adellijke elite die haar prestige dankte aan de controle over het land, maar ook door nieuwe groepen die precies hun status ontleenden aan hun relaties met de buitenwereld: de lokale clerus, heerlijke en centrale officieren, lokale middenstanders en ambachtsheden. In de plattelandsgemeenschappen tekenden zich ook in toenemende mate sociale breuklijnen af tussen kleine en grote boeren, waarbij laatstgenoemden zich ook steeds meer identificeerden met de culturele waarden van de verstedelijkte samenleving.¹¹⁴ De tegenstelling met de stad was verre van absoluut. De inwoners van de kleine stad Veurne bijvoorbeeld, dat midden in het rijke landbouwgebied van Veurne-Ambacht lag, waren door familiale banden sterk verbonden met de landbouwers uit de omstreken.¹¹⁵ De boeren en ambachtsheden bewogen gemakkelijk tussen stad en platteland.¹¹⁶ Vele vooral rijke boeren (maar bijvoorbeeld ook edelen) verwierven het buitenpoorterschap van een meestal nabijgelegen stad. Daardoor werden zij volledig verlost van de toch al zwakke heerlijke verplichtingen en genoten ze van alle stedelijke privileges zoals fiscale voordelen en de vrijheid van criminele vervolging door heerlijke en grafelijke autoriteiten. Als een gevolg van de grafelijke politiek hadden vooral secundaire steden, zoals Oudenaarde, Kortrijk en Aalst, een grote buitenpoorteriej.¹¹⁷

Traditioneel wordt in de plattelandshistoriografie de crisis van de late Middeleeuwen gevolgd door de Gouden Zestiende Eeuw. De gevolgen van de verwoestende oorlogen tegen Maximiliaan van Oostenrijk werden getemperd door een opgaande fase in de conjunctuur, vooral vanaf het tweede kwart van de zestiende eeuw. De investeringen namen toe en de bevolking maakte een behoorlijke groei door. Rond het midden van de zestiende eeuw waren er echter opnieuw sporen van een neergaande conjunctuur, maar die nam pas met de politieke crisis van de jaren zeventig en tachtig van de zestiende eeuw dramatische vormen aan. Die crisis had ook belangrijke gevolgen voor het intellectuele peil van de plattelandbevolking. De scholingsgraad haalde tot aan het einde van het Ancien Régime nooit meer het opmerkelijk hoge peil van de zestiende eeuw.¹¹⁸ Wel volgde relatief snel een economische en demografische heropleving op het platteland. Die kwam er vanaf het laatste decennium van de zestiende eeuw – vooral vanaf het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) – en duurde tot circa 1640.¹¹⁹

In de literatuurgeschiedenis is de tegenstelling tussen stad en platteland nogal scherp gesteld. Volgens Herman Pleij nam de stedelijke burgerij rurale praktijken over en paste ze aan de eigen noden aan, maar zette ze zich tegelijkertijd af tegen al wat 'boers' of 'dorpers' was.¹²⁰ Dirk Coigneau toonde aan de hand van de casus van het haagspel in Antwerpen in 1561 aan dat de houding van de rederijders toch complexer was. Op dat haagspel werden kamers uit dorpen en vrijheden uitdrukkelijk uitgenodigd, maar door het uitvaardigen van een aparte prijs voor het beste esbattement werd de superioriteit van de stadskamers wel benadrukt. Ook de prijsvraag was niet zonder betekenis. Op de vraag 'welck hantwerck oirboirlijkste is van doene en eerlijkste, nochtans seer cleyn gheacht' antwoordden de vier deelnemende kamers dat dit de landbouw was, waarna in drie spelen bovendien een loftrumpet werd gestoken over de boer als symbool van eenvoud en vlijt.¹²¹

Of de 'boer' nu negatief of positief werd afgeschilderd, hij bleef een arche-

type dat in feite weinig van doen had met de complexe sociale structuren op het platteland. De casus van de rederijderskamers geeft aan dat de culturele integratie tussen stad en platteland groot was in de Zuidelijke Nederlanden. Reeds in de tweede helft van de vijftiende eeuw waren er enkele rederijderskamers in dorpen. Het intrigerendste geval is de rederijderskamer in Ophasselt, die in 1482 werd opgericht. In de aanhef van de gildenbrief die werd verleend door de heren van Ophasselt wordt op uiterst elegante wijze een verband gelegd tussen de patroonheilige Sint-Catharina en een eigen visie op de rederijderskunst.¹²² Voor nieuwe stedelijke rederijdersgezelschappen was zo'n uitgebreide motivatie anno 1482 niet meer nodig, voor dorpskamers blijkbaar wel.¹²³ De achtergrond van de oprichters van de kamers in Ophasselt moet daarin eveneens een rol hebben gespeeld. Daarover is niets bekend, maar een vergelijking met de casus van de rederijderskamer die in 1508 in het Zeeuwse dorp Kapelle werd opgericht laat wel toe een hypothese te vormen. Twee van de drie oprichters van de kamer in Kapelle hadden gestudeerd aan de universiteit van Leuven, de derde was schoolmeester en notaris. De statuten van de Kapelse kamer gaven heel uitdrukkelijk een educatief project vorm.¹²⁴ Hoewel Kapelle een ontwikkelder dorp was dan Ophasselt (Kapelle had sinds kort een eigen kapittel), lijkt het aannemelijk dat de kamer van Ophasselt in een gelijkaardig intellectueel milieu werd opgericht. In de statuten wordt uitdrukkelijk gewezen op het probleem van leden met een klerikaal statuut of het statuut van buitenpoorter, wat erop wijst dat vooral onder dat soort mensen werd gerekruteerd.¹²⁵

Hoe het de kamer van Ophasselt verder vergaan is, is bij gebrek aan gegevens helaas onbekend. De dorpsrederijkerij was echter vooral een fenomeen van de zestiende eeuw. Terwijl in 1500 8,1% van alle rederijderskamers in een dorp was gevestigd, was dat in 1566 29,5%. Het was echter in de eerste plaats een Vlaams fenomeen: in Vlaanderen was in 1566 ongeveer 38% van alle rederijderskamers een dorpsrederijderskamer. Ook daar was het fenomeen echter regionaal gebonden. De meeste dorpskamers lagen binnen de grenzen van het Westkwartier – vooral in Veurne-ambacht – en het Brugse Vrije. Een tweede concentratie was er rond Oudenaarde en Geraardsbergen. Ten slotte waren er ook in het Land van Waas enkele rederijderskamers in dorpen, een trend die zich vooral in de eerste helft van de zeventiende eeuw zou doorzetten. In Brabant waren er alleen in het noorden van het hertogdom enkele dorpsrederijderskamers (vooral na 1550). De meeste waren gevestigd in dorpen aan de rand van de metropool Antwerpen.¹²⁶

*Een regio in expansie: het Westkwartier en het Brugse Vrije*¹²⁷

Of de levensstandaard van de Vlaamse boeren aanzienlijk verbeterde in de eerste helft van de zestiende eeuw blijft een moeilijke vraag. Er waren immers belangrijke verschillen tussen de agrarische structuren van enerzijds het poldergebied en anderzijds de zand- en zandleemstreek van binnen-Vlaanderen. In de kuststreek was er een overwicht van grote en middelgrote bedrijven die zich toededen op commerciële gewassen en veeteelt. In binnen-Vlaanderen daarentegen was er een meerderheid van microbedrijfjes. Net als op de grote boerderijen werd er

richt.¹³⁴ In dit intellectuele klimaat vond de Reformatie een goede voedingsbodem, vooral vanaf de tweede helft van de jaren vijftig toen de economische crisis voor een versnelde receptie van het calvinisme bij de middengroepen en lagere sociale klassen zorgde.¹³⁵

In de zestiende eeuw kende ook de dorpsrederijkerij een opvallend succes in het Westkwartier en in het Brugse Vrije. Het ging daarbij om een geïntegreerd netwerk waarbij de rederijderskamers uit een grote stad als Ieper en kleine stadjes als Lo, Nieuwpoort en Diksmuide die al vroeg in de vijftiende eeuw rederijdersgezelschappen herbergden, nauwe contacten hadden met de rederijderskamers uit grote en kleine dorpen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het patroon van de Vlaamse dooppraktijk. Een ander goed voorbeeld is dat van de rederijderswedstrijden die in de periode van 1490 tot 1560 bijna jaarlijks in de Sacramentsprocessie van het havenstadje Nieuwpoort werden georganiseerd.¹³⁶ Daaraan namen hoofdzakelijk gezelschappen uit steden en dorpen gelegen in het Westkwartier en (het zuiden van) het Brugse Vrije deel.¹³⁷ Het geografische spreidingspatroon van de deelnemers geeft een goed beeld van de mobiliteit van de dorpskamers. De meeste dorpjes die rederijders naar de ommegang stuurden, lagen in een straal van zo'n 20 kilometer. De deelnemers van buiten die eerste cirkel kwamen voornamelijk uit kleine en grote steden en uit geïndustrialiseerde dorpen. Het deelnemersveld reikte globaal gezien niet verder dan een straal van zo'n 50 kilometer.

Interessant is ook de frequentie van de deelnames. Koploper was Ieper, gevolgd door Poperinge, die respectievelijk gedurende dertig en 25 jaar gezelschappen naar de Nieuwpoortse Sacramentsprocessie stuurden. Natuurlijk waren in deze steden verschillende rederijderskamers actief, zodat het gemakkelijker was de continuïteit te waarborgen. Op de derde plaats volgde Nieuwpoorts buurstadje Veurne met 23 deelnames. Op een gedeelde vierde plaats met 21 deelnames stonden Brugge en het onooglijke dorpje Zevekote uit het Brugse Vrije. Reeds in 1481 was in Zevekote een rederijdersgezelschap gevestigd dat spelen opvoerde in de ommegangen van Oudenburg en Oostende. Het opmerkelijkste wapenfeit van Spade bedocht was echter de deelname in 1496 aan het landjuweel in Antwerpen.¹³⁸ Zevekote had een lengte voorsprong op de dorpjes Oostduinkerke en Ramskapelle uit de onmiddellijke omgeving van Nieuwpoort die elk dertien maal deelnamen. Voor de verderaf gelegen dorpjes was het moeilijker continuïteit te waarborgen. De rederijders van Halewijn waren maar één keer van de partij, die van Eke twee keer. Dat gold echter ook voor enkele meer nabijgelegen dorpen als Adinkerke, Alveringem en het grotere Izenberge.

Over de rederijderskamers in de dorpen is nauwelijks iets bekend, maar waarschijnlijk waren er niet zoveel verschillen met de gezelschappen in de stadjes in de regio van het Westkwartier en het Brugse Vrije. Ook die rederijderskamers hadden immers enkele 'rurale' trekjes, die hen onderscheidden van de kamers in grote steden. De Heilige Geest uit Oudenburg had naast renten en cijzen ook uitgebreid grondbezit.¹³⁹ De Lichtgeladen Kruisbroeders uit Poperinge ontwikkelden een heel eigen systeem om inkomsten te genereren. Enkele gildenbroeders hadden lammeren en bijen aan de kamer geschonken om met de opbrengst daarvan een gemene beurs te maken. Een reglement van de kamer uit 1531 is bijna volledig aan het beheer van die gemene goederen gewijd. Met

de opbrengsten hoopten De Lichtgeladen Kruisbroeders hun uitgaven voor de deelnames aan wedstrijden (de kosten voor de wagenmenners, fakkels, acteurs en factor) te kunnen dekken en bodes uit andere kamers op gepaste wijze te kunnen beschenken.¹⁴⁰ Wedstrijden zelf konden echter ook uit winstoogmerk worden gehouden. In 1560 organiseerden de pachters van de imposten (indirecte belastingen op verbruiksgoederen) in Diksmuide een rederijerswedstrijd. Ze slaagden erin twaalf gezelschappen uit de stadjes en dorpen uit de regio te engageren om het publiek te vermaken.¹⁴¹

De moeilijkste vraag is wie de leden waren van de rederijerskamers in de kleine stadjes en dorpen in het Westkwartier en het Brugse Vrije. Daarvoor zijn niet veel gegevens beschikbaar. De informatie in de doopbrieven en de nota's in het register van de hoofdkamer Alpha et Omega geven slechts een indicatie. Alleen de prominenten van de kamers worden daarin genoemd. Het valt daarbij op dat de leiding vaak bij geestelijken lag. Zo was heer Crispin vanden Berghe, priester en kapelaan, prins van De Onnozelen uit Staden in 1549. De priester Christiaan de Saghère was zelfs betrokken bij de doop van twee kamers: de kamer uit Steenvoorde in 1518 en de kamer uit Mannekensvere in 1520.¹⁴² Arm in de beurs uit Veurne werd bij de fusie met Van zinnen jong in 1531 onder andere vertegenwoordigd door drie kanunniken van het Sint-Walburgakapittel.¹⁴³ Meester Jan van Mussem, de priester en kapelaan die De Communicanten van Wormhout leidde, hield een Latijnse school. Misschien was ook meester Pieter van Stavele, de prins van De Tijdverwachters uit Vleteren, een schoolmeester. Verder worden in de documenten met betrekking tot de dooppraktijk ook enkele lokale notabelen als heerlijke baljuws en kerkmeesters genoemd, naast een grotere groep leken van wie de status niet wordt verhelderd.¹⁴⁴

We kunnen aannemen dat de leden van de rederijerskamers in de dorpen voornamelijk gerekruteerd werden uit die groepen die hun status ontleenden aan hun relatie met de buitenwereld en die zich het meest identificeerden met het stedelijke cultuurpatroon: de lokale clerus, heerlijke officieren (de baljuws), lokale middenstanders en ambachtslieden, de ambachtslieden uit de saainijverheid en de welgestelde boeren.¹⁴⁵ Uit het onderzoek naar het Engelse platteland in de zeventiende en achttiende eeuw blijkt dat de rurale middengroepen van grote boeren, welgestelde ambachtslieden en handelaars hun identiteit in sterke mate ontleenden aan hun collectieve betrokkenheid bij het publieke leven van de parochie en vooral aan hun rol in de lokale kerkenraad.¹⁴⁶ Het lidmaatschap en vooral het opnemen van bestuursfuncties in een rederijerskamer kan in het zestiende-eeuwse Westelijk Vlaanderen daarvoor een alternatief zijn geweest, vooral omdat de gelegenheid werd geboden om ook op interlokaal niveau contacten te onderhouden met mensen uit dezelfde sociale groep. Daarnaast waren zulke mensen op het lokale vlak, getuige de schaarse gegevens, bijvoorbeeld ook als kerkmeester actief. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in zo'n milieu de pastoor of een kapelaan vaak een voortrekkersrol speelde.¹⁴⁷

Symbiose tussen stad en platteland: het tapijtweefgebied van Oudenaarde-Geraardsbergen

De 'peasant'-economie van binnen-Vlaanderen noodzaakte de plattelandsbewoners hun kwetsbare inkomen aan te vullen door loonarbeid op de grotere bedrijven of door de eigen arbeid en dat van het gezin in te zetten in de rurale industrie.¹⁴⁸ Vooral de linnennijverheid was ruim verspreid op het platteland van binnen-Vlaanderen. In de streek rond Oudenaarde en Geraardsbergen kende de tapijtweverij in de zestiende eeuw een groot succes. De landelijke linnenwevers bezaten meestal het eigen weefgetouw en waren dus min of meer onafhankelijk, de landelijke tapijtwevers daarentegen waren echte loonarbeiders.¹⁴⁹ Ze produceerden voor ondernemers in Oudenaarde en in mindere mate in Geraardsbergen, die zelf via de Antwerpse kanalen gericht waren op de internationale markt. Daardoor bestond er een bijzonder symbiotische relatie tussen stad en platteland.¹⁵⁰

Precies in het landelijke tapijtweefgebied van Oudenaarde-Geraardsbergen was in de zestiende eeuw een aantal dorpsrederijkerskamers gevestigd, met name in Deftinge, Leupegem, Onkerzele, Viane, Zarlardinghe en Zottegem in het Land van Aalst en Bevere en Huise in de kasselrij Oudenaarde.¹⁵¹ Van het merendeel van deze dorpen is bekend dat ze waren ingeschakeld in de tapijtweefindustrie (Deftinge, Leupegem, Onkerzele, Viane en Bevere).¹⁵² Bovendien waren ook rederijkerskamers gevestigd in de buitenwijken van Oudenaarde, die een belangrijke rol speelden in de tapijtproductie: de Eindries en Ten Baillen.¹⁵³

Er is niet zoveel bekend over de achtergrond van de rederijkers in Oudenaarde en nog minder over die van Geraardsbergen, maar er zijn in het geval van eerstgenoemde stad aanwijzingen dat sterk gerekruteerd werd in de sector van de tapijtweverij.¹⁵⁴ Over de leden van de dorpskamers is niets bekend, maar het wedstrijdpatroon wijst eveneens in de richting van een netwerk van tapijtwevers-rederijkers. Op een vastenavondwedstrijd in Geraardsbergen in 1536 waren de rederijkers uit Edingen, Ronse, Viane, Deftinge en Onkerzele aanwezig. De nabijgelegen stadjes Edingen (in Henegouwen) en Ronse waren net als de dorpen betrokken bij de tapijtindustrie.¹⁵⁵ Op een wedstrijd in 1548 in Geraardsbergen, waar opnieuw verschillende dorpskamers optraden, was ook De Corenbloem uit Brussel present, een kamer die werd geleid door Brusselse tapijtwevers. De Thaboristen uit Geraardsbergen waren op hun beurt van de partij op een wedstrijd die De Corenbloem in 1562 organiseerde. De Corenbloem van haar kant nam in 1564 deel aan een omstreden wedstrijd in Oudenaarde, waaraan bijvoorbeeld ook de kamer uit Leupegem deelnam.¹⁵⁶

De rederijkersactiviteiten in de streek rond Oudenaarde kwamen al snel in een heel slecht daglicht te staan. In 1543 liet de Gentse patriciër Jan Utenhove op zijn landgoed in Roborst met de hulp van voornamelijk Oudenaardse rederijkers een kettters spel opvoeren voor een groep toeschouwers uit de streek. Een jaar erna volgden op instigatie van de landvoogdes een uitgebreid onderzoek en een razzia in de dorpen rond Oudenaarde. In de jaren dertig van de zestiende eeuw waren in de streek al heel wat ketterse boeken verspreid, maar nu was tot ontzetting van de centrale overheid ook het rederijkerstoneel ingezet als medium voor de verspreiding van reformatorische opvattingen.¹⁵⁷ Daarna bleef de inquisitie op haar hoede. De spelen die in juni 1550 opgevoerd werden in Leupegem en

in de buitenwijk van Oudenaarde Ten Baillen kregen van de inquisiteur Pieter Titelmans het etiket 'verderfelijk' opgespeld.¹⁵⁸

Een kasselrij zonder steden: de markten van het Land van Waas

Het Land van Waas was in de vijftiende eeuw de enige kasselrij in Vlaanderen zonder echte stedelijke structuur. Het ging om een landbouwgebied waar ook wat aan landelijke linnennijverheid werd gedaan. Het enige stadje in de regio, het piepkleine Rupelmonde, had slechts in beperkte mate stedelijke functies ontwikkeld. De regio was dan ook afhankelijk van Gent, Antwerpen en Hulst. In de zestiende eeuw werd het vacuüm echter opgevuld door de nieuwe geprivilegieerde markten van Sint-Niklaas en Lokeren.¹⁵⁹ Dat in dezelfde periode rederijderskamers in enkele grote dorpen werden opgericht, wijst op een behoefte bij de bevolking van de regio om aansluiting te vinden bij het stedelijke cultuurpatroon.¹⁶⁰

In 1529 traden de rederijders van de dorpen Temse en Sint-Niklaas op in de kermisomwegang van Dendermonde.¹⁶¹ In Sint-Niklaas was in 1513 een weekmarkt ingesteld, Temse had vooral in de veertiende en vijftiende eeuw een bloeiende handel en lakennijverheid gekend.¹⁶² Het gezelschap uit Sint-Niklaas – De Goudbloem – liet haar streven naar integratie in de bredere rederijdersnetwerken blijken door in 1537 aan De Fonteine uit Gent een doopbrief te vragen.¹⁶³ De rederijders uit Stekene trokken in 1542 naar een reffreinwedstrijd in Deinze en bezochten in 1562 de rederijderskamer van Hulst.¹⁶⁴ Stekene was in die periode de meest volkrijke parochie in het Land van Waas en beschikte sinds de vijftiende eeuw over een weekmarkt.¹⁶⁵ De activiteiten van de kamer uit Stekene leidden tot een eerste veroordeling van de rederijderspraktijken in het Land van Waas door de centrale overheid. Op 20 mei 1542, kort na de deelname van het gezelschap uit Stekene aan de wedstrijd in Deinze, gaf Maria van Hongarije de opdracht aan de baljuw van het Land van Waas om in zijn kasselrij de precensuur op rederijdersspelen in te stellen. Dat er een verband was met de wedstrijd in Deinze blijkt uit het feit dat ook in Gent, dat twee kamers (De Fonteine en Sint-Barbara) naar de wedstrijd had afgevaardigd, op 20 juni 1542 de precensuur werd ingesteld.¹⁶⁶

Sint-Niklaas en Lokeren – dat vanaf 1555 een weekmarkt had – ontwikkelden zich in de zeventiende eeuw tot twee van de belangrijkste marktcentra in Vlaanderen.¹⁶⁷ Dat ging in de eerste helft van de zeventiende eeuw gepaard met de uitbouw van een regionaal rederijdersnetwerk, waarvan Sint-Niklaas het epicentrum was. De Goudbloem van Sint-Niklaas werd in 1610 door De Fonteine uit Gent als hoofdkamer van het Land van Waas erkend.¹⁶⁸ Daarmee werd tegelijkertijd de blijvende band met Gent en de suprematie van Sint-Niklaas in de eigen regio bevestigd. In 1611 doopte De Goudbloem de kamers uit de dorpen Elversele en Nieuwkerken-Waas. Dat gebeurde ook met De Genoffelblomme uit het dwergstadje Rupelmonde (ca. 1611) en De Corenbloem uit het dorp Waasmunster (ca. 1642). Ook in Lokeren werd er in de eerste helft van de zeventiende eeuw een rederijderskamer opgericht. Die kamer maakte deel uit van de in 1599 gestichte broederschap van de Zoete Naam Jezus.¹⁶⁹

Toevluchtsoorden op het platteland: de heerlijkheden rond Antwerpen

De geschiedenis van het Brabantse platteland is veel minder goed bestudeerd, maar het is duidelijk dat er net als in Vlaanderen belangrijke verschillen waren tussen de regio's: de dunbevolkte, moeilijk toegankelijke zandige vlakten van het noorden stonden in contrast met het vruchtbare, dichtbevolkte, sterk verstedelijkte en door bevaarbare rivieren doorsneden zuiden.¹⁷⁰ Het zuiden kenmerkte zich door relatief kleine productieve bedrijfjes en een sterke rurale nijverheid. In de periode tussen de oorlogen tegen Maximiliaan van Oostenrijk en de Nederlandse Opstand in bevonden de boeren er zich in een relatief gunstige situatie: ze hadden sterke eigendomsrechten op de grond en konden vrij goed op de markt-vraag inspelen.¹⁷¹ Dat vertaalde zich in die periode echter niet in een doorbraak van de dorpsrederijkerij. In het zuiden van Brabant waren geen rederijderskamers in dorpen gevestigd, ook niet in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Het formalisme en de hang naar distinctie die ingebakken zat in de Brabantse rederijderscultuur speelde daarin ongetwijfeld een belangrijke rol.

In de tweede helft van de zestiende eeuw werd niettemin een poging gedaan om het retoricale netwerk in Brabant te verbreden. De formule van het haagspel in het bijzonder was bedoeld om ook gezelschappen uit kleine stadjes, vrijheden en dorpen aan te trekken. Toch was de respons erg mager. Op de Brabantse haagspelen in Vilvoorde in 1560, in Antwerpen in 1561 en in Brussel in 1565 was er telkens slechts één gezelschap dat een dorp vertegenwoordigde: De Bloeiende Wijngaard uit Berchem, een dorp vlak bij Antwerpen. In Berchem zelf was in 1556 een refreinwedstrijd gehouden waaraan kamers uit Brabant en Vlaanderen hadden deelgenomen. De Bloeiende Wijngaard nam zelf deel aan refreinwedstrijden in Brussel in 1562 en in Antwerpen in 1574. Voor die refreinwedstrijd (annex loterij) die in 1574 door de kerkmeesters van de Sint-Jacobskerk in Antwerpen werd georganiseerd, zonden ook dichters van rederijderskamers uit Borgerhout (De Lauwerocrans) en Merksem (De Ridderspoor), eveneens dorpen in de onmiddellijke omgeving van Antwerpen, stukken in.¹⁷²

Op het eerste zicht lijkt het erop dat het succes van de rederijkerij in de metropool Antwerpen de bevolking van de omringende dorpen had aangestoken. Er was echter meer aan de hand. In de nasleep van het haagspel in Antwerpen in 1561 klaagden de rederijders uit Turnhout dat verschillende Berchemse acteurs inwoners van Antwerpen waren.¹⁷³ De factor van De Bloeiende Wijngaard was de Antwerpse schoolmeester Peter Heyns.¹⁷⁴ Het lijkt er dus op dat de Berchemse kamer eigenlijk een Antwerpse kamer was. Nu was het zo dat de band tussen Antwerpen en Berchem nauw was. De hoge en middele rechtspraak behoorde toe aan de stad.¹⁷⁵ Ridder Hendrik van Berchem, die in 1555 de heerlijkheid verwierf, was herhaaldelijk lid van de Antwerpse magistraat.¹⁷⁶

De keuze om omstreeks 1556 in de plaats van in de stad, in Berchem een nieuwe rederijderskamer op te richten, was misschien ingegeven door de moeilijke positie waarin de Antwerpse rederijderskamers zich bevonden door een heftige privilegestrijd met de schuttersgilden.¹⁷⁷ Ook de religieuze onrust speelde de Antwerpse rederijders in toenemende mate parten. De magistraat van Antwerpen probeerde dan ook zoveel mogelijk de rederijdersactiviteiten in te perken. Op 25 februari 1562 werd besloten de 'papgulden' in Antwerpen te verbieden.

Die 'papgulden' waren onofficiële rederijdersgezelschappen die in sommige wijken waren opgericht. Ook kinderen en jongeren imiteerden de activiteiten van de rederijderskamers.¹⁷⁸ Een voorbeeld van zo'n onofficieel, door jongeren gedomineerd gezelschap was De Damastbloem die in 1542 onder leiding van de zestienjarige Jacob van Middeldonck een luthers spel had opgevoerd. Jacob van Middeldonck was daarvoor vervolgd, maar vrijgesproken.¹⁷⁹ Na nieuwe problemen werd in 1562 bepaald dat het voortaan ten strengste verboden was huizen, kamers of zolders aan zulke gezelschappen te verhuren.¹⁸⁰

Een van de gezelschappen die erg onder het verbod van 1562 te lijden had was Het Leliken van Calvarien, dat in 1556 had deelgenomen aan de refreinwedstrijd in Berchem. In 1562 had de kamer nog kunnen deelnemen aan de refrein- en liedwedstrijd in Brussel. In 1564 diende de kamer een rekwest in bij de magistraat om de activiteiten in Antwerpen te mogen hervatten. Ze argumenteerde dat het gezelschap al meer dan dertig jaar bestond en dat de erkende rederijderskamers, die het verbod in de hand hadden gewerkt, met een hervatting instemden. De kamer had haar activiteiten echter niet echt gestaakt na het verbod, maar had zich teruggetrokken in het dorp Hoboken. De magistraat ging voorlopig niet in op het verzoek.¹⁸¹ Hoboken was samen met het land van Rumst in 1559 door Willem van Oranje verkocht aan de koopman-financier Melchior Schetz.¹⁸² Deze Schetz was in 1561 door de stad aangesteld als prins van De Violieren en leidde in die hoedanigheid de ceremonies van het landjuweel.¹⁸³ Hij werd daarin bijgestaan door de zeer rijke geldschieter en buitenburgemeester Anthonis van Stralen, die als hoofdman van De Violieren was aangeduid.¹⁸⁴

Anthonis van Stralen had in mei 1561 de heerlijkheid Merksem verworven.¹⁸⁵ In Merksem was het rederijdersgezelschap De Ridderspoor gevestigd, dat in 1574 aan de loterijwedstrijd in Antwerpen deelnam. Wellicht was dit gezelschap al vroeger opgericht.¹⁸⁶ De bloemennaam verbond het gezelschap aan de figuur van Anthonis van Stralen, die de ridderstitel voerde.¹⁸⁷ Van Stralen engageerde zich sterk in het lokale publieke leven in Merksem: in 1554, toen hij de heerlijkheid nog niet bezat maar er wel al een kasteel had, was hij er hoofd van de kerkfabriek. In de jaren zestig van de zestiende eeuw nam hij de Merksemse pastoor in bescherming, die ervan beschuldigd werd lutherse preken te houden. Dat was een van de feiten die Van Stralen na de Beeldenstorm (1566) zwaar werden aangerekend. Van Stralen werd dan ook omwille van zijn vermeende lutherse sympathieën op 24 september 1568 geëxecuteerd.¹⁸⁸

De houding van Schetz en Van Stralen tegenover de Antwerpse rederijderskamers was op zijn minst dubbelzinnig. Terwijl het verbod op de 'papgulden' tijdens hun respectievelijke prins- en hoofdmanschap van De Violieren werd uitgevaardigd, boden Schetz en Van Stralen tegelijkertijd de kans aan enkele van die onofficiële groepen om rederijdersactiviteiten in hun heerlijkheden op te starten of te hervatten. Daarbij lijkt een mengeling van motieven een rol te hebben gespeeld: enerzijds een verlangen om het prestige van de eigen heerlijkheid op te krikken, anderzijds de bereidheid om een veilige haven te bieden voor de belaagde rederijders, van wie velen vermoedelijk reformatorische sympathieën koesterden.

Wie de leden waren van de kamers in Hoboken en Merksem is helaas niet

te achterhalen. De enige dorpskamer uit het Antwerpse die iets beter is gedocumenteerd, is De Lauwercrans uit Borgerhout. Borgerhout maakte deel uit van de heerlijkheid Deurne, die in 1508 door de stad Antwerpen was gekocht.¹⁸⁹ Op 25 oktober 1563 dienden de dekens van de kamer een rekwest in bij de schepenbank van Deurne met de vraag om wanbetalers met een gezworen vorster te kunnen vervolgen. Kosten werden namelijk gelijk onder de gildenbroeders verdeeld. Uit het rekwest blijkt dat het gezelschap over geschreven statuten beschikte.¹⁹⁰ Na de Beeldenstorm, die op 21 augustus 1566 in Borgerhout had gewoed,¹⁹¹ raakte het gezelschap echter in de problemen. In april 1567 diende Dionijs de Moelenbrekere, vermoedelijk een herbergier, een klacht in wegens de achterstallige betalingen van het gezelschap. De Lauwercrans huurde een lokaal bij De Moelenbrekere maar had de huur voor het jaar 1566 niet meer betaald. Bovendien stond nog een rekening voor drank en verteer open en wachtte De Moelenbrekere nog op zijn vergoeding voor het verhuren van tafellakens en het halen van de speelwaggen. De oud-deken van De Lauwercrans, meester Bartholomeus Claessens, bracht daar tegen in dat verschillende leden reeds hun aandeel in de kosten hadden betaald en dat niet hij maar de hoofdman borg stond voor de kamerhuur. Niettemin werd hij op 10 mei 1568 veroordeeld tot betalen.¹⁹² Of de kennelijke leegloop van de kamer een direct verband hield met de religieuze troebelen is niet helemaal duidelijk. Borgerhout oefende na de Beeldenstorm wegens de minder scherpe controle een grote aantrekkingskracht uit op inwijkelingen uit de textielsector met calvinistische of anabaptistische sympathieën. In het voorjaar van 1568 hadden enkele arrestaties er echter voor gezorgd dat vele gezinnen Borgerhout hadden verlaten.¹⁹³

Conclusie

De rederijerscultuur herdefinieerde zichzelf in de zestiende eeuw verschillende malen, maar die veranderingen kunnen maar ten dele met het begrip 'elitisering' worden gevat. In welke mate rederijers het humanistische gedachtegoed recipieerden, is een debat waar hier niet verder op wordt ingegaan.¹⁹⁴ In elk geval kan dat vraagstuk niet los worden gezien van het religieuze vraagstuk dat al vanaf de vijftiende eeuw de rode draad vormde in de rederijerscultuur. Zo was de humanistische vraag voor het landjuweel van 1561 – 'dwelck den mensche aldermeest tot consten verwect' – het resultaat van een zorgvuldige overlegprocedure tussen de entourage van de landvoogdes en De Violieren, om de eenvoudige reden dat geen religieuze of politieke thema's meer werden geduld.¹⁹⁵

Tijdens de regeerperiode van Karel V was de rederijerscultuur eigenlijk de som van verschillende subculturen. In Brabant modelleerden de rederijers hun praktijken op die van de schuttersgilden. In grote steden als Antwerpen en Brussel was wel sprake van elitisering of toch hiërarchisering binnen de rederijerskamers doordat een onderscheid werd gemaakt tussen de gezworen gezellen en de spelende personagien. Uit de Brusselse casus zal blijken dat dit formele onderscheid echter vaak een veel complexere realiteit verborg. De retorische subcultuur in Vlaanderen stuurde veel minder aan op distinctie. Volgens de geldende inspiratietheorie die haast op elk Vlaams blazoen werd verbeeld, werden alle

rederijders zonder onderscheid geïnspireerd door de Heilige Geest. Er werd dan ook op wedstrijden in tegenstelling tot in Brabant geen verschil gemaakt tussen de rederijderskamers uit de steden en de dorpen. De drie 'Heilige Geest'-kamers in Ieper, Gent en Brugge die verantwoordelijk waren voor het dopen van kamers, namen wel een geprivilegieerde positie in het Vlaamse rederijdersnetwerk in. In Vlaanderen werden tegelijkertijd in sneltempo dorpsrederijderskamers opgericht in regio's waar door de hoogconjunctuur in de landbouw, het succes van de rurale industrie of de opkomst van rurale markten het stedelijk cultuurpatroon was doorgebroken. De aanwezigheid van enkele rederijderskamers in de dorpsheerlijkheden rond Antwerpen moet anders worden verklaard. Die heerlijkheden boden een vestigingsplaats voor rederijdersgezelschappen die in Antwerpen niet langer werden getolereerd.

De regionale rederijdersnetwerken verloren vooral vanaf de jaren vijftig van de zestiende eeuw hun relevantie doordat door toedoen van de debatten over het reformatorische gedachtegoed nieuwe interregionale netwerken werden gecreëerd. Verschillende incidenten uit de jaren veertig en vijftig geven aan dat ook rederijders uit dorpen daarbij waren betrokken. De wedstrijd in Gent in 1539 kan als ijkpunt gelden. Na enkele decennia van quasi-onverschilligheid kwamen de rederijders opnieuw in het vizier van de centrale overheid, ditmaal echter om heel andere redenen dan in het tijdperk van Maximiliaan van Oostenrijk en Filips de Schone. De rederijderscultuur had zich tot ontzetting van de centrale overheid geëmancipeerd: een nieuwe generatie rederijders stond klaar om de literaire representatie- en communicatietechnieken voor de eigen religieuze zingeving aan te wenden.

Prologhe.

In dit spel zii ellef
 psonagen. mēschelick
 verftādt, gheestelick
 zin, aude serpent, steruende
 mēsche, vernuftigh succours,
 god de vader, tleuende
 Woordt, Chrs ant cruce,
 ghelooue, hēfde, hope.

Bruellele.

Menschelic verstandt.

Qu ben ic op den wegh waer zal ic nu henen
 Want gaen ic voordere/ ic stoot mijn schenen:
Een blindt man aerm man/ benic zonder vrede:
Best willic hier wat op mijn stockken lenen/
Ofter yemand qwame die my daer bystādt bede
Ic waet ghærne in rusten inde schoone stede:
Maer alleen/ en can ic my daer niet ghedraghen/
Dus willic naer den wegh vraghen elc duer bede
Want ghijnghic bezyden tzaude my meschaghen
Die breeze vooz dolē heift/ moet dicwoils vraghē.

Gheestelic zin.

Alle weghen des Heeren zii zeer goedt
 Waerheyt en ghenaden
 Zii beloften haudt hy met trauwen zoet:
Om smenschens beraden
Hoe lustigh eyft wandelen in zyne paden/

4. Retorica en Reformatie: de Brusselse rederijkerskamers *De Corenbloem en Den Boeck* (ca. 1559-1585)

'Schandaleuse spelen' in 1559¹

IN 1559 ONTSTOND IN BRUSSEL BEHOORLIJK WAT COMMOTIE rond enkele spelen opgevoerd door de rederijkerskamers.² Het eerste spel was een esbattement, dat bekendstaat als de 'Bervoete Broers'. Het hoofdpersonage, de arme donder Hans Goetbloet, bezorgt met instemming van de wereldlijke autoriteiten eten en drinken bestemd voor de minderbroeders aan de echte 'barveotse broeders', het is te zeggen zijn eigen hongerige kinderen. Dit esbattement werd opgevoerd door De Corenbloem ter gelegenheid van de vieringen rond de vrede van Cateau-Cambrésis in april 1559. Het werd door de Brusselse magistraat bekroond met een eerste prijs, tot ontzetting van de franciscanen. Een van hen preekte kort daarop dat het een schande was dat de legwerkers (of tapijtwevers) tijdens de vredesfeesten ongestoord zulke spelen hadden opgevoerd. Dit belette De Corenbloem niet het spel nogmaals op te voeren (op de Grote Markt op 21 september 1559), ditmaal met een proloog waarin ontkend werd dat de legwerkers iets met het spel te maken hadden en waarin benadrukt werd dat het niet de bedoeling was met wie dan ook de spot te drijven. Op bevel van Granvelle werd toch een onderzoek ingesteld door Henri de Booms, de procureur-generaal van de Raad van Brabant.³ Enkele minderbroeders, enkele mensen uit het publiek en de acteurs en factors van De Corenbloem werden ondervraagd. De rederijkers zeten tijdens hun verhoren zoveel mogelijk hun onschuld en argeloosheid in de verf. Het esbattement was niet door een van hen geschreven, zo beweerden ze, maar wel gevonden in een boek van de zeventig jaar oude Nicolaas Rombouts, al vijftig jaar lid van De Corenbloem en oom van de factor Anthonis Coppens. De auteur van het spel kenden ze niet, maar ze wisten wel dat het lang geleden in Antwerpen was gespeeld. De proloog was wel eigentijds. De uit Lier uitgeweken borduurwerker François van Ballaer, factor van De Corenbloem, en ook – in opdracht van de stad – factor van Het Mariacransken, had die geschreven.

Intussen was ook beroering ontstaan over een tafelspel dat door Het Mariacransken op Sint-Michielsdag (29 september 1559) voor de Brusselse magistraat was opgevoerd. Volgens enkele priesters was in het 'Spel van twee sotten' gespot met de heilige hostie. Opnieuw werden de betrokken rederijkers gedagvaard. Ditmaal disten ze een ingewikkeld verhaal op over hoe ze op het spelletje waren gekomen. Een van de acteurs was enkele maanden daarvoor in een herberg refreinen aan het voordragen, toen hij werd benaderd door een onbekende jongeman uit Lier of Mechelen, die voorstelde de refreinen te ruilen voor het 'Spel

van twee sotten'. De Brusselse rederijker stemde in en liet het spel aan een vriend zien, die het op zijn beurt op rollen liet schrijven door een koorknaap van de Zavelkerk. Als factor van Het Mariacransken had François van Ballaer daarop toestemming gegeven het spel te laten opvoeren. Van Ballaer getuigde zelf dat hij begrepen had dat het spel altijd in het bezit van de kamer was geweest en dat een bejaard lid, Pauwels Thielmans, het meer dan zestig jaar geleden ook al eens had opgevoerd. Thielmans bevestigde dat hij lang geleden (volgens hem meer dan veertig jaar terug) een van de twee rollen had gespeeld. Hij demonstreerde dit ter plekke door de rol foutloos voor de procureur op te zeggen. Dat het tafelspel onschuldig bedoeld was, werd volgens Thielmans bewezen door het feit dat de intussen overleden pastoor van Sint-Goedele het tweemaal met veel plezier had bijgewoond.⁴

Ook Den Boeck werd in de onderzoeken betrokken. Aanleiding was een 'Spel van drie sotten', dat op 24 oktober 1559 op de bruiloft van de rentmeester van Bosvoorde Jan de Fuytere was opgevoerd. De parochiaan van Sint-Goedele, een van de gasten, beklagde zich erover dat in een passage het sacrament van de mis bespot was. Ook werd in de proloog van het presentspel gealludeerd op de aanhoudende hetze tegen de rederijkerskamers. De broer van de bruidegom uitte tijdens het verhoor zijn ongenoegen over het feit dat de spelers van Den Boeck in plaats van het door hem gevraagde spel dit saaie stuk hadden opgevoerd. In de getuigenissen van de ondervraagde leden van Den Boeck speelden enkele overleden rederijkers een grote rol. Zowel de proloog, die volgens hen de houding van de schuttersgilden tegenover de rederijkerskamers aanklaagde en dus helemaal niet op de vervolging van overheidswege zinspeelde, als het spel zelf kwam uit de erfenis van respectievelijk de overleden schoonvader en de overleden vader van twee betrokken rederijkers (Denijs van Hullegaerden en Gabriel de Blonde). De jaren oude originelen waren volgens hen echter onherroepelijk verloren gegaan: de één had het gescheurde stuk na het kopiëren weggegooid, de andere had het in een dronken en depressieve bui verloren.

Na de uitgebreide verhoren en inspectie van de in beslag genomen stukken nam de procureur-generaal Henri de Booms genoegen met de verklaringen van de rederijkers. Hij eiste alleen dat zij zich zouden verontschuldigen bij de gepikeerde geestelijkheid. Zijn milde houding nodigde De Corenbloem ertoe uit hem een schriftelijk verzoek te sturen met de vraag het manuscript van de 'Bervoete Broers' naar de factor Anthonis Coppens terug te zenden. De centrale overheid stelde deze gang van zaken echter helemaal niet op prijs.⁵ Deze hele affaire was een van de directe aanleidingen tot het uitvaardigen van het plakkaat van 26 januari 1560, dat eiste dat alle spelen, refreinen en liedjes die religieuze materie behandelden, vooraf zouden worden gevisiteerd door de lokale geestelijke en wereldlijke autoriteiten. In de inleiding van het plakkaat weerklinken echo's van het Brusselse schandaal en in een brief aan Filips II verstuurd vanuit Brussel op 17 maart 1560 legde Margaretha van Parma zelf het verband met de incidenten in Brussel ('quelques farces que sont jouées icy').⁶

Hoe schuldig of onschuldig waren de rederijkers van De Corenbloem, Het Mariacransken en Den Boeck nu eigenlijk? Zonder kennis van de context zijn de spelen, zelfs het ongecompliceerde esbattement van de 'Bervoete Broers' met

zijn rechttoe rechtaan boodschap moeilijk te interpreteren.⁷ De ondervraagde rederijders verklaarden immers een voor een dat ze er zelf allemaal niet zoveel van begrepen hadden. Nu is het dossier van de Brusselse 'schandaleuse spelen' uniek, doordat naast de spelteksten ook de verklaringen van de getuigen en betrokkenen bewaard zijn gebleven.⁸ Zo komen we onder andere te weten dat de acteur die de rol van de minderbroeder in de 'Bervoete Broers' speelde, een echt franciscanenhabijt droeg, tot grote consternatie van de minderbroeders.⁹ Toch is het opvallend hoe gebrekkig de getuigenverklaringen zijn. De enkele getuigen uit het publiek waren erg terughoudend: ze hadden het spel niet volledig gezien of herinnerden het zich niet zo goed, hadden hun informatie maar van horen zeggen, wisten niet wie de acteurs waren of hadden ze niet goed gezien doordat ze met hun rug naar de spelers toegekeerd zaten... Hoewel dit ongetwijfeld ten dele overeenstemde met de reële publiekservaring, lijkt het erop dat de getuigen toch vooral zo weinig mogelijk bij de zaak wilden betrokken worden.¹⁰ Dan zijn er nog de wonderlijke verklaringen van de rederijders zelf, die op enkele dissonante noten na, bijzonder goed op elkaar waren afgestemd. Toch kunnen de verhalen over rederijdersspelen die uit de borstzak van dronken rederijders vallen moeilijk serieus worden genomen. Ook de tactiek om de eigen beweringen te staven door de reputatie van overledenen in te roepen, is doorzichtig. Uiteindelijk krijgt men de indruk dat de rederijders tijdens de verhoren deden wat ze het beste konden: toneelspelen. Hoogtepunt was de declamatie door de 62-jarige Pauwels Thielmans (in een eerste verklaring nog meer dan zeventig jaar oud) van een van de verdachte rollen, die hij naar eigen zeggen meer dan veertig jaar eerder uit het hoofd had geleerd.¹¹

Het dossier van de 'schandaleuse spelen' roept dus vooral veel vraagtekens op. Er zijn echter twee andere bronnen bewaard die een deel van het antwoord kunnen geven. Het gaat om de ledenregisters van Den Boeck en De Corenbloem, die beide werden aangelegd eind 1560 of begin 1561.¹² Dat is uiteraard geen toeval. Na de commotie in 1559 was de argwaan van de Brusselse magistraat enigszins gewekt of wilde men althans aan de in Brussel aanwezige hogere instanties de indruk geven dat de controle op de rederijders werd verscherpt. In een nieuw reglement voor De Corenbloem van 21 januari 1561 werd bepaald dat de kamer de namen van kandidaat-bestuursleden eerst diende voor te leggen aan de magistraat en dat de verkiezingen pas konden plaatsvinden als de hoofdman van de kamer, steeds iemand van de magistraat, aanwezig was.¹³ Het ledenboek speelde een rol bij de officiële procedures, want elke akte werd ondertekend door een gezworen stadssecretaris. Voor Den Boeck werd geen nieuw reglement uitgevaardigd, wellicht omdat in de statuten van 1543 al uitdrukkelijk was gestipuleerd dat de namen van de zestig vrijgestelde leden steeds schriftelijk aan de magistraat dienden te worden voorgelegd en dat zij allen een eed van trouw aan de landsheer dienden te zweren.¹⁴

De twee ledenlijsten waren dus controle-instrumenten van de lokale overheid. Ondanks hun beperkingen zijn het echter ook ideale bronnen om een beter inzicht te krijgen in de socioprofessionele en religieuze achtergrond van de Brusselse rederijders in de tweede helft van de zestiende eeuw. Naast het dossier van de 'schandaleuse spelen' en de ledenlijsten zijn ook nog de drukken

van een wedstrijd in 1562 georganiseerd door De Corenbloem en van twee op elkaar aansluitende wedstrijden in 1581 georganiseerd door respectievelijk De Corenbloem en Den Boeck bewaard gebleven.¹⁵ In wat volgt, zal blijken dat de rederijkers in hun verdraaide verhalen in 1559 toch een aantal clous hadden gegeven om de ware toedracht van hun praktijken te ontrafelen. Tot de sleutels behoorden de allusies op de legwerkers (of tapijtwevers), op rederijkers uit vorige generaties en op de contacten met andere Brabantse steden zoals Lier, Mechelen en vooral Antwerpen.

Geprivilegieerde gezellen en spelende personagien

De ledenregisters van Den Boeck en De Corenbloem openen allebei met de verschillende eedformules voor de gezellen of gemene broeders, de regeerders of dekens en de prins.¹⁶ Over wie allemaal tot de beëdigde leden behoorde, zijn de statuten echter niet altijd even duidelijk. In elk geval moeten de vrijgestelde of geprivilegieerde leden daartoe worden gerekend. Net als in vele andere Brabantse rederijkerskamers genoot een vastgesteld aantal leden vrijstelling van dienst in de schuttersgilden. In Den Boeck waren dat volgens de statuten van 1543 zestig leden. Telkens als een van hen overleed, mocht iemand nieuw, die nog geen lid was van een schuttersgilde, in zijn plaats worden benoemd.¹⁷ Naast deze 'vrije' leden waren er in Den Boeck ook 'onvrije' leden of 'broeders', die wel de eed hadden afgelegd maar (voorlopig) niet waren vrijgesteld van schuttersdienst.¹⁸ De statuten van De Corenbloem uit januari 1561 verleenden dit privilege aan vijftig vrijgestelde leden. Het mocht zowel om gehuwde als ongehuwde mannen gaan, maar ze dienden wel eerst eenmaal deken of prins te zijn geweest.¹⁹ Hetzelfde jaar nog werd het verzoek van De Corenbloem om het getal net als in Den Boeck en in Het Mariacransken tot zestig op te trekken door de Brusselse magistraat ingewilligd.²⁰ Aangezien men in De Corenbloem eerst deken of prins moest zijn geweest om te worden vrijgesteld, waren er net als in Den Boeck beëdigde leden die niet tot de zestig behoorden.

Er was nog een derde categorie leden, met name de spelende personagien. Dat begrip is vaak nogal verwarrend, omdat de term 'personagien' zowel werd gebruikt om heel concreet en los van hun eigenlijke statuut in de kamer de acteurs in een rederijkersspel aan te duiden als om een specifieke statutaire groep leden te benoemen die zich voornamelijk inliet met het acteren. De taken van deze groep worden niet zo goed omschreven in de statuten. Daaruit blijkt alleen dat zij in tegenstelling tot de beëdigde leden geen jaargeld dienden te betalen, maar dat zij wel retorische plichten hadden zoals het spelen van de rollen die ze hadden aanvaard en het netjes terugbrengen van de kostuums na een opvoering.²¹ Uit het dossier van de 'schandaleuse spelen' uit 1559 kan iets meer worden afgeleid over het statuut van de personagien. Vooral in de context van het 'Spel van drie sotten', opgevoerd door Den Boeck, gaan de ondervraagden dieper in op de achtergrond van de betrokken 'personagien'. Het spel werd opgevoerd door drie acteurs, die volgens de getuigen geen of nog geen lid van de eed waren. Volgens verschillende betrokkenen ging het om jongeren. Eén acteur was inderdaad pas twintig, een tweede was echter 42. Volgens een getuige ging

het om 'arm bloeders ende heel slechte personen'. Volgens de eigen verklaringen oefenden de drie acteurs respectievelijk de ambachten van schotelmaker (de man van 20), legwerker en oudkleerkoper (de man van 42) uit. De 20-jarige schotelmaker verklaarde dat hij de ambitie had om een beëdigd lid van de kamer te worden.²² Dat is hij echter, oordelend op basis van de ledenlijst van Den Boeck, nooit geworden. Slechts de 42-jarige oudkleerkoper Jan Matheeus wordt in de ledenlijst van Den Boeck vermeld.²³ De gegevens uit de 'schandaleuse spelen' suggereren dus dat de personagien zich van de beëdigde leden onderscheidden door hun jongere leeftijd en/of lagere sociale status, maar dat ook beëdigde leden in de stukken konden meespelen.

Het register van De Corenbloem bevat voor de jaren 1548-1565 korte aantekeningen over de deelname aan of organisatie van wedstrijden. Bij vier wedstrijden worden de namen van de 'personagien', in dit geval in de eerste plaats in de betekenis van acteurs, opgegeven. Het gaat in totaal om veertien personen, van wie de helft op meer dan één wedstrijd speelde.²⁴ Factor François van Ballaer was een van hen. Slechts twee personagien oefenden ooit een bestuursfunctie in de kamer uit. Of deze veertien personagien al dan niet een eed hadden afgelegd in de kamer, kan uit de gegevens niet worden afgeleid. In een rekwest van De Corenbloem aan de Brusselse magistraat uit 1583 wordt wel ingegaan op het statuut van de personagien. De Corenbloem had de opvoering van een present-spel moeten afgelasten, aangezien een van de personagien geweigerd had zijn rol te spelen omdat hij niet tot knaap was gekozen. Volgens het kamerbestuur was dat echter in strijd met de eed die hij afgelegd had. Of het hier ging om de standaarddeed voor gezellen of een speciale eed voor personagien is niet duidelijk. De magistraat stemde in elk geval in met het verzoek een zwaardere boete op te leggen voor personagien die hun toneelverplichtingen niet nakwamen en legde dezelfde regel op aan Den Boeck en Het Mariacransen.²⁵

Hoewel het statuut van een al dan niet geprivilegieerd beëdigd lid en een spelend personage verschillend was, kan men beiden als actieve redersrijkers beschouwen: zij behoorden tot de groep mensen die betrokken waren bij de toneelproducties en wedstrijden, bij het bestuur en bij de sociale en religieuze activiteiten. In het geval van de hoofdmannen lagen de zaken iets anders. Zij hadden wel een functie in de kamer, maar dan van ambtswege. De hoofdmannen van De Corenbloem waren immers allemaal Brusselse schepenen.²⁶ Wellicht was in Den Boeck de situatie ongeveer vergelijkbaar.²⁷ In het geval van De Corenbloem was het zo dat op de dag van de jaarlijkse bestuursverkiezing een hoofdman werd aangeduid door de Brusselse magistraat, met name telkens een van de zeven patricische schepenen van de stad.²⁸ Deze hoofdmannen werden stevast vermeld in de aanhef van de reglementen en rekwesten van de kamers,²⁹ maar in principe was hun band met de kamer in kwestie tijdelijk en van instrumentele aard. Met hun ambtelijke, heerlijke en academische titels verleenden zij de kamers bescherming en een extra tikkeltje grandeur bij officiële gelegenheden, maar tegelijkertijd was hun al dan niet fysieke aanwezigheid een vorm van controle door de lokale overheid.³⁰

Wil men de ledenregisters van Den Boeck en De Corenbloem juist interpreteren, dan moet men rekening houden met de verschillende statuten die hier-

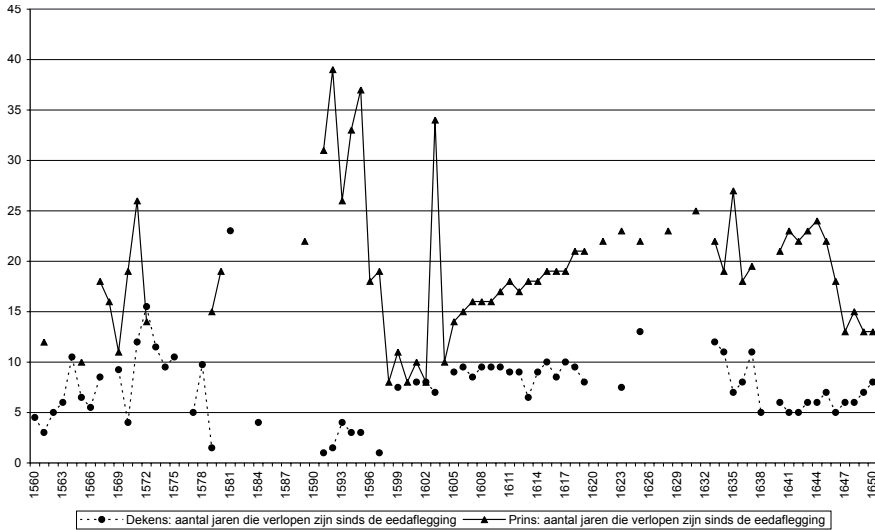
boven worden beschreven. Het register van Den Boeck bevat een lijst van de beëdigde leden van de kamer.³¹ Er wordt namelijk telkens uitdrukkelijk vermeld op welke datum een lid de eed heeft afgelegd. De lijst begint met de eedaflegging in 1512 van factor Gijsbrecht Mercx. We kunnen de lijst echter pas vanaf 1560 of 1561 als eigentijds beschouwen, de namenlijst vóór die datum is een onvolledige compilatie. De gegevens over elk lid werden normaal gezien aangevuld als die deken of prins werd.³² Soms werd ook de datum van overlijden of de reden waarom iemand de kamer verliet genoteerd. Het register van De Corenbloem is heel anders van opzet. Daarin worden afschriften van allerlei officiële stukken afgewisseld met een kort verslag van de jaarlijkse verkiezing van het bestuur. Daarbij worden telkens de namen opgegeven van de hoofdman, prins, dekens en overdeken. Soms wordt ook vermeld wie dat jaar het statuut van vrijgesteld lid verkreeg.³³ Alleen de namen van de beëdigde leden die een bestuursfunctie uitoefenden zijn dus bekend. Wel kunnen uit de verslagen van enkele toneelvoeringen uit de periode van 1548 tot 1565 de namen van de personagen en factors worden afgeleid. Ook in de processtukken worden af en toe de namen van andere leden vermeld.

Hoewel de ledenlijsten van Den Boeck en De Corenbloem anders zijn geconcipieerd, kunnen uit de vergelijking toch heel wat interessante gegevens worden afgeleid. Zo blijkt dat De Corenbloem opvallend meer leden telde dan Den Boeck. In de ledenlijst van Den Boeck telden we veertig personen die voor het eerst vermeld worden in de periode 1560-1585, in het register van De Corenbloem maar liefst 131 personen.³⁴ Aangezien het in het geval van Den Boeck om alle beëdigde leden en in het geval van De Corenbloem overwegend om bestuursleden (110) gaat, moet het verschil nog veel groter zijn geweest. De Corenbloem was dus wellicht niet alleen de actiefste maar ook de meest ledenrijke Brusselse rederijkerskamer in de tweede helft van de zestiende eeuw. Het bestuur was dan ook anders samengesteld dan in Den Boeck. De leden van Den Boeck verkozen jaarlijks een prins en twee dekens, in De Corenbloem varieerde dat bestuur van een prins en twee dekens, tot een prins, vier dekens en een overdeken.

Ook het rotatiesysteem tussen de verschillende bestuursfuncties was verschillend. In De Corenbloem namen de meeste leden slechts eenmaal een bestuursfunctie op zich. Van de 110 bestuursleden die voor het eerst vermeld werden in de periode 1560-1585 waren er 86 eenmaal deken, voor 77 was dat ook de enige functie. 25 waren eenmaal prins, op één na die eerst deken was geweest, was dat ook in hun geval de enige functie. Bij de overdekens lagen de zaken anders. Deze functie die voor het eerst werd ingevoerd in de jaren 1577-1581 en opnieuw in voege kwam vanaf 1585, was het vervolg op een vroeger deken-schap. Dat gold voor alle acht overdekens. Gemiddeld verliep er 11,75 jaar tussen het deken-schap en het eerste overdeken-schap. Van de veertig leden van Den Boeck, voor het eerst vermeld in de periode 1560-1585, oefenden er veertien geen enkele bestuursfunctie uit. Alle 26 (65%) die wel bestuursfuncties op zich namen, waren minstens eenmaal deken. Elf dekens werden later prins, gemiddeld 19,4 jaar na hun deken-schap of 24,5 jaar na hun eedaflegging in de kamer. De prinsen in Den Boeck werden dus waarschijnlijk in de eerste plaats op basis van hun anciënniteit verkozen. In De Corenbloem daarentegen, waar men nor-

maal gezien ofwel eenmaal deken ofwel eenmaal prins werd, was status en rijkdom bij de prinsverkiezing waarschijnlijk doorslaggevend.³⁵

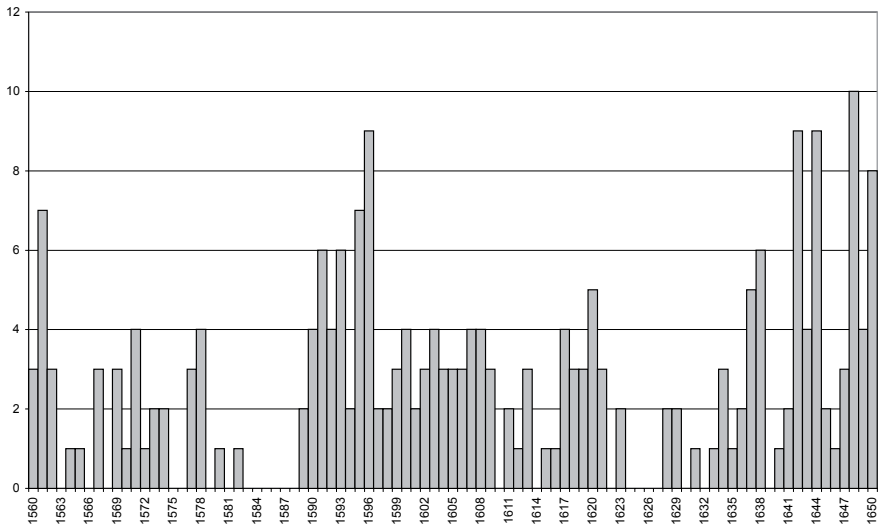
De anciënniteit van de dekenen en prinsen in Den Boeck reflecteerde vaak de toestand van de kamer in dat bestuursjaar, zoals blijkt uit onderstaande grafiek. Daarin wordt voor de periode 1560-1650 voor elk bestuursjaar aangegeven hoeveel jaren de dekenen³⁶ en de prins reeds lid waren.

Grafiek 1: Het ritme van de bestuursfuncties in Den Boeck, 1560-1650

Tekenend is vooral de regelmaat in de zeventiende eeuw met een min of meer vaste rotatie, tegenover het woelige patroon in de tweede helft van de zestiende eeuw. Zo stelde de kamer tijdens de Calvinistische Republiek zowel iemand die nauwelijks een jaar lid was als iemand die al bijna 25 jaar lid was aan als deken. Opvallend is ook de herstelstrategie van het laatste decennium van de zestiende eeuw. Na de Reconciliatie in 1585 had de kamer tot in 1589 een passief bestaan geleid en was het bestuur niet meer vernieuwd.³⁷ Om de kamer nieuw leven in te blazen werd gekozen voor een combinatie van dekenen die pas recentelijk lid geworden waren met prinsen met een lange staat van dienst.

In het geval van Den Boeck kunnen we ook nagaan hoe het ledenbestand evolueerde over een langere periode. Over de hele periode van 1560 tot 1650 legden jaarlijks 2,5 nieuwe leden de eed af. In de periode 1560 tot 1585 lag dat gemiddelde met 1,5 nieuwe leden beduidend lager. Vooral de jaren tachtig waren een dieptepunt: tussen de Reconciliatie en 1589 stond de kamer zoals gezegd op non-actief, maar ook al tijdens de radicale fase van de Calvinistische Republiek rekruteerde ze bijzonder weinig nieuwe leden. Het tij keerde vanaf 1589. In het contrareformatorische Brussel bleek het rederijkerschap een nieuwe aantrekkingskracht uit te oefenen op de burgers. Opvallend is ook dat in de periode 1560-1585 het jaar 1561, waarin de rederijkerscultuur met het in

Grafiek 2: Jaarlijks aantal nieuwe leden in Den Boeck, 1560-1650

grandeur badende landjuweel in Antwerpen een triomf beleefde, veruit het beste scoorde. Den Boeck lijkt echter over het algemeen in de periode 1560-1585 een behoorlijk moeilijke tijd te hebben doorgemaakt. Die situatie kan niet zomaar geëxtrapoleerd worden naar De Corenbloem, die meer succes bleek te hebben bij het rekruteren van leden. Toch trok ook die kamer af en toe aan de alarmbel. In 1572 beklagde ze er zich bij de magistraat over ‘dat eenighe gesellen ende bruederen van der selver cameren dagelijcx ende lancx soe meer vertreck ende weygeringe waeren doende ende maeckende van te betalene huerlieder Jaer-coste’.³⁸ In 1581 luidde het dat op het prinsfeest maar negen of tien van de meer dan veertig vrijgestelden waren komen opdagen.³⁹ Daar staat dan weer tegenover dat de kamer vaak deelnam aan wedstrijden en er zelf enkele organiseerde. De sluipende malaise was dan ook niet zozeer te wijten aan een tanende interesse voor rederijkerspraktijken, alswel aan de ideologische splijtzwam die de rederijkers steeds verder uit elkaar dreef.

Het socioprofessionele profiel van de Brusselse rederijkers

Toen de geruchten over de opvoering van het esbattement van de ‘Bervoete Broers’ door De Corenbloem de minderbroeders hadden bereikt, voelden deze zich genoodzaakt actie te ondernemen. Broeder Peter van Elderen gaf in een sermoen duidelijk te verstaan dat het een ware schande was dat de rederijkers in minderbroedershabijt hadden durven te spelen en zo het ware geloof hadden bespot. Voortbordurend op de getuigenissen van anderen, donderpreekte hij: ‘datter vele licht schuyten zyn die ’t spel gespeelt hebben ende dat de legwerckers die sulcx gespeelt hebben boeven zijn’.⁴⁰ Die laatste opmerking raakte een gevoelige snaar bij de rederijkers van De Corenbloem. Factor François van Ballaer liet het spel bij de volgende opvoering voorafgaan door een proloog, waarin het

personage ‘Legwerckere’ er bij het personage ‘Prologue’, dat door Van Ballaer zelf werd gespeeld, op aandrang dat aan het publiek duidelijk zou worden gemaakt ‘datter noyt legwerckere me en heeft te doene ghehad, noch noch en heeft...’⁴¹ Uit het dossier van de verhoren blijkt inderdaad dat geen enkele acteur in het stuk het ambacht van tapijtwever uitoefende.⁴²

Waarom hadden de minderbroeders bij de opvoering van de ‘Bervoete Broers’ onmiddellijk aan de tapijtwevers gedacht en waarom werd die associatie door De Corenbloem zelf in alle toonaarden ontkend? De tapijtweefnijverheid was op dat moment de voornaamste bedrijfstak in de stad. Artistiek stond ze op een heel hoog peil, er werd voornamelijk voor de internationale markt geproduceerd.⁴³ Tegelijkertijd hadden de legwerkers een erg slechte reputatie op religieus gebied. Ze bleken al vroeg voor de Reformatie gewonnen. De overheid was dan ook erg beducht voor een oproer onder de Brusselse legwerkers.⁴⁴ De rederijkers van De Corenbloem achtten het dus wenselijk dat ze niet te sterk met de tapijtwevers werden geassocieerd. De proloog van François van Ballaer suggereert dat ook de Brusselse tapijtwevers zelf er zo over dachten. Maar hadden de boze minderbroeders ongelijk? Het ledenregister van de kamer geeft daar een verrassend antwoord op.

In het ledenboek van De Corenbloem wordt vaak naast de naam ook het beroep van de leden opgegeven. Door een combinatie met andere bronnen zoals het dossier van de ‘schandaleuse spelen’ konden we voor 60,1% van de leden (bestuursleden en personagien) die voor het eerst voor of in 1585 worden vermeld het beroep achterhalen.⁴⁵ Deze beroepen brachten we onder in zeven categorieën, naar analogie met de classificatie in de studie van Guido Marnef over de Reformatie in Antwerpen.⁴⁶

Tabel 4: Professionele status van de leden van De Corenbloem, 1548-1585

Sector	De Corenbloem (1548-1585)	TOT	%
Ambachtelijke beroepen	Eén bakker, twee beenhouwers, twee brouwers, één glasschrijver, twee harnasmakers, twee huidenvetters, één kleermaker, twee kousmakers, twee mesmakers, één molenaar, één peltier, één schrijnwerker, één steenhouwer, achttien tapijssiers, één volder, één zeeldraaier	39	43,8
Kunstnijverheid	Twee borduurwerkers, vier goudsmeden, zes schilders	12	13,5
Intellectuele beroepen	Twee apothekers, één chirurgijn/barbier, één procureur	4	4,5
Handel en transport	Vijftien koopmannen (twee ‘op Engeland’, één oosterse goederen, zes wollen lakens, vijf zijdelakens, één wijn), elf kremers, drie kruideniers, twee oudkleerkopers, één vettewarier	32	36,0
Overheid en administratie	0	0	0
Militairen	0	0	0
Overige	Eén lakei van Maria van Hongarije, één ‘boucxkoy’s’	2	2,2
TOTAAL		89	100

In de categorie ‘ambachtelijke beroepen’ horen alle beroepen thuis waarin de nadruk lag op handenarbeid, in de categorie ‘kunstnijverheid’ de sectoren goud, zilver, diamant, boek en grafiek en de kunstambachten, in de categorie ‘intellectuele beroepen’ de kerkelijke, juridische, medische beroepen en de onderwijssector.⁴⁷

Onmiddellijk valt de sterke vertegenwoordiging van enerzijds de ambachtelijke en anderzijds de commerciële sector op. Wel geeft deze classificatie een enigszins vertekend beeld, aangezien ook de goudsmeden en schilders, de apothekers en chirurgijnen, de kremers, kruideniers, oudkleerkopers en vettewariers en zelfs de detaillakenhandelaren en wijnhandelaren in Brussel ambachtelijk waren georganiseerd. Globaal gezien behoorden dus bijna alle leden van De Corenbloem tot een ambacht. Van de leden die uitdrukkelijk met hun meesterstitel werden opgetekend, had slechts één, de factor Dierik van Panteghem, een universitaire vorming – in zijn geval in de artes – genoten. De andere factors, die ambachtelijk geschoold waren (de borduurwerker François van Ballaer en de harnasmaker Anthonis Coppens) dankten de expliciete meesterstitel wellicht aan hun literair prestige. Ook enkele leden met een hoge professionele status werden als meester in het register opgetekend (de twee apothekers, de chirurgijn-barbier en de procureur).

Het percentage voor de categorie ‘ambachtelijke beroepen’ in enge zin ligt wellicht iets lager dan de verhouding voor de hele Brusselse bevolking in die periode. Voor deze stad zijn geen cijfers bekend, maar in Antwerpen – dat natuurlijk wel een andere economische structuur had – behoorde ca. 50% van de beroepsbevolking tot de ambachtelijke sector.⁴⁸ De Brusselse handel stond volledig in de schaduw van Antwerpen (waar deze sector 38 à 39% van de beroepsbevolking verenigde) en, in mindere mate, van Bergen op Zoom. Ze was vooral gericht op de lokale distributie en op de commercialisering van de industriële producten, in de eerste plaats de tapisserie.⁴⁹ Aangezien de Brusselse handel niet dezelfde uitstraling had als de Antwerpse, lijkt een percentage van 36% handelaars in De Corenbloem betekenisvol hoog.

Ook de kunstnijverheid scoorde erg goed. In Antwerpen was ca. 4% van de beroepsbevolking in die sector tewerkgesteld.⁵⁰ Het wellicht hogere cijfer voor het artistieke centrum Brussel is niet bekend, maar zonder twijfel waren de kunstenaars in De Corenbloem oververtegenwoordigd. Het belang van de artistieke ambachten was er in onze ogen zelfs nog veel groter. De tapisserie die door Van Roey en Marnef voor hun Antwerpse classificatie tot de textielsector en dus tot de ‘ambachtelijke beroepen’ in enge zin werd gerekend, kan immers in het Brusselse geval wegens de hoge artistieke kwaliteit evengoed als kunstambacht worden beschouwd.⁵¹ Meer dan een derde – zelfs meer dan 40% als ook de harnasmakers, kleermaker, kousmakers en peltier worden meegerekend – van de leden waarvan het beroep bekend was, was dus actief in de luxe-industrie, die zich kenmerkte door hooggekwalificeerde arbeid, creativiteit en artistieke verfijning.⁵² Ook vele handeldrijvende leden, zoals de koopmannen van zijdelakens, waren in deze sector actief.

En dan valt het grote aantal tapissiers op. Met achttien vertegenwoordigers is het beroep van tapissier of tapijtwever het meest geregistreerde beroep voor de

leden van De Corenbloem. Het ging daarbij niet om de minsten. Jan van Tieghem, Cornelis de Ronde en Joos van Hersele die in de jaren zestig van de zestiende eeuw bestuurslid van de kamer werden, leidden belangrijke ateliers. Anthonis de Blauw, die deken van De Corenbloem was in 1567, was deken van het tapijtweversambacht in 1569-1570. Jacques Geubels, Cornelis Tserraerts, Guillaume en François Tons, bestuursleden in de jaren tachtig, behoorden aan het einde van de zestiende of begin van de zeventiende eeuw tot de top van de Brusselse tapiissiers en waren verantwoordelijk voor leveringen aan het hof. En er is meer. Zeker drie van de schilders in De Corenbloem waren gerenommeerd voor het schilderen van kartons voor tapijten, onder wie Peter de Kempeneer, alias Campana, die in 1563 door de stad als officiële patroonschilder werd aangesteld.⁵³ Ook de zijdelakenverkopers en de mesmakers waren wellicht actief in de tapijtindustrie.⁵⁴

Achttien leden van De Corenbloem (20,2%) noemden zich tapiissier. Onder de 22 prinsen waarvan het beroep bekend is, waren er vijf tapiissiers (in 1559, 1560, 1565, 1583, 1584). Bij de tweede opvoering van het esbattement, toen in een proloog de link met het legwerkersambacht werd ontkend, was een tapiissier (François Schavaert) zelfs prins van de kamer.⁵⁵ Het jaar erop, in 1560, waren maar liefst vier van de vijf bestuursleden – zowel de prins als drie van de vier dekens – tapijtwevers. Die tapiissiers behoorden echter tot de beëdigde leden, die een monopolie hadden op de bestuursfuncties. In dit licht is het merkwaardig dat het bestuur van de kamer niet werd ondervraagd naar aanleiding van de ‘schandaleuse spelen’. Slechts de factor en de veelal jonge en onervaren acteurs, door verschillende getuigen ‘arm bloeders’ genoemd, werden voor de leeuwen gegooid. Professioneel moeten deze acteurs op de twee borduurwerkers na (de uit Lier geëmigreerde factor-acteur François van Ballaer en zijn broer Hans) allen tot de ‘ambachtelijke beroepen’ in enge zin worden gerekend (één mesmaker, één timmerman, één visverkoper, één wolwever, één zeeldraaiër⁵⁶). Het ging daarbij om eenvoudiger ‘mechanische’ ambachten. We kunnen dus ook op basis van deze gegevens voorzichtig de hypothese onderschrijven dat er vaak een sociaal verschil was tussen de beëdigde leden en de spelende personagien. Het lijkt er zelfs op dat op het moment dat de opvoeringen van de kamer te hevig bekritiseerd werden, het bestuur zich, wellicht met medeweten van de overheden, bewust op de achtergrond hield, en de ‘onwetende’ personagien aan hun lot overliet.

Wat Den Boeck betreft, hebben we slechts enkele aanwijzingen over de professionele status van de leden. In het ledenboek zelf werd immers het beroep van de beëdigde leden niet opgetekend. De enige uitzondering is meester-schilder Jacob de Pundere, die bij zijn eedaflegging in 1562 aan de kamer een schilderij van eigen hand en een schilderij met de afbeelding van Mozes schonk in ruil voor vrijstelling van mogelijke bestuursfuncties. Uit enkele andere bronnen kan het beroep van een beperkt aantal beëdigde leden worden afgeleid: twee vooraanstaande tapiissiers, een oudkleerkoper, twee koopmannen (waarvan één van lakens), een goudsmid en een herbergier, die vroeger boekverkoper-uitgever was geweest. Deze gegevens suggereren dus dat Den Boeck in overwegend dezelfde professionele groepen rekruteerde als De Corenbloem. In het dossier van de ‘schandaleuse spelen’ is nog sprake van een vermoedelijk beëdigd lid van Den

Boeck, die schilder was en van drie personagien die respectievelijk het ambacht van schilder, schotelmaker en legwerker uitoefenden.⁵⁷ De twee personagien van Het Mariacransen waren schoenmaker en legwerker. Ook Pauwels Thielmans, het 62-jarige lid van de kamer die een opmerkelijke getuigenis à décharge gaf, was legwerker.⁵⁸

De gegevens over de politieke status van de beëdigde leden van Den Boeck en De Corenbloem bevestigen dat zij uit de ambachtelijke milieus kwamen. In Brussel was de magistraat namelijk samengesteld uit enerzijds een burgemeester, zeven schepenen en twee rentmeesters met een patricische achtergrond en anderzijds een burgemeester, twee rentmeesters en twee raadslieden die door de ambachten of Naties (die de ambachten verenigden) werden voorgedragen.⁵⁹ Alle leden van Den Boeck en De Corenbloem die voor, tijdens of na hun lidmaatschap in de magistraat zetelden, behoorden tot de groep van de Naties.⁶⁰ Tegelijkertijd blijkt uit dezelfde gegevens dat er toch een statusverschil was tussen beide kamers. Wat Den Boeck betreft, zetelden elf à veertien leden één of meerdere malen in de magistraat, dat is zo'n 10 à 13% van het ledenbestand.⁶¹ In het geval van De Corenbloem bekleedden slechts zes à tien leden, dat is zo'n 4 à 7%, een magistraatsfunctie.⁶² Wat meer is, vijf van de politieke actieve leden van De Corenbloem – net diegenen van wie de identificatie het zekerst is – oefenden functies uit tijdens de radicale fase van de Calvinistische Republiek (1580-1585), vier daarvan alleen in die periode. In die jaren werd de stad beheerst door de radicale vleugel van de negen Naties.⁶³ In het geval van Den Boeck zetelden toen slechts twee leden in de magistraat, één daarvan alleen in die periode. Uit het register van Den Boeck blijkt echter ook dat een politiek mandaat niet altijd verenigbaar was met het rederijkerschap of dat dit ten minste toch als excuus aanvaard werd om zich aan de rederijkersverplichtingen te onttrekken. Twee leden – Jan Metermans en Jacob Jacobs – werden van hun eed ontslagen toen ze een rentmeesterspostje in de wacht sleepten.

De beëdigde leden van De Corenbloem en Den Boeck behoorden tot de Brusselse hogere middengroepen: het waren overwegend hooggeschoolde ambachtsmeesters uit de luxe-industrie en plaatselijke kooplieden. Daarnaast hadden bijvoorbeeld ook de invloedrijke bakkers- en brouwersambachten vertegenwoordigers in de rederijkerskamers.⁶⁴ Deze groepen hadden tegen de algemene trend in hun inkomsten en lonen zien stijgen in de eerste helft van de zestiende eeuw. Ze hadden daarbij geprofiteerd van de stijgende vraag vanwege het in Brussel gevestigde hof en de centrale administratie. De Brusselse luxe-industrie, de tapisserie voorop, kende een hoogtepunt in de jaren 1550 tot 1565. De gespecialiseerde ambachtslieden en handelaars, die gericht waren op de Antwerpse markt, profiteerden toen van de verbeteringen in de transportsector.⁶⁵ Het is dus zeker geen toeval dat de Brusselse rederijkerskamers in 1561 de opening van het kanaal van Willebroek of de 'Nieuwe Vaart', die voor een snelle verbinding met het Scheldebekken en dus met Antwerpen zorgde, uitbundig vierden met een toneelwedstrijd.⁶⁶ De commerciële mobiliteit die voor vele rederijkers in hun beroepsleven onontbeerlijk was, vond in de rederijkerskamers een pendant in de mobiliteit die de vele competities teweegbrachten. Door hun ambachtelijke en artistieke vorming konden deze mensen zowel vormelijk als inhoudelijk aan

de rederijersactiviteiten bijdragen. De rederijerscultuur was een beeldcultuur waarin kostbare en originele decors, kostuums en attributen op veel bijval konden rekenen. Maar ook inhoudelijk waren vooral de tapissiers en kunstenaars, die dagelijks mythologische en bijbelse stof creatief verwerkten en sterk onder invloed van de Italiaanse Renaissance stonden, goed beslagen. Zowel beeldende kunstenaars als rederijers beheersten de retorische strategie van de *argumentatio ad exemplum*, waarbij de werkelijkheid verklaard werd door bijbelse, mythologische of historische exempla.⁶⁷

De sociale groep waaruit de beëdigde leden van de Brusselse rederijerskamers werden gerekruteerd, stond tussen de patricische elite en de lagere echelons van de ambachten in. De elite werd in de kamers vertegenwoordigd door de hoofdmannen, die allen schepenen waren of geweest waren en zich tooiden met heerlijke en academische titels. Zij verpersoonlijkten de tegelijkertijd beschermende en controlerende houding van het stadsbestuur ten opzichte van de rederijers. Op hun beurt beschouwden de welgestelde en ontwikkelde beëdigde leden de onbeëdigde personagien als hun minderen, omdat ze jonger waren, minder creatieve ambachten uitoefenden en/of een lagere sociale status genoten. Er mag echter niet uit het oog worden verloren dat ook deze acteurs geletterd waren.

Het religieuze profiel van de Brusselse rederijers

Toen de minderbroeders in 1559 hun beschuldigingen aan het adres van de Brusselse tapijtwevers uitten, dachten ze ongetwijfeld terug aan de verschillende incidenten die al vroeg duidelijk hadden gemaakt dat deze beroepsgroep bijzonder vatbaar was voor hervormingsgezinde ideeën. De grote professionele mobiliteit leidde tot veelvuldige contacten met reformatorische centra zoals Doornik en Antwerpen. In de jaren twintig van de zestiende eeuw bleek vooral in de kringen van tapijtwevers de belangstelling voor de lutherse preken in Antwerpen groot te zijn. Een kleine kern keerde zich snel bewust tegen de traditionele Kerk, onder andere door eieren en vlees in de vasten te eten en antiroomse spotprenten en tapijtpatronen te verzamelen. In de Goede Week van 1527 werden in Brussel zelf lutherse preken georganiseerd bij de hofschilder en tapijtonwerper Bernard van Orley, enkele vooraanstaande tapissiers, een kremer en een schilder. Deze preken werden bijgewoond door een grote groep tapijtwevers, schilders, goudsmeden en andere welgestelde ambachtslieden. De Raad van Brabant veroordeelde de voornaamste betrokkenen tot boetes en confiscaties. Enkele jaren later werden enkele voortvluchtige tapissiers, die in 1527 tot de lutherse groep behoord hadden, in Brussel gedagvaard. Tijdens het grote proces dat in 1543 in Leuven tegen de protestanten werd gevoerd, bleek dat ook daar de beoefenaars van de kunstambachten goed vertegenwoordigd waren en dat er sterke banden met de Brusselse protestanten waren. In de nasleep werd in 1544 Gillis Tielmans, een kam- en messenmaker die actief was in de tapisserie, op de Grote Markt terechtgesteld.⁶⁸

Vanaf de late jaren vijftig werd het calvinisme de dominante reformatorische stroming in Brussel. In 1558 werd vanuit Antwerpen een Nederlandstalige calvi-

nistische gemeente opgericht.⁶⁹ In Brussel zelf werd steeds openlijker gepredikt, met een hoogtepunt in 1566. Toch slaagde de magistraat erin een echte beeldenstorm te voorkomen. Desalniettemin namen vele calvinisten in het voorjaar van 1567 de wijk. Na de komst van Alva in de zomer van dat jaar kwam de repressie op gang. De raadsheer Josse de Bracle kreeg van de Raad van Beroerten de opdracht een onderzoek in te stellen naar de betrokkenen bij de troebelen in Brussel in het Wonderjaar. Zijn rapport bracht aan het licht dat het voornamelijk ging om herbergiers, kooplieden, kunstenaars, ambachtslieden en juristen-ambtenaren. Opnieuw waren vele tapijtwevers hierbij betrokken.⁷⁰

Het rapport van De Bracle geeft ons de kans na te gaan of ook de rederij- kers van Den Boeck en De Corenbloem een aandeel hadden in de troebelen van 1566.⁷¹ Opnieuw blijkt dat de argwaan van de overheid en de clerus tegenover de rederij- kers niet ongegrond was. Van beide kamers samen worden achttien leden in het dossier genoemd, dat is maar liefst 12% van alle geviseerde personen in het rapport.

Den Boeck: Nicolaas van Bygaerden, Melchior Geubels, Marc Martens, Jan de Neve, Jacob de Pundere, Jaspas Sonneman, Laureins vanden Zijpe, Jan vanden Zijpe

De Corenbloem: Joos Beydaels, Adriaan van Conincxloo, Jacques Droeshout, Jean Jehu, Hubrecht de Muntere, Jan Ogerin, Nicolaas van Orley, François Schavaert, Jan van Tieghem, Jan de Witte

Deze mannen waren allen voor of in 1566 lid geworden van een van beide kamers. Zij vertegenwoordigden respectievelijk 10,1% van alle leden van Den Boeck en 14,5% van alle leden van De Corenbloem die voor of in 1566 in de registers van de kamers staan opgetekend. Het ging uitsluitend om beëdigde leden van wie de overgrote meerderheid bestuursfuncties had uitgeoefend. Opvallend is vooral het grote aantal bestuursleden uit de jaren zestig: de prins van De Corenbloem uit 1561 en 1562 en de prins van Den Boeck uit 1560 en 1565-1566 en verder deken van beide kamers uit 1560, 1561, 1562, 1563, 1564 en 1566. Sommigen onder hen waren echter ook al deken of prins geweest in de jaren dertig, veertig of vijftig.

De beschuldigingen tegen deze personen wezen allemaal in dezelfde richting. Verschillende onder hen hadden rond 1566 niet alleen conventikels bijgewoond, maar hadden er zelf ook georganiseerd in hun huizen, zoals de herbergier Marc Martens, de kremer Jaspas Sonneman, de schilder Nicolaas van Orley, de wijnkoopman Jean Jehu, de lakenhandelaar Hubrecht de Muntere en de schilder Jan de Witte. Op de conventikels van Jan de Witte werden onder anderen François Schavaert en Jaspas Sonneman gesignaleerd. Verschillende rederij- kers hadden ook aangedrongen op het vrij toelaten van de predikaties en sommigen hadden daarin het voortouw genomen zoals de herbergier Marc Martens en de tapijssier François Schavaert, respectievelijk oud-prins van Den Boeck (1560) en van De Corenbloem (1559), die de zaak bepleit hadden bij een kanunnik van Sint-Goe- dele. De lakenkoopman Adriaan van Conincxloo, prins van De Corenbloem in 1561, had deel uitgemaakt van de delegatie die onder leiding van Loys de Muntere om dezelfde reden een rekwes- t had ingediend bij de magistraat. Die Loys

de Muntere, die in 1569 door de Bloedraad ter dood veroordeeld werd, was de vader van Loys de Muntere de jonge en Hubrecht de Muntere, allebei leden van De Corenbloem. Een enkeling had zich publiekelijk oneerbiedig opgesteld tegenover de katholieke rituelen: zo had de kremer Jan Ogerin duidelijk zijn afkeer laten blijken tijdens de Sacramentsprocessie en was hij naar Antwerpen gegaan om zich aan zijn paasplicht te kunnen onttrekken.

In het dossier van vele van de beschuldigen werd opgemerkt dat zij reeds lang verdacht waren van ketterij. Er zijn inderdaad aanwijzingen dat er een lange voorgeschiedenis was. Zo was Marc Martens voor hij een tweede leven als herbergier begon, in Brussel vanaf de jaren dertig actief als boekverkoper-uitgever. In 1536 werd hij samen met de Antwerpse drukker Jacob van Liesvelt vervolgd voor het drukken in de volkstaal van een bulle van Paulus III en werd hij beschuldigd van de verkoop van verboden boeken. Dit belette Den Boeck niet hem het jaar erop (1537) te verkiezen als deken van de kamer en in 1560 als prins. Weliswaar liet hij in 1540 en 1541 keizerlijke ordonnanties tegen de ketters drukken, maar dat had de verdenking van ketterij tegen zijn persoon niet weggenomen.

Er zijn eveneens aanwijzingen dat er niet alleen op het professionele vlak continuïteit was tussen de luthers-sacramentarische groep uit 1527 en de calvinistische kring uit de jaren zestig. Zo verklaarde de harnasmaker en factor van De Corenbloem Anthonis Coppens in 1559 dat hij het spel van de 'Bervoete Broers' gevonden had tussen de papieren van zijn 70-jarige oom Nicolaas Rombouts, die al meer dan vijftig jaar lid van deze kamer was.⁷² Deze bejaarde rederijker kan geïdentificeerd worden als de in 1527 38-jarige glasmaker Nicolaas Rombouts, die een van de belangrijkste kopstukken was van de lutherse groep. In die tijd had Rombouts anderen proberen te bekeren door spotprenten op de katholieke Kerk te laten zien en had hij in zijn huis lutherse boeken en tapijtpatronen met antikatholieke thema's verborgen.⁷³ Een deken van De Corenbloem uit 1565, Jan de Voghelere, kan misschien geïdentificeerd worden als de in 1527 29 jaar oude legwerker Jan die Voghelere alias Hackyn, die samen met zijn vrouw de preken had bijgewoond. In elk geval klinken vele namen bekend. In 1527 waren verschillende leden van de kunstenaarsfamilie Van Orley bij de lutherse preken betrokken, een van de sleutelfiguren was de hofschilder Bernard van Orley.⁷⁴ In het begin van de jaren zestig telde De Corenbloem onder haar leden de schilders Machiel van Orley, een zoon van Bernard, en Nicolaas van Orley. Bernard van Orley was trouwens in de eerste helft van de zestiende eeuw lid geweest van de Sint-Sebastiaansbroederschap, dat tot 1540 nauw met De Corenbloem verbonden was.⁷⁵ Jan de Kempeneer, deken van Den Boeck in 1565, was een zoon van Willem de Kempeneer. Jan van Tieghem, lid van De Corenbloem, was de schoonzoon van Jan Ghieteels.⁷⁶ We kunnen dus stellen dat het netwerk van de Brusselse protestanten goed werd door professionele, familiale én retorische banden. Het merendeel koos daarbij in de loop van de zestiende eeuw voor een overstap van het zwak gestructureerde lutheranisme naar het strak georganiseerde calvinisme.⁷⁷

Opvallend is dat, terwijl in 1559 in de zaak van de 'schandaleuse spelen' slechts de factors en acteurs werden geviseerd, in 1568 de beëdigde leden van de kamers werden vervolgd.⁷⁸ Dit toont opnieuw aan dat het onderzoek in 1559

een schijnvertoning was geweest. Pas nu was men bereid de invloedrijkere rederijders te vervolgen. Toch bleef de repressie vrij gematigd. Weliswaar werden in Brussel tussen 1567 en 1574 141 mensen geëxecuteerd, maar de meesten waren geen Brusselaars. Het merendeel van de personen genoemd in het rapport-De Bracle werd veroordeeld tot verbanning en confiscatie van goederen. De meeste Brusselse calvinisten waren echter al gevlucht naar plaatsen als Londen, Emden, Keulen, Wezel en Frankenthal.⁷⁹ Zo vluchtten Nicolaas van Orley en Jan de Witte, collega-schilders en leden van De Corenbloem, naar het Duitse Rijk, waar ze een opdracht van de hertog van Württemberg aanvaardden. Ze beschilderden in zijn kasteel in Stuttgart plafonds en tekenden er kartons voor tapijten. Daarna trokken ze allebei naar Keulen. In de vroege jaren zeventig vestigden ze zich in Frankenthal in de entourage van Adriaan van Coninxloo, oud-prins van De Corenbloem, die er in 1573 burgemeester werd.

Van rederijdersnetwerk tot reformatorisch netwerk (ca. 1559-1576)

In het rapport van raadsheer Josse de Bracle wordt met geen woord over de betrokkenheid van de rederijderskamers als zodanig gerept. Vele van de vervolgte mannen hadden conventikels georganiseerd en/of bijgewoond, waar voorgelezen werd uit de Schrift, centrale geloofspunten werden toegelicht en soms psalmen werden gezongen.⁸⁰ Of die conventikels gekoppeld waren aan rederijdersactiviteiten blijft onzeker.⁸¹ De bronnen bieden echter een andere mogelijkheid om na te gaan of reformatorische ideeën via de institutionele kanalen van de rederijderskamers werden verspreid. De Corenbloem en Den Boeck organiseerden namelijk in de onderzochte periode enkele bovenlokale wedstrijden, waarvan een aantal bronnen (gedrukte bundels, losse bijdragen en verslagen) bewaard is gebleven. Het is niet de bedoeling de literaire productie te analyseren, daarvoor zullen we in de mate van het mogelijke steunen op het oordeel van andere onderzoekers. Wel willen we nagaan met welke andere rederijders en rederijderskamers de Brusselse rederijders in contact stonden en of die contacten aanleiding gegeven kunnen hebben tot religieuze beïnvloeding en confessievorming. De vraag luidt hier dus of het retorische netwerk van de Brusselse rederijderskamers ook een reformatorisch netwerk was.⁸²

Er werd al op gewezen dat mobiliteit een van de sleutelbegrippen van de rederijderscultuur was. Vele rederijders gaven blijk van een grote professionele mobiliteit. Velen aarzelden dan ook niet om bij veranderende economische omstandigheden te emigreren. Een goed voorbeeld is François van Ballaer, die in 1558 of 1559 Brussels poorter werd. De borduurwerker Van Ballaer was afkomstig uit Lier, een internationaal geroemd centrum voor exclusieve borduursels.⁸³ De emigratie van François en zijn jongere broer Hans was ongetwijfeld in de eerste plaats het gevolg van de crisis in de sector in de jaren 1556-1557.⁸⁴ François van Ballaer was in Lier zeventien jaar lang factor en stadspijper geweest. Zijn reputatie was ook in Brussel blijkbaar voldoende gevestigd om reeds in 1559 het factorschap van Het Mariacransken – in opdracht van de stad – en De Corenbloem te kunnen combineren en de regie over de prestigieuze Bliscappen van Onze Lieve Vrouw in de Zavelprocessie te mogen voeren. Volgens het register van

De Corenbloem was Van Ballaer trouwens al in 1548 – als factor en personagie – betrokken geweest bij de opvoering van een stuk van deze Brusselse kamer op het haagspel in Geraardsbergen. Alles wijst er dus op dat Van Ballaer aangemoedigd werd Brussel als nieuwe thuishaven te kiezen, doordat hij reeds voor zijn verhuizing naar de stad goede contacten had met de lokale rederijders.⁸⁵

Professionele mobiliteit en migratie leidden echter ook tot de snelle verspreiding van nieuwe religieuze ideeën in de Nederlanden.⁸⁶ De culturele mobiliteit die de rederijderswedstrijden teweegbrachten, droeg hier nog extra toe bij. Daarbij moet een onderscheid worden gemaakt tussen de toneel- en refreinwedstrijden. Toneelwedstrijden overstegen meestal het enge kader van de rederijderskamers, doordat ze deel uitmaakten van publieke feestelijkheden. Ze vonden plaats in een stedelijke setting naar aanleiding van processies of vieringen van vredesverdragen, ze werden gesponsord door de lokale overheden en ze waren toegankelijk voor het brede publiek.⁸⁷ De gebruikelijkste genres waren het spel van zinne en het esbattement. Beide genres boden voldoende mogelijkheden voor religieuze reflectie en kritiek: de spelen van zinne, doordat zij precies de bedoeling hadden door allegorische personages, symbolische handelingen en tableaux vivants een gesteld probleem, al dan niet van religieuze aard, op te lossen, de esbattementen doordat tijdens de komische actie archetypische personages, al dan niet uit de klerikale stand, in hun hemd werden gezet.⁸⁸ Toch was het precies omwille van het publieke karakter van de wedstrijd niet evident om duidelijke religieuze boodschappen te communiceren. In het feestgedruis ging immers veel van de boodschap verloren en uiteraard was door de groeiende repressie voorzichtigheid geboden.⁸⁹ Refreinwedstrijden werden doorgaans in de beslotenheid van de rederijderskamers zelf gehouden.⁹⁰ De rederijders traden meestal wel op in naam van hun rederijderskamer, maar ondertekenden met eigen naam of zinspreuk. Op refreinwedstrijden ging het er dus gemoedelijker aan toe. Het 'woord' primeerde er, in tegenstelling tot vele toneelwedstrijden, op het 'beeld'.⁹¹

De refreinwedstrijden van De Corenbloem (1559 en 1562)

Zo'n refreinwedstrijd, open voor Vlaamse en Brabantse rederijderskamers, organiseerde De Corenbloem op 16 mei 1559 (dus kort na de eerste opvoering van de 'Bervoete Broers'). De stad Brussel toonde haar welwillendheid door een halve aam wijn te zenden. De vragen verwezen overduidelijk naar de brandend actuele genade-, geloofs- en justificatieproblematiek: 'wat mensche d'uytvercoren gave des gelooffs goet om te verstaen hier werdt gegeven' en 'waerom godt de menschelijcke natuere cranck bermhertiger es dan d'ingelsche natuere'.⁹² Slechts enkele deelnemers, allen prijswinnaars, zijn bekend: een rederijker van De Peoene uit Mechelen met als zinspreuk 'Goet Ront', de factor van Den Boeck Jan vanden Berghe en, verborgen achter de zinspreuk 'Waer S.D. Waerhey', Jacob Jacobsz. Cassiere, factor van Mozes Doorn in 's-Hertogenbosch.⁹³

Jan vanden Berghe, alias van Diest, maakte net als François van Ballaer als factor carrière in verschillende steden. Zoals zijn naam suggereert, was hij wellicht oorspronkelijk uit Diest afkomstig. Hij werd in 1537 factor van de Antwerpse

Violieren. De prijswinnende spelen van die kamer voor de wedstrijd in Gent in 1539 en voor het landjuweel in Diest in 1541 kunnen met grote waarschijnlijkheid op zijn naam worden geschreven. In 1543 koos hij ervoor factor van Den Boeck in Brussel te worden. Hoelang hij daar bleef is niet duidelijk, maar in elk geval was hij opnieuw factor in Antwerpen in 1551, toen De Violieren zijn 'Wel-lustige Mensch' opvoerden. In de tweede helft van de jaren vijftig keerde hij, ziek geworden, opnieuw terug naar Brussel, waar hij in 1560 stierf. Het spel van zinne dat de eerste prijs wegkaapte op de wedstrijd van 1539, wordt algemeen beschouwd als een spel met een ondubbelzinnige lutherse boodschap.⁹⁴ Op de refreinwedstrijd in 1559 pleitte Vanden Berghe ervoor het Woord van God zo zuiver mogelijk te interpreteren. Jan vanden Berghe kan dus als lutheraan worden gekarakteriseerd.⁹⁵

Jacob Jacobsz. Cassiere was factor van Mozes Doorn, de voornaamste kamer van 's-Hertogenbosch. Hij was wellicht de auteur van het esbattement waarmee de kamer op het Antwerpse landjuweel in 1561 zegevierde.⁹⁶ Over de religieuze strekking van Cassieres literaire producten bestaan uiteenlopende opvattingen, hoewel ook de onderzoekers die Cassieres orthodoxie verdedigen, moeten toegeven dat sommige teksten minstens reformatorisch 'klinken'.⁹⁷ Anderen stellen echter dat reeds zijn bijdrage voor de refreinwedstrijd in Berchem in 1556 getuigde van 'een aangrijpende reformatorische geloofsconfessie'. Ook de refreinen die hij voor de wedstrijden in Brussel in 1559 en in Antwerpen in hetzelfde jaar componeerde bevatten volgens hen calvinistische elementen.⁹⁸

In 1559 gaf De Corenbloem zowel door de keuze van de thema's van de refreinen als door de bekroning van de prijswinnaars blijk van een voorkeur voor actuele religieuze problemen en reformatorische opvattingen. De refreinwedstrijd was slechts een van vele vergelijkbare wedstrijden die in de jaren 1550 en 1560 vooral in Brabantse steden (met voorop Antwerpen) werden georganiseerd.⁹⁹ Daarvan zijn meestal geen of slechts enkele bijdragen bewaard gebleven. Net als in Brussel in 1559 draaide het zowat altijd om de problematiek van genade en zonde.¹⁰⁰ Het plakkaat dat in januari 1560 werd uitgevaardigd, laat er geen twijfel over bestaan dat het succes van het genre van de religieuze refreinen een doorn in het oog van de centrale overheid was. Voortaan dienden alle rederijproducten, waaronder de refreinen, gevisiteerd te worden door de lokale geestelijke en wereldlijke autoriteiten. Dit plakkaat weerhield er De Corenbloem niet van kort daarna een nieuwe wedstrijd te organiseren. In 1562 verstuurde De Corenbloem kaarten naar kamers in Brabant, Vlaanderen, Holland en Zeeland, met de vriendelijke uitnodiging op 26 juli voorzien van refreinen en liederen naar het lokaal van de kamer te komen of, als het niet anders kon, stukken in te zenden.¹⁰¹ Gelegenheid was het prinsfeest van Adriaan van Conincxloo, die zich op 'consente van den hove' beriep.¹⁰² De kaart, die ondertekend was door factor François van Ballaer, verwees uitdrukkelijk naar het plakkaat van 1560: '... maer voldoet 's Conincx Mandaet'.¹⁰³ De centrale vraag was dan ook in religieuze zin opvallend neutraal: 'Wat dat de Landen can houden in Rusten?' Ze weerspiegelde de vredeswens van de Nederlandse corporatieve en commerciële middengroepen.¹⁰⁴ Zeventig dichters, die samen 23 kamers, veertien steden en vier gewesten (Brabant, Vlaanderen, Holland en Zeeland) vertegenwoordigden, namen deel.¹⁰⁵

De bijdragen werden vooraf gevisiteerd door de plaatselijke geestelijkheid.¹⁰⁶

Adriaan van Coninxloo was een eierzuchtig man. Hij nam geen genoegen met de groots opgezette wedstrijd te zijner ere, maar liet de refreinen en liederen bundelen en drukken door de Brusselse drukker Michiel van Hamont. De Geheime Raad en de Raad van Brabant waren slechts bereid het licht op groen te zetten als de stukken opnieuw gevisiteerd werden, ditmaal door Laureins Metsius, plebaan van de Sint-Goedelekerk. Uit de proloog blijkt dat vijf refreinen werden geweerd en vervangen door gedichten die op andere wedstrijden prijzen hadden gewonnen. In die proloog werd de druk opgedragen aan de Brusselse magistraat.¹⁰⁷ Wie het beoogde publiek van de druk was kan indirect worden afgeleid. Michiel van Hamont liet zeventig exemplaren drukken, terwijl er precies zeventig dichters hadden deelgenomen.¹⁰⁸ Misschien was het van Coninxloos bedoeling de boekjes aan de bevriende rederijders als relatiegeschenk te zenden...

Hoewel de refreinen van vele deelnemers religieuze elementen bevatten, bleek de algemene toon, ook in politieke zin, opvallend neutraal en voorzichtig.¹⁰⁹ Ook in de liederen hielden de auteurs zich op de vlakte.¹¹⁰ De erelijst laat echter vermoeden dat er meer aan de hand was. De prijzen voor het beste refrein werden uitgereikt aan Ambrosius van Molle, factor van De Ongeleerden in Lier, Willem van Haecht, factor van De Violieren in Antwerpen, en Jacob Jacobsz. Cassiere, factor van Mozes Doorn in 's-Hertogenbosch. Ook bij de liedjes ging de eerste prijs naar Ambrosius van Molle en de tweede naar Willem van Haecht. De prijs voor het mooiste zingen werd gewonnen door Johan Fruytiers, factor van De Angieren in het Hollandse Rijnsburg. Cassieres omstreden reputatie werd hiervoor al besproken, maar over de drie andere factors bestaat weinig twijfel: zij staan in de literatuurgeschiedenis alledrie geboekstaafd als overtuigde protestanten. De vraag blijft natuurlijk wel wanneer zij precies de definitieve overstap hebben gemaakt naar hun confessie.

De Lierse beeldhouwer Ambrosius van Molle liet zich in 1556 als vrijmeester registreren in de Antwerpse Sint-Lucasgilde. Wanneer hij precies factor werd van De Ongeleerden in Lier is onbekend, maar wellicht was hij verantwoordelijk voor de bijdragen van de kamer voor het haagspel in Antwerpen in 1561. In hetzelfde jaar verscheen bij de Antwerpse drukker Hans van Liesveldt een vroom en nogal puriteins traktaatje van zijn hand over het huwelijk. In 1564 won hij in Antwerpen een tweede prijs op een refreinwedstrijd van De Goudbloem, die bekendstaat als uitgesproken hervormingsgezind. Pas in 1566 werd zijn religieuze oriëntatie echt duidelijk. Ambrosius van Molle speelde toen samen met Jeronimus vander Voort, factor van de Lierse kamer De Groeiende Boom, een belangrijke rol in de calvinistische actie in Lier. Ze dienden een rekwes in met het verzoek de predikaties toe te laten en waren betrokken bij het verzet tegen het plan van Margaretha van Parma troepen binnen te laten in de stad. Na de komst van Alva werden ze daarvoor zwaar vervolgd. De verdediging beriep zich op hun retorische roem, maar dat mocht niet baten: beiden werden ter dood veroordeeld. Ambrosius van Molle werd op 11 augustus 1568 terechtgesteld.¹¹¹

Willem van Haecht werd ca. 1530 in Antwerpen geboren als telg van een familie van schilders en graveerders. In 1552 werd hij lid van De Violieren, in

1558 factor. Wellicht volgde hij toen de zieke Jan vanden Berghe op. Als rederijker is Van Haecht vooral bekend omwille van zijn bijdragen voor het landjuweel in 1561, die van een humanistische ingesteldheid getuigen, en omwille van drie apostelspelen die in 1563, 1564 en 1565 in Antwerpen werden opgevoerd. Die apostelspelen hadden door hun onderwerp, de vervolging van de eerste christenen, een sterk actualiteit. Volgens de kroniekschrijver Godevaert van Haecht, een verwante van Willem, was het volk erg enthousiast, maar 'grimde' de geestelijkheid. Tegenwoordig luidt het verdict dat de spelen de kern van de lutherse rechtvaardigingsleer vertolkten. Daarmee kunnen we Van Haecht na Jan vanden Berghe als de tweede lutherse factor van De Violieren bestempelen. In 1564 won hij een derde prijs op de wedstrijd van De Goudbloem. Van Haecht trok na 1566 naar Aken, maar keerde in het begin van de jaren zeventig terug naar Antwerpen, waar hij zijn factorschap weer op zich nam. Zeker vanaf 1578, toen in Antwerpen de lutherse gemeente werd hersteld, beled hij openlijk zijn confessie. In dat jaar gaf hij gravures uit die de lutherse genadeleer in beeld brachten en in 1579 verscheen de eerste uitgave van zijn vaak herdrukte psalmberijming, die speciaal voor de Antwerpse gemeente was bestemd. Ook tijdens de Calvinistische Republiek bleef Van Haecht factor van De Violieren. Wellicht vertrok hij in of na 1585 uit de stad.¹¹²

Johan Fruytiers was wellicht een Bruggeling van geboorte.¹¹³ In 1561 (wedstrijd in Rotterdam) en 1562 trad hij op als factor van De Angieren in Rijsburg. Op de wedstrijd van De Corenbloem was hij de enige vertegenwoordiger uit Holland. In 1564 vestigde hij zich echter in Antwerpen. Op de wedstrijd van De Goudbloem in dat jaar won hij een eerste prijs. Hetzelfde jaar verzorgde hij de uitgave van *Het Leenhof der Ghilden* van Jan vanden Berghe. Waarschijnlijk was Fruytiers ook betrokken bij de uitgave van de Rotterdamse spelen en refreinen die Willem Silvius dat jaar op de markt bracht. In 1565 verscheen bij Silvius zijn *Ecclesiasticus*, een liedbewerking van een apocrief bijbelboek. Dit was het eerste in een aanzienlijke reeks calvinistisch geïnspireerde publicaties, waarbij hij soms vertalingen uit het Frans maakte. Fruytiers verdedigde met vuur het zingen van geestelijke liederen, wellicht ten dele omdat hij zelf, getuige zijn prijs op de wedstrijd in 1562, een begenadigd zanger was. In 1566 vertrok hij uit Antwerpen naar Emden, waar verschillende van zijn werken verschenen. In 1574 werd hij in Holland benoemd tot commissaris der rekwesten. Hij stierf omstreeks 1580.¹¹⁴

Deze korte biografieën tonen aan dat de prijswinnaars uit 1562 zich in de daaropvolgende jaren allen als overtuigde hervormden manifesteerden. Ook enkele andere deelnemers beantwoordden aan dit profiel. Zo was ook Peter Heyns, schoolmeester en factor van de Berchemse rederijkerskamer De Wijngaardrank, aanwezig. Zijn bijdragen voor de wedstrijd in Berchem in 1556 worden als hervormingsgezind bestempeld. Hij was ook de auteur van de Berchemse bijdragen voor het haagspel in Antwerpen in 1561. Peter Heyns was in 1555 in Antwerpen met een eigen schoolte gestart. In 1567 vluchtte hij naar Danzig, maar in 1570 kwam hij terug en heropende hij zijn school. Tijdens de Calvinistische Republiek oefende hij enkele openbare functies uit en was hij tweemaal deken van de Antwerpse schoolmeestersgilde. In die jaren kende zijn meisjesschool groot succes: er studeerden meisjes uit de milieus van de ambtenarij en de intelligent-

sia van de hele Nederlanden. Ook dochters van aanzienlijke ambachtslieden en handelaars waren welkom. Het opvallendste was echter dat Heyns meisjes van verschillende confessies aanvaardde. Samen met hen voerde hij aan de spelen van zinne verwante toneelstukken in het Frans en het Nederlands op. Hij was ook de auteur van tal van schoolboekjes. In 1585 week hij uit naar Frankfurt, waar hij opnieuw een school opende. Hij overleed in Haarlem in 1598. Ook daar had hij school gehouden.¹¹⁵ Een andere markante deelnemer was Jeronimus vander Voort, de Lierse factor die samen met Ambrosius van Molle in 1568 ter dood veroordeeld werd. De schilder Vander Voort was de auteur van het spel van zinne dat door De Groeiende Boom op het Antwerpse landjuweel werd opgevoerd en met de tweede prijs werd bekroond. Vander Voort liet zich echter vooral kennen als overtuigd calvinist na 1568, toen hij op spectaculaire wijze aan de dood was ontsnapt. Zijn bijdragen uit 1561 en 1562 getuigden precies van een humanistische gesteldheid, waarbij de reformatorische elementen ver te zoeken waren. Hij benadrukte toen nog het primaat van de vrije wil en het belang van aanleg, studie en kennis.¹¹⁶

De refreinwedstrijd van De Corenbloem in 1562 bood de gelegenheid aan het kruim van de Nederlandse, vooral Brabantse, rederijkerij om met elkaar te wedijveren. Het zou echter verkeerd zijn de wedstrijd als een conventikel te bestempelen. De wedstrijd lijkt veeleer een forum te zijn geweest voor mensen met uiteenlopende ideeën, maar met een gemeenschappelijk verlangen naar religieuze en intellectuele vernieuwing.¹¹⁷ Verschillende confessies waren daarbij, al dan niet embryonaal, vertegenwoordigd. Van Molle, Fruytiers en Vander Voort zouden, net als de organisator Adriaan van Conincxloo, eindigen als overtuigde calvinisten, Van Haecht daarentegen was in het voetspoor van zijn voorganger Jan vanden Berghe, lutheraan.

Ook minder religieus geëngageerde figuren waren welkom. Een opvallende gast was Hans Vredeman de Vries (1526-1609), een invloedrijk schilder, tekenaar, architect en ingenieur, die tegenwoordig als een van de belangrijkste vertegenwoordigers van de Renaissance ten noorden van de Alpen wordt beschouwd. De erg mobiele Vredeman, uit Leeuwarden afkomstig, was tijdens zijn Mechelse jaren net als de hofschilder Michiel Coxcie lid van De Peene. Hij werkte mee aan de Mechelse ommeegang. In die jaren verscheen ook zijn *Scenographiae, sive perspectivae*, waarmee Vredeman de status verwierf van specialist in scenografische voorstellingen. Vredeman werkte herhaaldelijk mee aan intredes. Zo was hij de ontwerper van de blijde intrede van de hertog van Anjou in Antwerpen in 1582. Vredemans religieuze profiel blijft desondanks nogal mistig. Weliswaar vluchtte hij na het Algemeen Pardon in 1570 naar Aken en was hij tijdens de Calvinistische Republiek in Antwerpen als vestingbouwmeester verantwoordelijk voor de versterkingen van de stad. Toch werd hij na de Reconciliatie als katholiek getypeerd en werkte hij mee aan enkele contrareformatorische projecten. In 1586 verliet Vredeman Antwerpen, wellicht uit economische overwegingen. De gegevens uit zijn Duitse, Poolse en Hollandse jaren geven eveneens aan dat zijn zucht naar opdrachten sterker was dan zijn religieuze overtuiging.¹¹⁸ Ook Cornelis van Ghistele, de beroemde factor van De Goudbloem in Antwerpen, nam deel aan de wedstrijd in 1562. Hoewel ook zijn kamer – getuige de wedstrijd van 1564

– hervormingsgezinde geluiden liet horen, was Van Ghistele zelf slechts matig geïnteresseerd in religieuze onderwerpen. Van Ghistele was een humanist, die zich liever inliet met Nederlandse bewerkingen van klassieke auteurs en van Erasmus.¹¹⁹

De samenstelling van het gezelschap en het thema van de wedstrijd – ‘Wat dat de Landen can houden in Rusten?’ – maken het aannemelijk dat de idee van tolerantie overheerste op de Brusselse wedstrijd.¹²⁰ Tegelijkertijd lieten de organisatoren, wellicht in de eerste plaats Adriaan van Conincxloo zelf, duidelijk hun voorkeur blijken, door mensen als Van Molle, Van Haecht, Cassiere en Fruytiers te bekronen. Ook de Brusselse deelnemers zelf zijn geen onbekenden. Naast Gijsbrecht Mercx, de bejaarde factor van Den Boeck, leverden ook ‘Hullegerde’ van Den Boeck en ‘Hobos’ van Het Mariacransken een bijdrage. Zonder twijfel gaat het hier om de schilder Denijs van Hullegaerden en de legwerker Simon Hobosch, die betrokken waren bij de ‘schandaleuse spelen’ uit 1559.¹²¹ Achter de zinspreuk ‘Niet al mal’ van een rederijker van Den Boeck, schuilt misschien de legwerker Jan Malle, die in hetzelfde dossier wordt genoemd.¹²² Er moet echter worden benadrukt dat de breuk van de Brusselse rederijkers met de traditionele Kerk zeker niet definitief was. Zo is het veelbetekenend dat de factor van De Corenbloem, François van Ballaer, in de jaren zestig de regie bleef voeren over de traditionele Brusselse Bliscappen die gekoppeld waren aan de Zavelprocessie, weliswaar met een ernstige bekorting van de lof op Maria. Gijsbrecht Mercx en Denijs van Hullegaerden, factors van Den Boeck, voerden respectievelijk van 1548 tot 1569 en van 1569 tot 1577 de regie van de plaatselijke Palmzondagprocessie, waarin de nadruk op de figuur van Christus lag.¹²³

De Antwerpse connectie

De wedstrijd in 1562 bood enerzijds een tolerant forum voor de eigentijdse intellectuele stromingen, en anderzijds een gelegenheid voor mensen met reformatorische sympathieën om elkaar in een relatief veilige omgeving te ontmoeten, de banden aan te halen en anderen te beïnvloeden. Iemand als Jeronimus vander Voort, vermoedelijk nog een jonge man, werd er misschien op nieuwe ideeën gebracht. Alles wijst erop dat echter niet Brussel, maar Antwerpen op dat moment het knooppunt was van dit rederijkersnetwerk. Alle prijswinnaars hadden een link met Antwerpen: Willem van Haecht was er factor, Ambrosius van Molle was lid van de Antwerpse Sint-Lucasgilde, Johan Fruytiers verhuisde enkele jaren later naar de stad en Jacob Jacobsz. Cassiere werd net als de anderen regelmatig gesignaleerd op Antwerpse wedstrijden. Van Haecht, Van Molle en Fruytiers wonnen prijzen op de wedstrijd die de Antwerpse Goudbloem in 1564 organiseerde. Daarnaast hadden vele deelnemers aan de Brusselse wedstrijd als factors in de officiële jury van het landjuweel in 1561 gezeteld: naast François van Ballaer (als factor van Het Mariacransken) waren dat Hendrick de Muiser (Leuven), Jacob Jacobsz. Cassiere (’s-Hertogenbosch), Cornelis van Ghistele (Antwerpen), Jeronimus vander Voort (Lier) en Jan Boomgart (Diest) en wellicht nog enkele andere die achter hun zinspreuk zijn verborgen gebleven.¹²⁴ Bovendien waren Peter Heyns (Berchem), Ambrosius van Molle (Lier) en François van

Ballaer (ditmaal voor De Corenbloem) als factor op het haagspel opgetreden.¹²⁵ De wedstrijd in Brussel in 1562 was dus welhaast opgevat als een vervolg op het Antwerpse landjuweel en haagspel waarop François van Ballaer als factor en Adriaan van Conincxloo als prins prominent aanwezig waren geweest.¹²⁶

De onderhandelingen tussen de stad Antwerpen en de landvoogdes aangaande het landjuweel hadden zich maandenlang voortgesleept. Een eerste eis was dat alle spelen vooraf gevisiteerd zouden worden en dat er zeer nauw zou op worden toegezien dat er daarna niets meer aan de teksten zou worden veranderd. Ook het thema bleek een probleem: godsdienstige of politieke kwesties waren uit den boze. Het oorspronkelijk door De Violieren voorgestelde thema behandelde weliswaar wijselijk geen religieuze materie, maar wel 'zaken van polichie' en dat vond Granvelle 'scabreux'. Hoe dat oorspronkelijke thema precies luidde, is niet bekend, maar misschien was de vraag voor de refreinwedstrijd in Brussel in 1562 – 'Wat dat de Landen can houden in Rusten?' – er wel een variant op. De Antwerpse organisatoren mochten uiteindelijk kiezen uit drie vragen die de landvoogdes geselecteerd had uit een door hen voorgestelde lijst.¹²⁷ Zoals bekend werd het 'dwelck den mensche aldermeest tot consten verweert'.¹²⁸

Op de geringe opkomst voor het haagspel na verliepen het Antwerpse landjuweel en het daaropvolgende haagspel ogenschijnlijk vlekkeloos.¹²⁹ Het gebeuren werd vereeuwigd in een prestigieuze druk bij uitgever Willem Silvius.¹³⁰ Het welslagen van het hele project was echter niet zozeer te danken aan de efficiëntie van de preventieve maatregelen van de overheid, alswel aan het vermogen van vele rederijders om, als het nodig was, de geëngageerde boodschappen achterwege te laten en over te schakelen op een neutraal en onverdacht discours.¹³¹ In een officieuze refreinwedstrijd die gepaard ging met het landjuweel waren de thema's veel meer politiek en religieus geëngageerd: 'hoe schadelyc dat den onrechtverdighen coopman een stadt is?' en 'wanneer den mens sal der sonden ontslagen syn?'¹³² De Violieren en de twee andere Antwerpse kamers, De Olijftak en De Goudbloem, hadden ook niet echt een smetteloze reputatie. Zowel Willem van Haecht, de factor van De Violieren tijdens het landjuweel, als zijn voorganger Jan vanden Berghe gaf blijk van lutherse sympathieën. De bijzonder invloedrijke en kapitaalkrachtige hoofdmans van de kamer, Anthonis van Stralen, werd in 1566 een lutheraan genoemd en uiteindelijk, weliswaar vooral om politieke redenen, terechtgesteld.¹³³ Nu is het wel zo dat de meeste Antwerpse lutheranen zich conformeerden en hun geloof slechts in besloten huiskring beleefden. Ze werden dan ook over het algemeen weinig vervolgd.¹³⁴ Daar staat tegenover dat in 1547 de schoolmeester Peter Schuddematte, een prominent lid van De Violieren, was terechtgesteld. Schuddematte was afkomstig uit Oudenaarde, waar hij ook als rederijker actief was. In 1532 werd hij gestraft voor ketterij, waarop hij naar Antwerpen verhuisde. In 1545 werd hij beschuldigd van het verspreiden van ketterse geschriften. Zo had hij in een ballade de hypocrisie van de minderbroeders gehekeld, had hij meegewerkt aan een Nederlandse bijbelvertaling en had hij een spel van zinne, getiteld 'Den Babel van Vilvoorden' gecomponeerd voor de Antwerpse kamer De Olijftak. Veelbetekenend is dat de Antwerpse Brede Raad alleen het poorterschap van Schuddematte wilde opheffen, als ze de garantie kreeg dat de ouders van de kinderen die bij hem les hadden gevolgd en zijn

collega-rederijders bij wie papieren van zijn hand werden aangetroffen of die door hem werden verklikt, niet zomaar zouden worden vervolgd.¹³⁵

Luttele jaren vóór het landjuweel, in 1558, was een andere Antwerpse rederijker, de drukker Frans Fraet, terechtgesteld. Fraet, van wie een luthers present-spel en refrein bewaard zijn gebleven, was waarschijnlijk lid van De Goudbloem. In zijn doodsvonnis werd echter enkel melding gemaakt van zijn drukkerspraktijken en vooral van de gewoonte om onder valse namen verboden werken te drukken. Paul Valkema Blouw heeft aangetoond dat Fraet in de jaren vijftig de actiefste drukker-uitgever van vooral lutherse werken was. In zijn fonds prijken ook enkele rederijdersdrukken, waaronder een herdruk van de 'Boom der schrijftueren'. In 1546 was de jonge Antwerpenaar Jacob van Middeldonck vervolgd, maar vrijgesproken voor de opvoering (in 1542) van dit lutherse spel samen met zijn onofficiële rederijdersgezelschap De Damastbloem.¹³⁶ Het lijkt er dus op dat in het Antwerpse rederijdersmilieu de lutherse opvattingen erg goed gerecipieerd werden. De lokale wethouders, de wijk- en ambachtsmeesters in de Brede Raad voorop, toonden zich echter weinig bereid respectabele stadsgenoten te vervolgen.¹³⁷ Alleen rederijders die de openbare orde bedreigden door zowel hun professionele als retorische activiteiten aan te grijpen om opruiende ideeën te verspreiden werden streng gestraft.

De Brusselse rederijders hadden goede contacten met hun Antwerpse collega's. Vooral de band met De Violieren bleek sterk. De factor Jan vanden Berghe was in de jaren dertig, veertig en vijftig afwisselend in dienst van De Violieren en van Den Boeck. Op het landjuweel en haagspel in 1561 was zowel Het Mariacransken als De Corenbloem prominent aanwezig en er zijn aanwijzingen dat ook Den Boeck plannen had om aan het haagspel deel te nemen. Bij de opening in de herfst van 1561 van het kanaal van Willebroek, dat voor een snelle verbinding tussen Antwerpen en Brussel zorgde, voerden de Brusselse rederijders hun spelen voor het landjuweel en haagspel opnieuw op.¹³⁸ De factor van De Violieren Willem van Haecht werd op de wedstrijd van De Corenbloem in 1562 tot tweemaal toe met een tweede prijs bekroond. Er zijn echter geen aanwijzingen dat de goede verstandhouding ook na 1562 bleef voortduren. Dit is misschien te wijten aan de bronnen, maar toch kan men zich afvragen of de relaties niet bekoelden, doordat de rederijders van De Violieren steeds meer naar het lutheranisme neigden, die van De Corenbloem en Den Boeck steeds meer naar het calvinisme. Het proces van toenemende confessievorming en – in het geval van de calvinisten – organisatievorming, zorgde er immers voor dat de lutheranen en calvinisten steeds meer tegenover elkaar kwamen te staan.¹³⁹

In elk geval namen De Violieren niet deel aan de wedstrijd die De Corenbloem in 1565 organiseerde. In het voorjaar van 1565 verleende de Brusselse magistraat aan De Corenbloem de toestemming om een refrein- en toneelwedstrijd te organiseren, waarvan de intrede zou samenvallen met de intrede van het landjuweel van de handboog.¹⁴⁰ In mei werden acht kamers uit Vlaanderen, Henegouwen en Brabant ontvangen. Initiatiefnemer en financier was de tapiissier François Schavaert, die in 1559-1560 tijdens het schandaal van de 'schandaleuse spelen' prins van de kamer was geweest en die in 1566 deel zou uitmaken van de calvinistische voorhoede. De magistraat was echter in 1565 nog steeds bereid

de wedstrijd van De Corenbloem met een subsidie te ondersteunen en het banket op de kamer bij te wonen. Ditmaal werd voor het spel van zinne een uitdrukkelijk religieus thema gekozen: 'Hoe wonderlycken dat zyn de wercken des Heeren tot troost voor de benaude in tsdrucx verseeren'. De eerste prijs ging naar De Olijftak uit Antwerpen, die enkele weken ervoor De Corenbloem en Het Mariacransken op een wedstrijd ontvangen had.¹⁴¹ Een kroniekaantekening van de hand van Godevaert van Haecht over de ontvangst van De Olijftak in Antwerpen na de overwinning in Brussel laat geen twijfel bestaan over de stemming van het gelauwerde spel: '... doen had men oock 2 spelen gespeelt, waeraf d'een van den mistroostighen mensch was, die men scriftuerlyck troostede met Godts wonderlycken wercken: maer men sprack er niet van bicht oft missen, also dat die rethoryck van haer [de clerus] niet bemint en is.'¹⁴² Twee leden van de Berchemse rederijkerskamer De Wijngaardrank wonnen een prijs op de refreinwedstrijd.¹⁴³ Wellicht waren ook de Berchemse rederijkers Antwerpenaren, zodat de afwezigheid van De Violieren nog meer opvalt.

Een schakel tussen de Brabantse en Vlaamse netwerken

Helaas kunnen we niet nagaan of de Brusselse rederijkers van De Corenbloem en Den Boeck deelnamen aan de vele refreinwedstrijden die in de periode van ca. 1550 tot 1565 in Brabantse steden als Antwerpen, Mechelen, Leuven, Lier, Breda en 's-Hertogenbosch werden gehouden. Gelukkig laten de bronnen iets meer informatie los over de toneelwedstrijden.¹⁴⁴ Op Sacramentsdag 1548 nam De Corenbloem deel aan een haagspel in het Vlaamse Geraardsbergen. Het zelfverheerlijkende thema van het spel van zinne klinkt onschuldig: 'Rethorica beminnen meest edel geesten'.¹⁴⁵ In 1560 organiseerde De Goudbloem in het Brabantse Vilvoorde een haagspel waaraan de drie Brusselse kamers deelnamen. De Corenbloem, die de tweede prijs won, trakteerde de andere deelnemers op een banket.¹⁴⁶ Wellicht was dit een idee van de toenmalige prins François Schavaert, die net als Adriaan van Coninxloo graag de netwerken van de rederijkerskamers gebruikte om zijn eigen prestige te verhogen. De banden met de rederijkers uit het nabijgelegen Vilvoorde werden regelmatig aangehaald. Zo was de Vilvoordse kamer aanwezig bij in de inzegening van de Nieuwe Schipvaart en nam ze deel aan de wedstrijd van De Corenbloem in 1565.¹⁴⁷ In 1561 nam Het Mariacransken deel aan het landjuweel en De Corenbloem aan het haagspel in Antwerpen. Na de eigen grote refreinwedstrijd trok De Corenbloem in september 1562 samen met enkele Brusselse notabelen naar het Vlaamse stadje Dendermonde. De Corenbloem onderhield er een bijzondere vriendschapsband met De Distelboem.¹⁴⁸ De reputatie van de Dendermondse kamers was op dat moment al ernstig besmeurd. Enkele jaren daarvoor was in Dendermonde een onderzoek gevoerd naar een ketters spel, opgevoerd door een van de drie lokale kamers. De verdachten herriepen publiekelijk hun dwalingen, maar in 1565 zou opnieuw commotie ontstaan omtrent een spel dat een van de kamers wilde opvoeren.¹⁴⁹

Meer bronnen zijn er voor een wedstrijd in Oudenaarde waaraan De Corenbloem in 1564 deelnam. De Corenbloem bevestigde daar haar connecties met de rederijkers uit het tapijtweefgebied in en rond Oudenaarde, die zich al op de

Geraardbergse wedstrijd in 1548 hadden gemanifesteerd. Zo bewees De Corenbloem dat ze niet alleen een van de belangrijkste spelers was in een Brabants rederijkersnetwerk dat steeds meer eenzijdig hervormingsgezind werd, maar dat ze ook contacten had met een gelijkaardig Vlaams rederijkersnetwerk dat in toenemende mate door een schandaalsfeer omgeven werd. In juni 1564 organiseerde de Oudenaardse Kersouwe een esbatement-, lied- en refreinwedstrijd, waaraan buiten de Brusselse kamer slechts Vlaamse rederijkerskamers deelnamen. Volgens een zeventiende-eeuwse kroniek luidde een van de vragen: 'Wat men de overheyth schuldich is?'¹⁵⁰ Deze vraag kan geïnterpreteerd worden als een verwijzing naar het dilemma waarmee vele mensen met reformatorische sympathieën kampten, namelijk in hoeverre ze afstand konden nemen van de traditionele Kerk en de gevestigde orde.¹⁵¹

Het is merkwaardig dat op deze wedstrijd ook twee kamers uit Ronse (Laus Deo en De Wijngaardeniers) aanwezig waren. De landvoogdes had immers een wedstrijd in Ronse in mei van dat jaar, waarop kamers uit Oudenaarde en Kortrijk verwacht werden, uitdrukkelijk verboden. Ondanks de goedkeuring van de kaart door inquisiteur en deken van Ronse Pieter Titelmans en de smeekbeden van de magistraat van Ronse, weigerde de landvoogdes tot tweemaal toe toestemming te verlenen 'craindrant les dangiers et inconveniens qui poroient advenir contre nostre foy catholicque'. Wat meer was, het verbod gold voor 'iceulx de Renaix ou aultres', zodat het initiatief van de Oudenaardse kamer bijzonder gewaagd lijkt. De inquisiteurs waren in elk geval niet te spreken over de wedstrijd: de spelen van de Kortrijkse kamer De Anthonisten werden al voor de opvoering als verdacht bestempeld en de rollen van het spel van Laus Deo werden achteraf in beslag genomen.¹⁵² De rederijkers uit het gebied Oudenaarde-Ronse hadden trouwens al jaren een slechte reputatie, denk maar aan de vervolging van de Oudenaardse rederijker Peter Schuddematte in 1532 en de commotie rond de opvoering van een ketters spel op het landgoed van Jan Utenhove in Roborst in 1543. De weinige bekende activiteiten van de rederijkers uit Ronse baadden steeds in een sfeer van controverse. De Oudenaardse rederijkerskamers werden na de Beeldenstorm door de magistraat beschuldigd de troebelen door hun activiteiten mee te hebben voorbereid.¹⁵³ Andere deelnemers aan de Oudenaardse wedstrijd hadden evenmin een smetteloos blazoen. Zo waren De Nazarenen uit Deinze tien jaar voor de wedstrijd in Oudenaarde al eens hardhandig aangepakt wegens het opvoeren van ketterse spelen. Een van de voornaamste betrokkenen, de handschoenmaker Willem Baudart, werd in 1566 lid van het calvinistisch consistorie te Deinze.¹⁵⁴

De moeilijke jaren zeventig van de zestiende eeuw

Na de Beeldenstorm in 1566 vielen de reformatorische rederijkersnetwerken in Vlaanderen en Brabant uiteen. Weliswaar werden niet overal de rederijkersactiviteiten op bevel van Alva stopgezet, zoals vaak is beweerd, maar de publieke rol van de kamers werd ernstig aangetast. Vele rederijkers vluchtten naar het buitenland en voor wedstrijden was er voorlopig geen ruimte meer.¹⁵⁵ De Brusselse rederijkerskamers maakten in de jaren zeventig een zeer moeilijke periode door.

Naast ideologische speelden economische factoren daarin ongetwijfeld een rol. Op het einde van de jaren zestig was er een abrupt einde gekomen aan de vette jaren voor de middengroepen.¹⁵⁶ Nu braken de spreekwoordelijke magere jaren aan, wat ook zijn weerslag had op de bereidheid zich voor culturele activiteiten te engageren. In het begin van de jaren zeventig rekruteerde Den Boeck nog behoorlijk wat nieuwe leden, maar daar staat tegenover dat vele oude leden om religieuze redenen Brussel hadden verlaten. In de jaren 1575 en 1576 rekruteerde Den Boeck geen enkel nieuw lid. De Corenbloem had eveneens problemen om het ledenbestand op peil te houden: in 1572 klaagde de kamer dat er steeds meer leden weigerden hun jaargeld te betalen.¹⁵⁷ Tegelijkertijd verscherpte de controle door de overheid: in 1573 werd geëist dat De Corenbloem en Den Boeck telkens als ze een lid vrijstelling van dienst wilden verlenen de naam 'bij billette' aan de magistraat zouden voorleggen.¹⁵⁸ Ook de schuttersgilden profiteerden van de slechte reputatie van de rederijderskamers: ze bekwamen op 11 april 1575 een akte waarin werd gestipuleerd dat de drie kamers voortaan geen ongehuwde mannen of mannen die minder dan een jaar en een dag gehuwd waren vrijstelling van dienst mochten verlenen.¹⁵⁹ In 1576 werd het bestuur van De Corenbloem noch dat van Den Boeck vernieuwd.¹⁶⁰

De rederijderswedstrijd die de kerkmeesters van de Antwerpse Sint-Jacobskerk in 1574 organiseerden, was dan ook in alle opzichten een unicum. Aanleiding was een loterij om het fonds ter herstelling en voltooiing van de kerk te spijzen. Er werden enkele vragen uitgeschreven, met de uitnodiging aan alle rederijders om in antwoord refrainen in te zenden. De refrainen werden gedrukt in verschillende boekjes met telkens een andere inhoud, waarvan het titelblad tegelijkertijd als lot diende.¹⁶¹ Het initiatief van de kerkmeesters geeft aan dat men de rederijders nog steeds als onnavolgbare publiekstreckers zag en dat men het vertrouwen in de zedelijkheid van hun literaire producten nog niet helemaal verloren had. Uiteraard werd voor een 'duechdelicke vrage' gekozen – de voornaamste luidde: 'Hoe noodich ende profytelick de Kercke is?' – en uiteraard werden de stukken uitgebreid gevisiteerd.¹⁶²

De oproep kende veel succes. Ook de drie Brusselse kamers waren goed vertegenwoordigd. Opvallende deelnemers waren Denijs van Hullegaerden (Den Boeck), Simon Hobosch (Het Mariacransken) en François van Ballaer (voor Het Mariacransken). Bij de deelnemers van de andere steden vallen vooral Willem van Haecht en Jacob Jacobsz. Cassiere op.¹⁶³ Van een doorleefd katholicisme getuigden de meeste refrainen echter niet. Bij de vraag over het nut van de Kerk verwees minder dan de helft naar de traditionele genademiddelen. Willem van Haecht en François van Ballaer legden de klemtoon op gebed en de verkondiging van het Woord van God.¹⁶⁴ Opnieuw bewezen de rederijders dat ze, als dat nodig was, konden overschakelen op een neutraal discours. Het staat immers vast dat iemand als Willem van Haecht ook in die periode aan zijn lutherse standpunten vasthield. Toch getuigden de rederijders, die bereid waren aan deze wedstrijd deel te nemen, van een gematigdere instelling dan vele van hun collega's. Wellicht koesterden ze nog steeds de idee van religieuze harmonie.¹⁶⁵ Van Hullegaerden, Hobosch en Van Ballaer werden weliswaar alledrie genoemd in het dossier van de 'schandaleuse spelen' uit 1559, maar werden niet vermeld in het dossier

van raadsheer Josse de Bracle over de troebelen in het Wonderjaar. De meesten die dat wel waren, verbleven in het buitenland, zoals bijvoorbeeld Adriaan van Conincxloo.¹⁶⁶

Radicale rederijkers: de Calvinistische Republiek (1577-1585)

Na de Pacificatie van Gent in 1576 keerden vele ballingen naar Brussel terug. De aanhang van de calvinisten, die tot ca. 1575 beperkt was gebleven tot enkele honderden, werd steeds groter. De revolutionaire stemming zwol aan. In de herfst van 1577 werd een patriottisch comité met achttien gedeputeerden van de Naties aangesteld, dat echter nog overwegend katholiek was. Enkele weken later werd Willem van Oranje triomfantelijk ingehaald in de stad. Vanaf 1578 werd de sfeer meer gespannen. De antiklerikale geluiden klonken steeds luider en de ambachten stelden steeds radicalere sociale eisen. De wetsvernieuwing van juni 1580 bracht voor het eerst een overwegend calvinistisch bestuur aan de macht. In de lente van 1581 was de breuk compleet: de katholieke clerus werd uitgezwezen, er werd een beeldenstorm in kerken en kloosters georganiseerd en de openbare uitoefening van de katholieke religie werd verboden. Het calvinistisch bewind hield stand tot maart 1585, toen de stad capituleerde voor de troepen van Farnese. Het compromis luidde dat de calvinisten nog twee jaar in Brussel konden blijven zonder vervolging.¹⁶⁷

Enkele leden van De Corenbloem en Den Boeck speelden vanaf 1577 een opvallend publieke rol. Twee leden van Den Boeck (Melchior Geubels en Denijs Jacobs) en een lid van De Corenbloem (Jan vanden Bempde) werden in 1577 aangeduid als leden van het comité van achttien (in feite 26), dat instond voor de verdediging van de stad tegen de troepen van Don Juan.¹⁶⁸ In het jaar erop werden Nicolaas van Bygaerden en Hendrik van Zeelen (Den Boeck) aangeduid als lid van een nieuw defensiecomité. De tapissier François Schavaert de jonge (De Corenbloem) werd in 1579 door de Naties benoemd als lid van een commissie die de misbruiken van de in Brussel gestationeerde troepen diende te onderzoeken. In juni van dat jaar stond de kremer François Bets (De Corenbloem) samen met enkele anderen aan het hoofd van een groep inwoners die de herovering van de stad door Filips van Egmont kon voorkomen. Joos Beydaels (De Corenbloem), Hendrik van Zeelen (Den Boeck) en Melchior Geubels (Den Boeck) zetelden in de kerkenraad van de Nederlandstalige calvinistische gemeente in Brussel. Nicolaas Schavaert, vermoedelijk een zoon van François Schavaert de oude, was kapitein van de stad. Enkele leden van De Corenbloem maakten carrière in de calvinistische magistratuur (1580-1585): Joos Beydaels, Adriaan van Conincxloo, Anthonis Coppens, Hendrik Trilleman en Jacques Tserraerts. Ook twee leden van Den Boeck bekleedden een post: Hendrik van Zeelen en Laureins vanden Zijpe. Het ging bijna allemaal om mensen die vóór 1566 bestuursfuncties in de rederijkerskamers hadden uitgeoefend.¹⁶⁹

Het nieuwe politieke klimaat van 1577 zorgde voor een kentering in de rederijkerskamers. Den Boeck kreeg er in twee jaar tijd (1577-1578) zeven nieuwe leden bij. In september 1577 speelden de drie Brusselse rederijkerskamers een belangrijke rol bij de intrede van Willem van Oranje, die geregistreerd werd door

de bekende literator Jan-Baptist Houwaert. De kamers toonden tableaux vivants met bijbelse thema's, waarbij telkens het thema van bevrijding centraal stond.¹⁷⁰ Vier maanden later was het de beurt aan de katholieke aartshertog Mathias. Ditmaal liet Houwaert de bijbelse thema's achterwege en koos hij voor mythologische en allegorische tableaux. Op het banket ter ere van de aartshertog speelde Het Mariacransen een tafelspel. Vermoedelijk werkten de drie kamers mee aan de tableaux vivants.¹⁷¹

De schaarse gegevens duiden erop dat in 1577 een machtswisseling plaatsvond in De Corenbloem. De deken en prins uit de eerste helft van de jaren zeventig waren vooral nieuwelingen geweest, die weinig te maken hadden met de omstreden bestuursleden uit de jaren zestig. In 1577 kwam daar verandering in. Als prins werd de koopman Loys de Muntere de jonge gekozen, die deken was geweest tijdens het landjuweel in 1561. Hij was de zoon van een van de calvinistische kopstukken uit de jaren zestig. Nieuw was ook de functie van overdeken, die de eerste maal werd toegewezen aan de kruidenier Balthasar le Merchier, die in 1570 deken van de kamer was geweest. In 1578 en 1580 werd respectievelijk een deken uit 1560 en 1561 als overdeken verkozen, met name de kremer Peter Bets en de tapiissier Passchier de Neckere. Helemaal uitzonderlijk was de verkiezing van Jan de Knibbere in 1579. De Knibbere was namelijk in de jaren vijftig en zestig een van de vaste personagien van de kamer geweest: hij had in 1559 – in monnikskap – de omstreden rol van minderbroeder in de 'Bervoete Broers' vertolkt. Een ander personage uit die jaren, Laureins Leeuwericx, schopte het in 1581 tot deken van de kamer.

Het bestuur was in die jaren dus in handen van overtuigde calvinisten, die opvallend genoeg haast allemaal in en om het retorische jubeljaar 1561 in De Corenbloem actief waren geweest als deken of personage. De prins uit dat jaar, Adriaan van Conincxloo, was nu een politiek kopstuk van de Brusselse calvinisten. Hij werd in de eerste calvinistische magistratuur in 1580 tot burgemeester van de Naties verkozen. In 1581 werd hij rentmeester. Alles wijst erop dat hij het was die tijdens de eerste jaren van de Calvinistische Republiek de touwtjes strak in handen hield in De Corenbloem. Als burgemeester en rentmeester had hij geen behoefte meer om zelf het dagelijks bestuur uit te oefenen, daarvoor werden zijn vroegere vertrouwelingen aangeduid. De bejaarde factor Anthonis Coppens werd trouwens tijdens het burgemeesterschap van Van Conincxloo tot Brussels raadslid verkozen. Niet alle leden van De Corenbloem waren tevreden met de nieuwe situatie. Velen bleven weg van het prinsfeest dat op 23 juli 1581 werd gehouden. In reactie daarop vaardigde de magistratuur, ongetwijfeld op aandringen van rentmeester Van Conincxloo, twee weken later een ordonnantie uit waardoor de vrijgestelde leden werden verplicht op de jaarlijkse maaltijden en feesten te verschijnen en hun bijdrage te betalen.¹⁷² Twee oud-prinsen uit de vroege jaren zeventig, de lakenkoopman Nicolaas Gouba (prins in 1571) en de huidenvetter Jeronimus de Puttere (prins in 1574), verzetten zich hiertegen, maar ze verloren het pleit.¹⁷³

In september 1581 werden onder patronage van Adriaan van Conincxloo twee refreinwedstrijden georganiseerd, respectievelijk door De Corenbloem en Den Boeck. Zo slaagde de radicale kern van de Brusselse rederijkers er een laatste

maal in een interlokaal rederijkersnetwerk te mobiliseren voor een wedstrijd die ditmaal het culminatiepunt van hun religieuze, maar ook politieke aspiraties zou worden. Het algemeen-ethisch discours van de wedstrijd die Van Coninxloo in 1562 had gepatroneerd, werd nu ingewisseld voor een krachtige, niet mis te verstane boodschap: het calvinistische bestuur in Brussel was het enige juiste. De twee wedstrijden hadden immers geen ander doel dan de acties die in de lente van 1581 onder het burgemeesterschap van Van Coninxloo waren ondernomen te legitimeren. De vraag voor de eerste wedstrijd (georganiseerd door De Corenbloem op 4 september) luidde: 'Wat die misse is en hoe veelderhande?', wat zoveel betekende als: rechtvaardig het misverbod. De vraag voor de tweede wedstrijd (georganiseerd door Den Boeck op 8 september) luidde: 'Wie hier meest betrouwen op menschen hantwerck?', wat zoveel betekende als: rechtvaardig het iconoclasmie. Met richtlijnen als 'Houdt Brabantsche maet, niet 's coninx mandaet' (kaart Corenbloem) en 'Van 't coninx mandaet en doen ick u geen bevel' (kaart Den Boeck) werd de draak gestoken met het plakkaat uit 1560 en werd de kaart voor de wedstrijd in 1562 geparodieerd.¹⁷⁴ De wedstrijd trok niet erg veel deelnemers, maar het leek in de eerste plaats van Coninxloos bedoeling via deze propagandastunt het Brusselse publiek te bespelen. De gebundelde refreinen van de twee wedstrijden werden immers al op 25 september bij Jan van Brecht gedrukt.¹⁷⁵ In de proloog wordt deken en ex-personagie Laureins Leeuwericx als organisator van de wedstrijd van De Corenbloem genoemd. De druk is opgedragen aan jonker Aard van Eynatten, hoofdman van de kamer en schepen van de stad, en aan Adriaan van Coninxloo, ouderman van de kamer en rentmeester van de stad.¹⁷⁶ Over eventuele initiatiefnemers vanuit Den Boeck wordt niet gerept, zodat men ervan uit kan gaan dat het quasi-exclusief om een project van De Corenbloem en haar beschermheren in de magistraat ging.¹⁷⁷

Het deelnemersveld van de twee wedstrijden verschildte evenwel: slechts zes (onder wie vijf Brusselaars) van de in totaal 31 deelnemers namen aan beide wedstrijden deel. Aan de wedstrijd van De Corenbloem namen naast acht Brusselse rederijkers van Den Boeck en De Corenbloem zelf, twee Antwerpse rederijkers van De Olijftak en De Goudbloem en zes Bredase rederijkers van De Oranjeboom en Het Vreugdendal deel.¹⁷⁸ De opvallendste gast was Jeronimus vander Voort, de ex-factor van de Lierse kamer De Groeiende Boom, die in 1568 ternauwernood aan een terechtstelling was ontsnapt. Daarna had hij zich aangesloten bij de troepen van Willem van Oranje, maar na de Pacificatie van Gent in 1576 was hij teruggekeerd naar de Zuidelijke Nederlanden om opnieuw het ambacht van schilder uit te oefenen. Ditmaal verkoos Vander Voort evenwel Antwerpen boven Lier. Vander Voort nam er snel de functie van factor van De Goudbloem op. Het refrein uit 1581 van Vander Voort was beslist anti-rooms. Uit een liedje dat hij in 1583 componeerde blijkt evenwel dat hij zichzelf nog steeds tot de partij van Oranje rekende, op een moment dat de radicaalste calvinisten zich van de prins hadden afgewend. Na de Reconciliatie zou Vander Voort zoals vele anderen Antwerpen verlaten. Hij vestigde zich in Vlissingen, waar hij wellicht tot aan zijn dood factor van De Blauwe Akoleie was.¹⁷⁹

Ook de aanwezigheid van zes Bredase rederijkers was bijzonder. De twee Bredase rederijkerskamers hadden zelf al eens een interlokale refreinwedstrijd

georganiseerd: Het Vreugdendal in 1555 en De Oranjeboom in 1564.¹⁸⁰ Beide kamers waren echter onder impuls van Alva in 1568 ontbonden. In de praktijk bleven de kamers wellicht gewoon voortbestaan, want in 1574 zonden enkele leden van Het Vreugdendal refreinen in voor de Antwerpse loterij. Na de verovering van Breda door Willem van Oranje kregen de rederijkers ook officieel een nieuwe kans. De Oranjeboom kreeg vanaf 1578 opnieuw subsidies, Het Vreugdendal vanaf 1580. Aan dit herstel kwam een abrupt einde in de nacht van 28 op 29 juni 1581, toen de stad door de Spanjaarden werd ingenomen. Volgens de stedelijke overlevering werden de kamers onmiddellijk in de ban gedaan. In elk geval werd in de akte van pardon van november 1581 bepaald dat de kamers dienden te worden opgeheven en hun goederen te worden geconfisqueerd.¹⁸¹ Men kan er dus van uitgaan dat de Bredase rederijkers in Brussel hun stad tijdelijk waren ontvlucht.¹⁸²

Aan de wedstrijd van Den Boeck namen naast negen Brusselse rederijkers, vier Antwerpse (drie van De Olijftak) en twee Rupelmondse rederijkers deel.¹⁸³ De enige identificeerbare rederijker is Denijs van Hullegaerden van Den Boeck, die dan zo'n 65 jaar moet zijn geweest.¹⁸⁴ De schilder Van Hullegaerden werd reeds in 1559 genoemd in het dossier van de 'schandaleuse spelen'. Hoewel hij dat ontkende, was hij ongetwijfeld de auteur van de 'Klacht van Retorica', een kort proloogspel waarin de vervolging van de rederijkers werd aangeklaagd.¹⁸⁵ In 1562 nam hij deel aan de wedstrijd van De Corenbloem. In 1574 stuurde hij een refrein in voor de loterij voor de Antwerpse Sint-Jacobskerk.¹⁸⁶ Het gematigde discours bleef achterwege in het militante refrein uit 1581 waarin, in antwoord op de kaart van Den Boeck, de katholieke beeldenverering werd bespot: 'Vervloecht zyn die d'afgoden eere bewijsen/oft niet en willen hooren Goids levende woort.'¹⁸⁷

Nog vijf andere deelnemers aan de wedstrijden in 1581 hadden meegewerkt aan de Antwerpse loterijbundeltjes.¹⁸⁸ Twee daarvan werden respectievelijk met de eerste prijs van de wedstrijd van De Corenbloem en de eerste prijs van de wedstrijd van Den Boeck in 1581 bekroond: 'Vreest den schepper' van Den Boeck en 'Goids vreucht verheucht' van De Corenbloem.¹⁸⁹ Ook zij waren dus radicaal van toon veranderd. De kaart van Den Boeck alludeerde dan ook uitdrukkelijk op de nieuwe context waarin de rederijkerij in 1581 verkeerde: 'Vermaeckt u en ons/ met d'edel conste vermaert//Die heeft moeten swijgen//deur quaey queters// grille// Maer nu vry spreken mach/ om beters// wille.'¹⁹⁰ Toch betekent dit niet dat deze rederijkers ook in 1574 radicale calvinisten waren. Zij waren toen wellicht veeleer in de 'religieuze middengroepen' te situeren. Vele mensen konden zich niet langer verzoenen met de traditionele dogma's en voelden zich wel bekoord door bepaalde reformatorische opvattingen, maar waren nog niet bereid te breken met de Kerk. Ze wachtten op externe signalen om een keuze te maken. Tijdens het Wonderjaar waren velen naar het calvinisme overgestapt. De komst van Alva dreef het merendeel terug naar het catholicisme. Na de Pacificatie in 1576 werd het calvinisme opnieuw de aantrekkelijkste optie.¹⁹¹

De figuur van Adriaan van Coninxloo, die volgens de overlevering herhaaldelijk dreigde het beeld van Sint-Michiel van het Brusselse stadhuis te laten halen, lijkt een van de belangrijkste katalysatoren te zijn geweest in de radicalise-

ring van de Brusselse rederijkers. Zijn hegemonie in De Corenbloem eindigde abrupt met zijn overlijden in het voorjaar van 1582.¹⁹² Dat jaar werd geen overdeken meer gekozen, de uitdrukkelijke band met het verleden verdween.¹⁹³ In de laatste jaren van de Calvinistische Republiek verloor De Corenbloem dan ook grotendeels zijn radicaal elan. De prinsen en verschillende dekenen uit 1583 en 1584 waren aankomende tapiissiers-ondernemers, die rond 1600 de Brusselse productie zouden beheersen.¹⁹⁴ Wellicht omwille van hun aanzien en meer gematigde houding ondervond de kamer weinig hinder van de Reconciliatie in maart 1585. Het bestuur werd op de gebruikelijke dag vernieuwd.¹⁹⁵ Opvallend was dat er opnieuw – ditmaal twee – overdekenen werden gekozen, maar nu ging het vooral om mensen die in de vroege jaren zeventig bestuursfuncties hadden bekleed.¹⁹⁶

De weinige beschikbare gegevens suggereren dat Den Boeck, in tegenstelling tot De Corenbloem, radicaliseerde tegen het einde van de Calvinistische Republiek. De prinsen uit de beginjaren (Guillaume Steenmaer in 1579 en Jan Metermans in 1580), die in het begin van de jaren zestig lid waren geworden van de kamer, waren allebei deken geweest in 1569. Dat zij tijdens hun prinschap niet voor de harde lijn kozen, blijkt uit het feit dat Metermans na de Reconciliatie moeiteloos carrière kon maken in de Brusselse magistratuur. De enige bekende deken uit 1581, Peter Schelkens, bleef na de Reconciliatie in Brussel en werd zelfs prins van de kamer in 1595. De dekenen uit 1584, François Roelants en Joos de Smet, die respectievelijk in 1578 en 1582 lid waren geworden, kozen er daarentegen allebei voor de stroom emigranten die na 1585 de Zuidelijke Nederlanden verlieten te vervoegen. Het enige nieuwe lid uit 1579, Nicolaas van Troestenbergh, begon eveneens een nieuw leven (in Portugal). In 1585 werd het bestuur van de kamer niet vernieuwd. Dat gebeurde pas in 1589, toen de kamer een herbevestiging van haar privileges verkreeg. Ze klaagde daarbij uitgebreid over het wangedrag van de in 1585 heropgerichte schuttersgilden.¹⁹⁷ Tijdens de Calvinistische Republiek had het eeuwigdurende conflict tussen rederijkerskamers en schuttersgilden immers een bittere ideologische smaak gekregen. De te koningsgezinde schuttersgilden waren in 1580 ontbonden geweest. In 1583 hadden ze zich tijdelijk kunnen herenigen, met als voornaamste doel de katholieke eisen kracht bij te zetten.¹⁹⁸ Na 1585 lag de bal voorlopig weer in het kamp van de schuttersgilden, want de rebelse rederijkerskamers moesten veel gas terugnemen.¹⁹⁹ Hun rol was echter niet, zoals vaak beweerd, uitgespeeld. De kamers waren bijvoorbeeld als vanouds betrokken bij de intrede van de aartsheer Ernst in 1594.²⁰⁰

Intussen verbleven er nog veel calvinisten in de stad. De overheid trad slechts streng op als men het echt te bont maakte.²⁰¹ Onder de vervolgdelen waren opnieuw enkele oud-rederijkers. De koopman Nicolaas Schavaert, die deken van De Corenbloem was geweest in 1568 en na de Reconciliatie naar Keulen was gevlucht, kreeg in 1591 een vrijgeleide om handel in de Nederlanden te voeren. Toen bleek dat hij op straat, op de markt en in herbergen 'dagelycx conversatie hield met heretycke, suspecte ende opruerige personen', werd hij tot een boete veroordeeld en de stad uitgezet. Loys van Triest, alias 'pater', die in 1575 deken van Den Boeck was geweest, werd in 1604 door de Raad van Brabant veroor-

deeld tot eeuwige verbanning wegens 'schandaleuze ende injurieuse woorden geseegt te hebben tegen de hoocheyden oft der geestelyckheit'.²⁰² Het reformatorische elan van de kamers zelf was echter gebroken. Zij pasten zich snel aan het nieuwe religieuze klimaat aan en slaagden er opnieuw in vele nieuwe leden te rekruteren.

Conclusie

Tussen 1559 en 1585 werden de Brusselse rederijders herhaaldelijk gedwongen levensbeschouwelijke keuzes te maken. Sommigen kozen onvoorwaardelijk voor de radicale optie. Model en icoon van deze groep was Adriaan van Conincxloo die al in de vroege jaren zestig tot de gereformeerde gemeente behoorde. Zijn religieuze overtuiging werd gevoed door zijn sterke persoonlijke en politieke ambitie. Religieuze emancipatie ging in zijn geval hand in hand met politieke emancipatie. Literair werk heeft hij waarschijnlijk niet geproduceerd. Hij bespeelde de retorische communicatiemedia op een meer allesomvattende manier door wedstrijden te patroneren en drukken te financieren. In de entourage van deze vroegmoderne mediaspecialist waren zowel in Brussel als tijdens zijn ballingenjaren steeds andere rederijders, bestuursleden of personagen, te vinden. Toch opteerden vele Brusselse rederijders voor een voorzichtiger koers. François van Ballaer en Denijs van Hullegaerden kunnen model staan voor deze groep. Zij lieten reeds in 1559 op de toneelpodia bewust kritische geluiden horen, maar waren niet bereid alles op het spel te zetten door definitief en openlijk met de Kerk te breken. Iemand als Denijs van Hullegaerden deed dat pas op een moment dat hij eigenlijk niet meer hoefde te kiezen. De radicalisering van de kamers in de jaren tachtig beviel echter niet iedereen. Het ledental slonk aanzienlijk, een herleving kwam er pas na de Reconciliatie.

Uiteindelijk moet men vaststellen dat de rederijderskamers veel beter hadden gedijnd in de religieuze schemerzone waarin ze wellicht al vanaf de jaren twintig van de zestiende eeuw (met rederijders als Nicolaas Rombouts en misschien Bernard van Orley) tot de vroege jaren zestig hadden verkeerd. In die jaren hadden de Brusselse rederijders via hun lokale en interlokale netwerken een kritisch, progressief en tolerant forum gecreëerd voor de zelfbewuste ambachtsmeesters en handelaars, die hunkerden naar sociale en religieuze zingeving en expressie. In tegenstelling tot wat Peter Burke vaststelde voor renaissancistisch Italië werden zo in het Nederlandse milieu van de luxe-ambachten niet slechts de grondslagen gelegd voor een eigen visuele cultuur, maar ook voor een nauw hiermee verweven – volkstalige – literaire cultuur.²⁰³ Misschien ontbeerden de kunstenaars in de Zuidelijke Nederlanden het individuele zelfbewustzijn dat hun Italiaanse tegenhangers zo karakteriseerde, zoals Burke verder opmerkte.²⁰⁴ Daar staat echter het opvallend sterk ontwikkelde collectieve zelfbewustzijn van de Zuid-Nederlandse kunstenaars en hooggeschoolde ambachtsmeesters tegenover, dat niet alleen in beeld maar ook in woord tot uiting kwam.

R

EFEREYNEN INT VROEDE, OP DE VRAGHE,
Wat dier ter wærelt meest fortse verwint. Ité int Zotte, op de vraghe
Wat volck ter wærelt meest zotheyt tooght. Item int Amorus
ze, opden stoc, Och moghticse spreken, ic ware ghepaeyt. Ver
tooght binnen Ghendt by de xix. cameren van Rhetorijcken aldaer compa
rerende den xx. in April M. D. neghen ende dertigh.

WIISHFYT.

ZOTHEYT.

AMORVESHEYT.

Titelblad van de druk van de Gentse refreinwedstrijd in 1539 (Refereynen 1539, ex. Universiteitsbibliotheek Gent, G. 179).

5. Retorica in crisis: de Gentse rederijkerskamer Mariën Theeren (ca. 1556-1590)

Een Gentse rederijkerskamer in crisis¹

IN 1557 BESLOOT DE OUDKLEERKOPER GILLIS GHYSELINS, deken van de Gentse rederijkerskamer Mariën Theeren, samen met zijn proviseerders een inventaris op te stellen van alle bezittingen en een rekeningboek aan te leggen, waardoor de financiën van de kamer beter zouden kunnen worden beheerd. Ghyselins was erg bezorgd om de toestand van de kamer. Dat blijkt uit een klad voor een amendement op de statuten dat Ghyselins had voorgesteld. Hij wilde dat voortaan alle geïnde doodschulden boven de 12 groten zouden worden aangewend om renten aan te kopen. Dat was nodig omdat ‘t zelve gulden zeere ghedeclyneert es, mids dat daer luttele yemand inne comt ende zeere uut ghestorven es’. De proviseerders raakten het niet eens over dit voorstel.² Gillis Ghyselins schonk evenwel zelf een rente die jaarlijks 30 groten opbracht aan de kamer.³ Het goede voorbeeld was reeds gegeven door proviseerder Marcus van Vaernewijck, die zijn doodschuld van 240 groten had omgezet in een rente van jaarlijks 120 groten.⁴ De talentvolle Van Vaernewijck, die als kroniekschrijver naam zou maken, stelde als voorwaarde dat hij nooit meer tegen zijn zin dienst zou moeten doen in de kamer. Hij vervulde inderdaad geen enkele bestuursfunctie meer en trad niet meer op als factor van de kamer. De kamer van haar kant voelde zich in 1558-1559 wel verplicht Van Vaernewijck ter gelegenheid van zijn huwelijk eer te bewijzen met een bruiloftsspel en een geschenk, ondanks de rode cijfers in de boeken.⁵

Het rekeningboek van Mariën Theeren is het oudst overgeleverde voor een rederijkerskamer.⁶ Het wordt nog steeds bewaard in de Gentse Sint-Jacobskerk waar de kamer een kapel had. In datzelfde archief is ook het ledenregister van de kamer te vinden, dat begonnen werd in 1484 en doorloopt tot in de achttiende eeuw.⁷ Dat ledenboek lag aan de basis van de analyse van het ledenbestand van Mariën Theeren in de periode 1478-1484. In dit hoofdstuk kunnen we dankzij het rekeningenboek en enkele bestuurslijsten in het ledenregister inzoomen op de actieve rederijkers.⁸ Tot die groep van actieve rederijkers rekenen we de bestuursleden – de deken en zijn twaalf proviseerders – de knaap en de factor. Ook de leden die genoemd worden als getuigen bij het afhoren van de rekeningen worden meegerekend.⁹ Alles tezamen levert dit een bestand op van honderd personen, dit is ongeveer een kwart van het volledige ledenbestand van Mariën Theeren in deze periode. De keuze voor de periode 1556-1590 wordt bepaald door het rekeningenboek. Het boek vangt aan met de rekening van het bestuurlijke jaar dat liep van september 1556 tot september 1557. Na de rekening over

de jaren 1586-1588, die pas werd afgehoord in 1590, is er een hiaat tot 1612. Uit het ledenregister blijkt dat Mariën Theeren – hoewel ook rond de eeuwwisseling enkele doodschulden werden geregistreerd – in dat jaar een nieuw elan vond en een behoorlijk aantal nieuwe leden inschreef.¹⁰ Er was echter iets wezenlijks veranderd. Hoewel het gezelschap zich ‘camere van Rhetoricke’ bleef noemen, was van retoricale activiteiten blijkens de rekeningen geen sprake meer. Mariën Theeren was een louter religieus broederschap geworden.¹¹

In de periode van ca. 1556 tot 1590 werd de Gentse bevolking geplaagd door economische en politieke problemen. De economie floreerde nog in de jaren vijftig, maar vanaf de jaren zestig sloeg de conjunctuur om. De recessie zette zich door in de jaren zeventig met een totale malaise in de jaren tachtig van de zestiende eeuw. Rond 1590 bereikte de stad een demografisch dieptepunt, vooral door de massale emigratie. De economische problemen werden immers versterkt door de politieke, religieuze en sociale onrust. Terwijl de dramatisch afgelopen opstand tegen Karel V in 1539 nog vers in het geheugen lag, werd in de tweede helft van de zestiende eeuw het politieke en sociale ongenoegen aangewakkerd door religieuze motieven. In augustus 1566 werd Gent zwaar geteisterd door de Beeldenstorm, van 1577 tot 1584 was de stad het centrum van het revolutionaire, calvinistische verzet tegen het gevestigde gezag.¹²

De geschiedenis van Mariën Theeren kan zeker vanaf de jaren 1570 gelezen worden als de kroniek van een aangekondigde dood. De rekeningen van Mariën Theeren vertonen vanaf dan opvallende lacunes.¹³ Gillis Ghyselins beklagde zich al in 1557 over de lamentabele toestand van de kamer. In dit hoofdstuk wordt nagegaan wat de redenen voor de malaise binnen de vierde Gentse rederijkerskamer waren. Net zoals de Brusselse rederijkerskamers diende Mariën Theeren in de tweede helft van de zestiende eeuw positie te kiezen binnen een ideologisch spanningsveld. Zowel de uitgangspositie als de uitkomst waren echter heel anders.

Een lokale sociabiliteit bepaald door materiële en financiële grenzen

Een eigen ontmoetings- en repetitieruimte had Mariën Theeren niet. De bezittingen werden bewaard in de kapel in de Sint-Jacobskerk of bij de dekens thuis. Zo blijkt uit de inventaris die Gillis Ghyselins in 1557 opstelde dat de koffer met spelattributen in de kerk stond. De ijzeren bus waarmee het jaargeld werd opgehaald, werd volgens een latere nota in het huis van Ghyselins aangetroffen.¹⁴ Repetities of ‘prouven’ werden volgens enkele schaarse aanwijzingen gehouden bij leden thuis.¹⁵ Vergaderingen van de kamer (bijvoorbeeld voor het afhoren van de rekeningen) en feestmaaltijden werden doorgaans in herbergen gehouden, soms ook bij leden thuis.¹⁶ Dat Mariën Theeren in tegenstelling tot vele andere rederijdersgezelschappen niet over een eigen ‘kamer’ beschikte, verengde aanzienlijk de mogelijkheden.¹⁷ Activiteiten dienden beperkt te blijven tot een kleine groep, besloten wedstrijden zoals De Corenbloem in Brussel in 1562 op haar kamer organiseerde waren sowieso uitgesloten.

Ghyselins’ inventaris geeft ook een beeld van de materiële cultuur van een doorsnee rederijkerskamer.¹⁸ De bezittingen van Mariën Theeren kunnen in een

aantal categorieën worden onderverdeeld. De kamer bezat in de eerste plaats een veertigtal liturgische en devotionele voorwerpen gaande van kazuifels, altaarkleden en kandelaars over een wijwatervat, een monstrans, een discantboek, een paternoster in amber tot en met een met zilver beslagen relikwie in een glazen stulp.¹⁹ Uit de rekening naar aanleiding van de restauratie van de kapel na de Beeldenstorm blijkt dat de kamer verantwoordelijk was voor de reparatie van een gechromeerd Onze-Lieve-Vrouwbeeld en twee beelden van profeten. De kamer liet toen ook een nieuw glasraam in de kapel maken.²⁰ Naast liturgische en devotionele voorwerpen bezat Mariën Theeren net zoals de Gentse ambachten gildenkentekens. Naast enkele schildjes en schotels die bij de processie op Sacramentsdag aan de toortsen werden bevestigd ging het om zilveren insignes: een knapenkenteken en elf bloemen.²¹ Zulke insignes werden door de bestuursleden en de knaap bij publieke gelegenheden zoals processies gedragen.²² De emblemen van de bestuursleden verwezen doorgaans naar het wezen van de corporatie: ankertjes bij de Gentse schippers, een zilveren bolletje kaas bij de Gentse kaaskopers...²³ De bloem was natuurlijk het symbool bij uitstek van de retorca.²⁴ In het geval van Mariën Theeren stelden de zilveren bloemen ongetwijfeld lelies voor. De lelie, zinnebeeld van de Maagd Maria, werd immers ook op de mouw van het gildenkleed geborduurd.²⁵ De kamer beschikte ook over enkele voorwerpen met het oog op de administratie van de gilde, zoals een 'conformatiebouck ghebonden in berders', waarmee zonder twijfel het ledenregister wordt bedoeld, en een ijzeren bus met twee sleutels waarmee het jaargeld werd opgehaald. Daarnaast had Mariën Theeren een bescheiden archief met enkele rentebrieven, akten en vonnissen.²⁶

Tot slot bezat Mariën Theeren een aantal voorwerpen die specifiek dienden voor de retorische praktijk. De indeling is echter niet altijd ondubbelzinnig te maken. Zo werd de rode damasten vaandel van de kamer wellicht zowel bij zielenmissen als bij publieke optredens gebruikt.²⁷ Verder behoorden tot de vaste retorische voorwerpen: enkele stukken stof, twee gordijnen, enkele oude kostuums, een oud en een nieuw blazoën, een koffer met de spelteksten, een koffer met enkele spelattributen en twee geelkoperen kettingen en een metalen staaf om een fontein mee te maken. De tinnen kruik met het devies van de kamer kan ook als retoricaal voorwerp worden beschouwd, want het beschenken met wijn van collega-rederijders ('scijnwijnen') behoorde tot de kernactiviteiten van de kamer.²⁸ Zo'n kruik werd ook soms als huwelijksgeschenk aan leden aangeboden.²⁹

De lijst met retorische voorwerpen was betrekkelijk kort, ware het niet dat de stad in 1549 enkele attributen die voor de intrede van Karel V en zijn zoon Filips waren gemaakt onder de rederijderskamers had verloot.³⁰ Deze werden netjes apart in de inventaris vermeld. Het ging om kleurige vlaggen en wimpels met wapenschilden, enkele stukken stof, kostuums en enkele attributen (een heerautstaf, een leeuwenhoofd met klauwen, een bisschopsmijter en twee mutsen met baarden).³¹ Kostuums konden ook worden gehuurd.³² In de jaren voor de Beeldenstorm kocht Mariën Theeren ook nog enkele spelattributen en kostuums aan zoals een harnas, een marot, een duivelshoofd, een beschilderde stok die een slang diende voor te stellen, handschoenen en schoenen voor de personages,

enkele 'Heilige Geesten' en palsters.³³ Af en toe deden leden belangrijke schenkingen: in 1576 bijvoorbeeld beloofde Joris Ghyselins, zoon van het overleden bestuurslid Lieven Ghyselins, naast zijn doodschuld van 240 groten 'alle de librairie die hij Jooris voornoemt binnen zijn huuse heeft'.³⁴

De deken was verantwoordelijk voor het financieel beheer van de kamer.³⁵ Volgens een amendement op de statuten uit 1535 kon hij hoogstens twee jaar aanblijven.³⁶ In de tweede helft van de zestiende eeuw was die twee jaar de regel geworden, in moeilijke periodes zoals het jaar na de Beeldenstorm, de vroege jaren zeventig en ten tijde van de Calvinistische Republiek bleef de deken langer aan. Het rekeningboek geeft aan dat in de praktijk de deken jaarlijks rekenschap aflegde. Bij zijn aftreden werd een globale rekening voor de inkomsten en uitgaven van 'het altaar' opgemaakt. De rekeningen van Mariën Theeren zijn allesbehalve overzichtelijk. Ze werden opgesteld door de dekens zelf – de verschillende handen en het veelvuldig gebruik van het persoonlijk voornaamwoord 'ic' wijzen daarop – die weliswaar naar het voorbeeld van de voorganger maar toch naar eigen goeddunken noteerden. Aangezien in principe de verliezen van de kamer dienden te worden aangezuiverd door de bestuursleden, werd aan creatieve boekhoudkunde gedaan: verliezen werden als uitgaven voor het volgende jaar genoteerd of goedge maakt met inkomsten die niet geïnd waren.³⁷

De inkomsten van de kamer kwamen uit een aantal vaste posten die in de onderzochte jaren echter steeds meer werden aangetast. De belangrijkste bron van inkomsten was de jaarlijkse subsidie van de stad, die 3 pond groten of 720 groten bedroeg. In 1533 hadden de vier Gentse rederijderskamers (De Fonteine, Sint-Barbara, Sint-Agnete en Mariën Theeren) elk zo'n toelage kunnen verwerven, op voorwaarde dat ze de stad van dienst zouden zijn bij intredes, vieringen en rederijderswedstrijden en de Sacramentsprocessie zouden opluisteren met tableaux vivants.³⁸ Deze subsidie was van levensbelang voor Mariën Theeren. In 1556-1557 bedroeg ze 34,4% van de globale inkomsten, maar het relatieve aandeel nam gestaag toe tot 62,8% in 1565-1566, hoewel door de inflatie de reële waarde afnam. Na de Beeldenstorm was het echter uit met stedelijke subsidies, met uitzondering van de jaren 1580-1584. De Heilige-Geestmeesters van de Sint-Jacobskerk bleven wel een kleine toelage van 18 groten voor een gezongen mis uitbetalen.

Na de stedelijke subsidie volgden de jaarlijkse renten als voornaamste inkomstenpost. Naast de renten die Marcus van Vaernewijck en Gillis Ghyselins rond 1557 geschonken hadden, bezat de kamer nog een drietal rentetitels op onroerende goederen in Gent.³⁹ Samen leverde dat jaarlijks in principe 366 groten op, maar de renten werden niet altijd volledig geïnd. In 1573-1575 ontving de kamer 696 groten voor de aflossing van de rente van 30 groten van Gillis Ghyselins.⁴⁰ Een deel van de inkomsten, specifiek bedoeld voor het onderhouden van het altaar, kwam in principe van de bestuursleden zelf. Volgens het amendement uit 1537 dienden de deken en de twaalf proviseerders bij hun aftreden – hier wordt bedoeld: na een jaar – elk 12 groten voor het onderhoud van het altaar bij te dragen.⁴¹ Daarnaast werd ook een jaarlijkse bijdrage van 12 groten voor het dragen van de elf zilveren bloemen gevraagd. Samen leverde dat maximaal 288 groten op. In sommige jaren (1562-1566) werd dit bedrag echter zonder

verpinken bij de uitgaven geboekt, zodat de bestuursleden gespaard bleven en in feite Mariën Theeren als rederijderskamer geld schonk aan Mariën Theeren als broederschap. Vanaf 1569-1570 was van bijdragen door de bestuursleden helemaal geen sprake meer.

De gewone leden dienden volgens de statuten van 1478 een intredegeld van 1 groot, een jaargeld van 1 groot en een doodschuld van minstens 12 groten te betalen.⁴² In de tweede helft van de zestiende eeuw werden enkel de doodschulden min of meer consequent geïnd. Die doodschuld bedroeg voor de leden ingeschreven in het ledenregister tussen ca. 1549 en 1563 gemiddeld 75 groten (het laagst vastgelegde bedrag was 24 groten, het hoogste 240 groten). Wellicht werden niet alle doodschulden geïnd, dat hing een beetje af van de ijver van de in dienst zijnde deken. Zo slaagde Gillis Ghyselins erin om in twee jaar tijd (1556-1558) 1056 groten aan doodschulden te innen, wat door geen enkele andere deken werd geëvenaard. Het afdwingen van doodschulden ging ook soms gepaard met processen.⁴³ Jaargelden werden niet meer geïnd. Gillis Ghyselins slaagde er in 1557-1558 eenmalig in 40 groten op te halen,⁴⁴ maar daarna raakte zelfs de bus waarmee het jaargeld werd opgehaald zoek.⁴⁵

Een laatste vaste inkomstenpost waren de appoorten, de gelden die opgehaald werden tijdens de diensten in de Sint-Jacobskerk op de Onze-Lieve-Vrouwdagen en soms ook op Goede Vrijdag. De opbrengsten voor een jaar schommelden rond de 100 groten, met een dieptepunt van 21 groten in 1566-1567, toen de traditionele devotie door toedoen van het calvinisme en de Beeldenstorm tot een echt dieptepunt was gezakt.⁴⁶ In de schaarse rekeningen voor de jaren tachtig van de zestiende eeuw is eveneens geen sprake meer van appoorten.

De uitgaven van de kamer vertoonden eveneens een min of meer vast patroon. Op de eerste plaats kwamen natuurlijk de uitgaven voor de devotionele en retorische praktijk. Daarnaast waren er kleinere uitgaven voor de administratie en voor de 'hooftmaecsterigghe' die kleine herstellingen uitvoerde. Tot en met 1568 werd een 'pensioen' van 24 groten uitbetaald aan de 'heere van der ghulden' of 'eredienare', een erefunctie dus.⁴⁷ Het ging opeenvolgend om Andries vander Beke (1556-1561), Pieter de Ruddere (1561-1562) en Jacob van Durme (1564-1568).⁴⁸ Andries vander Beke en Pieter de Ruddere waren militaire officieren van de stad.⁴⁹ Vanaf 1573 ontving ook de knaap vergoedingen voor zijn diensten.

De buitengewone uitgaven werden soms in de jaarlijkse rekening, maar meestal in de tweejaarlijkse rekening 'voor het altaar' geboekt. Het ging om restauratiewerkzaamheden aan het altaar, zoals na de Beeldenstorm en na de Calvinistische Republiek, de aankoop of restauratie van zilveren objecten en de kosten van processen of van de registratie van akten door de Gentse schepenen. De gewone devotionele uitgaven betroffen de – al dan niet gezongen – missen op de Onze-Lieve-Vrouwdagen, de zielenmissen, de betaling van de kapelaan voor zijn dienst en de koster voor brood en wijn, de aankoop van was en kaarsen en de uitgaven voor het onderhoud van de kapel (wassen van de lijnwaden, schuren van de kandelaars, versieren van het altaar met bloemen).

Tot de retorische uitgaven kan men zowel het verteer op feestmaaltijden, de kosten voor de deelname aan processies en de giften en trakaties aan leden ter ere van hun bruiloft, aan bevriende kamers en aan instellingen zoals de Gentse

predikheren rekenen, als de uitgaven voor de literaire praktijk in enge zin. De factor kreeg tot en met 1565 een vaste jaarvergoeding van 120 groten, wat het equivalent was van zo'n zes à zevenenhalf daglonen van een geschoold metseelaar.⁵⁰ In 1566 kreeg de nieuwe factor 108 groten voor negen maanden, wat overeenkomt met 144 groten voor een jaar. Het daaropvolgende jaar werd hij niet betaald, in 1567-1568 kreeg hij 70 groten, in 1568-1569 nog maar 40 groten. Daarna is van een factor geen sprake meer. De factor werd vergoed voor zijn activiteiten als intellectuele en materiële auteur. Van 1556 tot 1560 werd daarnaast mr. Simon Fiers, misschien een schoolmeester, volgens prestatie vergoed voor het rolleren van de stukken en het kalligraferen van banderolles.

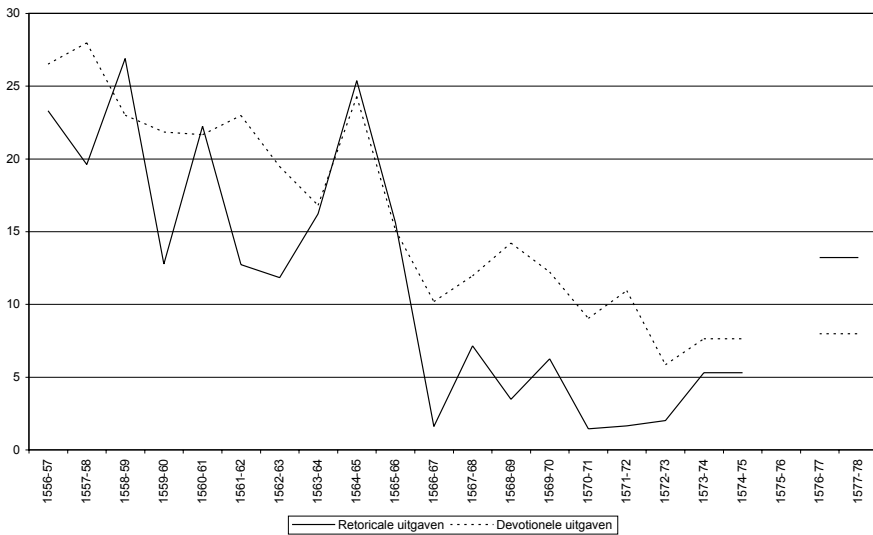
Mariën Theeren nam jaarlijks met toortsen deel aan de Sacramentsprocessie en diende in principe om de vier jaar een tableau vivant te vertonen.⁵¹ Ook nam de kamer regelmatig deel aan de ommegang te Sint-Kruis-Winkel op de avond voor Sacramentsdag, waar een kruis werd rondgedragen en het Heilige Sacrament getoond werd, maar waar ook uitbundige 'duivels' en danseressen te zien waren.⁵² Mariën Theeren was betrokken bij de opvoeringen – zo maakte de schilder Andries van Male 'helich geesten' voor de ommegang⁵³ – en gaf in deze context ook geld uit voor verteer en traktaties.

De literaire praktijk van Mariën Theeren werd beheerst door het sociabiliteitsprincipe: eten, drinken en gezellig samenzijn stonden voorop. Opvoeringen vonden plaats in de context van de reeds genoemde processies, wat telkens met traktaties gepaard ging, van bruiloften en van de patroonsfeesten van de vier Gentse rederijderskamers. Reeds in het begin van de zestiende eeuw was het de gewoonte dat de bestuursleden van de Gentse rederijderskamers elkanders patroonsfeesten bijwoonden.⁵⁴ Men offerde in habijt in de patroonsmis en trok daarna in optocht naar de plaats waar de gevierde kamer haar 'tanneel' hield voor een maaltijd en opvoeringen.⁵⁵ Mariën Theeren boekte tot 1566 jaarlijks uitgaven voor loven, 'prouven' en 'presenten' op de vier patroonsfeesten. De term 'prouve' werd door de leden van Mariën Theeren zowel voor repetities als voor de uiteindelijke toneelopvoeringen gebruikt.⁵⁶ Met 'presenten' bedoelde men wellicht tafelspelen of presentspelen, die tijdens de maaltijd werden opgevoerd en gepaard gingen met het aanbieden van geschenken die de zin van het spel verduidelijkten.⁵⁷

De banden tussen de vier Gentse rederijderskamers waren nauw. Ze dienden vaak samen rekwesten in of verwezen naar elkanders privileges en voerden gezamenlijk processen tegen hun gemeenschappelijke corporatieve vijand: De Balsemblomme.⁵⁸ Vele leden waren lid van verschillende kamers, wat in 1548 tot een gezamenlijk reglement leidde dat aan deze praktijk een einde wilde maken, omdat dat voor moeilijkheden bij bestuursverkiezingen zorgde.⁵⁹ De Fontaine had door haar anciënniteit en privileges een streepje voor. Als enige van de vier werd de kamer door een prins en niet door een deken geleid. Deze prins werd door de andere kamers als een soort overste beschouwd.⁶⁰ Tegelijkertijd werd de broederlijkheid benadrukt door de praktijk van de patroonsfeesten en door gemeenschappelijke kosten evenredig te verdelen.⁶¹ In de tweede helft van de zestiende eeuw klampten de Gentse rederijderskamers zich meer en meer vast aan deze lokale sociabiliteit. In 1551 trokken de vier Gentse kamers nog naar

een wedstrijd in Aalst, maar daarna is behalve voor Sint-Barbara, geen enkele deelname aan een wedstrijd buiten de stad meer bekend.⁶² Uitnodigingen waren er nochtans genoeg, vooral rond 1560, toen de retorische wedstrijdcultuur een ongekend hoogtepunt beleefde. De rekeningen van Mariën Theeren spreken van een bode uit Hondschote in 1558, uit Ronse en Wervik in 1558-1559, uit Kortrijk in 1560, uit Poperinge in 1561, uit Mechelen en Oudenburg in 1562 en uit Brussel in 1565. Bij deze bezoeken respecteerden de Gentse rederijderskamers netjes de retorische erecode: het blazoen werd uitgehangen en de boden werden vriendelijk getraakteerd, al dan niet door de vier kamers samen. Verder engageerden de Gentse kamers zich echter niet.⁶³

Door het relatief vaste stramien van de retorische praktijk kenden ook de uitgaven in principe een min of meer regelmatig verloop, ware het niet dat in 1566 het hele systeem in elkaar stortte. In grafiek 3 worden de uitgaven voor de devotieele en retorische praktijk tussen 1556 en 1578 in reële waarden (halsters gerst) uitgedrukt.⁶⁴ Voor de jaren 1573-1575 en 1576-1578 werd het gemiddelde genomen, aangezien slechts tweejaarlijkse rekeningen voorhanden waren. De rekeningen uit de jaren tachtig werden niet verwerkt, aangezien die erg onvolledig zijn. Er werd trouwens in die periode nauwelijks iets uitgegeven.

Grafiek 3: De uitgaven van Mariën Theeren in de periode 1556-1578 (uitgedrukt in halsters gerst)

De grafiek toont duidelijk de breuk die de Beeldenstorm veroorzaakte. Het wegvallen van de stedelijke subsidies na 1566 verklaart de drastische besnoeiingen in de uitgaven, maar de terugval was minder dramatisch voor de devotieele dan voor de retorische uitgaven. Als we kijken naar de aard van de retorische uitgaven na 1566, dan blijkt het om deelname aan processies, verteer en de – afnemende – vergoedingen voor de factor te gaan. Van toneel is geen sprake meer. Daar

kwam in 1576-1578 enige verandering in. De retoricaire uitgaven overtreffen dan ruimschoots de devotionele. De toename is vooral te wijten aan de vele uitgaven voor verteer en sociale activiteiten, maar voor het eerst is ook weer sprake van een 'spel datter ghespeelt wiert... voor 't stadthuus'.⁶⁵ Daarmee wordt de toog bedoeld die de vier Gentse rederijkerskamers bij de intrede van Willem van Oranje op 29 december 1577 vertoonden.⁶⁶

Het engagement van een kleine groep

De structuur van Mariën Theeren verschilde sterk van die van de Brusselse rederijkerskamers, een onderscheid dat trouwens meer algemeen tussen de Vlaamse en Brabantse rederijkerskamers kan worden gemaakt. Terwijl de Brusselse rederijkerskamers door de nadruk op de gezworen leden het model van de schuttersgilden kopieerden,⁶⁷ spiegelde Mariën Theeren zich aan het lossere model van de religieuze broederschappen. Van een eedaflegging door nieuwe leden is in de statuten van deze kamer en van de andere drie Gentse kamers nooit sprake.⁶⁸ De belangrijkste daad bij het toetreden tot een rederijkerskamer was het vastleggen van een doodschuld. Er bestond dan ook geen formeel onderscheid tussen beëdigde en onbeëdigde leden, laat staan tussen geprivilegieerde en niet-geprivilegieerde leden. De leden van de Gentse rederijkerskamers genoten geen vrijstelling van dienst in de schuttersgilden, er werd alleen gestipuleerd dat ze het jaar dat ze een bestuursfunctie uitoefenden vrijgesteld waren van dienst in andere gilden, behalve dan de schuttersgilden.⁶⁹ Ook het formele onderscheid tussen de beëdigde leden die literatuur consumeerden en de onbeëdigde personagien die toneel produceerden, lijkt in Mariën Theeren niet te hebben bestaan. Eén lid liet zich in de tweede helft van de zestiende eeuw uitdrukkelijk als 'vertoogher' optekenen in het ledenboek.⁷⁰ Voor het overige geven de bronnen geen informatie over wie in de praktijk de spelen opvoerde.⁷¹ Een ander verschil met de Brusselse rederijkerskamers was dat van Mariën Theeren ook vrouwen lid konden worden. Van alle leden die tussen ca. 1549 en ca. 1594 toetraden tot de kamer, was 10,7% vrouw. Dat cijfer lag dus nog iets hoger dan de 9,1% in de periode 1478-1484. Deze vrouwen konden beperkt participeren in de sociabiliteit van de kamer. Op Sacramentsdag werd een 'vrauwenmaeltijd' gehouden, waar men wellicht mee bedoelde dat op deze feestmaeltijd ook de vrouwelijke leden en de echtgenotes van de broeders werden uitgenodigd.⁷²

In de Gentse rederijkerskamers hadden de leden erg weinig verplichtingen. De deelname aan patroonsfeesten, misvieringen, schaapshoofden – dat was de Gentse benaming voor kolven – en dergelijke gebeurde op vrijwillige basis.⁷³ Het ware engagement lag bij de bestuursleden. Zij waren wel verplicht op te komen dagen bij zulke gelegenheden, een gildenhabijt te laten maken en af en toe financieel bij te dragen.⁷⁴ In principe kon elk mannelijk lid tot deken of proviseerder gekozen worden, zonder dat hij dat kon weigeren. In de praktijk schreven sommige leden zich in als 'beminders', wat betekende dat men vrijstelling van dienst vroeg, meestal in ruil voor een hogere doodschuld.⁷⁵ Van alle mannelijke leden die lid werden van Mariën Theeren tussen ca. 1549 en ca. 1594 liet 5,1% zich als 'beminder' optekenen of vroeg vrijstelling van dienst voor meerdere jaren.

Het bestuur van Mariën Theeren was tamelijk uitgebreid: naast de deken waren er twaalf proviseerders.⁷⁶ Deze formule was ook gangbaar in de Gentse religieuze broederschappen. Ze refereerde aan het voorbeeld van Christus en de apostelen, maar ook aan het politieke model van de Gentse schepenbanken.⁷⁷ De proviseerders waren telkens een jaar in functie, de deken in de praktijk minstens twee jaar. Samen waren ze verantwoordelijk voor het bestuur en het financieel beheer van de kamer en dienden ze de rederijderskamer naar de buitenwereld toe als corpus te vertegenwoordigen.⁷⁸ Daarnaast was er nog een knaap, die voor een langere periode werd aangesteld. De belangrijkste taak van de knaap was het manen van leden om op bijeenkomsten te verschijnen. Als hij dat wenste kon hij net als de bestuursleden en op kosten van de kamer een gildenhabit laten maken.⁷⁹ In Mariën Theeren was in de periode 1556-1565 Lieven vander Vennen knaap, in de periode 1565-1575 Lieven Leeman en vanaf 1577 Vincent vanden Dale. Lieven vander Vennen combineerde zijn taken als knaap met het factorschap, in 1556-1557 samen met Marcus van Vaernewijck. In 1565-1566 werd hij als factor vervangen door Jan de Hane die tot in 1569 vergoedingen ontving. De functie van factor was niet duidelijk omschreven in de Gentse statuten, maar uit de rekeningen van Mariën Theeren blijkt dat hij zowel stukken componeerde als in het net rolleerde.⁸⁰

In principe gold er voor bestuursleden een vrijgestelde periode van vier jaar,⁸¹ maar die werd zeker na 1566 niet meer gerespecteerd, wat erop wijst dat het steeds moeilijker werd mensen bereid te vinden bestuursfuncties op zich te nemen. Ook voordien werden echter processen gevoerd tegen weerspannige leden die weigerden te 'dienen' in de kamer.⁸² De bestuursleden werden in vergelijking met de Brusselse kamers dan ook gekozen uit een relatief kleine groep. Ongeveer een kwart van de mannelijke leden in Mariën Theeren uit de tweede helft van de zestiende eeuw nam één of meer bestuursfuncties op zich.⁸³ Gemiddeld ging het voor de periode 1556-1590 om 2,8 functies van een jaar. De mannen die het tot deken brachten toonden nog een veel groter engagement, zij namen gemiddeld 6,5 functies van een jaar op zich. Dit is echter een onderschatting, omdat men kan aannemen dat verschillende personen ook voor 1556 en na 1590 functies op zich namen.⁸⁴

In Mariën Theeren werd alles draaiende gehouden door een relatief beperkte groep bestuursleden. Die groep identificeerde zich echter meer met de bestuursleden van de andere drie Gentse rederijderskamers, waar ze zo'n intense contacten mee onderhield, dan met de brede groep 'rederijders' in Mariën Theeren, die nauwelijks participeerde.⁸⁵ Zo hebben vele zestiende-eeuwse reglementen betrekking op de onderlinge verhouding tussen de kamers, terwijl over de gewone leden haast nooit wordt gerept. De bestuursleden van de Gentse kamers frequenteerden elkaar in de context van processies, misvieringen, feestmaaltijden en besloten vertoningen. Daardoor ontstond in Gent een lokale rederijderscultuur die sterk verschilde van de Brusselse.

Het socioprofessionele profiel van de Gentse rederijders

De bronnen van Mariën Theeren geven voor de periode 1556-1590 nauwelijks

informatie over de professionele status van de bestuursleden. Slechts sporadisch wordt een beroep opgegeven, met name om homoniemen te onderscheiden. Telkens gaat het om beroepen uit de ambachtelijke sfeer, wat niet kan verwonderden aangezien in 1478-1484 92% van de mannelijke leken van wie een beroep bekend was, lid was van een ambacht. Daarom is de lijst met bestuursleden van Mariën Theeren uit 1556-1590 vergeleken met een databestand van zestiende-eeuwse Gentse ambachtsmeesters en andere beroepsbeoefenaars.⁸⁶ Uiteraard speelde opnieuw het probleem van de homoniemen, maar door combinatie van de gegevens kon voor 51 van de honderd bestuursleden met vrij grote zekerheid een identificatie worden gemaakt. Van hen waren 46 ambachtsmeesters, de andere vijf oefenden een niet-ambachtelijk georganiseerd beroep uit in de transportsector (één onvrije schipper, één turfdrager en één wagenaar) en in de textielsector (twee tiereteinwevers). Negen van de 46 ambachtsmeesters (19,6%) oefenden twee verwante ambachten uit. In de periode na 1540 was dit een gangbare praktijk, vooral als het lidmaatschap van het tweede ambacht geen extra scholing vereiste. Veel voorkomend was bijvoorbeeld de combinatie kleermaker-oudkleerkoper of timmerman-houtbreker.⁸⁷

Tabel 5: Ambachtsmeesters in Mariën Theeren, 1556-1590

Sector	Mariën Theeren (1556-1590)	TOT	%	% MT 1478-84	% Gent 1570-84
Levens- middelen	Eén bakker, één viskoper-vleeshouwer, één olieslager(-kaarsengieter)	3	5,6	13,6	18,2
Textiel	Eén droogscheerder, twee droogscheerders(-oudkleerkopers), twee garentwijnders, één tapijtwever, één volder, twee wolwevers	9	16,7	19,7	13,6
Leder en pels	Eén gareelmaker, twee grauwwerkers, twee huidenvetters, één lammerwerker(-oudkleerkoper), één oudschoenmaker, één riemmaker, drie zwartleertouwers	11	20,4	19,7	11,4
Detailhandel	Eén oudkleerkoper, twee oudkleerkopers(-droogscheerders), één oudkleerkoper(-lammerwerker), twee oudkleerkopers(-kleermakers)	6	11,1	12,1	11,4
Hout	Eén houtbreker(-timmerman), één houtdraaiër, twee houtzagers, één kuiper, één kuiper(-wijnmeter), één wagenmaker	7	13,0	6,1	11,4
Kleding	Twee kleermakers, twee kleermakers(-oudkleerkopers), één kousenmaker	5	9,3	4,5	9,7
Bouw	Eén metselaar, twee ticheldekkers, één timmerman(-houtbreker)	4	7,4	3,0	5,7
Metaal	Drie smeden	3	5,6	4,5	5,1
Transport	Eén schipper	1	1,9	0	5,1

Sector	Mariën Theeren (1556-1590)	TOT	%	% MT 1478-84	% Gent 1570-84
Huishoudelijke producten	Eén kaarsengieter(-olieslager)	1	1,9	1,5	2,8
Kunst	Twee schilders	2	3,7	7,6	2,4
Diensten	Eén korenmeter, één wijnmeter (-kuijer)	2	3,7	1,5	2,2
Gezondheid		0	0	6,1	1,1
TOTAAL		54	100,3	99,9	100,1

In tabel 5 worden de ambachtsmeesters uit Mariën Theeren volgens de verschillende economische sectoren ingedeeld. De ambachtsmeesters met een dubbel ambacht kunnen in twee categorieën voorkomen. In de voorlaatste kolom worden de percentages voor de leden van Mariën Theeren in de periode 1478-1484 gegeven, in de meest rechtse kolom wordt aangegeven hoeveel procent van het totale aantal Gentse ambachtsmeesters in de periode 1570-1584 in deze sectoren actief was.

De bestuursleden van Mariën Theeren uit de periode 1556-1590 waren vertegenwoordigd in alle ambachtelijke sectoren, behalve de gezondheidssector. In vergelijking met de periode 1478-1484 zijn er ook enkele verschuivingen tussen de sectoren merkbaar. Zo daalt het belang van de levensmiddelensector, die sterk ondervertegenwoordigd is, en van de kunstsector, die echter nog steeds lichtjes oververtegenwoordigd is. Het belang van de sectoren hout, bouw, transport en diensten neemt aanzienlijk toe. Wat echter opvalt, is dat opnieuw meer dan de helft tot de sectoren textiel, detailhandel, leder en pels en kleding kan worden gerekend (57,5% tegenover 56% in 1478-1484), dat is beduidend meer dan voor de hele groep van Gentse ambachtsmeesters in de periode 1570-1584 (46,1%). Vooral de sector leder en pels is sterk oververtegenwoordigd. Oudkleerkoper is echter het meest geregistreerde ambacht: zes van de 46 ambachtsmeesters (13%) oefenden het uit, onder wie de dekens Gillis Ghyselins (die ook kleermaker was) en Thomas de Vos (die in 1579-1580 deken was van het oudkleerkopersambacht). Die trend werd trouwens in de zeventiende eeuw doorgezet, want van de 39 nieuwe – mannelijke – leden uit de periode 1612-1618 waren er elf (28,2%) oudkleerkoper.⁸⁸ Oudkleerkopers verkochten tweedehands kledij en andere tweedehandsspullen en soms ook nieuwe kleren tegen lage prijzen. Net als meerseniers hadden ze een marktgerichte open mentaliteit.⁸⁹ In tegenstelling tot de periode 1478-1484 werden er echter geen meerseniers meer onder de bestuursleden geteld. De vraag kan gesteld worden of de licht veranderde professionele situatie in Mariën Theeren een indicatie is voor de dalende welstand van de bestuursleden. Meerseniers waren doorgaans welgesteld, oudkleerkopers hadden meestal een middelmatig vermogen. Bovendien behoorden slechts drie van de 46 ambachtsmeesters in Mariën Theeren tot een ambacht waarvan de meesters doorgaans welgesteld waren.⁹⁰ De beperktere middelen van de bestuursleden kunnen een verklaring bieden voor de moeilijke financiële toestand in de tweede helft van de zestiende eeuw, of beter gezegd, voor het onvermogen van het bestuur om de situatie op te klaren.

De meeste bestuursleden van Mariën Theeren waren ambachtsmeesters, maar de vraag is wat hun precieze status binnen het eigen ambacht was. Van de 51 geïdentificeerde leden was 60,8% één of meerdere malen gezworene of deken van het eigen ambacht of beroepsgilde. Directe indicaties over de sociale status geeft dit niet, want de Gentse ambachtsbesturen waren in de zestiende eeuw weliswaar niet bijzonder democratisch, maar ook niet bijzonder oligarchisch.⁹¹ De sterke participatie in de ambachtsbesturen geeft in elk geval aan dat de bestuursleden van Mariën Theeren ook op andere niveaus actief waren in de Gentse samenleving. Meestal alterneerden de mandaten in de rederijderskamers en het eigen ambacht. Doordat we geen gegevens hebben over de bestuursfuncties in Mariën Theeren vóór 1556, kunnen we niet precies nagaan wat in de regel voorafging: een mandaat in het ambacht of een mandaat in de rederijderskamer. Toch blijkt uit onze gegevens dat een kleine meerderheid – het reële getal moet noodgedwongen hoger liggen – eerst een functie uitoefende in Mariën Theeren en pas daarna in het eigen ambacht. Dat kan erop wijzen dat bestuursfuncties in een rederijderskamer beschouwd werden als een middel om zich te trainen in het besturen en om sociaal kapitaal te verwerven met het oog op een verdere carrière in de corporatieve wereld.

De bestuursleden van Mariën Theeren oefenden gemiddeld 2,3 mandaten in een ambacht uit, wat een vrij hoog cijfer is aangezien de totale groep bestuursleden in de Gentse ambachten tussen 1540 en 1600 gemiddeld 1,8 mandaten uitoefende.⁹² Het overgrote deel oefende de functie van gezworene uit. Dat ligt voor de hand, aangezien tussen 1540 en 1577 en vanaf 1585 het ambt van deken was afgeschaft.⁹³ In plaats van de 53 dekens had Karel V in 1540 een systeem van 21 oversten ingevoerd, die elk de leiding hadden over een aantal ambachten. Die oversten waren buitenstaanders die uit het oude patriciaat en de groep nieuwe rijken werden gerekruteerd.⁹⁴ Slechts één lid van Mariën Theeren kon met zekerheid als overste geïdentificeerd worden. Het gaat om Marcus van Vaernewijck, die overste was van een aantal neringen uit de houtsector. 7,8% van de geïdentificeerde bestuursleden van Mariën Theeren was gedurende kortere of langere periode knaap of huismeester van het eigen ambacht.⁹⁵ Zo waren vader en zoon Melchior en Olivier van Westergthem jarenlang knaap van het huidenvettersambacht.

De bestuursleden van Mariën Theeren waren op het bestuurlijke vlak actief in de Gentse ambachtswereld, maar een doorstroming naar de schepenbanken was er nauwelijks. Van de honderd actieve leden uit de periode 1556-1590 oefenden slechts één à drie een schepenmandaat uit. Alleen in het geval van Marcus van Vaernewijck is de identificatie zeker, zijn schepenmandaten in 1564 en 1568 sloten immers aan bij zijn functie als overste van enkele neringen. Nu hadden volgens de traditionele visie de ambachten na 1540, met uitzondering van de periode van de Calvinistische Republiek, geen toegang meer tot de Gentse schepenbanken. Johan Dambruyne toonde echter aan dat tussen 1540-1577 nog steeds 28% van de mandaten van schepen en stadsontvanger werd waargenomen door ambachtsmeesters. Tijdens de Calvinistische Republiek steeg het percentage tot 55%, in de periode 1584-1600 lag het op 18%.⁹⁶ De bestuursleden van Mariën Theeren behoorden dus niet tot de politieke elite van de stad, noch tijdens de

periodes dat het stadspatriciaat de bovenhand had (1540-1577 en 1584-1600), noch tijdens de revolutionaire periode toen de ambachten even hun dominantie konden herstellen (1577-1584). Hun rol in de eigen ambachten en in de rederijderskamer zelf, wijst erop dat ze veeleer tot het maatschappelijke middenveld moeten worden gerekend. Op deze manier waren ze indirect betrokken bij de stedelijke politiek en droegen ze – onder normale omstandigheden – bij tot het handhaven van de stedelijke stabiliteit.⁹⁷

Tabel 6: Professionele status van de leden van Mariën Theeren, 1556-1590

Sector	Totaal MT	%	% CB
Ambachtelijke beroepen	43	75,4	43,8
Kunstnijverheid	2	3,5	13,5
Intellectuele beroepen	0	0	4,5
Handel en transport	12	21,0	36,0
Overheid en administratie	0	0	0
Militairen	0	0	0
Overige	0	0	2,2
TOTAAL	57	99,9	100

Een vergelijking met de situatie van de Brusselse Corenbloem in 1548-1585 is eveneens verhelderend. In de meest rechtse kolom worden de resultaten voor de Brusselse rederijderskamer De Corenbloem weergegeven. Opvallend is het veel grotere aandeel in Mariën Theeren van de ambachtelijke beroepen in enge zin, het veel lagere aandeel van de kunstnijverheid, het ontbreken van de intellectuele beroepen en het lagere aandeel van handel en transport. Wat de categorie handel betreft kan worden opgemerkt dat het enkel oudkleerkopers betreft, die weliswaar ook in de regio rond Gent verkochten, maar een kleinere actieradius hadden dan de mobiele en op Antwerpen georiënteerde kooplieden uit De Corenbloem.⁹⁸ Het ontbreken van intellectuele beroepen in Mariën Theeren moet enigszins genuanceerd worden. We merkten reeds op dat mr. Simon Fiers, die tussen 1556 en 1560 geregeld toneelteksten rolleerde, wellicht een schoolmeester was.⁹⁹ Ook mr. Jan Onghena, die niet tot de bestuursleden behoorde, was korte tijd schoolmeester geweest (zie verder).

Mariën Theeren was veel minder dan De Corenbloem een kamer van kunstenaars en producenten of handelaars van luxeproducten, zoveel is duidelijk. Dat hangt natuurlijk samen met de verschillende economische structuren van Gent en Brussel. Het zestiende-eeuwse Gent profileerde zich als een centrum voor de internationale exportnijverheid gericht op textielproducten (tijk-, linnen- en twijnnijverheid, lichte draperie), voor de transithandel (textiel en graan) en als regionaal verzorgingscentrum.¹⁰⁰ De bestuursleden van Mariën Theeren waren vooral in laatstgenoemde categorie actief.

De vraag is welke impact de verschillende socioprofessionele samenstellingen had op de collectieve identiteit van beide kamers. We kunnen stellen dat Mariën Theeren beschikte over minder economisch, sociaal en cultureel kapitaal.¹⁰¹ De inkomsten van Mariën Theeren waren vaak niet voldoende om de minimale uitgaven te dekken, laat staan dat de kamer over middelen beschikte om grote wedstrijden te organiseren. Ook waren er geen kapitaalkrachtige prinses zoals de Brusselaars Adriaan van Coninxloo en François Schavaert, die bereid waren wedstrijden te financieren. Tegelijkertijd beschikte Mariën Theeren over minder sociaal kapitaal. De leden van De Corenbloem gebruikten hun socioprofessionele netwerken, die reikten tot in Antwerpen en het tapijtweefgebied rond Oudenaarde, om regionale netwerken uit te bouwen. Het retoricaal netwerk van Mariën Theeren was daarentegen volledig lokaal, de impulsen van buitenaf werden genegeerd. Wellicht speelde het trauma van de wedstrijd in 1539 een rol in deze naar binnen gekeerde houding. De Brusselse rederijderskamers daarentegen die in 1559 eveneens geconfronteerd werden met negatieve reacties vanwege de overheid, lieten zich daardoor niet afremmen. Hun sociaal kapitaal binnen de eigen stad was dan ook groter: een groter percentage van hun leden zetelde in de magistraat en vond dus nauwere aansluiting bij de politieke elite. Ten slotte beschikte Mariën Theeren over minder cultureel kapitaal. De bestuursleden waren net zoals in De Corenbloem geschoolde ambachtslieden. Als dat nodig was, konden ze probleemloos bijdragen aan de technische kant van de rederijdersactiviteiten door bijvoorbeeld podia te bouwen en kostuums te maken. Ze waren ook geletterd, maar ze hadden niet dezelfde iconologische en bijgevolg religieuze en mythologische vorming genoten als de kunstenaars en tapijssiers in De Corenbloem.

Marcus van Vaernewijck (1518-1569), het enige bestuurslid uit Mariën Theeren die naam maakte als literator, beantwoordde echter niet aan het geschetste profiel. Hij beschikte in de eerste plaats over een groter cultureel kapitaal. Als schilder toonde hij een opmerkelijke kunsthistorische interesse voor meesterwerken als *Het Lam Gods* van de gebroeders Van Eyck. Als literator gaf hij blijk van een grote belezenheid en een goede kennis van de Klassieke Oudheid en de bijbel, hoewel hij zelf beweerde slechts een maand school te hebben gelopen.¹⁰² Van Vaernewijck had als overste van enkele neringen en als schepen ook duidelijk een hoger sociaal profiel dan zijn collega-rederijders. Waarom hij zich dan toch voor Mariën Theeren engageerde is niet zo gemakkelijk te beantwoorden. De oprechte belangstelling voor de rederijderskunst en zijn binding met de Sint-Jacobsparochie – hij woonde er en was er lid van de kerkfabriek¹⁰³ – lijken de meest plausibele verklaringen. Ook de reden waarom Marcus van Vaernewijck zich vanaf 1558 distantieerde van zijn kamer is niet bekend. Misschien viel de praktijk gewoon tegen. Of misschien voelde de katholieke Van Vaernewijck zich niet langer thuis in een retoricaal milieu waar religieuze waarheden steeds meer gingen wankelen.

Het religieuze profiel van de Gentse rederijders (ca. 1539-1577)

De toneel- en refreinwedstrijd in 1539 had omwille van de politieke context en

het schandaal dat vooral de gedrukte wedstrijdbundels hadden veroorzaakt, de verhouding tussen de centrale overheid en de rederijderskamers voorgoed aangetast. Er zijn echter geen aanwijzingen dat in de daaropvolgende jaren de Gentse rederijderskamers rechtstreeks werden gevisieerd.¹⁰⁴ In 1542 en 1546 vaardigde de Gentse overheid wel verboden uit tegen alle vormen van rederijdersproducten (spelen, refreinen, liedjes, balladen, loven, presentspelen, tableaux vivants en blaoenen) die de waardigheid van wereldlijke en geestelijke personen aantastten, of 'suspecte' stof behandelden. Alles diende eerst door de magistraat te worden gevisiteerd.¹⁰⁵ Hoewel echte problemen voorlopig uitbleven, werd in Gent de associatie tussen retorica en Reformatie altijd snel gemaakt. Zo beweerde een Gentse vrouw tijdens haar ondervraging ca. 1552 dat ze voor de nieuwe leer gekozen had 'ter occasie dat haren man was van de rhetoricquen, handelende mits dien de scripture'.¹⁰⁶

De eerste echte aanwijzingen van een gistende heterodoxie in de Gentse rederijderskamers dateren uit 1561, op een moment dat zich in Gent reeds een relatief belangrijke gereformeerde kern had gevormd.¹⁰⁷ Op 21 juli 1561 stelde inquisiteur Pieter Titelmans een onderzoek in naar de activiteiten van Jan Onghena.¹⁰⁸ Meester Jan Onghena was volgens de karakterschets die Marcus van Vaerne-wijck enkele jaren later in de *Beroerlicke Tijden* optekende korte tijd schoolmeester geweest, maar had zich daarna op de rederijderskunst gestort.¹⁰⁹ Tussen ca. 1549 en 1563 was Jan Onghena lid geworden van Mariën Theeren, maar van een actief rederijderschap in de kamer zijn er voor de periode na 1556 geen sporen.¹¹⁰ Toch wijzen de schaarse gegevens over het onderzoek in 1561 in de richting van de kamer. Naast Onghena werden onder anderen Jan Moeraert en Lieven vander Vennen in het onderzoek betrokken. Jan Moeraert was proviseerder van Mariën Theeren in 1562-1563, Lieven vander Vennen was knaap en factor van de kamer van 1556 (of vroeger) tot 1566. Het hele onderzoek eindigde met een waarschuwing aan het adres van Onghena.¹¹¹

De beroering in het Gentse rederijdersmilieu oversteeg de zaak-Onghena. Op 17 augustus 1561 had de vorstelijke rederijderskamer De Balsemblomme een grote refreinwedstrijd gepland. De kamer had wedstrijdkaarten gedrukt en uitgezonden naar steden in Brabant, Holland, Zeeland en Vlaanderen en ook in enkele steden laten uithangen.¹¹² Vreemd genoeg mikte De Balsemblomme uitdrukkelijk op deelnemers uit Brussel, Mechelen en Antwerpen, al zou de wedstrijd een stuk overlappen met het Antwerpse landjuweel (3-26 augustus). Het feit dat de kaarten ook in de publieke ruimte werden uitgehangen, kan erop wijzen dat de kamer niet zozeer de mensen uit het klassieke circuit van rederijderskamers wilde aanspreken, maar wel getalenteerde individuen.¹¹³ Het lijkt erop dat de kamer eindelijk een bepaling uit het reglement van 1505 in praktijk wilde brengen. Daarin werd gestipuleerd dat De Balsemblomme minstens eenmaal per jaar 'open scole van Rethorijcken' diende te houden, waaraan elke 'rethorisen', ook van buiten de kamer, met refreinen of loven zou kunnen deelnemen.¹¹⁴

Het initiatief van De Balsemblomme viel in Gent echter in slechte aarde. Onder het voorwendsel dat de kamer een prinselijke kamer was en dus soeverein wedstrijden kon uitschrijven, had de kamer tegen het vorstelijke plakkaat van 1560 en de vroegere stedelijke ordonnanties in geen toestemming gevraagd aan de lokale

magistraat.¹¹⁵ De lokale geestelijkheid, in de persoon van de prior van de dominicanen Pieter de Backere, was wel geconsulteerd. De Gentse magistraat reageerde heftig: de wedstrijd werd verboden en de kamer werd verplicht alle aangeplakte kaarten af te trekken en alle uitgezonden kaarten terug te halen.¹¹⁶ De hele argumentatie van de magistraat steunde op het vermoeden van ketterij. Ze stelde dat de wedstrijd zou zorgen voor een grote samenscholing van mensen met heterodoxe ideeën wat een zeer nefaste invloed zou hebben op de lokale bevolking.¹¹⁷

De Balsemblomme liet het daar niet bij. Ze stapte naar de Raad van Vlaanderen met twee argumenten. In de eerste plaats stelde ze dat de Gentse magistraat geen bevoegdheid over de kamer had en dat slechts de Raad van Vlaanderen of de Grote Raad van Mechelen een uitspraak kon doen. Ten tweede wees ze erop dat de Gentse schepenen opgestookt waren door de vier Gentse rederijderskamers, die ‘de voorseyde princelicke camere allesins zochten te neder te bringhene’.¹¹⁸ De Raad van Vlaanderen had geen oren naar deze argumentatie en stelde de Gentse schepenen in het gelijk. De Balsemblomme legde zich ditmaal neer bij het vonnis, maar vroeg de magistraat om verlichting van de sanctie omdat het onmogelijk was alle kaarten te recupereren en te verhinderen dat een enkeling op 17 augustus voor de wedstrijd zou opdagen. De magistraat stemde in op voorwaarde dat de dichters die naar Gent zouden komen, voor de schepenen zouden verschijnen om hun literaire gewrochten persoonlijk over te dragen.¹¹⁹

Hoe de vork precies aan de steel zat in het Balsemblomme-incident is moeilijk te achterhalen. Er kan geen twijfel over bestaan dat de privilegestrijd tussen de soevereine hoofdkamer en de stedelijke kamers meespeelde. De kamers voerden regelmatig onderlinge processen over het statuut van individuele leden. Vanaf het midden van de jaren vijftig van de zestiende eeuw werd voor de Gentse schepenenbank van de keure, de Raad van Vlaanderen en de Grote Raad van Mechelen een proces gevoerd over enkele leden van De Balsemblomme die door Mariën Theeren en Sint-Agnete als bestuursleden waren aangesteld.¹²⁰ De idee van een prestigieuze wedstrijd georganiseerd door De Balsemblomme moet dus sowieso geraakt hebben aan de collectieve eer van de vier stedelijke kamers. Maar hoe ver reikte die rivaliteit echt? Eerconflicten tussen corporaties behoorden in de vroegmoderne samenleving tot een vast repertoire, maar daar stond een niet vastomlijnde werkelijkheid van communicatie en flexibiliteit tegenover. Zo nuanceren de uitlatingen van de twee beroemdste Gentse literatoren uit deze periode – Marcus van Vaernewijck en Lucas d’Heere – de gespannen verhoudingen tussen de stedelijke rederijderskamers en de vorstelijke kamer.

De schilder, tapijontwerper en renaissancedichter Lucas d’Heere, die aan verschillende refreinwedstrijden deelnam, was vermoedelijk lid van De Balsemblomme.¹²¹ In zijn *Den Hof en Boomgaard der Poesiën* (1565) droeg hij een refrein, waarin de lof gezongen werd van de Zoete Naam Jezus, op aan Guillame vanden Bogaerde, toenmalig prins van De Balsemblomme.¹²² Lucas d’Heere huldigde echter ook Marcus van Vaernewijck, die hij een ‘excellent Poëte of Rhetorisien’ noemde, en hij droeg een refrein op aan Frans Hieman, deken van Sint-Barbara.¹²³ Marcus van Vaernewijck op zijn beurt noemde D’Heere, met wie hij ook professionele contacten onderhield, ‘een constich schilder ende zeer verstandich ende studiues (sic)’. De smalwever-koopman Guillame vanden Bogaerde bestempelde hij als

‘een uutmenevende vertoogher van rhetorijcken... sonderlijnghe in d’eloquentie ende van Senecas memorie deelachtich’.¹²⁴ Hoewel Van Vaernewijck en D’Heere niet echt representatief waren, was de tegenstelling tussen De Balsemblomme en de vier stedelijke kamers dus minder groot dan ze het graag zelf voorstelden. Dat wordt trouwens ironisch genoeg ook bevestigd door de processen zelf, die altijd draaiden om overgelopen rederijkers of rederijkers die er een dubbel lidmaatschap op nahielden. Tegelijkertijd wijzen de schaarse gegevens erop dat De Balsemblomme wel degelijk nieuwgezinden onder haar actieve leden telde. Guillame vanden Bogaerde en Lucas d’Heere werden in 1568 verbannen wegens calvinistische praktijken.¹²⁵ Lucas d’Heere was al na de Beeldenstorm naar Engeland gevlucht. Toch lijkt D’Heere tot aan zijn vlucht vooral de tolerantie tussen de verschillende godsdiensten te hebben benadrukt. In tegenstelling tot vele andere Gentse rederijkers beschikte Lucas d’Heere dan ook over een indrukwekkend intellectueel netwerk, waartoe niet alleen mensen met een verschillende sociale status en een verschillend cultureel profiel, maar ook met verschillende religieuze overtuigingen behoorden.¹²⁶

De incidenten in de zomer van 1561 en in het bijzonder de zaak-Onghena zorgden voor een tijdelijke opschorting van de normale retorische praktijk in Mariën Theeren. In 1561-1562 werden behalve op de feestdag van de kamer zelf geen ‘prouven’ gehouden, wat erop wijst dat de kamer dat jaar niet aanwezig was op de patroonsfeesten van de andere drie Gentse kamers.¹²⁷ De rekeningen suggereren ook dat tijdens de Sacramentsprocessie er wel toortsen werden gedragen in naam van Mariën Theeren, maar dat de bestuursleden zelf niet verschenen.¹²⁸ Toch werd Lieven vander Vennen betaald voor zijn dienst als knaap en werd hij ingeschakeld om een bode uit Mechelen te ontvangen.¹²⁹ De knaap bleef dan ook voorlopig buiten schot, terwijl meester Jan Onghena met hetzelfde elan verder ging. In 1564 kwam hij opnieuw in aanvaring met de inquisiteur Pieter Titelmans omwille van een refrein ‘van alle de cloosters deser stede, voughende bij maniere van huwelicke de monijcken metten nonnen ofte religieusen’.¹³⁰ Deze keer was de sanctie zwaarder. Op aanstichten van Titelmans legde de Gentse magistrat Onghena een verbod op om nog refreinen of liedjes te componeren of in gezelschap verzen van zichzelf of iemand anders op te zeggen.¹³¹ Men besefte dus maar al te goed dat de populaire rederijker vooral te vrezen was omwille van zijn wervingskracht. Ook Marcus van Vaernewijck stipte in zijn kroniek aan dat Onghena door zijn talent en zijn sociaal karakter erin slaagde mensen met verschillende achtergronden aan te spreken.¹³²

Jan Onghena koos twee jaar later onvoorwaardelijk voor de radicale partij. Tijdens het Wonderjaar ontloopte hij zich aan de zijde van zijn broer Lieven tot een van de leiders van de calvinisten. De paardenkoopman Lieven Onghena had maanden voor de start van de hagenpreken in het Duitse Rijk predikanten gersonseld. Wellicht werd de iconoclastische actie in zijn huis beraamd één of twee dagen voor de Gentse Beeldenstorm. Tijdens die Beeldenstorm op 22-23 augustus 1566 traden de gebroeders Onghena op als regisseurs van het iconoclasme. Jan Onghena hitste de massa op door een ‘plakkaat’ te tonen dat het breken van de beelden legitimeerde. Na de Beeldenstorm vluchtte hij naar Antwerpen, waar hij in 1567 gevangen werd genomen. Toch was hij toen in tegenstelling tot zijn

broer Lieven nog erg populair in Gent, zoals Marcus van Vaernewijck niet naliet te vertellen.¹³³ Op 1 augustus 1568 werd Onghena terechtgesteld na op de val-reep berouw te hebben betoond.¹³⁴

Meester Jan Onghena kan beschouwd worden als een extreme illustratie van hoe gemakkelijk retorische activiteiten tot reformatorische praktijken leidden. Als we het relatief milde oordeel van Marcus van Vaernewijck mogen geloven, kunnen zijn lotgevallen en keuzes verklaard worden door enerzijds zijn sociale, impulsieve en spotzieke karakter en anderzijds zijn talent en succes als rederijker. Opvallend is ook dat de katholieke Van Vaernewijck, die in zijn kroniek nooit op de aard van zijn relaties met Onghena in ging, wel te verstaan gaf dat hij ook na de Beeldenstorm en Onghena's gevangenschap, indirect contact met de man onderhield. Zo kreeg Van Vaernewijck een refrein in handen dat Onghena tijdens zijn gevangenschap geschreven had en waarin hij zich had proberen vrij te pleiten door de godsdienstverwarring aan te klagen.¹³⁵

Marcus van Vaernewijck en Jan Onghena waren allebei leden van Mariën Theeren, maar ze konden in 1566 niet (meer) tot de kern van de kamer worden gerekend. Dat geldt wel voor Lieven vander Vennen, de factor en knaap van de kamer, die in het middelpunt stond van de retorische praktijk.¹³⁶ Vander Vennen stond echter nog steeds sterk onder invloed van Onghena. Op 6 maart 1567, anderhalve maand voor de arrestatie van Jan Onghena, werd hij in de buurt van de Vrijdagmarkt opgepakt. Volgens Marcus van Vaernewijck was de directe aanleiding dat Vander Vennen 'was berucht van zechwoorden ende cluchten en bijsonder van eenen rhetorijckelicken droom, die hij plach onder 't volck te zegghen in taveerne, welcken droom meester Jan Onghena ghemaecht hadde, ludende schimpich oft spottich jeghen die gheestelicheijt ende dierghelijcke'.¹³⁷ Net als meester Jan Onghena geraakte Vander Vennen dus in de problemen, omdat hij in het openbaar spotverzen declameerde en zo de publieke opinie willens nillens beïnvloedde. Vander Vennens daden waren echter vergeeflijk, hij was immers niet zelf de bedenker en in Gent heerste hoe dan ook een antiklerikale stemming.¹³⁸ Hij werd dan ook vrij snel weer vrijgelaten. In de rederijderskamer had hij echter al eerder een zware sanctie gekregen: na overleg van bestuursleden en ouderlingen van de kamer was hij afgezet in zijn functie van knaap en factor. Aangezien de nieuwe factor bij het afsluiten van de rekeningen in september 1566 voor negen maanden betaald werd, moet dat in december 1565 zijn gebeurd.¹³⁹

De houding tegenover Vander Vennen suggereert dat Mariën Theeren als groep afstand probeerde te nemen van opruiende figuren, om zo de rust binnen de kamer te bewaren en de buitenwereld ervan te overtuigen dat het om geïsoleerde gevallen ging. Dat strookt met het beeld dat Marcus van Vaernewijck ophangt over de rol van enkele rederijders in de troebelen. Zo vertelt hij het verhaal van de uit Holland afkomstige mandenmaker Geraard van Bijlande, die lid was van Sint-Agnete. Deze sloot zich aan bij de iconoclasten, maar probeerde tevergeefs zijn vriend en collega-rederijker Jan van Larebeke, een ketelaar, over te halen mee te doen. Wel had een andere rederijker, genaamd De Vroe, samen met Van Bijlande gezworen Lieven Onghena trouw en bijstand te verlenen. Die De Vroe, die in het Sint-Pietersdorp woonde, was volgens Van Vaernewijck van de rederijderskamer Sint-Barbara naar Mariën Theeren overgelopen.¹⁴⁰ Van Bijlande

werd in 1568 verbannen en, teruggekeerd naar de stad, in 1569 geëxecuteerd.¹⁴¹ In de bronnen over de troebelen worden ook enkele mannen genoemd die eventueel als leden van Mariën Theeren kunnen worden geïdentificeerd, hoewel dat in de meeste gevallen erg onzeker is. Het zekerst is de identificatie van Daneel de Brabantere, die op 23 augustus 1566 in de Sint-Jacobskerk raad had gegeven aan de beeldenstormers over hoe ze het best enkele meubelstukken konden omverwerpen. De Brabantere kwam er met een relatief milde straf van af. Hij werd in 1574 proviseerder van Mariën Theeren.

Dat de Gentse rederijkerskamers als corpora veeleer werden geassocieerd met de oude, traditionele religie dan met het rabiate calvinisme van enkelingen, blijkt uit het feit dat ze zelf niet gespaard bleven van het iconoclasmie. Deken Gosaart vander Wijcke moest op de eerste dag van de Gentse Beeldenstorm (22 augustus 1566) hulpkrachten inhuren om de kapel te ontruimen en te beveiligen, maar toch waren de vernielingen groot.¹⁴² Ook de kapel van Sint-Barbara in de Onze-Lieve-Vrouwkerk in het Sint-Pietersdorp werd zwaar getroffen. De 'prijscannen', die een hoofdrol speelden in de retorische praktijk, werden daarbij niet gespaard.¹⁴³

Hoewel er dus geen bewijzen zijn dat de Gentse rederijkerskamers een zware verantwoordelijkheid droegen in de troebelen van de jaren 1566-1567, werden de stedelijke subsidies na de Beeldenstorm onverbiddeijk geschrapt.¹⁴⁴ Zoals eerder aangegeven, was er in het geval van Mariën Theeren tot in 1577 geen sprake meer van publieke toneelopvoeringen. De rederijkers hielden zich sowieso op de achtergrond, zodat het moeilijk is hun positie in die periode te bepalen. Uit ca. 1567 is de 'Lamentacie van Gent' overgeleverd, een anonieme ballade die wellicht aan een Gentse rederijker moet worden toegeschreven.¹⁴⁵ In de 'Lamentacie' beklagt een Gentse 'geus' zich over de keuzes die hij heeft gemaakt en over de wijze waarop hij is misleid. Hij raadt de andere 'gueskens' aan schuld te bekennen en om vergiffenis te smeken.¹⁴⁶ Mariën Theeren was alvast bereid vergevingsgezind op te treden. De in 1565-1566 ontslagen factor Lieven vander Vennen werd in 1570-1571 proviseerder en ging zo weer tot de retorische kern van de kamer behoren. Er zijn geen aanwijzingen dat Vander Vennen, die in 1567 slechts een milde sanctie had gekregen, zich opnieuw waagde aan straffe verzen.

De Gentse Calvinistische Republiek (1577-1584)

Het plotse overlijden van de landvoogd Requesens, de Spaanse furie, de Pacificatie van Gent en de weigerachtige houding van Don Juan in de jaren 1576-1577 zorgden voor een dramatische ommekeer in de Nederlandse politiek. Gent zou daarin gedurende enkele jaren opnieuw een hoofdrol spelen. Op 1 november 1577 werd in Gent naar Brussels voorbeeld een revolutionair comité geïnstalleerd dat beheerst werd door de Gentse notabelen François van de Kethulle, heer van Rijnove, en Jan van Hembyze. De Gentse Calvinistische Republiek werd samengehouden door uiteenlopende motieven: naast de religieuze overtuiging van een kleine groep en de nationale reflex tegen de Spaanse overheersing werd uitdrukkelijk geijverd voor het herstel van de oude privileges en van het machts-

evenwicht van voor de Carolijnse Concessie. Vooral de ambachten wilden opnieuw een rol van betekenis spelen, nadat in 1540 een einde gekomen was aan hun overwicht in het stadsbestuur.¹⁴⁷

De machthebbers binnen de Calvinistische Republieken beseften maar al te goed dat bij de nieuwe orde een nieuwe publieke cultuur hoorde, die tegelijkertijd aansluiting zocht bij het geïdealiseerde politieke verleden en bij de gedroomde religieuze toekomst. De rederijderskamers kregen in die publieke cultuur na tien jaar luwte opnieuw een prominente rol. In Brussel werden ze onder leiding van de literator Jan-Baptist Houwaert betrokken bij de intredes van Willem van Oranje en Mathias van Oostenrijk in 1577 en 1578. De Corenbloem en Den Boeck organiseerden in september 1581 een refreinwedstrijd die de uitdrukkelijke bedoeling had de acties van het calvinistische stadsbestuur te legitimeren. In Antwerpen waren de drie officiële rederijderskamers prominent aanwezig bij de intrede van Frans van Anjou in 1582.¹⁴⁸ In Mechelen organiseerden De Peoene en De Lisbloem met steun van de magistraat refreinwedstrijden.¹⁴⁹

In Gent werden de kamers eveneens snel ingeschakeld in de politieke propaganda. Bij de intrede van Willem van Oranje op 29 december 1577, waarvoor Lucas d'Heere het programma bedacht, werden twee van de drie togen nadrukkelijk door de rederijderskamers verzorgd. De eerste toog, aan de Sint-Jacobskerk, was een productie van De Balsemblomme. Oranje werd vergeleken met de bijbelse Judas de Maccabeeër, die uit liefde voor God en volk een tiran versloeg. De tweede toog, aan het stadhuis, werd verzorgd door de vier stedelijke kamers, die dus nog steeds als één corpus optraden. In een tweeluik werd enerzijds de Pacificatie van Gent verbeeld en anderzijds De Beschermder der Nederlanden, waarin uiteraard Oranje moest worden herkend.¹⁵⁰ Enkele dagen later voerde De Fonteine voor het hof van Wakken waar Oranje verbleef, het spel van Jefta op. Daarin werd uitdrukkelijk op de politieke actualiteit gealludeerd: Oranje was een eigentijdse Jefta die het volk bevrijdde van Don Juan en de Spanjaarden. De andere kamers voerden de dag erna esbattementen op voor Oranje.¹⁵¹ Op 1 maart 1579 voerde Sint-Agnete voor het stadhuis een spel van zinne op met een duidelijke boodschap: Christus had het zicht teruggegeven aan de blindgeborenen.¹⁵²

De Gentse rederijderskamers hadden dus een nieuwe publieke rol gevonden, maar hun positie was allerminst zeker. In 1580 dienden de dekens van de vier kamers een verzoek in bij de magistraat, waarin ze hun moeilijke situatie aankaartten. De rederijderskamers waren nog steeds verstoken van stedelijke subsidies, maar hadden wel inkomsten uit de renten die ze binnen en buiten de stad hadden verworven. Nu had de stad hun echter de opdracht gegeven de rentebrieven in te leveren. Die gang van zaken vochten de rederijderskamers met klem aan: de kamers waren door de vorst erkend en konden niet beschouwd worden als 'smalle guldens'. Ze vroegen dan ook opschorting van de maatregel en herstel van hun subsidies. In ruil daarvoor zouden ze via opvoeringen het Woord Gods verkondigen, zodat de eenvoudige mensen 'in wiene noch de Roomsche ende idolatrische executie ghewortelt zijn ende welcke de zelve noch adhereren' tot God konden worden gebracht.¹⁵³ Dit voorval illustreert goed de gewrongen ideologische positie tijdens de Calvinistische Republieken van die rederijderskamers, die niet, zoals in Brussel, op beschermheren binnen de magistraat konden

rekenen. De kamers werden nog steeds geassocieerd met de traditionele religie en als zodanig over dezelfde kam geschoren als de religieuze broederschappen. Anderzijds hield de belofte van de kamers om bij te dragen tot de religieuze propaganda ook een gevaar in, aangezien de calvinistische kerk principieel afwijzend tegenover het toneelspel stond.¹⁵⁴ Toch toonde het calvinistische stadsbestuur zich bereid de oude subsidies tegen de oude voorwaarden uit 1533 toe te kennen. Alleen van het jaarlijkse tableau op de Sacramentsdag werd begrijpelijkerwijze geen gewag meer gemaakt.¹⁵⁵

De leiders van de Gentse Calvinistische Republiek zagen net als hun Brusselse tegenhangers de propagandistische kracht van de retorica in. De Gentse rederijkerskamers speelden daarbij echter slechts een beperkte institutionele rol. In 1580-1581 droeg de advocaat Jan vander Haeghen f. Pieter de producten van een refreinwedstrijd op aan Rijnhove en de Gentse magistraat. Jan vander Haeghen was tussen circa 1549 en 1563 lid geworden van Mariën Theeren.¹⁵⁶ Uit de opdracht – de refreinen zelf zijn niet bewaard gebleven – blijkt echter dat de wedstrijd een persoonlijk initiatief van Vander Haeghen was, wat hij benadrukte door het gebruik van het voor de rederijkersliteratuur ongewoon individualistische voornaamwoord 'ic'. Verschillende 'mercurialisten' van buiten de stad hadden op Vander Haeghens oproep gereageerd en waren naar Gent gekomen op gevaar van eigen leven. Vander Haeghen vermeed uitdrukkelijke verwijzingen naar de rederijkerskamers, terwijl hij wel herhaaldelijk de 'const van Rethorycken' verheerlijkte. Deze kunst was immers 'door den Heleghen Gheest uutten schoot van den uppersten Godt ghezonden'.¹⁵⁷ In het discours van Jan vander Haeghen werd de traditionele argumenten van de rederijkers verbonden met een reformatorisch en renaissancistisch zelfbewustzijn. Dat doet vermoeden dat de auteur en zijn retorische netwerk op dat moment veeleer te plaatsen waren in de invloedssfeer van Lucas d'Heere, die in zijn werken een vergelijkbare toon aansloeg, dan in die van de vier Gentse rederijkerskamers.¹⁵⁸

In 1582 werden de kamers opnieuw betrokken bij een intrede, ditmaal die van Frans van Anjou, broer van de Franse koning, die in de plaats van de in 1581 'verlaten' Filips II als landsheer was erkend. Opnieuw kreeg Lucas d'Heere de regie toegewezen. Hoewel dat niet uitdrukkelijk werd aangegeven in de druk die d'Heere later opstelde, waren de vier rederijkerskamers – van De Balsemblomme was ditmaal geen sprake – verantwoordelijk voor de vijf tableaux vivants die werden getoond ter legitimering van de machtsoverdracht.¹⁵⁹ Uit een aantal rekwisten blijkt echter dat de eigenlijke intellectuele en materiële inbreng van de kamers gering was.¹⁶⁰ Ze richtten zich tot de magistraat voor precieze informatie over de locatie van de togen, voor bijstand bij het laten maken van de stellages en de attributen en voor het vertalen van de bijbehorende verzen in het Frans. Ook wilden ze extra geld omdat in tegenspraak met het oorspronkelijke plan vijf in plaats van drie togen waren voorzien. Veel inspraak in het programma was er niet. Omdat Lucas d'Heere uiteindelijk vond dat het tableau met de bijbelse held Jozua niet paste, werd deze ondanks de voorbereidingen afgelast en vervangen door een toog met de historie van Gideon. Uit de reactie van de magistraat blijkt dat deze de rederijkers wel financieel, materieel en intellectueel wilde ondersteunen, maar hen verder een beetje denigrerend louter als 'vertooghers' beschouwde.

Uiteindelijk werd zowel voor de Franse als de Vlaamse verzen de hulp gezocht van de magistraat, de hoogbaljuw – dat was Rijnhove zelf – enkele predikanten en de rector van de Latijnse school.¹⁶¹

De schaarse gegevens in de bronnen van Mariën Theeren zelf geven aan dat de kamer zich tijdens de Calvinistische Republiek in een grote malaise bevond, zowel op het vlak van de financiën als wat het engagement van de leden betrof. Bij het afsluiten van de rekeningen van de jaren 1576-1578 daagden alleen provišeerder Bertelmeeus van Casele en knaap Vincent vanden Dale op.¹⁶² Dit is een aanwijzing dat na de calvinistische machtsovername een groot aantal actieve leden de kamer verlaten had. In 1579 of 1580 verkocht deken Anthonis Bontinck een groot aantal voorwerpen.¹⁶³ Na de Reconciliatie zou blijken dat Bontinck een deel van de opbrengst had achtergehouden.¹⁶⁴ De verkoop van voornamelijk liturgische voorwerpen was echter ook een poging om Mariën Theeren te ontdoen van haar te katholiek imago. Bontinck liet immers ook het wijwatervat van de kapel sluiten. Wellicht volgde deze actie op het bovengenoemde rekwest, waarvan Bontinck een van de ondertekenaars was.¹⁶⁵ Voor de jaren 1581-1582 zijn er geen gegevens over de bestuursleden van de kamers, behalve dan dat Lieven van Belleghem in 1582 samen met de prins van De Fonteine Jan vander Gracht de toelagen van de stad voor de togen bij de intrede van Anjou inde.¹⁶⁶

Bertelmeeus van Casele werd in 1583 deken en ondernam meteen een poging om de kamer uit het slop te halen. Hij slaagde erin op 18 september 1583 veertien mensen een bedrag ten voordele van de kamer te laten vastleggen. Het ging voornamelijk om familie van vroegere bestuursleden, zoals de echtgenote van Lieven vander Vennen. Van Casele zelf, zijn echtgenote en hun zoon Lieven legden elk een bedrag van 60 groten vast. Opvallend is ook dat de echtgenote van mr. Jan vander Haeghen tot de weldoeners van de kamer hoorde.¹⁶⁷ Dit geeft aan dat de advocaat Jan vander Haeghen, die in een ver verleden lid geworden was van de kamer, maar recentelijk op eigen houtje rederijkerswedstrijden had georganiseerd, zich opnieuw binnen het circuit van de kamers begaf. Vander Haeghen was in 1583 zeker nog niet van het literaire toneel verdwenen. Hij speelde een prominente rol in de pennenstrijd die tijdens de Calvinistische Republiek door voor- en tegenstanders van de protagonisten Oranje en Hembyze werd gevoerd.¹⁶⁸ Zo is hij de auteur van de ‘Willecomme’ voor Jan van Hembyze. De calvinistische voorman Jan van Hembyze was in 1579 na een machtsgreep en een open conflict met Oranje in ballingschap vertrokken, maar was op 24 oktober 1583 triomfantelijk weer ingehaald. Het ‘Willecomme’ van Jan vander Haeghen, een lofdicht ter verwelkoming van Hembyze dat als pamfletboekje werd gepubliceerd, was een rechtstreeks antwoord op het ‘Adieu’ dat een tegenstander van Hembyzes politiek in 1579 had geschreven.¹⁶⁹

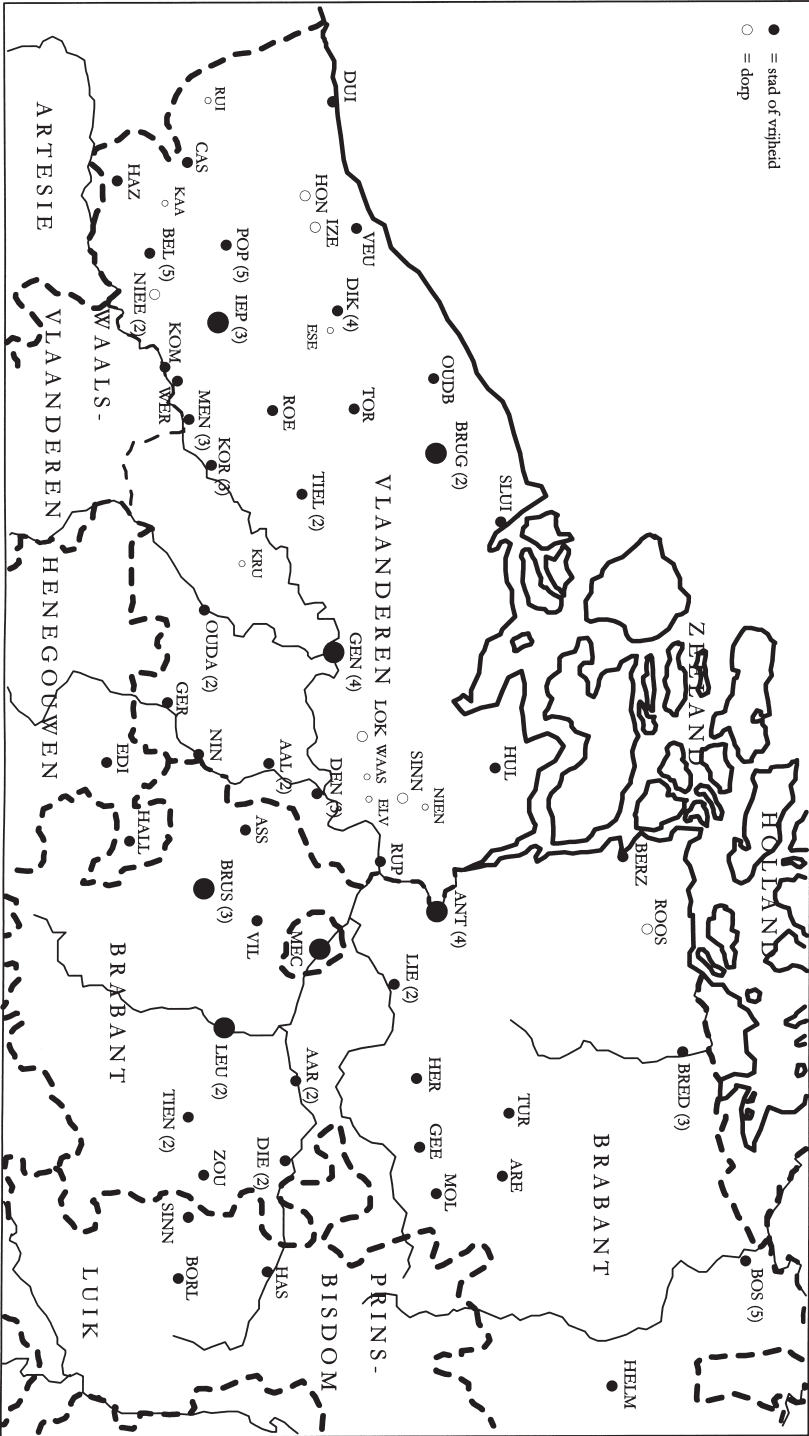
Opvallend is dat Vander Haeghen in zijn ‘Willecomme’, waarin Hembyze wordt verwelkomd door de Maagd van Gent, de religieuze leiders, de magistraat en allerlei instituties waaronder de ambachten aan het einde ook uitdrukkelijk de vier Gentse rederijderskamers noemt.¹⁷⁰ De Gentse rederijderskamers en zeker Mariën Theeren blijken dus in de laatste wanhopige fase van de Calvinistische Republiek voor de radicale Hembyze-lijn te hebben gekozen. Dat de zelfbewuste Jan vander Haghen opnieuw aansluiting zocht bij de kamers, geeft aan dat hij na het wegvallen van invloedrijkere mensen als Lucas d’Heere, die onvoorwaar-

delijk voor Oranje kozen, noodgedwongen op zijn oude netwerken was teruggevallen.¹⁷¹ De situatie in Gent werd door de militaire druk echter steeds dramatischer. Nog geen jaar na het verheerlijkende ‘Willecommé’ werd Hembyze wegens verraad terechtgesteld. Kort daarna capituleerde de stad.¹⁷²

Het nieuwe politieke en religieuze klimaat leek Mariën Theeren weinig te deren, of beter, maakte de miserie van de kamer niet nog erger. Van stedelijke subsidies was niet langer sprake.¹⁷³ Bertelmeeus van Casele bleef deken en zette zijn pogingen voort om de kamer van de ondergang te redden. Na de Reconciliatie stelde hij alles in het werk om zoveel mogelijk geld te recupereren, onder andere van oud-deken Anthonis Bontinck, maar ook van de pastoor van Sint-Jacobs, die naast de terugbetaling van enkele tegoeden ook een kleine schenking voor het maken van een nieuw glasraam deed. De voornaamste zorg van de kamer bleek nu de kapel terug in ere te herstellen. De rekeningen van 1585-1586 en 1586-1588 zijn er bijna volledig aan gewijd.¹⁷⁴ Uit diezelfde rekeningen blijkt echter ook dat Mariën Theeren nauwelijks nog betrokken leden telde. De rekeningen werden telkens met grote vertraging voorgelegd aan een beperkt aantal gildenbroeders, die samen geen voltallig bestuur van twaalf proviseerders meer konden vormen. In 1590 leek het definitief voorbij, maar enkele leden, onder wie Joos van Thielt die in 1583 tot de groep rond Bertelmeeus van Casele had behoord, zetten door. Van Thielt werd in 1599 deken van de kamer. In 1601 schonk hij een bedrag aan de kamer voor een nieuw glasraam. Mariën Theeren raakte echter pas echt uit de crisis in 1612. Van retorica was toen geen sprake meer.

Conclusie

De geschiedenis van Mariën Theeren is een heel andere geschiedenis dan die van De Corenbloem en Den Boeck in Brussel. Ondanks de algemene tendensen in de rederijerscultuur werd veel bepaald door lokale omstandigheden en door de soorten kapitaal (economisch, sociaal, cultureel) waarover rederijers beschikten. Zo slaagden de Gentse rederijerskamers er niet in na 1539 opnieuw een dominante positie in te nemen in de rederijersnetwerken. In plaats daarvan opteerden ze voor een beperkte lokale sociabiliteit. Daardoor stonden de Gentse rederijers minder open voor de calvinistische ideeën die rond 1560 Gent binnendrongen. Enkele figuren met een meer publiek profiel raakten door het succes van hun spotgedichten wel in de problemen. Iemand als Jan Onghena was ook daadwerkelijk betrokken bij het iconoclasmé. De grote groep bleef echter stil en keerde zich af. Toch was er een parallel met de Brusselse situatie. Zowel in Gent als in Brussel werd in de periode van de Calvinistische Republieken een poging ondernomen om het dramatische potentieel van de rederijerskamers politiek en religieus uit te buiten. Dat lukte maar ten dele, doordat de rederijerskamers zelf met immense interne problemen kampten. De economische en ideologische malaise zorgde voor een leegloop van de kamers. Anno 1585 verkeerde de retorica dus niet alleen in Gent, maar overal in de Zuidelijke Nederlanden in crisis.

Kaart 6: Rederijkerskamers in de Zuidelijke Nederlanden, 1600-1650

6. De naproloog: de paradoxen van de rederijerscultuur in de Spaanse Nederlanden (ca. 1585-1650)

De reputatie van de zeventiende-eeuwse rederijers

DE ZEVENTIENDE-EEUWSE REDERIJERS GENIETEN geen al te beste reputatie. Dat hebben ze in de eerste plaats te danken aan de toonaangevende Hollandse literatoren uit de eigen tijd, zoals Vondel en Huyghens. Die wilden graag het 'nieuwe' van hun renaissancistische poëtica meer reliëf geven door het af te zetten tegen de oude rederijersvormen.¹ Dat negatieve oordeel werd grotendeels overgenomen door literatuurhistorici. E.K. Grootes bijvoorbeeld wees erop dat er in de zeventiende-eeuwse Noord-Nederlandse rederijerskamers geen literatoren van betekenis meer te vinden waren en dat de rederijers zelf blijf gaven van een uitgesproken literair conservatisme. Om zijn these van de marginalisering van de rederijkerij hard te maken voerde hij naast literaire ook socioculturele argumenten aan. Grootes poneerde dat de maatschappelijke elite zich terugtrok uit de kamers en dat daardoor de gemiddelde sociale status van de leden daalde. Die groeiende kloof tussen de cultuurbeleving van de elite en van de middengroepen was volgens hem te verklaren door de nieuwe sociale context waarin de oude middeleeuwse eenheidsrituelen, waarin de rederijerskamers een belangrijke rol hadden gespeeld, sterk aan erosie onderhevig waren.²

De communis opinio over de rederijersliteratuur wordt in toenemende mate ter discussie gesteld binnen het eigen literair-historische veld. Zo verdedigt Bart Ramakers de stelling dat de Renaissance in de Nederlandse letteren al vóór de zeventiende eeuw, precies in het milieu van de rederijers, een aanvang nam.³ Vooral historici verzetten zich echter tegen het klassieke beeld. Zo is het opmerkelijk dat iemand als Johan Huizinga in *Nederlands beschaving in de zeventiende eeuw* (eerste druk: 1941) wel grotendeels het oordeel van de eigentijdse literatuurhistorici volgde, maar dat koppelde aan een veel positievere waardering van het instituut rederijerskamer. Huizinga benadrukte het sociale belang van de oude instituties.⁴ De Nederlandse historicus Arjan van Dixhoorn volgt in zekere zin dezelfde lijn door het belang van de zeventiende-eeuwse rederijerskamers in de publieke communicatie te benadrukken. Van Dixhoorn deelt Grootes' visie over de dalende sociale status van de rederijers niet. Hij gaat echter veel verder door de rederijerskamers uit de Gouden Eeuw ook een belangrijke rol in de intellectuele debatten uit die tijd toe te kennen. Vele rederijers stonden door professionele relaties – als drukkers, kunstenaars en ambtenaren – in contact met de maatschappelijke en culturele elite. De kamers konden zo een intermediaire functie vervullen: jonge mannen die geen toegang hadden tot de Latijnse scho-

len en universiteiten werden er gevormd in een brede intellectuele cultuur. Pas rond 1650 werd de publieke rol van de kamers echt bedreigd.⁵

De vraag is hier hoe de Zuid-Nederlandse rederijkerij op de uitdagingen van een veranderende maatschappelijke context reageerde. Aan de zeventiende-eeuwse rederijerscultuur in de Zuidelijke Nederlanden is tot nu toe weinig aandacht besteed. In het vrij recente *Een theatergeschiedenis der Nederlanden* wordt één artikel – door August Keersmaekers – gewijd aan de zeventiende-eeuwse rederijkerij in Antwerpen. De teneur is overwegend negatief.⁶ Dat negatieve oordeel wordt nog aangescherpt in de bijdrage van Hubert Meeus in *Conformisten en rebellen*, de recentste bundel over de rederijerscultuur. Daarin noemt Meeus de Antwerpse rederijers een ‘reliëk uit een vorige eeuw’ die hun sociale relevantie hadden verloren.⁷ Dat het waardepatroon van de vijftiende- en zestiende-eeuwse rederijerscultuur in de zeventiende eeuw onder druk kwam te staan, lijkt geen twijfel. De katholieke reformatie bracht een quasi-monopolie van de kerk op de cultuurbeleving met zich mee. De geletterdheid in het Zuiden daalde en volgens sommige historici leidden oorlog en religieuze propaganda tot intellectuele vernauwing bij de bevolking.⁸ Dat de rederijerscultuur in verval raakte is echter een te gemakkelijke stelling. De uitdaging ligt net in het nader bepalen van de sociale en culturele functies van de rederijerskamers in de zeventiende eeuw.⁹ De opzet van dit hoofdstuk is daarom een globale schets te maken van de evolutie van de rederijerscultuur in de Zuidelijke Nederlanden tussen ca. 1585 en ca. 1650. De centrale stelling luidt dat de rederijerscultuur in de eerste helft van de zeventiende eeuw met een aantal paradoxen werd geconfronteerd, die een grote impact hadden op de verdere evolutie. Om die paradoxen te begrijpen moeten de veranderende attitudes van de centrale overheid, de stedelijke overheden en de rederijers zelf in rekening worden genomen. In wat volgt, wordt de ontwikkeling van de rederijerscultuur tussen ca. 1585 en ca. 1650 in drie periodes ingedeeld: de periode tot aan het Twaalfjarig Bestand, het Twaalfjarig Bestand zelf (1609-1621) en de periode na het Bestand tot ca. 1650.

Malaise en overlevingsstrategieën (ca. 1585-1609)

Na de Beeldenstorm raakten de rederijerskamers ernstig in de problemen. In vele steden verloren de kamers hun jaarlijkse subsidies.¹⁰ In sommige steden werd bovendien uitdrukkelijk de sluiting van de kamers bevolen. In april 1567 werden de rederijerskamers in Oudenaarde door de schepenen verboden, omdat ze een belangrijke rol hadden gespeeld in de verspreiding van de ketterij.¹¹ In 1568 verbood Alva de rederijerskamers in 's-Hertogenbosch ‘als occasien ende oirsaecken zijnde van alsulcken quaden ende schandalen als hyer geschiet zijn’.¹² In Sint-Truiden werd in 1569 als sanctie voor de troebelen door de heren van de stad bevolen dat er slechts één rederijerskamer – met een restrictief reglement – mocht bestaan.¹³ In Mechelen verloren alle gilden en ambachten, waaronder de rederijerskamers, hun privileges na de plundering van de stad door Alva in 1572.¹⁴ De Mechelse kamers bleven echter wel actief.¹⁵ De houding tegenover de rederijers verschilde dus van stad tot stad. De nadruk lag op repressie, maar er waren ook uitzonderingen. Zo vatten de kerkmeesters van de Sint-Jacobskerk

in Antwerpen in 1574 het plan op om de rederijkers uit Brabant en Vlaanderen te engageren voor een loterij ter herstelling en voltooiing van de kerk.¹⁶ De rederijkerskamers kregen echter vooral tijdens de Calvinistische Republieken de gelegenheid om zich opnieuw in de publieke ruimte te manifesteren.

Na de Reconquista (ca. 1585) slaagden de rederijkerskamers er voorlopig niet in een duidelijk afgelijnde nieuwe publieke rol op te eisen. Enerzijds werd aan de rederijkerskamers een grote verantwoordelijkheid in de politieke en religieuze agitatie van de vorige jaren toegeschreven, anderzijds heerste in de Zuidelijke Nederlanden in het algemeen een enorme chaos door de permanente oorlogstoestand en de bestuurlijke instabiliteit.¹⁷ Tot aan de vooravond van het Twaalfjarig Bestand bleef de malaise binnen de rederijkerscultuur groot. In vele steden werden de subsidies aan de rederijkerskamers na de heroveringen rond 1585 opnieuw geschrapt.¹⁸ Vooral de kamers in de grensgebieden hadden te lijden onder de repressieve politiek van zowel het Spaanse als het Staatse gezag. In 1584 schafte de landvoogd Alexander Farnese de rederijkerskamers in Duinkerken af:

*Parce qu'on a trouvé par expérience, que les chambres de Rhétorique établies dans plusieurs villes de pardeça ne sont pas seulement inutiles, mais aussi la cause de la faïneantise de plusieurs esprits légères, inclinez aux opinions & nouveautés pernicieuses, qui ont produit beaucoup de scandale, méchans exemples & fausses doctrines.*¹⁹

In Breda hadden de kamers na de inname van de stad door de stadshoofd Willem van Oranje in 1577 opnieuw subsidies gekregen. Na de Spaanse herovering in 1581 werd echter de sluiting van de kamers bevolen. Breda werd opnieuw veroverd door prins Maurits in 1590, maar aan een heroprichting van de kamers werd voorlopig niet gedacht.²⁰ Integendeel, in 1591 werd ook in andere grenssteden in handen van de Staten-Generaal, zoals Bergen op Zoom en Hulst, besloten de subsidies aan de rederijkerskamers op te zeggen en de bestuursleden van hun eed te ontslaan.²¹

In Mechelen werd na de Reconciliatie van de stad de beoefening van de rederijderskunst in oktober 1585 verboden. In 1593 dienden de bestuursleden van De Peoene en De Lisbloem een rekest in bij de Geheime Raad om de activiteiten net zoals in andere steden te mogen hervatten. Het verzoek werd doorgestuurd naar de Grote Raad, die zelf te rade ging bij het Mechelse vicariaat. Vanuit die hoek werd erop gewezen dat niet alleen de publieke optredens van de rederijderskamers een gevaar inhielden, maar ook hun activiteiten binnenskamers, die veel moeilijker te controleren waren. In augustus 1593 werd dan ook beslist voorlopig niet op het verzoek van de kamers in te gaan.²² Het rekest van de Mechelse kamers was bijzonder slecht getimed. In Vlaanderen waren in mei en in juli van hetzelfde jaar door de regering brieven gestuurd naar de bisschop van Leper en van Gent en naar de lokale baljuws en magistraten met de opdracht alle rederijdersactiviteit te verbieden. Aanleiding was dat vele oud-rederijders probeerden de rederijderskamers opnieuw op te richten 'sans se souvenir n'y mettre en consideration, combien de desordres, abus, inconueniens, grands maux & scandals en peuvent estre, cy-devant provenuz'.²³

Deze harde opstelling was waarschijnlijk ingegeven door de binnenlandse onrust: door het ongenoegen over de financiering en het verloop van de oorlog tegen Frankrijk waren er dat jaar talloze relletjes uitgebroken.²⁴ In maart 1597 stuurde de regering nogmaals een misnoegde brief aan de Raad van Vlaanderen aangaande de 'Rethoriciens ou faiseurs de Rithmes que se meslent a leur sens et phantasie composer carmes ou Rithmes en langues vulgaires'.²⁵ Kort daarop, op 5 april 1597, werd het plakkaat van 1560 in Vlaanderen opnieuw uitgevaardigd. Dat betekende dat onderschreven werd dat alle rederijkersstukken die religieuze materie behandelden vooraf door de lokale geestelijkheid en wereldlijke autoriteiten dienden te worden gevisiteerd.²⁶ Een echt verbod op rederijkersactiviteiten werd dus niet geformuleerd. De aartshertogen vaardigden op 15 mei 1601 een nieuwe versie van het plakkaat uit, waarin de censuur werd aangescherpt maar toch enige bewegingsruimte werd gelaten: in eerste instantie diende de censor librorum of eventueel de lokale pastoor een schriftelijke goedkeuring te verlenen, pas nadien de lokale magistraat. Ook werd gestipuleerd dat de opvoeringen niet mochten samenvallen met de missen en preken die de bevolking diende bij te wonen. Opvallend was ook dat naast de orthodoxie, de zedelijkheid van de stukken, een punt van bezorgdheid was geworden. Toneelstukken mochten de goede manieren niet 'offenderen'.²⁷ Het plakkaat van 1601 werd door de hogere geestelijkheid bevestigd op het provinciale concilie in Mechelen in 1607.²⁸

De overwegend repressieve houding van de centrale overheid had hoe dan ook een grote impact op de rederijkerij. Er werden vóór het Twaalfjarig Bestand in de Zuidelijke Nederlanden geen nieuwe rederijkerskamers opgericht.²⁹ Dit in tegenstelling tot de Noordelijke Nederlanden, waar in het begin van de jaren negentig van de zestiende eeuw door immigranten uit het Zuiden in grote steden als Amsterdam, Gouda, Haarlem en Leiden Vlaamse en Brabantse rederijkerskamers werden opgericht.³⁰ De enige bekende interlokale wedstrijd in het zuiden was een refreinwedstrijd die in 1601 – kort na de uitvaardiging van het nieuwe plakkaat – door De Corenbloem uit Brussel werd georganiseerd.³¹ De opzet van deze atypische wedstrijd was bijzonder gewaagd. Niet alleen behandelde een van de vragen die de organiserende kamer De Corenbloem had uitgezonden religieuze stof: 'Dit 's van Bruijssel nae Jerusalem den naesten padt'. Bovendien werd de prijs uitgereikt aan een kamer uit de Noordelijke Nederlanden, met name Trou moet blijcken uit Haarlem.³² Contacten met Holland en Zeeland waren nochtans verboden.³³

De overmoed van De Corenbloem is wellicht te verklaren door haar vrij comfortabele positie in Brussel zelf. De Brusselse kamers Den Boeck en De Corenbloem slaagden erin om in 1588-1589 opnieuw de vrijstelling van dienst in de schuttersgilden voor een vast aantal leden te laten goedkeuren.³⁴ Nog steeds werd jaarlijks een hoofdman uit de rangen van de magistraat aangeduid.³⁵ Ook de publieke rol van de Brusselse kamers was niet volledig uitgespeeld. Zo traden ze op bij de intrede van de nieuwe landvoogd aartshertog Ernst in 1594.³⁶ Dit kan enigszins verwonderen, aangezien de Brusselse kamers niet lang voordien kernen van calvinistische actie waren geweest. Wellicht is de opvallend tolerante houding in de hoofdstad te verklaren door de goede relaties die enkele Brusselse tapijtwevers-rederijkers na de Reconquista met het hof onderhielden. In elk ge-

val kon een kamer als Den Boeck tussen 1589 en 1609 heel wat nieuwe leden rekruteren, meer dan in de turbulente jaren ervoor. De paradox is dus dat de rederijderskamers die direct in het vizier van de centrale overheid stonden, zich ook het meeste konden permitteren. Dat geeft aan dat de houding van de centrale overheid dubbelzinnig was. De Brusselse regering had vooral een probleem met het concept rederijderskamer, met name met een instituut dat kon functioneren als een ontmoetingsplaats voor mensen met uiteenlopende opinies en dat via toneelopvoeringen ideeën kon doorgeven aan brede lagen van de bevolking. In de concrete Brusselse context daarentegen zorgden netwerkrelaties tussen de rederijders, de stedelijke overheid en de hofkringen ervoor dat de scepsis tegenover het instituut plaatsmaakte voor verregaande tolerantie tegenover de individuen.³⁷

Ook in andere steden slaagden rederijderskamers erin zich binnen de stedelijke context te handhaven en een herbevestiging van hun lokale privileges te verkrijgen. In Poperinge werden de vijf rederijderskamers vanaf 1589 opnieuw betrokken bij de jaarlijkse Sacramentsprocessie. Of ze ook toneelstukken opvoerden is onduidelijk.³⁸ De Violieren uit Antwerpen kregen in 1592 hun jaarlijkse subsidie (die in 1587 was geschrapt) bij provisie terug.³⁹ In 's-Hertogenbosch werd in 1595 een nieuw stedelijk reglement ongedaan gemaakt voor Mozes Doorn, zodat het gezelschap als vanouds in haar lokaal bier kon tappen op het voordeliger tarief van de burgeraccijns.⁴⁰ In Aalst kregen De Catharinisten in 1596 een grote subsidie ter herstelling van hun lokaal.⁴¹ Toch bleken ook die kamers die zich als instituties konden handhaven met ernstige identiteitsproblemen te kampen. Net als in andere corporaties werd het steeds moeilijker om leden voor collectieve rituelen en praktijken te motiveren.⁴² Het herstel van de devotiepraktijken van de oude corporaties was nochtans een prioriteit.⁴³ De Veurnse kamer Arm in de beurs en van zinnen jong vaardigde in 1590 een reglement uit voor de gezworenen, waarbij de voornaamste activiteit erin bleek te bestaan dat op elke feestdag de koning, prins en deken samen met de twaalf gezworenen in plechtige procesie naar de kerk trokken.⁴⁴ Een van de belangrijkste overlevingsstrategieën van de rederijders bestond er voorlopig dus in de devotiepraktijken in de verf te zetten. Voor sommige rederijderskamers, zoals het Gentse Mariën Theeren, betekende dit dan ook de definitieve omvorming tot een louter religieus broederschap. Tekenend is bovendien dat in geen enkel reglement uit de periode 1585-1609, ook niet in de reglementen die intern werden uitgevaardigd, nog over de organisatie van literaire activiteiten werd gerept. De Corenbloem bleef met haar refreinwedstrijd in 1601 voorlopig een opmerkelijke uitzondering op de regel.

Een nieuwe theaterstaat (ca. 1609-1621)?

In 1598 besliste Filips II, intussen een oude man, om de regering over de Nederlanden af te staan aan zijn dochter Isabella en zijn neef Albrecht, die er sinds 1595 landvoogd was. Na hun huwelijk zouden Isabella en Albrecht als soevereine vorsten over de Nederlanden regeren. Hoewel het ging om een schijnsovereiniteit die de aartshertogen erg afhankelijk hield van de Spaanse politiek, waren de verwachtingen bij de bevolking in de Nederlanden na de jarenlange burger-

oorlog hooggespannen. Vooral het sluiten van een Twaalfjarig Bestand met de opstandige gewesten (1609-1621) deed de populariteit van de aartshertogen sterk toenemen.⁴⁵

De aartshertogen danken hun faam vooral aan hun doorgedreven cultuurpolitiek, die volledig in het teken stond van de katholieke Reformatie, de binnenlandse pacificatie en de eigen dynastieke belangen.⁴⁶ Een van de belangrijkste strategieën van hun restauratiepolitiek bestond erin de bestaande communicatiekanalen (devotie, drukpers, onderwijs...) onder controle van de wereldlijke en geestelijke autoriteiten te krijgen.⁴⁷ De aartshertogen steunden daarbij niet alleen op oude en nieuwe religieuze orden en kerkelijke structuren, maar stimuleerden ook instituties die onder brede lagen van de samenleving rekruteerden, zoals devotionele broederschappen en schuttersgilden.⁴⁸ Broederschappen werden beschouwd als een ideaal instrument om de religieuze uniformiteit te bevorderen en het maatschappelijk weefsel en de sociale controle te versterken. De aartshertogen traden dan ook toe tot tientallen broederschappen en slaagden erin om in Rome pauselijke erkenning voor vele broederschappen te verkrijgen.⁴⁹ De schuttersgilden stonden symbool voor het stedelijke militaire prestige, dat gekortwiekte was door de permanente aanwezigheid van buitenlandse troepen. De aartshertogen deden er alles aan om de herinnering aan een gepacificeerde Nederlandse militaire traditie levendig te houden. Ze verleenden privileges aan de schuttersgilden en namen deel aan schietfeesten, zoals in Brussel in 1615 en in Gent in 1618.⁵⁰

Aan de rol van de rederijderskamers in dit 'multimediaal offensief' is veel minder aandacht besteed.⁵¹ In de literatuur over de zeventiende eeuw wordt veeleer de betekenis benadrukt van het jezuïetentoneel, dat zo goed de religieuze, morele en politieke idealen van de nieuwe orde vertolkte.⁵² Ook de rederijderskamers kregen echter tijdens het Twaalfjarig Bestand een rol in de 'theaterstaat' van de aartshertogen. Hoewel de context uitdrukkelijk was gewijzigd, waren er namelijk opvallende gelijkenissen tussen de cultuurpolitiek van de aartshertogen en die van de eerste Bourgondische Habsburgers in het laatste kwart van de vijftiende eeuw: de aartshertogen trachten opnieuw een communicatiesysteem op poten te zetten waarin de publieke rituelen (processies, intredes, schutterswedstrijden...) in de stedelijke ruimte essentieel waren. Tijdens het Twaalfjarig Bestand groeide het besef dat mits gereguleerd de rederijderskamers nog steeds over een enorm cultuurpolitiek potentieel beschikten. Het volkstalig toneel van de rederijders kon immers veel grotere groepen aanspreken dan het Latijnse jezuïetentoneel en de rederijderskamers behoorden net zoals de schuttersgilden tot het Zuid-Nederlandse erfgoed. Niettemin waren het in de eerste plaats de rederijders zelf die het Twaalfjarig Bestand aangrepen om de oude tradities in te passen in de nieuwe maatschappelijke context en zichzelf een nieuwe identiteit aan te meten. Het Bestand herstelde immers tijdelijk de essentiële voorwaarden voor een interregionale rederijderscultuur: vrede en vooral gelegenheid voor interactie door competitie.

Al aan de vooravond van het Twaalfjarig Bestand werden in sommige steden de publieke activiteiten van de rederijderskamers opnieuw toegelaten. De drie rederijderskamers in Kortrijk leverden in 1608 opnieuw een bijdrage aan de

Sacramentsprocessie.⁵³ In Antwerpen werd in hetzelfde jaar een wedstrijd gehouden waarop De Catharinisten uit Aalst verschillende prijzen wonnen.⁵⁴ In Oudenaarde kregen de rederijderskamers in 1609 de toestemming van de magistraat om opnieuw op te treden.⁵⁵ De eerste gecoördineerde inspanningen tot het opstarten van een nieuw regionaal rederijdersnetwerk kwamen uit Gent. De Fonteine kreeg er op 31 oktober 1608 nieuwe statuten van de lokale magistraat.⁵⁶ In die statuten werd betekenisvol gesproken over 'dit nieuwe verband'. Er was wellicht weinig continuïteit met het zestiende-eeuwse De Fonteine: de statuten waren grotendeels een kopie van die van een andere Gentse kamer, Sint-Agnete, uit 1508.⁵⁷ De meeste religieuze, sociale en retorische praktijken uit die oudere statuten – waaronder het spelen in opdracht van de stad – werden gewoon overgenomen. Dat het menens was met het literaire ideaal werd echter kenbaar gemaakt door de verwijzing naar de functie van de factor, die in de tekst uit 1508 ontbroken had.⁵⁸

Op 12 augustus 1609 vernieuwde een andere Vlaamse kamer, De Drogaards uit Wervik, haar statuten. Dat gebeurde duidelijk onder impuls van De Fonteine: een lid dat niet akkoord was met opgelopen boetes of straffen kon in beroep gaan bij 'de Fontaine der Reticke tot Ghendt'. Wellicht was er ook in het Wervikse geval niet echt continuïteit met de zestiende-eeuwse kamer, want in plaats van het Heilig Sacrament werd nu de Heilige Michiel als patroon gekozen.⁵⁹ De statuten lieten er geen twijfel over bestaan dat het de bedoeling was dat de kamer zou participeren in een breder netwerk. Er werd nauwgezet aangegeven welk bedrag mocht worden gependend voor het beschenken van bodes die naar Wervik kwamen met een uitnodiging voor een wedstrijd. Tegelijkertijd werd duidelijk gemaakt dat de leden van de kamer zich dienden te conformeren aan de nieuwe religieuze orde: ze dienden een eed af te leggen op het katholieke geloof en bovendien de lutherse, calvinistische en doperse leer uitdrukkelijk af te zweren. Het bestuur diende ook na te gaan of kandidaat-leden geen ketterse sympathieën hadden. Wie zich publiekelijk bekeerd had, was wel welkom. Daarnaast werden ook hoge morele eisen gesteld: wie zich schuldig had gemaakt aan doodslag, in overspel leefde of de reputatie had een ruziezoeker te zijn of on gepaste taal te gebruiken kon geen lid worden. Deze statuten werden niet alleen door de lokale overheid, maar ook door de pastoor van Wervik goedgekeurd.⁶⁰

De Fonteine uit Gent was ook betrokken bij de uitbouw van een rederijdersnetwerk in het Land van Waas. In 1610 erkende ze De Goudbloem uit Sint-Niklaas als hoofdkamer van de regio. In 1611 doopte De Goudbloem de nieuw opgerichte kamers in de dorpen Elversele en Nieuwkerken-Waas. Het waren waarschijnlijk de eerste echt nieuwe rederijderskamers sinds de jaren zestig van de zestiende eeuw. In het Land van Waas zou zich in de zeventiende eeuw dan ook een van de actiefste rederijdersnetwerken in de Zuidelijke Nederlanden ontwikkelen. Zo werd er tegen de algemene trend in in de jaren veertig van de zeventiende eeuw nog een nieuwe kamer opgericht in Waasmunster.⁶¹

Een ander rederijdersnetwerk tekende zich af in het Westkwartier. In 1614 dienden de gezelschappen Blijde van Zinne en Goedwillig in 't herte uit Nieuwkerke een verzoek in bij de Geheime Raad om hun retorische praktijken te mogen hervatten. De Raad bleek vooral gevoelig te zijn voor de economische argumen-

ten van de rekwestranten: de rederijersactiviteiten konden opnieuw jonge mensen naar het ontvolkte dorp lokken. De Geheime Raad keurde het verzoek dan ook goed met als enige voorwaarde de naleving van het plakkaat van 1601.⁶² De Veurnse kamer Arm in de beurs en van zinnen jong verkreeg op dezelfde manier officiële toestemming om de activiteiten te hervatten.⁶³ Dat resulteerde snel in een reeks wedstrijden in de regio: in Cassel en Nieuwkerke in 1615 en in Veurne en Izenberge in 1616.⁶⁴

De volgende stap was dat de aartshertogen ook rechtstreeks hun goedkeuring voor het rederijersnetwerk in het Westkwartier lieten blijken. In 1618 werd aan De Persetreders uit Hondschote een vorstelijk privilege verleend. In het verzoek tot dit privilege werd verwezen naar de leegloop van het industriële centrum die samen met de oorlogstoestand tot het staken van de rederijersactiviteiten had geleid.⁶⁵ De argumenten van het gezelschap waren zo geconstrueerd dat aan het verwachtingspatroon van de centrale overheid tegemoet werd gekomen: ouderdom, respectabiliteit en publieke devotie waren de kernbegrippen. De Persetreders argumenteerden dat hun kamer een oude, geprivilegieerde gilde was, die wel meer dan negentig jaar voordien was opgericht en die sinds het afkondigen van het Bestand had bijgedragen tot de jaarlijkse ommegang in Hondschote en aan verschillende wedstrijden had deelgenomen. Wat de aartshertogen waarschijnlijk het meeste motiveerde was de verering van De Persetreders voor hun splinternieuwe patroonheilige Elisabeth van Thüringen.⁶⁶ De Heilige Elisabeth was namelijk de favoriete heilige van aartshertogin Isabella zelf.⁶⁷

Het privilege voor De Persetreders geeft aan dat de aartshertogelijke entourage beseftte dat de rederijerskamers met de nodige censuur konden bijdragen tot het multimediale offensief dat de contrareformatorische religiebeleving en de dynastieke belangen diende te promoten.⁶⁸ Het is evenmin toevallig dat de heropgerichte kamer van Wervik en de nieuwe kamer van Duinkerken, twee steden waar de rederijers op het einde van de zestiende eeuw een bijzonder slechte religieuze reputatie hadden genoten, nu de Heilige Michiel vereerden, een andere favoriete heilige van het hof die gold als verdelger van de ketterijen.⁶⁹ Toch behield de overheid enige reserve tegenover de rederijerspraktijken in het Westkwartier. De rekwesten van de magistraat van het dorpje Kaaster om een rederijerskamer te mogen oprichten werden ondanks positief advies van de bisschop van Ieper door de Geheime Raad afgewezen.⁷⁰

Een bijzondere rol werd gespeeld door de kamers aan de frontlinie tussen het Habsburgse gebied en het gebied onder controle van de Staten-Generaal. De rederijerskamers in de Staatse steden werden relatief snel officieel heropgericht door de lokale magistraten: Het Vreugdendal en De Oranjeboom in Breda respectievelijk in 1610 en 1615, De Vreugdebloem in Bergen op Zoom in 1615. In Breda werd rond 1619 zelfs een nieuwe kamer, De Jonge Distelbloem, opgericht.⁷¹ Het Vreugdendal uit Breda was tijdens het Twaalfjarig Bestand bijzonder actief: ze nam deel aan wedstrijden in Holland (Amsterdam, Haarlem, Zandvoort en Gouda), Zeeland (Middelburg) en Brabant ('s-Hertogenbosch, Antwerpen) en organiseerde zelf dichtwedstrijden in 1618 en 1621.⁷² De Vreugdebloem van Bergen op Zoom nam deel aan wedstrijden in Antwerpen en Mechelen, De Distelbloem van Sluis aan een wedstrijd in Amsterdam.⁷³

Ook aan de andere zijde van de frontlinie lieten de rederijderskamers opnieuw van zich horen: in Hulst, dat in 1596 door het Spaanse leger was heroverd, kreeg De Transfiguratie in 1614 opnieuw een subsidie.⁷⁴ Kamers uit 's-Hertogenbosch (Mozes Doorn, De Catharinisten en De Barbaristen) namen deel aan wedstrijden in Amsterdam, Haarlem en Leiden in 1613 en in Mechelen in 1620. In 's-Hertogenbosch zelf werd in 1615 een refrein- en blaozenwedstrijd georganiseerd waaraan zowel Zuid-Nederlandse (De Olijftak uit Antwerpen) als Staatse kamers (Het Vreugdendal uit Breda) deelnamen.⁷⁵ Dat lokte echter een felle reactie uit van de schout en schepenen. Op 2 december 1615 vaardigden deze een gebod uit waarin werd gestipuleerd dat geen enkel lid van een rederijderskamer of een andere inwoner van 's-Hertogenbosch naar de Verenigde Provinciën of een inwoner daarvan 'eenighe vragen, questien, theses, posities of argumenten' mocht zenden of brengen, noch 'de antwoirde, solutien oft compositien dairop gemaict of te maken' mocht ontvangen of aannemen. Evenmin mocht men iemand uit de Verenigde Provinciën op de kamer of op een rederijdersbijeenkomst ontvangen. Bij overtredingen zouden zowel de persoon in kwestie als zijn kamer worden bestraft.⁷⁶ In 's-Hertogenbosch werden daarna tijdens het Bestand wel nog twee rederijderswedstrijden gehouden (in 1617 en 1619), maar waarschijnlijk namen daar geen kamers uit het Noorden aan deel.⁷⁷

In Brabant had de rederijkerij vanaf het begin van het Twaalfjarig Bestand hoe dan ook een ruimer blikveld dan in Vlaanderen. De strakker georganiseerde en prestigieuzere Brabantse rederijderskamers hadden de troebelen beter doorstaan dan de Vlaamse kamers. Tijdens het Twaalfjarig Bestand was de Brabantse rederijkerij sterk gericht op contacten met de rederijderskamers in de Verenigde Provinciën, waarvan sommigen waren opgericht door uitgeweken Zuid-Nederlanders. In 1610 stuurde Het Leliken van Calvarien, een van de Antwerpse 'paggulden', een uitnodiging voor een refrein- en liedwedstrijd naar Trouw moet blijcken in Haarlem.⁷⁸ In 1613 zonden kamers uit Antwerpen (De Violieren en De Olijftak) stukken in voor refreinwedstrijden in Amsterdam, Haarlem en Leiden. De wedstrijd in Amsterdam werd georganiseerd door de Brabantse kamer Het Wit Lavender, een kamer die onder haar leden naast Karel van Mander en Joost van den Vondel twee zonen van Peter Heyns, de vroegere factor van de Berchemse rederijderskamer De Bloeiende Wijngaardrank, telde.⁷⁹ Het moet gezegd dat in dat bredere netwerk op dat moment ook wel enkele Vlaamse kamers participeerden: op de wedstrijden in Haarlem en Leiden waren kamers uit Brugge (De Heilige Geest en De Drie Santinnen), Oudenaarde (De Kersouwe) en Diksmuide (De Heilige Geest) vertegenwoordigd.⁸⁰

De rederijderskamers uit Antwerpen waren al bij het begin van het Bestand actief, maar pas in de tweede helft ervan kregen ze ook officiële statuten. De Goudbloem werd in 1616 heropgericht. De Olijftak ontving in hetzelfde jaar een privilege van Albrecht en Isabella dat de vrijstelling van dienst in de schuttersgilden herbevestigde. Op dat moment was de binnenburgemeester, ridder Hendrik van Etten, door de magistraat als hoofdman van de kamer aangesteld.⁸¹ Pas twee jaar later verleende de magistraat na rapport van dezelfde Van Etten nieuwe statuten aan de kamer.⁸² Bij De Violieren werd dezelfde procedure gevolgd: na een rekwest van de kamer in januari 1619 en een rapport van Van Etten en de griffier

Jan de Pape kreeg de kamer in juni van dat jaar nieuwe statuten.⁸³ De statuten van De Olijftak en De Violieren waren erg gelijk lopend. Ze verzekerden niet alleen de religieuze censuur, maar ook een stevige greep van het stadsbestuur op de kamers: leden dienden een eed aan het katholieke geloof af te leggen in handen van de hoofdman. Bij het aflezen van de rekeningen dienden steeds twee schepenen en een stadssecretaris aanwezig te zijn.⁸⁴

Ook vele andere oude rederijkerskamers in Brabant werden heropgericht. De Peoene uit Mechelen richtte daarvoor in 1617 een rekwist aan de aartshertogen. Ze verwees daarbij naar de recente heroprichting van de kamers in Leuven, Brussel en Antwerpen.⁸⁵ In tegenstelling tot in 1593 was de welwillendheid tegenover de Mechelse kamer ditmaal groot. De aartshertogen verleenden een privilege na positief advies van de aartsbisschop en de magistraat van Mechelen. Enige voorwaarde was de precensuur op de op te voeren stukken.⁸⁶ De Peoene kreeg nieuwe statuten van de magistraat op 22 september 1620. Net zoals in Antwerpen werd het conceptreglement eerst gevisiteerd door iemand van de magistraat.⁸⁷ De Peoene toonde zich in die periode bijzonder dynamisch. In mei van dat jaar had de kamer in Mechelen een grote rederijkerswedstrijd gehouden. Johannes Thieuillier, de deken van De Peoene en organisator van de wedstrijd, was een Antwerpse zilversmid die voorheen een van de personagen van De Violieren was geweest.⁸⁸

De wedstrijd in Mechelen combineerde visuele (een plechtige intrede en de presentatie van een geschilderd rebusblazoen) met literaire en muzikale opdrachten (refreinen en liederen). Deelnemers waren niet verplicht naar Mechelen te komen maar konden ook stukken inzenden. Het deelnemersveld was dan ook erg breed: niet alleen Brabant en Vlaanderen, maar ook Holland en Zeeland waren vertegenwoordigd.⁸⁹ Het is wel opvallend dat slechts één kamer uit Vlaanderen deelnam. Dat was De Heilige Geest uit Brugge, die ook stukken had ingezonden voor de wedstrijden in Haarlem en Leiden in 1613.⁹⁰ Dat wijst erop dat er opnieuw grotendeels gescheiden rederijkersnetwerken in Brabant en Vlaanderen bestonden.⁹¹ Er namen wel heel wat nieuwe kamers uit kleine Brabantse stadjes en vrijheden aan de Mechelse wedstrijd deel. Deze kamers waren waarschijnlijk allemaal tijdens het Bestand opgericht: Het Heilig Groeisel uit Arendonk, De Barbaristen uit Asse, De Brembloem uit Geel, De Vlasbloem uit Helmond en De Lindbloem uit Mol.⁹² De statuten van deze kamers maakten duidelijk dat vrij debat onder rederijkers niet langer werd getolereerd. Zo mochten de leden van De Lindbloem uit Mol niet deelnemen aan wedstrijden 'in gesuspecteerde caemers van ketterye'.⁹³ Toch celebreeerde de wedstrijd in Mechelen in 1620 in de eerste plaats de relaties tussen de rederijkerskamers uit Noord en Zuid. De wedstrijd stond volledig in het teken van het Bestand dat nu ten einde liep.⁹⁴ Het was dat Bestand dat volgens De Peoene de rederijkerij er weer bovenop had geholpen. De kamer drukte dan ook de wens uit 'dat de Soet-vloyende Reden-const in dese Nederlanden door eenen gedurighen vrede ofte bestandt mocht Floreren'.⁹⁵ Bovendien werd de Ars Retorica zelf als een onmisbaar instrument voor het vredesproces gezien. De retorica werd in de druk van de Mechelse wedstrijd omschreven als de kunst van de welsprekendheid die tot wijsheid en deugdzaamheid leidt.⁹⁶

Ondanks de hoopvolle stemming confronteerde de Mechelse wedstrijd de

rederijkers echter ook met een intellectuele paradox. Zo stipuleerde de kaart dat alle referenties naar de bijbel dienden te worden vermeden. In plaats daarvan konden de antieke filosofen als autoriteiten gelden: 'Roert gheen Heylighe Schrift, maer laet ons daer in sien:/ Der Philosophen leer hun schriften en belijden.'⁹⁷ Dat bleek echter problemen op te leveren bij de visitatie van de wedstrijd-druk. Ironisch genoeg was het verwijt van de censor ditmaal dat de nadruk op de Antieken de indruk wekte dat de rederijkers de klassieke geschriften boven de christelijke leer stelden. De verantwoordelijken van De Peoene voelden zich dan ook genoodzaakt in een 'waerschouwinghe' aan het einde van de wedstrijd-druk uitdrukkelijk afstand te nemen van zulke opvattingen.⁹⁸

Het was duidelijk dat het in de nieuwe culturele context erg moeilijk zou zijn voor de rederijkers de zestiende-eeuwse idealen van tolerantie en open debat te vrijwaren. Er was echter nog een ander referentiepunt in het verleden, dat bij de centrale overheid wel positieve associaties opriep: dat was de cultuurpolitiek van Maximiliaan van Oostenrijk en Filips de Schone ca. 1500. De dynamiek van de rederijkerscultuur vertoonde tijdens het Twaalfjarig Bestand opvallende gelijkenissen met die in de periode van Maximiliaan. Opnieuw dreef de onzekere politieke toestand de rederijkers uit verschillende gewesten naar elkaar toe. In het retorische milieu – vooral dan in Brabant en Holland – ontstond zo kortstondig een nieuw samenhorigheidsgevoel.⁹⁹ Net zoals onder de eerste Habsburgers werd dat cultuurpolitieke potentieel uitgebuit door de lokale overheden én door de vorsten. De kaarten lagen nu natuurlijk anders. De aartshertogen wilden maar al te graag een hereniging van de Nederlanden, maar dan wel onder hun soevereiniteit en in een volledig katholiek staatsbestel.¹⁰⁰ Aangezien dat in de praktijk voorlopig onmogelijk bleek, richtten de aartshertogen hun inspanningen op de culturele en religieuze pacificatie van de Zuidelijke Nederlanden. Daarbij maakten ze gretig gebruik van de devotie strategieën van hun voorouders. De aartshertogen toonden een bijzondere belangstelling voor de devotie van de Zeven Weeën van Onze Lieve Vrouw, die nog steeds de reputatie genoot te hebben bijgedragen tot het einde van de burgeroorlogen tijdens het regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk. De vorsten traden toe tot het Brusselse broederschap en begiftigden de kapel met beeldhouwwerken en schilderijen.¹⁰¹ Ook het Brusselse Mariacransen, dat rond 1500 nauwe banden had gehad met de broederschap van de Zeven Weeën, profiteerde van die hernieuwde belangstelling: in 1620 bevestigden de aartshertogen een oud privilege van Maximiliaan van Oostenrijk en aartshertog Karel uit 1511, waardoor de leden van Het Mariacransen opnieuw als vorstelijke dienaars werden erkend.¹⁰² De aartshertogen lieten de ernst van hun historisch engagement blijken door enkele dagen later een grote som geld aan Het Mariacransen toe te kennen om de luxueuze zitbank die Filips de Schone aan de kapel van de Zeven Weeën had geschonken te laten restaureren.¹⁰³

De rederijkerij binnenskamers (ca. 1621-1650)

Tegen de wens van de publieke opinie in werd het Twaalfjarig Bestand niet verlengd. Na het hervatten van de oorlog voerde Spanje aanvankelijk een succesvol

offensief: in 1625 werd Breda heroverd. 1628-1629 werden echter echte rampjaren: de Spaanse zilvervloot werd geqaapt en na een maandenlange belegering capituleerde 's-Hertogenbosch voor de Staatse troepen. In 1635 verklaarde bovendien Frankrijk de oorlog aan Spanje, wat leidde tot nieuwe militaire confrontaties in de Zuidelijke Nederlanden. Door de Vrede van Münster (1648) werd de Tachtigjarige Oorlog beëindigd en werden de Verenigde Provinciën als soevereine staat door de Spaanse koning erkend. De vijandelijkheden met Frankrijk duurden echter voort.¹⁰⁴ Hoewel de Zuidelijke Nederlanden permanent in crisis verkeerden, werd het Spaanse regime nauwelijks in twijfel getrokken. Enerzijds bewerkstelligde het contrareformatorische katholicisme berusting en aanvaarding van het gezag, anderzijds profiteerden de regionale en lokale elites van de onmacht van het Spaanse bestuur.¹⁰⁵ De impact van de permanente oorlogssituatie op de rederijerscultuur was groot. De positieve stimulansen die de centrale overheid had gegeven tijdens het Twaalfjarig Bestand vielen weg. Bovendien werd de publieke functie van de rederijerskamers opnieuw ernstig ter discussie gesteld.

In 1628 schreef De Heilige Geest uit Brugge een kaart uit met de bedoeling de rederijerskamers uit Spaans-Vlaanderen en Spaans-Brabant te mobiliseren voor een 'landjuweel' met als disciplines een plechtige intrede, de presentatie van een rebusblazoën, een kerkgang en de opvoering van spelen van zinne en esbattementen. Motief was de viering van het tweehonderdjarig bestaan van de kamer. De ambities van de kamer waren groot, want er werd op voorhand aangekondigd dat de op te voeren stukken in een druk zouden worden gebundeld. Ondanks de steun van de lokale magistraat en van de bisschop van Brugge, werd de opzet door de Brusselse regering ten strengste veroordeeld. Op aanraden van de aartsbisschop van Mechelen omschreef de landvoogdes het plan als 'extremement mauvais et dangereux' en beval ze de Brugse magistraat alle wedstrijdkaarten terug te vorderen.¹⁰⁶ Opvallend is dat de bisschop van Brugge wel bereid was geweest het plan te steunen. Dit geeft opnieuw aan dat er bij de centrale en kerkelijke overheden een dissonantie bestond in de attitudes tegenover de rederijerskamers. Rederijerskamers in verafgelegen steden werden geassocieerd met het oude schrikbeeld van de rebelse rederijers, rederijerskamers in de eigen stad daarentegen met een concrete groep mensen die deel uitmaakten van een breder sociaal netwerk. In Brugge was er helemaal geen tendens in de richting van sociale daling van het ledenbestand, integendeel. Hoewel nog steeds een groot deel van de leden van De Heilige Geest uit de ambachtelijk milieus kwam, oefende tussen 1616 en 1700 een vijfde van de leden een intellectueel beroep uit. Het lidmaatschap van een rederijerskamer was ook aantrekkelijk geworden voor vertegenwoordigers van de elite. Zo liet in 1620 de geleerde Anselmus de Boodt, voormalig lijfarts van keizer Rudolf II, zich in het ledenregister optekenen. De rechtsgeleerde en historicus Olivier de Wree, die later burgemeester van Brugge zou worden, werd in 1629 lid. Vooral op het einde van de zeventiende eeuw traden vertegenwoordigers van de lokale politieke elite van Brugge massaal toe tot het gezelschap.¹⁰⁷ Desondanks werden de Brugse rederijerskamers in de zeventiende eeuw in tegenstelling tot de schuttersgilden, ambachten en neringen niet langer betrokken bij publieke rituelen als blijde intredes of ommegangen.¹⁰⁸ De rederijerscultuur werd zo eens te meer geconfronteerd met een paradox.

De commotie beperkte zich in 1628 niet tot Brugge. Ook een wedstrijd in de garnizoenstad 's-Hertogenbosch werd afgeblazen.¹⁰⁹ In een instructie die de militaire gouverneur samen met de schout en schepenen op 16 december van dat jaar voor de vijf rederijderskamers opstelde, werd verboden om aan andere kamers van binnen of buiten de stad op welke manier ook 'ennige vragen' of 'questien' te zenden 'om daarop by prose ofte retorike te wercken'. Er werd daarbij verwezen naar een verbod dat de koning op 26 juni 1628 – wellicht in reactie op het Brugse project – had uitgevaardigd.¹¹⁰ De gerichte verboden geven aan dat het hier vooral om een zaak van militaire censuur binnen een bedreigde stad ging. De scherpe reacties in 1628 waren echter hoe dan ook een teken aan de wand. Publieke toneelopvoeringen en semi-publieke interlokale wedstrijden werden nu als politiek gevaarlijk en moreel ontstichtend beschouwd. De Heilige Geest uit Brugge volhardde nog even in haar anachronismen door op 31 mei 1628, luttele dagen na de vernietigende brief van de regering (29 mei), een doopbrief te verlenen aan de nieuw opgerichte Mastbloem van Kruishoutem. Daarbij kende De Heilige Geest De Mastbloem, die er zich op voorstond zich in te zetten 'tot voorderynge van goede zeden ende stigtunge der jongheyd', het recht toe om aan wedstrijden deel te nemen.¹¹¹ Na 1628 werden er echter nog slechts sporadisch interlokale wedstrijden gehouden zoals in Ninove in 1632 en in Kortrijk in 1645.¹¹² In sommige steden verloren de rederijderskamers ook hun subsidies voor deelname aan de lokale ommegangen.¹¹³

Uit een verordening van de landvoogdes Isabella aan de Raad van Vlaanderen in 1631 blijkt dat de centrale overheid zich in toenemende mate ergerde aan publieke toneelopvoeringen 'qui desedifient, & offençent souventefois les bonnes moeurs, & chastes oreilles, & ne tendent qu'à mauvaise instruction, perte de temps, & despens pour le peuple'.¹¹⁴ Hoewel dat wantrouwen niet noodzakelijk en zeker niet uitsluitend op de rederijderskamers was gericht, werden de publieke activiteiten van de rederijderskamers steeds meer ervaren als een problematische gegeven. Het reglement dat De Mastbloem in Kruishoutem in 1630 door de lokale overheid liet goedkeuren was daarom veel realistischer dan de doopbrief die de kamer twee jaar voordien had ontvangen: de meeste aandacht werd nu aan het jaarlijkse koningsfeest en de interne literaire activiteiten besteed.¹¹⁵ De leden van de jonge kamer zagen in dat de sleutel voor het voortbestaan van de rederijderskamers lag in een besloten literaire sociabiliteit.

Het blijvende wantrouwen hield de rederijders vooral na het Twaalfjarig Bestand weg van de podia in de openlucht. Het verlies van die publieke rol lijkt echter te zijn gecompenseerd door een nieuw waardepatroon. De rederijders stapten mee in de nieuwe logica van sociale distantie en distinctie.¹¹⁶ Daarbij werd het toneelpubliek verengd tot de eigen sociale groep en werd steeds meer de nadruk gelegd op morele normen waardoor men zich kon onderscheiden van de lagere sociale klassen. De rederijders verloren dus ook zelf hun belangstelling voor publiek toneel. Dat blijkt het duidelijkst uit de Antwerpse casus. Ook in Antwerpen speelde de rederijderscultuur zich nu grotendeels binnenskamers af.¹¹⁷ Dat ging echter gepaard met een commercialisering van het rederijkerstoneel. In de jaren veertig van de zeventiende eeuw werd door De Violieren inkomgeld gevraagd voor het bijwonen van voorstellingen op de kamer. De motieven waren

niet louter financieel, het was vooral de bedoeling ongewenste bezoekers van de kamers weg te houden.¹¹⁸ Daarmee gaven de Antwerpse rederijders te kennen dat ze wilden verzaken aan het oude retorische ideaal de hele stedelijke gemeenschap te vermaken. Die ontwikkeling ging binnen de kamer gepaard met een polarisering tussen de consumenten en de producenten van literatuur. De personagen werden steeds meer beschouwd als semi-beroepsacteurs met een ondergeschikte status, die naar believen konden worden ingehuurd of afgedankt.¹¹⁹ De Antwerpse rederijderskamers streefden er ook bewust naar om door het stellen van zeer hoge financiële eisen een sociale kwaliteitsbewaking van het ledenbestand in te bouwen.

Tabel 7: De kosten van het lidmaatschap van een rederijderskamer in de periode 1585-1650 (in stuivers)

kamers met één ledenstatuut	gewoon lid				
	lid worden: financieel	lid worden: materieel	jaargeld	andere kosten	doodschuld (min.)
1608 GEN1*	3		3		3
1609 WER	3		2	delen in gemene kosten	2
1630 KRU	12			delen in gemene kosten	12

kamers met twee ledenstatuten	gezel				
	lid worden: financieel	lid worden: materieel	jaargeld	andere kosten	doodschuld (min.)
1618 ANT3	370		120	huwelijk (120), zondagse vergadering (6), jaarlijks feestmaal (80), extra jaarkosten	120
1619b ANT1	380		120	huwelijk (120), zondagse vergadering (6), jaarlijks feestmaal (80), extra jaarkosten	120/200

	gezel				
1620 MEC1	120				60 + boeken en gedichten

	personagie				
	lid worden: financieel	lid worden: materieel	jaargeld	andere kosten	doodschuld (min.)
1620 MEC1	60				
1630 ANT2	60			deelname kolfdagen (6)	60

Opmerking: een (*) duidt aan dat dit type lidmaatschap ook toegankelijk was voor vrouwen.

In de Vlaamse rederijderskamers met één ledenstatuut bleven de meetbare financiële eisen aan kandidaat-leden in de eerste helft van de zeventiende eeuw bijzonder laag (het dagloon van een metser-diender bedroeg toen zo'n 12 stuivers¹²⁰). In de Brabantse kamers waren de eisen daarentegen heel sterk gestegen. De Antwerpse rederijderskamers spanden de kroon. Het is opvallend dat de Mechelse Peoene, die in 1620 werd geleid door een ex-personagie van De Violieren, heel wat lagere eisen stelde aan de gezellen – niet aan de personagien! – dan de Antwerpse kamers De Violieren en De Olijftak. De Peoene wenste waarschijnlijk minder sociaal restrictief te zijn door ook respectabele personagien de kans te geven op te klimmen in de hiërarchie van de kamer.

Het stellen van hoge financiële eisen paste in de strategie van sociale distantie van de Antwerpse rederijderskamers. Hoe de sociale samenstelling van het ledenbestand in werkelijkheid evolueerde verdient verder onderzoek. De uitgegeven ledenlijsten van De Violieren suggereren alvast een tendens tot elitisering.¹²¹ Dat is in het licht van de sociale evolutie in Antwerpen niet zo verwonderlijk. De Violieren maakten nog steeds deel uit van de Sint-Lucasgilde en rekruteerden dus nog steeds in de eerste plaats onder de ambachtsmeesters uit de artistieke sectoren. Door de succesvolle reconversie van Antwerpen van wereldhaven naar een productiecentrum van luxegoederen waren vele van die meesters opgeklimmen tot de gegoede burgerij. Daardoor stonden ze nu veel nauwer in contact met leden van de traditionele maatschappelijke elite.¹²² De paradox is dus dat het verlies in publieke relevantie lijkt te zijn goed gemaakt door de winst in sociaal prestige. Of en hoe de rederijders hun activiteiten binnenskamers een nieuwe welomlijnde zin konden geven waardoor ze zich onderscheidden van corporaties met een gelijkwaardig ledenbestand, zoals de schuttersgilden en sommige broederschappen, blijft voorlopig een open vraag. Wat het aanbod van betaald toneel betreft, waren er in Antwerpen alvast andere spelers op de markt. Het voornemen van de gilde van de oude voetboog om in 1656 een ruimte te verhuren aan een buitenlandse toneelgroep lokte nog algemeen protest uit. Vijf jaar later echter werd in het lokaal van de gilde van de oude handboog een vaste schouwburg ingericht.¹²³

Conclusie

De rederijerscultuur in de zeventiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden werd geconfronteerd met een aantal paradoxen. De centrale overheid bepaalde haar houding ten opzichte van het instituut rederijerskamer in de eerste plaats vanuit een historisch bewustzijn. Daarbij waren er twee referentiekaders: enerzijds de geslaagde politiek van de eerste Bourgondische Habsburgers in de nasleep van de burgeroorlogen van de late vijftiende eeuw en anderzijds de mislukte politiek van Karel V en Filips II in de context van de godsdienststroebeleien van de zestiende eeuw. Tijdens het Twaalfjarig Bestand namen de aartshertogen de politiek van Maximiliaan van Oostenrijk en Filips de Schone als richtsnoer, weliswaar met een duidelijke nadruk op religieus conformisme. De rederijerskamers konden zo even deel uitmaken van een nieuwe Habsburgse theaterstaat. Wanneer de oorlog volop woedde, opteerde de Brusselse regering gesteund door de kerkelijke overheden echter voor een repressieve politiek, vooral dan ten opzichte van de publieke activiteiten van de rederijerskamers. De paradox is echter dat de rederijerskamers in de onmiddellijke nabijheid van die hogere politieke en religieuze overheden zich doorgaans heel wat meer konden permitteren. De verklaring ligt hier in de directe of indirecte netwerkrelaties tussen die rederijers en verschillende hoogwaardigheidsbekleders.

De relaties tussen de rederijerskamers en de lokale overheden lijken in de regel positief te zijn geweest. Vertegenwoordigers van die lokale overheden engageerden zich al dan niet van ambtswege voor de kamers, bijvoorbeeld als hoofdman, maar vaak ook als gewoon lid. De gegevens voor Antwerpen en Brugge geven dan ook aan dat er eerder van een sociale stijging dan van een sociale daling van het ledenbestand sprake was. Of dat een algemene trend was verdient beslist verder onderzoek. De paradox is echter dat de banden met de lokale overheid en de stijgende sociale status van de leden niet gepaard gingen met pogingen om de publieke rol van de rederijerskamers toch minstens binnen de lokale context te vrijwaren. Dat moet verklaard worden door de veranderende attitudes van de rederijers zelf. De rederijers schikten zich in een nieuw waardepatroon van sociale distinctie en sociale distantie en namen daardoor onbewust afstand van hun oude idealen van religieuze lering en publiek vermaak. Die idealen ruimden plaats voor gezellige contacten met vertegenwoordigers van de lokale elites in de beslotenheid van het eigen lokaal. Hoewel het schrikbeeld van rederijers als rebellen bij sommige instanties verder leefde, lijken de rederijers uit de zeventiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden veeleer het etiket conformisten te verdienen.

Conclusie. Deel I

Alleen al door de grote verspreiding van de rederijderskamers kan de rederijkerij als een belangrijk cultureel en sociaal fenomeen in de Zuidelijke Nederlanden worden beschouwd. Voor de periode 1400-1650 vonden we gegevens voor 227 rederijderskamers in de Nederlandstalige regio's van de Zuidelijke Nederlanden en het prinsbisdom Luik. Dat betekent dat zowat alle steden minstens één rederijderskamer herbergden. Vooral in Westelijk Vlaanderen waren er ook in vele dorpen rederijderskamers gevestigd. Daarmee was de verspreiding van de rederijderskamers veel groter dan bijvoorbeeld die van de puy's of Singschulen, stedelijke verenigingen in het Franse en Duitse taalgebied die zich toelegden op de dicht- en zangkunst.¹ De rekrutering binnen de sociale middengroepen was daarin een belangrijke factor. De rederijderscultuur was in sociale zin geen elitecultuur: de meeste rederijders hadden een ambachtelijke achtergrond en behoorden niet tot de bestuurselite van hun stad. De meesters uit de hoog gespecialiseerde luxe- en kunstambachten vonden in de rederijderscultuur een pendant voor hun professionele activiteiten. De rederijderskamers rekruteerden echter breder in de corporatieve milieus.² Ze boden bovendien de mogelijkheid voor een engagement op verschillende snelheden. In elk geval bieden onze gegevens een nieuw bewijs voor de zeer hoge graad van geletterdheid in de Zuidelijke Nederlanden in deze periode.³

Tabel 8: Aantal actieve rederijderskamers in de Zuidelijke Nederlanden in 1500, 1566 en 1621⁴

Doorsnede 1500: 86 kamers

Vlaanderen	57	66,3%
Brabant + Mechelen	26	30,2%
Andere (Henegouwen en Luik)	3	3,5%

Stad	79	91,9%
Dorp/Vrijheid	7	8,1%

Doorsnede 1566: 173 kamers⁵

Vlaanderen	125	72,3%
Brabant + Mechelen	40	23,1%
Andere (Henegouwen en Luik)	7	4,0%
Onbekend	1	0,6%

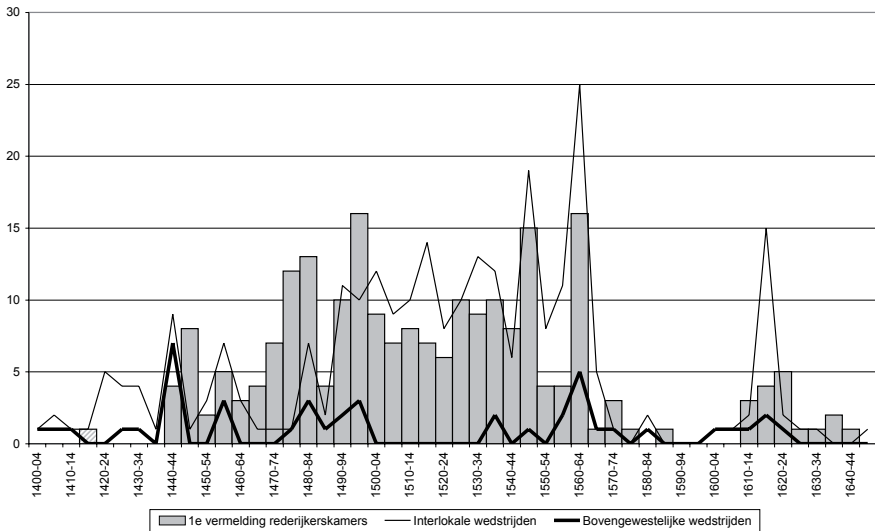
Stad	121	69,9%
Dorp/Vrijheid	51	29,5%
Onbekend	1	0,6%

Doorsnede 1621: 98 kamers⁶

Vlaanderen	57	58,2%
Brabant + Mechelen	37	37,8%
Andere (Henegouwen en Luik)	4	4,1%

Stad	85	86,7%
Dorp/Vrijheid	13	13,3%

De rederijerscultuur was in de vijftiende eeuw een overwegend stedelijk verschijnsel. Ongeveer twee derde van de rederijersgezelschappen was in Vlaanderen gevestigd. Dat cijfer liep in de zestiende eeuw op tot bijna drie kwart, wat grotendeels te wijten is aan het overwegend Vlaamse verschijnsel van de dorpsrederijkerij. De aanloop naar de Nederlandse Opstand viel samen met het absolute hoogtepunt van de rederijerscultuur. In 1566 waren er zo'n 173 rederijerskamers in de Zuidelijke Nederlanden. De Opstand zelf betekende echter voor vele rederijerskamers de doodsteek. Anderen overleefden de troebelen en werden in het bijzonder tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) weer actief. Het aandeel van de Brabantse kamers was toen veel groter dan voorheen. Dat is ten dele te wijten aan het verdwijnen van de dorpskamers in Vlaanderen, want in 1621 waren opnieuw bijna negen op tien gezelschappen in steden gevestigd. Dit spreekt enigszins de oude opvatting tegen dat na de Beeldenstorm de rederijkerij langzaam verwaterde tot dorpsvermaak. Wel is het zo dat de kamers die tijdens en na het Bestand werden opgericht voor 65% in dorpen en vrijheden waren gevestigd.

Grafiek 4: De conjunctuur van de rederijerscultuur in de Zuidelijke Nederlanden, 1400-1649

De frequentie van het aantal interlokale toneel- en dichtwedstrijden is een goede graadmeter voor de samenhang tussen de ontwikkelingen binnen de rederijerscultuur enerzijds en de politieke en economische conjunctuur anderzijds.⁷ Reeds in de eerste helft van de vijftiende eeuw werden in de Zuidelijke Nederlanden regelmatig toneelcompetities opgezet. Vooral in de periode 1440-1444 werd een groot aantal toneelwedstrijden gehouden. Dit viel niet toevallig samen met de eerste sporen van geïnstitutionaliseerde rederijerskamers in bijvoorbeeld Brugge en Nieuwpoort. De periode van 1440 tot 1465 was bijzonder welvarend en staat bekend omwille van haar hoge artistieke bloei. Het ging ook om een sleutelperiode in de Bourgondische staatsvorming. In deze vroege periode zorgde de politieke conjunctuur vooral indirect voor gunstige voorwaarden. De eerste rederijersgezelschappen ontstonden in de context van lokale ommegangen of werden in het grootstedelijke milieu van de Bourgondische cultuurvernieuwers opgericht. Pas vanaf ca. 1466 toonden stad en vorst een actieve belangstelling voor dit nieuwe fenomeen.

De periode van 1465 tot 1492 werd gekenmerkt door een verscherping van de binnenlandse en buitenlandse spanningen, wat vanaf 1477 uitdraaide op verschillende zware opstanden. Toch brak de rederijerscultuur precies in het laatste kwart van de vijftiende eeuw definitief door en dat zowel wat de toename van het aantal rederijersgezelschappen – nu ook in het Noorden – als de wedstrijd-frequentie betrof. Na afloop van de opstanden, in de periode van 1493 tot 1513, lanceerden de Habsburgers Maximiliaan van Oostenrijk en Filips de Schone een waar cultuuroffensief waarin de rederijerskamers een vooraanstaande rol speelden. De dramatische en rituele vaardigheden van de rederijers werden toen gretig ingezet voor de vorstelijke propaganda. Een culturele elite van prominente rederijers werkte zo mee aan de theaterstaat die mee aan de basis lag van een nieuw, gepacificeerd klimaat.

In de periode van 1520 tot 1540 brak een nieuwe oorlog met Frankrijk uit en groeide onder de bevolking de onvrede over de economische problemen. In dit klimaat vond de Reformatie een vruchtbare voedingsbodem. Intussen bleef het aantal rederijerskamers toenemen en leidden de vredesverdragen met Frankrijk tot uitbundige rederijerswedstrijden. De jaren van 1540 tot 1565 vormden een ambivalente periode. Het ging om een nieuwe economische groeifase, waarin de kunstambachten, een sector waarin de rederijerskamers sterk rekruteerden, het bijzonder goed deden. Tegelijkertijd werden de Nederlanden geteisterd door een nieuwe golf van oorlogsgeweld en politieke onzekerheid en nam de religieuze repressie toe.⁸ De pieken in de wedstrijd-frequentie en stichting van nieuwe kamers kwamen overeen met periodes van tijdelijke vrede met Frankrijk en optimisme over het oplossen van de binnenlandse politieke problemen. In de late jaren veertig van de zestiende eeuw heerste een positieve stemming door de inhuldigungsreis van de latere Filips II (1549) en de afkondiging van het verdrag van Augsburg (1548) en de Pragmatieke sanctie (1549). De vrede van Cateau-Cambrésis met Frankrijk in 1559 gaf aanleiding tot een ongekend hoog aantal rederijerswedstrijden. Het orgelpunt was het landjuweel in Antwerpen in 1561. Tegelijkertijd behandelden steeds meer wedstrijden hete religieuze hangijzers en werden via de rederijersnetwerken reformatorische ideeën verspreid. De

argwaan van de overheid leidde tot een algemeen censuuredict tegen religieus getinte spelen en refrèinen in 1560 en tot de eerste verboden op het houden van rederijkerswedstrijden.

Na de Beeldenstorm (1566) werden op verschillende plaatsen de rederijkers als medeverantwoordelijken aangewezen en gedwongen hun lokalen te sluiten. Zo werd een lange periode van beperkte rederijkersactiviteit ingeluid, die ongeveer tot aan het begin van het Twaalfjarig Bestand duurde. De rederijkerij was niet meer zozeer onderhevig aan de algemene conjunctuur, maar wel aan een concrete negatieve centrale politiek. Toch bleven vele rederijkerskamers al dan niet sluimerend voortbestaan en hing veel af van de houding van de lokale magistraten. Tijdens het Twaalfjarig Bestand werd de rederijkerij echt een nieuwe adem gegund. De aartshertogen zagen in dat de rederijkerskamers ondanks de problemen in het verleden een belangrijke rol konden spelen bij het verspreiden van politiek correcte opvattingen. Daarom voerden ze een stimulerende en tegelijkertijd regulerende cultuurpolitiek, die bewust herinnerde aan de theaterstaat van de eerste Bourgondische Habsburgers.

De wedstrijdrequentie weerspiegelt niet alleen de politieke en economische conjunctuur. Vooral als men de bovengewestelijke wedstrijden in beschouwing neemt, kan men stellen dat de rederijkers op hun beurt de 'mentale' conjunctuur of, zo men wil, de brede publieke opinie konden beïnvloeden. Het is namelijk opvallend dat haast alle competities waarvan het deelnemersveld zich niet beperkte tot het eigen gewest, werden gehouden op sleutelmomenten in de ontwikkeling naar eenheid van de Nederlanden. Pieken waren er bijvoorbeeld na de grote stedelijke opstanden in de vijftiende eeuw (vroegere jaren veertig en late jaren vijftig). Een zeer belangrijke concentratie van bovengewestelijke wedstrijden was er in het laatste kwart van de vijftiende eeuw. Het was niet toevallig de periode volgend op het Groot Privilege van Maria van Bourgondië (1477), dat kan beschouwd worden als de eerste constitutie voor de Nederlandse gewesten.⁹ Tijdens en na de opstanden tegen Maximiliaan van Oostenrijk was de bereidheid van de verschillende gewesten om samen te werken erg groot, wat onder andere blijkt uit het actieve optreden van de Staten-Generaal. Ook de bovengewestelijke rederijkerswedstrijden, die vertegenwoordigers van de culturele elite en meer bescheiden amateur-rederijkers bijeenbrachten, speelden hierin een rol.

Na 1500 verdween voor lange tijd het enthousiasme voor groots opgezette bovengewestelijke wedstrijden. De rederijkerscultuur kenmerkte zich toen vooral door de ontwikkeling van gewestelijke subculturen. Ook de wedstrijd in Gent in 1539 was geen onverdeeld succes. In de jaren tussen 1555 en 1565 was er echter een nieuwe concentratie van bovengewestelijke rederijkerswedstrijden. Dit was deels te wijten aan veranderingen in de wedstrijdcultuur zelf (meer refrèinwedstrijden). Het gaat echter ook opnieuw om een periode waarin de politieke en economische omstandigheden het politieke bewustzijn van de bevolking van de verschillende gewesten deden toenemen.¹⁰ Het waren in de eerste plaats de debatten rond het reformatische gedachtegoed die de Vlaamse en Brabantse rederijkers ertoe brachten een nieuw gemeenschappelijk forum te vormen. Hierdoor hebben de rederijkers de Opstand mentaal mee voorbereid.

Tijdens het Twaalfjarig Bestand maakten vooral de Brabantse rederijkers volop

gebruik van de mogelijkheden tot interregionale uitwisselingen. Op de wedstrijd in Mechelen in 1620 na werden de belangrijkste competities in de Noordelijke Nederlanden gehouden, maar ook daaraan namen vele kamers uit het Zuiden deel. Daardoor waren er paradoxaal genoeg meer dan voorheen contacten tussen de rederijderskamers in Noord en Zuid. Dat is voor een stuk te danken aan de Vlaamse en Brabantse emigranten die in het Noorden nieuwe rederijderskamers hadden opgericht. Vele rederijders koesterden nog de hoop op een langdurige vrede en duurzame culturele contacten tussen Noord en Zuid. Na het einde van het Twaalfjarig Bestand was echter geen plaats meer voor bovengewestelijke wedstrijden die als fora voor een gemeenschappelijke identiteit konden dienen.

DEEL II: De motieven

**De rederijerscultuur als paradigma van de stedelijke
cultuur in de Zuidelijke Nederlanden**

Inleiding

Zoals uit het vorige deel is gebleken, is het eigene van de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Nederlandse cultuurruimte niet slechts te ontwaren in het bijzondere model van publieke communicatie tussen vorst en stad¹ (vooral in de vijftiende eeuw), maar vooral ook in de dynamiek van het stedelijke netwerk (in de vijftiende én zestiende eeuw). Om die reden verkiezen we het begrip ‘stedelijke cultuur’ boven dat van ‘stadscultuur’. Daarmee kan de meer open definitie van de stad als centrale plaats geïntegreerd worden in het onderzoek naar de publieke cultuur in de Nederlanden.² In dit deel wordt, vertrekkend van de casus van de rederijderscultuur, getracht enkele basistrekken van die stedelijke cultuur in de vroegmoderne Nederlanden bloot te leggen. De centrale vraag luidt hoe de rederijders hun aandeel in de stedelijke publieke cultuur legitimeerden en wat ons dat vertelt over die stedelijke cultuur.

Kan de rederijderscultuur echter wel gezien worden als exemplarisch voor de stedelijke cultuur in de Nederlanden? De rederijders werden gerekruteerd uit de sociale middengroepen, vooral dan uit de ambachtelijke milieus. Hoewel ze afhankelijk waren van stedelijke subsidies, lieten rederijders zich niet zonder meer inhuren als propagandamakers voor de stedelijke elites. We moeten er dus van uitgaan dat de rederijders in de eerste plaats de bekommernissen van de eigen sociale groep vertolkten. Een goed voorbeeld is de zestiende-eeuwse Brugse rederijker Cornelis Everaert die in zijn spelen de groeiende armoede van de arbeiders en het onverantwoordelijke gedrag van de lokale economische elite aanklaagde, maar niet naliet telkens opnieuw op de inspanningen van de kleine ondernemers, winkelhouders en ambachtsmeesters te wijzen.³ De rederijderscultuur was bovendien een mannencultuur. Hoewel vrouwen (in Vlaanderen) lid konden worden van een rederijderskamer, werden de interne en publieke activiteiten beheerst door mannen en door mannelijke rolpatronen.⁴ De rederijders vertegenwoordigden dus maar een deel van de stad, namelijk de mannelijke middengroepen. Het zijn echter precies die groepen die de stedelijke identiteit bepaalden. De economisch gefragmenteerde middengroepen vonden solidariteit en een middel voor collectieve actie door zich te verenigen in corporaties. De waarden van de stedelijke corporaties zijn daarom ook de waarden van de stad.⁵

Als unieke stedelijke corporaties bieden de rederijderskamers een goede invalshoek voor een onderzoek naar de motieven van de stedelijke cultuur in de Nederlanden. Ook waren de rederijderskamers veel meer nog dan andere stedelijke corporaties zoals ambachtsgilden, broederschappen en schuttersgilden

betrokken bij de communicatie van die waarden in de stedelijke publieke ruimte. Dat deden ze in de eerste plaats door de productie, voordracht en inscenering van literaire teksten. In dit deel volgt echter geen analyse van de literaire productie van de rederijkers.⁶ Uitgangspunt vormen de teksten die de rederijkers produceerden die niet of slechts ten dele tot het eigenlijke literaire corpus worden gerekend, maar waarin ze hun positie uitdrukkelijk verdedigden: statuten, reglementen, rekwesten, wedstrijdkaarten en de prologen en epilogen van gedrukte wedstrijdbundels. In die teksten motiveerden rederijkers, al dan niet geruggensteund door de stedelijke overheden, hun rol in de stedelijke samenleving.

Het centrale concept van de rederijkerscultuur was dat van de 'retorike' of dichtkunst.⁷ Daaraan werden verschillende motieven gekoppeld die inspeelden op de culturele en sociale noden van de stedeling. We registreerden vijf basismotieven die in drie hoofdstukken worden behandeld. Het eerste motief was dat van de devotie tot God en/of een patroonheilige (hoofdstuk 7). Daarna volgen in hoofdstuk 8 twee, vaak antagonistische, maar onlosmakelijk verbonden begrippen: harmonie en eer. Ten slotte zijn er de motieven van lering en vermaak die een procesmatige intentie delen (hoofdstuk 9). Ook devotie, harmonie en eer waren echter geen statische begrippen in de praktijk van de rederijkerscultuur. Deze vijf motieven, die uiteraard niet exclusief zijn voor de stedelijke cultuur, vormen het uitgangspunt voor een onderzoek naar de ontwikkelingen in de habitus van stedelingen in de publieke ruimte van de stad en in de 'voorkamer' van die publieke ruimte, de stedelijke corporatie.

147
Op uwen troost dat al mijn iolijt/ staet
Laetze toch der ghenadigheden/ rapen
Die als dienærs v tallen steden/ cnapen
Wiens herte tuwaert tot alder tijt/ gaet
Die op v betrauwen niet onbeurijt laet.

Specyale.

De Berghsche Royaerts / wiës alle zinen minnē
De conste die can sozuyt verzeeren/ keeren
Jonstelic roeren om prijs ghetwinnen/ binnen
Reint danckelic topstel bul eeren/ heeren.

finis.

Prologhe.

Deynze,

Menschelicke crancheyt.

Och hoe ydel zijn alle menschen die leuen/
Want wy alle zijn der doot ouerghegheuen/
Als ballijnghen verdreuen duer Adams mesual/
De mēsche es als tbeist an eē weegh gheschreue/
OO 1

In dit spel zyn vijf
personagen.
Mēschlicke cranche
heyt. Gods gheefs-
tihg verstarcken.
Fray figuracye.
Troost der schrift.
Leuende hope.

7. Devotie als motief: veruiterlijking en verinnerlijking van een nieuwe lekenvroomheid

'Sans religion, pas d'association'. Corporaties en lekenvroomheid

OP 9 DECEMBER 1448 LEGDE HET GENTSE REDERIJERSGEZELSCHAP De Fontaine zijn statuten ter goedkeuring voor aan het Gentse stadsbestuur. In de tekst werden een heleboel redenen opgesomd waarom het bestaan van een officiële rederijderskamer de mensheid in het algemeen en de stad Gent in het bijzonder ten goede zou komen. Daarbij werd het onderhouden van de devotie tot God en de Heilige Drievuldigheid als belangrijkste motief naar voor geschoven.¹ Deze toewijding diende door de leden naar de buitenwereld toe kenbaar te worden gemaakt door op de mouw van het gildenkleed een geborduurde fontein met drie stralen te dragen. De eerste bepaling van het eigenlijke reglement luidde dat ter ere van de Drievuldigheid in de aan haar toegewijde kapel in de Sint-Niklaaskerk elke zondag een mis diende te worden gevierd. Verder was men overeengekomen dat in de eerstvolgende jaren het grootste deel van het intredegeld van nieuwe leden aan de herstelling van het altaar en het bezetten van de mis zou worden besteed. Ook de wettelijke lidmaatschapsbijdragen waren in de eerste plaats voor de goddelijke erediensten bestemd. Een overleden lid had – bij betaling van een doodschuld – recht op een gezongen requiemmis met diaken en subdiaken.²

De devotie tot God en een patroonheilige – de standaardformule is 'ter ere van' – is een steeds terugkerend motief in de oprichtingsstatuten van rederijderskamers.³ Rederijderskamers werden vaak genoemd naar hun patroonheilige. Wedstrijden werden zeker in de vijftiende eeuw opgedragen aan de patroon van de organiserende kamer.⁴ Die toewijding aan een patroonheilige, samen met het onderhouden van een altaar, regelmatige religieuze diensten en de zorg voor de overledenen maakten van de rederijderskamers typische representanten van het laatmiddeleeuwse corporatiewezen. Hét gemeenschappelijk kenmerk van de verschillende types associaties was immers het uitdrukkelijk religieuze karakter, door Georges Espinas paradigmatisch gesteld als 'sans religion, pas d'association'. De broederschapsstructuur leverde de blauwdruk voor de organisatie zowel van religieuze broederschappen als van ambachtsgilden en schuttersgilden.⁵ Ook rederijderskamers leken in vele opzichten op broederschappen en droegen op die manier bij aan de ontwikkeling van de lekendevotie.⁶ Die vaststelling zou kunnen leiden tot de conclusie dat de religieuze praktijken van de rederijders onvermijdelijk en dus eigenlijk bijkomstig waren. De rederijders koesterden echter uitdrukkelijk een eigen religieuze taakopvatting. Ze hadden door hun nadruk op performance en competitie, op literaire teksten en door hun intellectuele habitus

een belangrijke impact op de devotionele ontwikkelingen in de vroegmoderne Nederlanden.

De cultus aan de patroonheilige en God

De cultus aan een patroonheilige, intermediair tussen God en mens, was gemodelleerd op het patronagesysteem dat aan de basis lag van de sociale verhoudingen in het Ancien Régime. Een juiste relatie tussen mens en God bewerkstelligde meer zekerheid met betrekking tot het leven na de dood en eventueel ook bijstand tijdens het aardse bestaan.⁷ De keuze van patroonheiligen door rederijkerskamers verschilde daarom niet zoveel van die door religieuze broederschappen.⁸ Toch werden er eigen accenten gelegd die voortvloeiden uit zowel de retorische praktijk als de retorische idealen.

Tabel 9: De patroonheiligen van de rederijkerskamers in de Zuidelijke Nederlanden, 1400-1650

Onze Lieve Vrouw	21
H. Kruis	14
Barbara	13
Anna	10
H. Geest of H. Drievuldigheid	8
Catharina; Zoete Naam Jezus	6
H. Sacrament	4
Maria Magdalena; Michael	3
Apollonia; Dorothea; Elisabeth van Thüringen; Gummarus; Johannes de Doper; Margaretha; Petrus; Transfiguratie	2
Agatha; Agnes; Antonius; Augustinus; Drie Koningen; Elooi; Enimie; Hilarus; Hilduardus; Johannes de Evangelist; Laatste Avondmaal; Lucas; Lucia; Martha; Odilia; Ontcommere; Pinksteren; Rochus; Sebastiaan; Ursula; Victor; Waldetrudis van Bergen	1

De voorliefde voor Onze Lieve Vrouw was een universeel gegeven in het broederschapswezen.⁹ Ook in de rederijkerscultuur speelde Maria een prominente rol: er werden heel wat Mariaspelen opgevoerd en in refreinen werd vaak de lof van de Heilige Maagd bezongen.¹⁰ Het succes van het Heilig Kruis moet in verband worden gebracht met de rol van de rederijkerskamers bij het opvoeren van passiespelen.¹¹ De keuze van enkele rederijkerskamers voor het Heilig Sacrament is dan weer te wijten aan de activiteiten van de rederijkerskamers in de context van de Sacramentsprocessies. Als we de keuzes voor de Zoete Naam Jezus, voor het Heilig Kruis en voor het Heilig Sacrament bij elkaar optellen, dan moeten we vaststellen dat de figuur van Christus minstens even populair was als die van zijn heilige moeder.

Het belang van de Heilige Geest en bij uitbreiding de Heilige Drievuldigheid

in de taakopvatting van de rederijkers is in een vorig hoofdstuk al uitvoerig besproken. De Heilige Geest stond heel uitdrukkelijk symbool voor de goddelijke inspiratie van de rederijkers.¹² Ook op de voorstelling van Anna-ten-Drieën werd naast de Heilige Anna, Maria en Jezus vaak de Heilige Geest afgebeeld. Het is dan ook geen toeval dat enkele rederijderskamers die de Heilige Anna als patrones vereerden indirect naar de Heilige Geest verwezen. De 'retorisieren' van Sint-Anna uit Edingen dienden zo jaarlijks driemaal te biecht te gaan, opdat de Heilige Geest beter op hen zou kunnen inwerken.¹³ Ook De Ongeleerden uit Lier en De Onnozelen uit Staden, twee kamers die hun gepretendeerde onwetendheid en dus hun afhankelijkheid van de goddelijke inspiratie in hun naam verwerkten, vereerden de Heilige Anna. Die Heilige Anna hield op iconografische voorstellingen bovendien vaak een boek – een bijbel – in de handen.¹⁴

De Heilige Barbara werd door broederschappen vaak gekozen omdat ze een goede dood waarborgde.¹⁵ Die bekwamen om de dood was ook heel sterk aanwezig in de rederijdersliteratuur.¹⁶ Misschien speelde ook het feit dat de Heilige Barbara in sommige *vitæ* werd beschreven als een geleerde heilige, geïnspireerd door de goddelijke genade, een rol.¹⁷ Dat motief speelde in elk geval mee bij de keuze voor de Heilige Catharina. De Heilige Catharina van Alexandrië incarneerde volgens de rederijkers van Ophasselt het retorica-ideaal doordat ze er met een rationele en bloemrijke argumentatie in was geslaagd vijftig geleerde mannen te bekeren die haar van het christelijk geloof hadden willen afbrengen.¹⁸ Rederijderskamers konden ook aan heiligen met een beperktere, lokale uitstraling worden toegewijd. Een mooi voorbeeld is De Groeiende Boom uit Lier, toegewijd aan de Heilige Gummarus. Gummarus was de stadsheilige van Lier en De Groeiende Boom speelde een belangrijke rol in de ommeegang die aan deze heilige was opgedragen. Ook de naam zelf van de kamer verwees naar Gummarus en meer in het bijzonder naar het wonder dat hij had verricht door van een dorre tak een bloeiende boom te maken.¹⁹

Cultusvieringen namen in de activiteiten van een rederijderskamer een belangrijke plaats in. In religieuze broederschappen was de minimale vereiste de jaarlijkse viering van de patroonheilige met een plechtige mis.²⁰ Sommige rederijderskamers vermeldden in hun statuten ook alleen een mis op de patroonsdag,²¹ maar de meeste deden het beter.²² In het privilege dat door Karel de Stoute aan de Gentse kamer De Fontaine werd verleend (1476), is zelfs sprake van een dagelijkse misviering ter ere van God, Maria en de heiligen en ter verlossing van de zielen van de overleden leden.²³ Het is niet helemaal zeker of deze voorstelling wel volledig met de werkelijkheid strookte,²⁴ maar het geeft wel aan dat het prestige van een rederijderskamer in de vijftiende eeuw niet alleen afhing van de kwaliteit van de literaire activiteiten maar ook van het aantal goddelijke diensten. Ook de allure waarmee een mis gevierd werd, speelde hierin een rol. De kapelaan van Filips de Schone en prins-soeverein van De Balsemblomme Pieter Aelters streefde er uitdrukkelijk naar de status van zijn soevereine hoofdkamer te onderstrepen door onberispelijke en somptueuze vieringen.²⁵

In de meeste rederijderskamers werden, naast het patroonsfeest, geregeld cultusvieringen gehouden op het eigen altaar, doorgaans op zondag of volgens een cyclus die samenhang met de verering van de patroon. De rederijderskamer van

Edingen kreeg bijvoorbeeld in 1501 vanwege stad en baljuw een jaarlijks bedrag van 20 pond tournois toegewezen om een wekelijkse mis op het altaar van de Heilige Anna te laten vieren.²⁶ De Thaboristen uit Geraardsbergen, die de Transfiguratie en de Heilige Petrus vereerden, lieten volgens hun statuten uit 1476 op de feestdag van de Transfiguratie een hoogmis in de kapel en een gelezen mis op het Sint-Pietersaltaar vieren en hielden missen op alle Sint-Pietersdagen.²⁷

In enkele kamers werd de dag na het patroonsfeest een zielenmis ter nagedachtenis van de overleden leden gehouden.²⁸ De verplichting tot het houden van een requiemmis voor een overleden lid of tot het bijwonen van zijn uitvaart was algemener.²⁹ De tradities terzake waren tot het begin van de zeventiende eeuw enigszins verschillend in Vlaanderen en Brabant. In Vlaamse rederijderskamers kreeg een overleden lid (zowel mannen als vrouwen) een gezongen requiemmis met diaken en subdiaken in aanwezigheid van de leden van de kamer.³⁰ De meeste Brabantse kamers verplichtten hun leden de uitvaart van een overleden lid bij te wonen, zonder zelf een requiemmis te houden.³¹ Voorwaarde was evenwel altijd dat door het overleden lid of zijn erfgenamen een doodschuld was betaald.³² Soms dienden de gezellen ook de begrafenismissen van de echtgenote of het kind van een lid bij te wonen.³³ In een enkel geval werd ook verwacht dat de rederijders de begrafenisstoet leidden. In Mol bijvoorbeeld diende het stoffelijk overschot door vier 'collegisten' van De Lindebloem naar zijn laatste rustplaats te worden gedragen.³⁴ Op zulke 'dramatische' momenten werd de eenheid binnen de kamer en de goede relaties met het bovenaardse zichtbaar gemaakt via symbolen als het vaandel en het gildenkleed met blazoën.³⁵

Leden van broederschappen genoten de facto van de geestelijke weldaden die de cultus aan de patroonheilige opleverde. Actieve participatie was dus in wezen geen noodzaak. Paul Trio stelde vast dat er in de vijftiende eeuw – in tegenstelling tot de dertiende en veertiende eeuw – zelden werd verwacht dat leden van de Gentse religieuze broederschappen diensten bijwoonden. Het stijgende ledenaantal was volgens hem omgekeerd evenredig met de ledenverplichtingen. Slechts een kleine kern van bestuurders was overal bij betrokken.³⁶ Cathérine Vincent, die vooral de Normandische broederschappen intensief heeft bestudeerd, stelde dat men in de Franse broederschappen uit de periode van de dertiende tot vijftiende eeuw over het algemeen verwachtte dat de leden minstens aanwezig zouden zijn op het jaarlijkse patroonsfeest en op de uitvaartdienst van een overleden broeder of zuster.³⁷ In Italië formuleerden de *laudesi*- en *disciplinati*-broederschappen veel hogere spirituele eisen ten aanzien van hun leden: dagelijks bidden, één dag in de week vasten, driemaal per jaar biechten, tweemaal per jaar ter communie gaan en alle wekelijkse of tweewekelijkse vergaderingen bijwonen.³⁸ In de praktijk werd echter getolereerd dat de leden op verschillende niveaus participeerden. In sommige broederschappen werd het onderscheid tussen de *stretta* of harde kern en de *larga* zelfs geïnstitutionaliseerd.³⁹

Rederijderskamers verschilden van andere typen broederschappen doordat ze van hun leden (of toch minstens een deel ervan) een of andere vorm van literair engagement eisten. Ze bleven echter typische exponenten van het broederschapswezen door ook betrokkenheid bij religieuze activiteiten als misvieringen en uitvaartdiensten te veronderstellen. Uit een analyse van de statuten blijkt dat

het verwachtingspatroon ten aanzien van de leden grotendeels overeenkwam met datgene dat Vincent aan de Franse religieuze broederschappen toeschreef. Een requiemmis of uitvaartdienst voor een medelid diende in principe te worden bijgewoond door alle leden.⁴⁰ Sommige rederijderskamers maakten echter een onderscheid tussen de eigenlijke rederijders (gezellen of retorisiënen) en de broeders of zusters die zich niet inlieten met de retorica. In dat geval werd alleen van eerstgenoemde verwacht dat ze de dienst bijwoonden.⁴¹ Dan kon het zijn dat alleen de overleden gezellen of hun familieleden werden herdacht (Brabant),⁴² maar eventueel ook dat alle broeders en zusters een requiemmis kregen (Vlaanderen).⁴³ Algemeen principe was dat het corpus als een uitgebreide familie het individu een laatste eerbetoon bracht en door de juiste religieuze rituelen de doorgang naar het hiernamaals vergemakkelijkte.

De relatie tussen de broederschap en God werd via de cultus aan de patroonheilige, die tussen beide bemiddelde, telkens opnieuw geaffirmeerd. Daarom was het wenselijk dat de leden minstens de misvieringen op het jaarlijkse patroonsfeest bijwoonden. Die wens wordt inderdaad dwingend geformuleerd in vele rederijdersreglementen.⁴⁴ In kamers waar de leden konden kiezen tussen een actief engagement als gezelschap of een passief engagement als broeder of zuster, werden meestal slechts de gezellen verwacht.⁴⁵ Alleen de Gentse rederijderskamers vormden hierop een uitzondering. Zij volgden het model van de Gentse broederschappen en eisten dus geen deelname aan religieuze diensten.⁴⁶ De vaststelling dat de Gentse rederijderskamers in dit opzicht verschilden van die uit andere steden en dorpen, doet de vraag rijzen in hoeverre de gelijkaardige bevindingen van Paul Trio over de religieuze broederschappen in Gent ook opgaan voor de rest van de Nederlanden.⁴⁷

De rederijderskamers en de civic religion in de Nederlanden

In de kerngebieden van het laatmiddeleeuwse Europa was een duidelijke tendens naar ritualisering en veruiterlijking van het christelijke geloof waarneembaar. Die ontwikkelingen werden gedragen door leken, vooral stedelingen, en werden ondersteund door de stedelijke elites die inzagen dat een collectieve, beeldrijke religie het beste fundament was voor een duurzame stedelijke collectieve identiteit.⁴⁸ Orgelpunten van deze vernieuwde religieuze communicatie waren de stedelijke ommegangen of processies, het vaakst toegewijd aan het Heilig Sacrament, maar dikwijls ook aan Onze Lieve Vrouw of aan lokaal vereerde heiligen of relikwieën. In de loop van de veertiende eeuw trokken de stedelijke overheden de organisatie van deze processies steeds meer naar zich toe. Vanaf het einde van die eeuw werden niet alleen de processies zelf steeds belangrijkere evenementen op de stedelijke religieuze kalender, maar werd vooral het inherente dramatische aspect steeds meer uitgewerkt. *Tableaux vivants* werden vertoond langs het parcours van de ommegang of op wagens in de stoet zelf meegevoerd, gekostumeerde figuren stapten mee op en na afloop werden spelen opgevoerd. De stof werd vooral aan het Oude en het Nieuwe Testament ontleend, ook aan heiligenlevens en mirakelverhalen en zelfs aan legendarische geschiedenissen zonder duidelijke religieuze boodschap.⁴⁹ De spelen en togen in en om de pro-

cessie werden soms toevertrouwd aan wijk- of parochiegezelschappen, meestal aan de beter georganiseerde ambachtsgilden of broederschappen.⁵⁰

In de Nederlanden ontwikkelde de processiecultuur zich op een gelijkaardige manier, maar de rol daarin van een gespecialiseerd type broederschap met een uitgesproken literaire expertise – de rederijderskamer – is uniek. Zoals al aange- toond, hadden de rederijderskamers zich ten dele ontwikkeld uit gezelschappen die tableaux vivants verzorgden en spelen opvoerden in de context van de lokale ommegangen. De rederijderscultuur, die tegen het einde van de vijftiende eeuw steeds vastere vormen kreeg, putte natuurlijk ook uit andere tradities, speciali- seerde zich ook in lyriek en in profaan toneel en ontwikkelde zich ook in de context van andere publieke ceremonies als blijde intredes, vredesvieringen en zelf georganiseerde wedstrijden. Bij die ceremonies werd echter evengoed een religieus discours gevoerd. Tijdens blijde intredes werden vaak tableaux vivants met bijbelse stof getoond als exempla voor de vorst.⁵¹ Voor de tijd dat zoiets verdacht werd, werd op rederijderswedstrijden een religieuze vraag aan de deel- nemers voorgelegd. Op het landjuweel van 1561 in Antwerpen, toen zo'n reli- gieuze vraag al lang uit den boze was, werd wel nog een prijs uitgereikt aan de rederijderskamer die de plechtigste kerkgang maakte en de plechtigste mis liet zingen.⁵² Dit kan gelden als een illustratie van de verregaande veruiterlijking van het geloof, waarbij devotie kon worden afgemeten aan de mate waarin rituelen juist, rijkelijk en beeldrijk werden uitgevoerd.

De uitgebreide publieke functie van rederijderskamers werd gemotiveerd door de wil tot lering, vermaak en pacificatie van het publiek en de liefde voor de stad en God. Dit maakte van de rederijders niet-professionele experts van de *civic religion*, die precies deze waarden propageerde. Processies waren metaforen voor de stad. Het Corpus Christi dat als hostie werd meegedragen in een mon- strans, werd geacht tijdens de Sacramentsprocessies een beeld van de eenheid in verscheidenheid van het stedelijk lichaam te scheppen en te bevestigen. In Onze- Lieve-Vrouwprocessies werd dat lichaam symbolisch onder de hoede genomen van de moeder Gods. Alle respectabele en geïnstitutionaliseerde groepen in de stad (magistraat, reguliere en seculiere geestelijken, bestuurscolleges van am- bachten, broederschappen en gilden) trokken mee op in de processie: zij waren hoofd en lidmaten van het stedelijke lichaam, elk met een eigen functie.⁵³ De tableaux vivants en spelen legden volgens sommige historici meer de nadruk op de dynamiek van dat lichaam, doordat jaarlijks aanpassingen in vorm, inhoud en organisatie werden doorgevoerd.⁵⁴

In de statuten en reglementen van rederijderskamers wordt vaak uitdrukkelijk naar de bijdrage in de lokale ommegang verwezen.⁵⁵ Door het opvoeren van to- gen en spelen 'versierden' of 'eerden' rederijderskamers het object of de heilige voor wie een processie werd gehouden.⁵⁶ In Deinze bijvoorbeeld leerden de rederijders het stedelijk publiek hoe uitzonderlijk en eervol het wel was dat daar een relikwie van de moedermelk van de Maagd Maria werd bewaard.⁵⁷ Rederij- ders waren zich zelf bewust van het cultuurpolitieke belang van deze processies voor hun broodheren. Om oorkonders te vermurwen tot een officiële erkenning of een subsidie haalden de supplianten graag de rol van hun gezelschap in de processie aan.⁵⁸ Die rol kon variëren van het mee opstappen als lid van de *civic*

body, over het tonen van tableaux vivants en opvoeren van spelen in de omme- gang en tijdens de omringende feestelijkheden tot de verantwoordelijkheid voor de organisatie van de processie.⁵⁹

In Gent werd van de bestuursleden van de lokale rederijderskamers verwacht dat ze in tabbaard mee opstapten in de Sacramentsprocessie.⁶⁰ Vanaf 1533 eiste de Gentse overheid in ruil voor een vaste jaarlijkse subsidie dat jaarlijks op de Sacramentsdag één van de vier kamers een tableau vivant zou opstellen voor het stadhuis.⁶¹ De Roose in Leuven leverde al in 1452 een belangrijke bijdrage aan de Onze-Lieve-Vrouwprocessie. In de statuten werd bepaald dat ieder lid verplicht was te spelen in de processie 'het zij in sprekender personaigen oft stommen figuren'.⁶² Het passiegezelschap uit 's-Hertogenbosch, dat reeds op het einde van de vijftiende eeuw in de Onze-Lieve-Vrouwomme- gang speelde, groeide uit tot een rederijderskamer (De Passiebloem) met het Heilig Kruis als patroonheilige. Tot in de zeventiende eeuw bleef het gezelschap een vooraanstaande rol in de processie spelen (onder andere dragen van het baldakijn over het Heilig Kruis).⁶³

Er zijn minder aanwijzingen dat rederijderskamers de volle verantwoorde- lijkheid droegen voor de organisatie van de omme- gang.⁶⁴ Bij processies die het parochiale niveau overstegen lag de eindverantwoordelijkheid in handen van de stedelijke overheid.⁶⁵ Wie precies werd aangesteld voor de regie was afhankelijk van lokale omstandigheden. Vooraanstaande rederijders waren omwille van hun ervaring uiteraard aangewezen personen, maar dat hoefde niet noodzakelijk de geïnstitutionaliseerde betrokkenheid van de hele kamer te betekenen. Zo'n op- dracht werd nu eenmaal beter uitgevoerd door een individu dan door een groep. In Tiel was het sinds de eerste helft van de vijftiende eeuw de gewoonte dat de stadsschoolmeester verantwoordelijk was voor de organisatie van de Sacra- mentsprocessie.⁶⁶ Een van die schoolmeesters was de priester Jan van Putthem, die in 1462 deken was van de rederijderskamer van Sint-Jan-Baptist die dat jaar officieel werd erkend. In de statuten van de kamer werd bepaald dat de kamer de omme- gang diende mee te helpen organiseren.⁶⁷ Uit latere gegevens blijkt echter dat die verplichting wegviel toen Van Putthem niet langer de regie voerde van de omme- gang.⁶⁸ Een ander voorbeeld is priester Jan Quisthout, die rond 1480 de omme- gang van Hulst regisseerde. De invloedrijke Quisthout was prins van de Hulsterse kamer De Transfiguratie en auteur van vele spelen.⁶⁹

Intensieve betrokkenheid bij de lokale omme- gang kon een aanloop tot of een gevolg van een intensief rederijderschap zijn. In 1548 werd de organisatie van de omme- gang van Turnhout toevertrouwd aan de boekverkoper Joris de Hoze, die later factor van De Heibloem werd.⁷⁰ Otto van Galen, in 1497 spelregeerder van Het Vreugdendal in Breda, mocht in 1515 de regie van de hele Heilig-Kruisom- me- gang op zich nemen.⁷¹ In Oudenaarde kregen Pax Vobis en De Kersouwe in de eerste helft van de zestiende eeuw steeds meer togen in de Sacramentsprocessie toegewezen, maar het waren de factors die individueel werden vergoed voor de administratie en visitatie van alle tableaux. De priester-notaris Mathijs de Caste- lein die het factorschap van beide kamers cumuleerde, werd ook betaald voor het schrijven en corrigeren van de spraken die door de personages werden voorge- dragen.⁷² De andere leden van de kamers werd pas anderhalve week op voorhand op een briefje meegegeven wat hun precieze rol in de omme- gang was.⁷³

De Vreugdebloem uit Bergen op Zoom werd in 1496 wel als corporatie statutair verplicht de spelen en figuren en het 'kalfdansen' in de Heilig-Kruisomwegang te organiseren.⁷⁴ Een van de vaste, betaalde gezellen van De Vreugdebloem was de schrijnwerker Peter Ingels die in 1498, 1500 en 1505 deel uitmaakte van het bestuur van de kamer en zeker al in 1501 betrokken was bij de praktische organisatie van de omwegang.⁷⁵ Het Mariacransen uit Brussel was verantwoordelijk voor de organisatie van de jaarlijkse omwegang ter ere van de devotie van Onze Lieve Vrouw van de Zeven Weeën.⁷⁶ Uit andere bronnen blijkt dat ook in enkele Brabantse steden als Lier, Diest en Zoutleeuw en in Mechelen de rederijkerskamers in de praktijk verantwoordelijk waren voor de conceptie, regie en uitvoering van de togen in de lokale omwegangen.⁷⁷ Tijdens de godsdiensttoebelen speelden ze deze verantwoordelijkheid kwijt, aangezien de rederijkerskamers overal zoveel mogelijk uit de processies werden geweerd.⁷⁸ In de contrareformatoische Zuidelijke Nederlanden werden allerlei processies opnieuw in ere hersteld, maar de eigenlijke regie lag nu veel meer in handen van de Kerk, in casu van geestelijke orden zoals de augustijnen en de jezuïeten.⁷⁹ Ter ondersteuning van dit symbolisch geweld door Kerk en Staat was, althans tijdens het Twaalfjarig Bestand, voor de rederijkerskamers een hernieuwde, maar meer bescheiden rol weggelegd. Rederijkers liepen mee in processies of vertoonden er 'schoone geestelike ende beweghelicke personagien'.⁸⁰

Van civic body naar regionale religieuze netwerken

Processies richtten zich in de eerste plaats tot de incrowd van de stad: de religieuzen en de respectabele mannelijke poorters. Tegelijkertijd werd de commune en haar verbintenis met God ook naar het aanwezige publiek toe verbeeld. Dat publiek bestond in de eerste plaats uit de andere inwoners van de stad: vrouwen, gezellen, kinderen, marginalen... Processies konden echter ook op veel publiek van buiten de stad rekenen: plattelanders en inwoners van de omringende steden, maar ook kerkelijke en wereldlijke hoogwaardigheidsbekleders. Die aanwezigheid had omwille van de grote consumptie directe economische voordelen, maar bood ook de gelegenheid om netwerken te onderhouden en meer algemeen het prestige en de eer van de stad te verhogen.⁸¹

Deze *civic religion* ontwikkelde in de Nederlanden een extra dimensie. Tijdens lokale omwegangen waren immers niet alleen toeschouwers, maar ook toneelspelers uit andere steden en dorpen aanwezig. Rederijkerskamers en hun voorlopers – de losvaste toneelgezelschappen – bleken veel mobieler dan de broederschappen en ambachtsgilden die in andere West-Europese regio's de processies opluisterden. De ultieme expressie daarvan was uiteraard de sterk uitgebouwde wedstrijdcultuur. Die wedstrijdcultuur was ten dele op die van de schuttersgilden geënt, maar ontwikkelde zich ook in de context van processies, vooral dan in Westelijk Vlaanderen. In relatief grote steden als Ieper, maar ook in kleine stadjes als Nieuwpoort, Oudenburg en Veurne voerden rederijkerskamers uit nabij- en verderaf gelegen steden en dorpen na afloop van de omwegang spelen op, niet zelden in competitieverband.⁸² Zo werd devotie een krachtig instrument voor het smeden van regionale rituele netwerken. Uniek is dat door het competitieve

karakter de idee van gelijkheid primeerde op die van hiërarchie. Het stelde de inwoners van de dorpsgemeenschappen niet alleen in staat op formele wijze eer te bewijzen aan de steden of stadjes waarvan ze afhankelijk waren, maar ook om op ongedwongen wijze deel te hebben aan een bredere cultuur, waarin de nadruk lag op beeldrijke rituelen en volkstalig drama. Het stedelijk lichaam dat in processies werd verbeeld, werd hierdoor een gesocialiseerd lichaam en de stedelijke cultuur een regionale cultuur. Hierdoor verschilde de stedelijke cultuur in de Nederlanden grondig van bijvoorbeeld die in Noord-Italië. In de Noord-Italiaanse steden verwachtten de lokale magistraten vaak de deelname van de bewoners van het omringende platteland aan de stedelijke religieuze feesten. De nadruk lag evenwel op hiërarchische relaties, waardoor de dorpsgemeenschappen zich nauwelijks identificeerden met de religieuze rituelen van de stad en er op kritieke momenten vaak vijandig op reageerden. Er was bovendien weinig rituele interactie tussen steden onderling.⁸³

In Nieuwpoort werd vanaf de late vijftiende eeuw tot in 1560 jaarlijks een wedstrijd in de context van de Sacramentsprocessie gehouden.⁸⁴ In 1527 won de Brugse kamer De Drie Santinnen er de tweede prijs met een door Cornelis Everaert gecomponeerd spel van zinne waarin de Heilige Maagd typologisch wordt vergeleken met de stad Jeruzalem.⁸⁵ De Brugse dichter blijkt met dit soort spelen een reputatie te hebben opgebouwd die verder reikte dan Brugge alleen. In 1529 schreef Everaert voor de Veurnse rederijkerskamer Arm in de beurs een gelijkaardig spel, waarin Maria vergeleken wordt met de troon van Salomon. De kamer won er de derde prijs mee op de wedstrijd naar aanleiding van de Tuindagprocessie in Ieper.⁸⁶ Aan deze Ieperse wedstrijd die zich over vijf dagen uitstreckte, namen vijftien kamers deel. Eén ervan was De Doornenkroon uit Nieuwpoort, die op die manier een wederdienst bewees voor de eer regelmatig Ieperse kamers op haar eigen wedstrijden te mogen ontvangen.⁸⁷ Een andere grote rederijkerswedstrijd verbonden aan een processie was deze die in 1517 de Heilig-Bloedprocessie in Brugge opluisterde. Deze wedstrijd duurde wellicht meer dan tien dagen: op 1 mei hielden de verschillende kamers hun plechtige intrede, op 2 mei werd geloot, op 3 mei stapten de kamers mee in de processie en vanaf 4 mei begon de echte competitie voor de beste spelen van zinne en esbattementen.⁸⁸

De combinatie van ommegangen met rederijkersoptredens was vooral in Westelijk Vlaanderen een succesformule. De voorbeelden uit Oostelijk Vlaanderen en Brabant zijn schaarser, maar eveneens significant. In Gent werd het gebrek aan echt belangrijke processies in eigen stad gecompenseerd door de eigen rederijkerskamers te laten optreden op de processiedagen van andere Vlaamse steden. Zo werden tegelijkertijd religieuze verplichtingen vervuld en de status van Gent als 'hoofdstad' van Vlaanderen geconsolideerd.⁸⁹ De belangrijkste processie op de Gentse religieuze kalender was de Onze-Lieve-Vrouwprocessie in Doornik, waar de stad jaarlijks een delegatie naartoe zond. De stad Gent spendeerde in de late Middeleeuwen jaarlijks gemiddeld 65 à 70% van haar budget voor processies en feesten aan haar deelname aan de Doornikse processie. Niet toevallig waren de eerste bestuursleden van de Gentse kamer De Fontaine hier als kunstenaars intens bij betrokken.⁹⁰ In de vijftiende en zestiende eeuw ontving Mechelen tijdens de

Peisprocessie in de Paasweek regelmatig rederijkerskamers uit Brabantse steden als Antwerpen, Leuven, Breda en Lier.⁹¹ Door het in ere houden van een vermaarde processie met grote aantrekkingskracht verhoogde Mechelen haar prestige als politiek centrum en residentiestad. Verder zijn er weinig aanwijzingen van ‘processienetwerken’ in de Brabantse regio.⁹² De Brabantse rederijkerswedstrijden, met voorop de landjuwelen, waren veeleer op het model van de schutterswedstrijden geïnspireerd. Ook daar stond echter tot in de tweede helft van de zestiende eeuw de religieuze thematiek centraal.⁹³

Van geritualiseerde devotie naar geëngageerde spiritualiteit

De hausse van de lekenvroomheid in de late Middeleeuwen uitte zich niet alleen in de door de stedelijke overheden ondersteunde en door het stedelijke publiek aanvankelijk zeer gesmaakte tendens naar ritualisering en veruiterlijking van de religie, waarbij de nadruk, in de traditie van het augustinianisme, op het affectieve lag. Even significant was een tendens naar toenemende verinnerlijking, of met andere woorden, een toenemende hang van leken naar individuele spiritualiteit en religieuze kennis. De nadruk lag daarbij, in neostoïcijnse zin, veeleer op het rationele. Dit tweede fenomeen ging hand in hand met de ontwikkeling van een nieuwe intellectuele habitus bij de brede lekgroepen. Dit werd geconcretiseerd in een steeds grotere vraag naar en aanbod van teksten in het algemeen en volkstalige religieuze teksten in het bijzonder.⁹⁴ In de Noordelijke Nederlanden was de rol van de Moderne Devotie doorslaggevend. Deze religieuze beweging legde heel sterk de nadruk op de religieuze, morele, maar ook intellectuele vorming van leken.⁹⁵

Ook de rederijkers speelden een belangrijke rol in deze religieuze en intellectuele ontwikkelingen. Ze bewerkstelligden niet alleen door rituelen en door visualisering van geloofspunten in tableaux vivants, maar vooral ook door teksten een verhoogd religieus bewustzijn bij het publiek. Na afloop van een processie voerden de rederijkerskamers complexe religieuze spelen van zinne op. Ook bij vele andere gelegenheden waren ze de producenten van religieuze dramatische en lyrische teksten. Van de zeshonderd bewaarde rederijkersspelen uit de zestiende en vroege zeventiende eeuw hebben er negentig een bijbels thema. De opvoeringsgegevens suggereren echter nog een veel groter relatief aandeel van dit soort spelen in het bijzonder en van religieuze spelen in het algemeen.⁹⁶ Op de grote rederijkerswedstrijden werden tot het midden van de zestiende eeuw aan de deelnemers religieuze vragen voorgelegd. De vraag op de wedstrijd die in 1483 door De Transfiguratie uit Hulst werd opgezet, was nog heel open. Het was niet echt verplicht een spel met religieuze stof te componeren, maar dat werd wel sterk aangemoedigd en bijna als vanzelfsprekend geacht. De eerste prijs zou worden toegekend aan:

... wie t'onsen taneelefeeste ende spele ons speelwijs tooghden oft bewijzen zal de alderschoonste ende beste materie, die wel spelende, van Gode, Marien, ons Heeren Transfiguratie ofte van eenighen andren sancten of sanctinnen, gheestelic of werelic, te toecomste des werelts ofte t'hende des werelts, van der blijscap des eeuwichs levens,

ofte van der drooufheit of pijnen der hellen, van den Ouden Testamente ofte Nyeuwe, scriftuerlijc, natuerlic of figuerlic, exemplen ofte poetrye, ofte alsulcke materien als elc van hemlieden begripen wille ofte can, t'huwen wille...⁹⁷

De centrale stelling of 'zin' van de spelen van zinne diende door een drievoudige bewijsvoering te worden verduidelijkt: 'natuurlijk', of met verwijzing naar de door God geschapen werkelijkheid, 'schriftuurlijk', of met verwijzing naar de autoriteiten, voornamelijk de bijbel en de kerkvaders, en 'figuurlijk', wat betekende dat men de materie verduidelijkte door middel van vergelijkingen, allegorieën en beelden. Zo'n bewijsvoering was ook een veel gebruikte methode in de laatmiddeleeuwse *artes praedicandi*.⁹⁸

Door het dramatisch beargumenteren van religieuze stellingen maten rederijders zich de status van predikanten aan. Als op een wedstrijd de deelnemende kamers spelenderwijs dienden te antwoorden op een duidelijk omlinjnde centrale vraag, droeg dat bij tot de verdieping van religieuze kennis en tot reflectie bij de rederijders zelf en bij het publiek. De verschillende argumenten konden immers kritisch met elkaar worden vergeleken. Zo kon blijken dat verschillende redeneringen tot eenzelfde antwoord leidden of eventueel dat eenzelfde redenering verschillende antwoorden opleverde. Niet die rederijders die de grootste aanhankelijkheid aan geloofspunten demonstreerden, wonnen de prijs voor het beste spel van zinne, maar wel diegene die het rationele denkproces om tot een van die geloofspunten te komen het best verduidelijkten. Op het landjuweel in Antwerpen in 1496 werd de hoogste prijs toegekend aan:

... wat geselschappe van rethoricken d'beste, 't verstandelijckste ende constichste spel spellen sal, deducerende daer mede d'oirborelijckste ende meeste misterie oft gratie die godt tot des menschen salicheijt geordonneert ende verleent heeft ende dat bij schrifturen, figuren ende naturelijcke redenen...⁹⁹

Ook de lyrische teksten van rederijders hadden vaak de bedoeling de devotie van toehoorders of lezers te verdiepen. De refreinen int *vroede*, met een steeds herhaalde stokregel, waren didactisch van opzet. Ze eerden God, Onze Lieve Vrouw of de heiligen, beschreven de Vier Uitersten (de dood, het oordeel, de hemel en de hel) of zetten aan tot inkeer.¹⁰⁰ Op refreinwedstrijden werd de stok of een centrale vraag opgegeven. Er werden ook specifieke wedstrijden voor de beste loven ter ere van God, Maria en de heiligen gehouden.¹⁰¹ Het 'Lof van den heylighen Sacramente' (ca. 1456?) van de Brugse rederijker en meester-metselaar Anthonis de Roovere werd zo bewonderd door de geleerden van zijn tijd, dat na kerkelijke goedkeuring besloten werd het in de kerk op te hangen als voorwerp van devotie.¹⁰² Zo'n gedicht, waarin de wonderbaarlijke kracht van het Sacrament haarfijn werd beschreven en een relatie werd gelegd tussen de eucharistie en de retorica, werd beschouwd als een goed middel om leken aan te zetten het geloof in de transsubstantiatie verder te verdiepen. Het werd inderdaad uitgehangen in Vlaamse kerken en even snel in Holland gerecipieerd (in een vroege druk van Gheraert Leeu en in het handschrift van de Leidse stadssecretaris Jan Phillipsz).¹⁰³ Dit was geen opzichzelfstaand geval: in 1512 werden 48 loven ter ere van de Onbevleete Ontvangenis van Maria op een wedstrijd van Den Boeck

in Brussel openbaar voorgedragen voor een jury van theologen en geleerden en daarna overgedragen aan de Sint-Joriskerk in Antwerpen. Elke week werd er één uitgehangen 'om elckerlijck te lesen, dyen 't believen sal'.¹⁰⁴

De religieuze taakopvatting was cruciaal voor het zelfbeeld van de rederijkers. In pleidooien voor de retorica verantwoordden ze hun activiteiten door zichzelf te presenteren als gelegitimeerde vertolkers van religieuze stof. De kunst van retorica was een gave van God en de dichters waren geïnspireerd door de Heilige Geest. Rederijkers vergeleken zichzelf graag met de apostelen, die als ongeleerde mannen door goddelijke inspiratie toegang gekregen hadden tot de openbaringskennis die de wereldse geleerdheid ver te boven ging.¹⁰⁵ De rederijkers hadden zichzelf in de vijftiende eeuw inderdaad opgewerkt tot niet-professionele experts van een nieuwe religieuze habitus en een nieuw religieus discours. De verklaring is dubbel: enerzijds werden de rederijkers kampioenen van de *civic religion* die de collectieve sociopolitieke noden van leken vertaalde in dramatische manifestaties, anderzijds pikten ze in op het daaraan complementaire, maar soms ook conflicterende verlangen van de steeds beter geschoolde leken om individuele spirituele kennis te verwerven door het geloof rationeel te doorgronden. Precies die dubbelbinding, de wil om enerzijds de religieuze beleving individueel of in beperkte kring te verdiepen en anderzijds voor een breed publiek te dramatiseren en te visualiseren, maakte het instituut rederijkerskamer in religieus opzicht zo bijzonder. Het bepaalde dan ook in sterke mate de zestiende-eeuwse geschiedenis van het fenomeen. Terwijl de opkomst van de rederijkerskamers in de vijftiende eeuw parallel liep met een bloei van de traditionele religieuze broederschappen,¹⁰⁶ kenden de twee typen corporaties na 1520 een tegengestelde evolutie.

Verschillende studies hebben aangetoond dat na 1520 de traditionele devotie in de Nederlanden een felle teruggang kende: de devotiegiften door leken namen af, de bereidheid tot deelname aan processies verminderde, de kloosterintredes liepen terug, er werden steeds minder nieuwe kapelanjien en broederschappen opgericht en de ledentallen van de bestaande broederschappen slonken. Over de oorzaken zijn de meningen verdeeld. Sommigen, zoals Paul Trio, houden het op een sociaal-economische verklaring, waarbij de materiële achteruitgang van de lekenvroomheid gekoppeld wordt aan de dalende levensstandaard in de zestiende eeuw. Dit verklaringsmodel blijkt echter op lange termijn niet op te gaan. Historici als Guido Marnef en Koen Goudriaan gaan er daarom van uit dat een veranderend religieus klimaat aan de basis lag. De laatmiddeleeuwse optelvroomheid had voor grote groepen van de bevolking haar aantrekkingskracht verloren. Daarbij stelt zich de bijkomende vraag of dit fenomeen te wijten was aan de succesvolle predicaties van de nieuwe leer die religieus formalisme afwees, of dat precies andersom, het nieuwe klimaat het doordringen van de ideeën van Luther en andere reformatoren, maar ook van humanisten als Erasmus vergemakkelijkte. De tweede stelling, die gezien de chronologie de plausibelste is, impliceert dat de nieuwe religieuze houding moet worden toegeschreven aan de toegenomen scholing van de bevolking en aan het toegenomen religieus bewustzijn van stedelingen, twee tendensen die op hun beurt werden versterkt door de mogelijkheden van de drukpers.¹⁰⁷

Hoewel er veel gelijkenissen waren tussen de rederijderskamers en de religieuze broederschappen, zien we na 1520 een tegengestelde evolutie. Het aantal nieuwe rederijderskamers bleef tot in het begin van de jaren zestig van de zestiende eeuw gestaag toenemen, ondanks het feit dat de meeste steden reeds één of meer rederijderskamers herbergden. De rederijderij zette zijn opgang verder binnen de stadsmuren, maar vooral ook in dorpen. Van een teruggang was er dus allerminst sprake. Nog signifikanter is wellicht de ratio van het aantal interlokale wedstrijden, die een goede indicator is van de dynamiek van de rederijderscultuur. Vooral in de jaren 1545-1549 en 1560-1564 werden volop wedstrijden georganiseerd. De retorische netwerken werden dus het vaakst gemobiliseerd aan de vooravond van de Beeldenstorm.

Het succes van de rederijderskamers in de zestiende eeuw kan grotendeels worden verklaard doordat deze gezelschappen inspeelden op de nieuwe religieuze noden van de stedelijke middengroepen en de ontwikkelde dorpsbewoners. De recente studies van Gary Waite en Nelleke Moser, respectievelijk over het rederijderstoneel tijdens de regeerperiode van Karel V en over de rederijderspoëtica in de periode van 1450 tot 1620, hebben op overtuigende wijze aangetoond dat de taakopvatting en het zelfbeeld van de rederijders in essentie religieus was.¹⁰⁸ De rederijders gaven zowel in teksten als in de retorische praktijk te kennen dat zij geïnspireerd waren door de Heilige Geest en als zodanig geroepen waren om het Woord Gods te verklaren. Daarvoor was een goede bijbelkennis onontbeerlijk. Zodoende waren de rederijders gretige lezers van de volkstalige bijbels. In de vijftiende eeuw en het begin van de zestiende eeuw deden de rederijders vaak een beroep op theologen, bijvoorbeeld om in jury's te zetelen. Tegelijkertijd gaven hun spelen vaak blijk van antiklerikalisme, omdat leken die zichzelf hoge spirituele eisen oplegden nu eenmaal ook hetzelfde verwachtten van hun geestelijke leiders. De introductie van de reformatoren ideeën werd door vele rederijders verwelkomd. Luthers ideeën over de rechtvaardiging door het geloof alleen, het priesterschap van alle gelovigen, de afwijzing van de kerkelijke elite en de nadruk die hij legde op de noodzaak van het zelfstandig bijbellezen klonken hun als muziek in de oren. Ook de calvinistische opvattingen over het Avondmaal, de beeldenverering en sociale ethiek drongen gemakkelijk door in het rederijdersdrama. Toch moet worden benadrukt dat de rederijders in de eerste helft van de zestiende eeuw in hun teksten een eigen religieus model voorstonden, dat hun sociale positie weerspiegelde. De stukken van de rederijders kenmerkten zich door eclecticisme en vaak ook door een sterk spiritualisme, waarbij religieuze dogma's werden afgewezen. Rederijders ijverden voor een centrale plaats van leken in de religie, maar drongen zelden aan op een radicale breuk. Ze toonden zich als de geknippede woordvoerders van de stedelijke middengroepen die zich sociaal en religieus wilden emanciperen, maar tegelijkertijd ook aanstuurden op rust, sociale harmonie en economische voorspoed. Toen radicalisering nog niet onvermijdelijk was, leken tolerantie en persoonlijke verantwoordelijkheid daartoe de beste instrumenten.¹⁰⁹ Pas toen de hoop op een vreedzame oplossing een illusie bleek, werd de toon van zowel de katholieke als de gereformeerde rederijdersstukken steeds polemischer.¹¹⁰

Niet alleen door hun ideeën, maar ook door hun intellectuele attitudes wa-

ren de rederijkers als het ware voorbestemd om aan het religieuze debat van de zestiende eeuw deel te nemen. Rederijkers beheersten religieuze publieke rituelen en religieuze stof. Ze gingen kritisch om met teksten, en dat niet alleen tijdens publieke optredens, maar ook in de beslotenheid van hun kamers. Rederijkers kregen in hun kamer een doorgedreven religieuze training doordat ze er de volkstalige bijbelvertalingen lazen, erover discussieerden en passages eruit interpreteerden en verwerkten in hun spelen en refreinen.¹¹¹ De Gentse spelen uit 1539 illustreren dat ze dit ook bleven doen na 1525, toen de creatieve omgang met de volkstalige bijbels bij keizerlijk edict werd verboden. De drukpers gaf hieraan een extra dimensie doordat spelteksten zoals die van de Gentse wedstrijd nu ook beschikbaar waren voor mensen ver buiten de regio van opvoering. Spelen werden zo opnieuw teksten die geanalyseerd, bediscussieerd en geïnterpreteerd konden worden.¹¹² Toen onder andere ten gevolge van de wedstrijd in 1539 publieke toneelwedstrijden steeds meer gecontroleerd werden door de centrale overheid, zochten de rederijkers naar een alternatieve oplossing door gesloten refreinwedstrijden te organiseren waar lustig kon worden verder gedebatteerd.

Omdat zelfs met een strenge censuur niet kon worden uitgesloten dat rederijkers en publiek theologische kwesties verkeerd interpreteerden, besloot de centrale overheid uiteindelijk dat de rederijkerskamers alleen konden worden getolereerd, als ze ophielden vertolkers van religieuze stof te zijn. Het vrije verkeer van ideeën werd in de gepolariseerde en geconfessionaliseerde samenleving van de vroegmoderne tijd steeds problematischer geacht. De teksten die rederijkers schreven kwamen immers van binnenuit, vanuit de beslotenheid van de kamers en vanuit de oefeningen en discussies tussen de leden. Ze vertolkten niet automatisch de maatschappijvisie van de overheid, maar wel een hele waaier aan ideeën en verwachtingen bij de brede middengroepen.

Conclusie

De devotie tot de patroonheilige en God werd naar voor geschoven als een van de belangrijkste bestaansredenen voor rederijkerskamers. Die devotie was dan ook een fundamentele factor binnen de rederijkerscultuur. Niet alleen waren er vele overeenkomsten tussen de devotionele praktijken in religieuze broederschappen en in rederijkerskamers. De rederijkerskamers speelden bovendien een fundamentele rol in de ontwikkeling van de lekenvroomheid in de publieke ruimte van de Nederlanden in de vijftiende en zestiende eeuw. De rederijkerscultuur is ontstaan in de context van de nieuwe *civic religion* die vanaf de veertiende eeuw een nieuwe inhoud en een nieuwe vorm gaf aan het West-Europese christendom. Door hun dramatische expertise en nadruk op competitie en mobiliteit droegen de rederijkerskamers bij tot het bijzonder dynamische en interactieve karakter van die *civic religion* in de Nederlanden. De rederijkerscultuur bood echter ook een antwoord op de sluimerende onvrede die de door de overheden ondersteunde spektakelreligie teweegbracht. Doordat rederijkers creatief en kritisch omgingen met teksten droegen ze namelijk ook bij tot een toenemende verinnerlijking en intellectualisering van het geloof bij de brede middengroepen. Terwijl de reli-

gieuze broederschappen er niet in slaagden het reformatorische gedachtegoed zinvol te recipiëren, slaagden vele rederijkerskamers er wel in een geëngageerd, maar vaak eclecticisch religieus discours te voeren dat toegesneden was op de noden van ontwikkelde stedelingen. Hoewel die ontwikkelingen zowel in het Zuiden als het Noorden werden afgeblokt in de meer en meer confessionele zeventiende eeuw, hebben de rederijkers daardoor in belangrijke mate de stedelijke cultuur in de Nederlanden bepaald.

Twee pages van De Violieren op het Antwerpse landjuweel in 1561 (Koninklijke Bibliotheek Brussel, Kostbare werken, II 13.368 C RP).

8. Harmonie en eer als motieven: de economie van de symbolische uitwisselingen in de Nederlanden

Symbolische competitie en stedelijke identiteit¹

OP 15 JULI 1494 WERD DOOR DE RAAD VAN VLAANDEREN een uitspraak gedaan in een geding tussen de 'Rhetoriciens de la confrerie de madame sainte Ursele en la ville d'Ypre' en de 'Rethoriciens de la place de Saint Martin à Lille'. Een jaar daarvoor had het stadsbestuur van het Vlaamse stadje Wervik naar aanleiding van de afkondiging van de vrede van Senlis (23 mei 1493) 'plusieurs pris... a gaignier par jeux de Rethoricque' uitgeschreven. Voor het beste en origineelste spel van zinne werd een zilveren beeldje met een waarde van 10 pond parisis uitgereikt dat de heilige Medard voorstelde, patroonheilige van de hoofdkerk van Wervik. Het Wervikse stadsbestuur had de teksten van de spelen van zinne voorgelegd aan een jury met drie geestelijken, met name een augustijn, een karmeliet en een dominicaan. De eisers – De Vreugdenaars uit Ieper – claimden dat de drie broeders de prijs aan hen hadden toegekend. Toch had het stadsbestuur van Wervik het gezelschap uit Rijsel als winnaar uitgeroepen. Terecht, zo beweerden de Rijselse verweerders, want zij hadden in Wervik 'le pluseptilement jeu de sens que jamais y avoit esté jué' opgevoerd. Het zilveren beeldje, dat in beslag was genomen door de Raad, diende hun dan ook te worden teruggegeven. De Raad van Vlaanderen oordeelde desalniettemin dat het beeldje het Ieperse rederijkersgezelschap toebehoorde. De proceskosten dienden echter te worden gedeeld tussen beide partijen.²

De uitspraak van de Raad van Vlaanderen beëindigde een merkwaardig conflict: een wedstrijd die de terugkeer van de vrede in de Nederlanden had willen vieren, was uitgedraaid op een bittere juridische strijd tussen twee toneelgezelschappen die op de wedstrijd elk een grote Vlaamse stad hadden vertegenwoordigd. Ook voor het stadje Wervik, dat geografisch tussen Rijsel en Ieper is gelegen, waren er consequenties. Niet alleen werd het oordeel van de lokale magistraat in twijfel getrokken, bovendien was het beeldje van de heilige Medard, dat in feite de collectieve religieuze identiteit van Wervik representeerde, eerst gegijzeld door de Raad van Vlaanderen en vervolgens uitgeleverd aan de Ieperse eisers.

Het Wervikse incident was niet het eerste noch het laatste incident dat betrekking had op het verloop van een toneelwedstrijd. Ook andere typen interstedelijke wedstrijden leidden geregeld tot conflicten. Een toernooi georganiseerd door de stad Dowai op het einde van de dertiende eeuw veroorzaakte zelfs zo veel schermutselingen tussen Dowai en Rijsel, dat een tussenkomst door de

graaf van Vlaanderen noodzakelijk was. De heethoofden werden bedaald, maar de animositeit tussen de bevolking van beide steden bleef eeuwenlang verder sluimeren.³

In de Zuidelijke Nederlanden werden tussen 1400 en 1650 op lokaal, interlokaal en bovengewelstelijk niveau heel frequent toneel- en dichtwedstrijden georganiseerd. Sommige van die toneelwedstrijden waren gekoppeld aan schutterswedstrijden. Het totale aantal schutterswedstrijden is niet bekend, maar de frequentie lag eveneens heel hoog.⁴ Bovendien werden in steden ter gelegenheid van blijde intredes of vredesvieringen vaak competities tussen stadswijken georganiseerd, waarbij die wijken die hun straten het mooist versierden of de spectaculairste vreugdevuren maakten, prijzen konden winnen. Sommige steden organiseerden vanaf de late dertiende eeuw ook geregeld toernooien, zoals in Rijsel het toernooi van de *Épinette* of in Brugge dat van de Witte Beer.⁵ Dit repertoire aan praktijken wordt tegenwoordig als een onderdeel van de 'feestcultuur' gezien, waartoe bijvoorbeeld ook de ommegangen en de intredes worden gerekend.⁶ De term 'feestcultuur' verhult echter een beetje het fundamenteel competitieve karakter van eerstgenoemde praktijken.

Sportieve en literaire competities vormden een essentiële component van de stedelijke publieke cultuur in de Nederlanden, doordat ze een sterk identiteitsbepalend effect hadden. Deze symbolische competities verbonden immers twee maatschappelijke basismotieven met elkaar, met name enerzijds het ideaal om in alle relaties tussen individuen en groepen een toestand van harmonie te bereiken en anderzijds het verlangen om steeds de groepseer te vrijwaren en te verhogen. Beide motieven botsten vaak met elkaar en zo leidden symbolische competities vaak tot reële conflicten. Deze conflicten werden uitgevochten met een heel arsenaal aan wapens: met fysieke of juridische wapens, zoals in de bovengenoemde voorbeelden, maar ook met symbolisch geweld. Zulke conflicten moeten echter niet zozeer worden gezien als ontsporingen, maar veeleer als bevestigingen van een cultureel systeem dat in de terminologie van Pierre Bourdieu kan worden omschreven als een economie van symbolische uitwisselingen.⁷

Harmonie en wederkerigheid als motieven

In vele reglementen wordt het bestaan van een rederijkerskamer gemotiveerd door een verwijzing naar de broederschap tussen de leden. Daarbij worden vooral affectieve termen als 'minne', 'liefde', 'affectie' en 'begeerte' gebruikt. Ook het belang van vrede en eendracht op de kamer wordt vaak benadrukt.⁸ Dat discours van broederschap, vriendschap en reciprociteit werd gedeeld door alle typen gilden. Doordat deze gilden een belangrijke rol speelden in het bestuur en de publieke cultuur van de steden, werd dit waardepatroon ook overgenomen door de stedelijke gemeenschap in haar geheel.⁹ Ook in rederijkersreglementen wordt het harmonie-begrip uitgebreid naar de hele stedelijke gemeenschap. Wanneer de verhoudingen tussen rederijkerskamers onderling of tussen rederijkerskamers en schuttersgilden binnen een stad dienden te worden geregeld, werd verwezen naar de motieven van 'paeys, minne ende eendrachtichede'.¹⁰ In de statuten van de nieuwe, gefusioneerde Veurnse kamer Arm in de beurs en van zinnen jong

(1531) werd niet alleen gewezen op het belang van onderlinge vriendschap, maar ook op het belang van vrede en eendracht binnen een stad.¹¹

In de rederijkerscultuur kreeg het discours van broederschap en harmonie nog een extra dimensie. In zinspreuken van rederijkerskamers werd dikwijls kernachtig verwoord dat broederlijke liefde de motor van het gezelschap was. Kamers voerden zinspreuken als 'Amor vincit', 'Door jonst en minne', 'Fraternalis Amor', 'Ghebloeyt wt Liefden', 'Haut hem in liefden', 'Hovt Eenicheyt en Vrede', 'In liefden groeyende', 'Liefde sticht', 'Liefde verwinnet al', 'Met vieriger liefden', 'Minne is 't fundament', 'Minne verwint', 'Minnelijck accoord', 'Uut liefden vergaert', 'Wt liefde geschiet', 'Wt liefde verweckt' en 'Wt rechter liefden'.¹² De idee van harmonie nam ook een centrale plaats in binnen de poëtica van de rederijkers. Verschillende auteurs verdedigden de stelling dat de retorica een hemelse gave was die de harmonie in de macrokosmos (het heelal en de wereld) en de microkosmos (de mens) kon vergroten. De dichtkunst had net als de muziek een modererende werking.¹³ Die opvattingen speelden niet alleen een rol in de poëtica, maar ook in de praktijken van de rederijkerskamers. Rederijkers instrueerden door middel van hun spelen de stedelijke bevolking over het belang van harmonie in een stad. Zo speelden de rederijkers van Deinze in 1537 'een spel wat grooter duechden ende welvaert datter af quam in een steede, daer kaerytaete, minne ende eendrachticheede was'.¹⁴

De Zuidelijke Nederlanden behoorden tot de meest verstedelijkte regio's van Europa. Doordat de economie gericht was op de export van industriële goederen, was de integratie van grote steden, kleine steden en zelfs dorpen in hiërarchische economische en politieke netwerken noodzakelijk. Binnen deze netwerken waren er, mede dankzij de goede transportmogelijkheden, voortdurende contacten tussen de inwoners van verschillende lokaliteiten.¹⁵ De keerzijde van deze realiteit van interactie was een scherpe economische en politieke rivaliteit.¹⁶ Daarom was het noodzakelijk strategieën te ontwikkelen om de spanningen te verminderen en de economische en politieke relaties te consolideren en uit te breiden. Dat was in het belang van de vorst, die uiteraard baat had bij een pacificatie van zijn territoria, maar ook in het belang van de stedelingen zelf. Deze stedelingen associeerden terecht politieke rust en vrede met een bloeiende handel.¹⁷ Een van de strategieën om banden te versterken was de creatie van religieuze rituele netwerken tussen steden. Het voorbeeld van de Onze-Lieve-Vrouwprocessie in Doornik, waaraan jaarlijks delegaties uit de grote Vlaamse en soms Artesische, Henegouwse of Brabantse steden deelnamen, is al in vorige hoofdstukken ter sprake gekomen.¹⁸

Een andere strategie was het organiseren van competities tussen gezelschappen uit verschillende steden en eventueel dorpen. De gedeelde zin van de verschillende typen sportieve en dramatische wedstrijden was dat tijdelijk een symbolische ruimte werd gecreëerd waarin de reële politieke en economische spanningen werden genegeerd en tegelijkertijd gekanaliseerd. De noodzaak tot reële competitie werd immers omgezet in een verlangen naar symbolische competitie. Symbolische competities boden de mogelijkheid aan groepen en gemeenschappen om precies door elkaar te bekampen hun onderlinge banden aan te halen.

Toneelwedstrijden werden steeds gemotiveerd door te verwijzen naar de

ideeën van harmonie, vreugde, broederlijkheid, wederkerigheid en vrede.¹⁹ In de praktijk werden vele wedstrijden naar aanleiding van de viering van vredesverdragen georganiseerd.²⁰ In de uitnodigingen voor rederijkerswedstrijden die door rondreizende boden aan lokale toneelgezelschappen werden gepresenteerd, werd het discours van broederschap en vriendschap ten volle ontplooid. De kaart voor de wedstrijd in Hulst in 1483 was gericht aan 'lieve, weerde ende uutvercoorne broederen en vrienden', die voor de wedstrijd in Antwerpen in 1496 aan 'eerbaere, voorsinnighe, sonderlinge gemeente heeren, medebroeders ende vrinden'.²¹ In de kaarten voor het landjuweel en het haagspel in Antwerpen in 1561 werden de 'broeders' telkens met een religieuze zegening begroet. In de laatste verzen van de kaart voor het landjuweel stelden De Violieren uitdrukkelijk de reciprociteit centraal: 'Mits dat ghy sijt als wy, wy als ghy'.²²

In de oudst bewaarde uitnodiging voor een rederijkerswedstrijd, die voor de wedstrijd in Hulst in 1483, wordt uiteengezet dat de beoefening van de rederijkerskunst kan bijdragen tot het vermaak en de troost van geestelijke en wereldlijke, edele en niet-edele heren, met andere woorden van personen van alle standen. De rederijkerskunst diende broederlijke liefde, vermaak en zedelijkheid te promoten en haat, nijd, traagheid, gramschap en andere zonden uit te bannen. Concreter verzochten de organisatoren aan de deelnemers geen acht te slaan op de geringe waarde van de prijzen, maar door hun deelname, die door broederlijke liefde diende te worden geïnspireerd, bij te dragen tot de verwezenlijking van de geformuleerde intenties. Daarbij wordt ook het argument van de reciprociteit ingeroepen. Als de deelnemers op hun beurt organisatoren van een wedstrijd zouden zijn, dan zouden zij hetzelfde van de uitgenodigde gezelschappen verwachten: 'ghelijc als ghylieden zoudt willen dat wy hulieden van den zelve t'huwer begheerte doen zouden'. Om de ernst van deze argumenten te onderstrepen wordt tot slot de eer van de patroonheilige van de kamer van Hulst (de Transfiguratie) en van de rederijkerskunst zelf ingeroepen.²³ Zowel het discours als de praktijk van de retorische competities droeg dus expliciet bij aan de opbouw van sociaal kapitaal, zoals het gedefinieerd werd door Robert Putnam: de retorische competities werden steeds gemotiveerd door normen van wederkerigheid en droegen bij tot de vorming van bovenlokale netwerken, gekenmerkt door horizontale relaties.²⁴

Liefde en competitie zijn op het eerste zicht tegengestelde begrippen. De kracht van het competitieve model lag er echter in dat een fictie van gelijkheid tussen de deelnemers werd gecreëerd. De economische en politieke hiërarchieën en de sociale ongelijkheden werden tijdelijk opgeheven. Alle deelnemende groepen dienden zonder onderscheid dezelfde proeven af te leggen. Het ging daarbij om rituele proeven zoals de mooiste intrede binnen de organiserende stad of de plechtigste bijwoning van de eredienst en literaire proeven zoals de opvoering van het meest diepzinnige spel van zinne of het vermakelijkste esbattement. De hoofdprijs, die op toneelwedstrijden werd uitgereikt voor het beste spel van zinne of het beste esbattement, werd in principe toegekend op basis van de intrinsieke literaire en morele kwaliteiten van het spel en niet op basis van het maatschappelijke prestige van het gezelschap in kwestie. Op deze manier maakten de groots opgezette rederijkerswedstrijden deel uit van een economie van

symbolische uitwisselingen tussen de steden in de Nederlanden. De verwijzingen naar de politieke en economische rivaliteit werden binnen de context van de wedstrijd zoveel mogelijk vermeden en het motief van belangeloze liefde werd sterk in de verf gezet.²⁵ Daardoor werd een in de tijd en ruimte begrensde fictie van sociale harmonie tot stand gebracht.²⁶

Ter gelegenheid van grote competities werd een symbolische ruimte gecreëerd die losstond van de dagelijkse economische en politieke realiteit.²⁷ Op verzoek van de organisatoren verleende de vorst vaak voor enkele weken een vrijgeleide aan de deelnemers, zodat ze niet konden worden aangehouden of geconfisqueerd omwille van de schulden van hun steden of medeburgers.²⁸ Zo verleenden Maximiliaan van Oostenrijk en Filips de Schone in 1493 een vrijgeleide voor een wedstrijd in Brussel 'en faveur de Rethoricke, qui es le sueil de toutes Recreation et Joyeux passetemps'. Voorwaarde was dat burgers en meer bepaald handelaars die niet tot een rederijkersgezelschap behoorden, niet onder het mom van de wedstrijd met de rederijkers meereisden.²⁹ Voor de wedstrijd in Gent in 1539 verleende Karel V aan alle deelnemende rederijkers of aan hun vertegenwoordigers, dienaars en familieleden een vrijgeleide, die duurde van veertien dagen voor tot veertien dagen na de wedstrijd.³⁰ In de vrijgeleide voor het landjuweel in Diest in 1541 werden enkele restricties ingebouwd: de vrijgeleide gold zowel voor de deelnemende rederijkers als het potentiële publiek 'behalve onse vianden ende quaetwillige houdende onse contrarie partie ende de ghene die ennige quade feyten oft delicten ghedaen hebben, ende oick onse debiteuren'.³¹ Voor het landjuweel in Antwerpen in 1561, dat in een complexe politieke en religieuze context werd gehouden, gold een vrijgeleide van veertien dagen ervoor en veertien dagen erna 'midts reserveerende ende daer uytstekende alle ballingen, moordenaers, straetroovers, ende andere criminele personen, mids-gaders onse openbaere vyanden, ende die rebelle ende wederspanninge, ende andere wesende in de ban des heylichs Rijcx'.³² De boodschap was dus telkens dat rederijkerswedstrijden bedoeld waren voor gelijkgestemde broeders, die zich naar de vorstelijke ideologie en de maatschappelijke orde konden schikken en zich in de context van de wedstrijd van expliciete economische of politieke activiteiten onthielden.

De rederijkers distantieerden zich om dezelfde redenen van professionele acteurs die niet speelden uit liefde voor de rederijkerskunst of voor God, maar omwille van het geld. In de kaart voor het landjuweel in Antwerpen in 1496 werd bijvoorbeeld onomwonden duidelijk gemaakt dat de uitnodiging niet gold voor professionele acteurs en entertainers zoals kamerspelers, sprooksprekers en rolleschrijvers.³³ Niet alleen werd het amateurisme tot norm verheven, ook het expliciteren van het competitieve karakter zelf van de rederijkerswedstrijden werd zoveel mogelijk vermeden.³⁴ Wedstrijden werden bestempeld als 'feesten', 'plechtigheden', 'vergaderingen', 'spelen' of 'prijzen', waarbij in het laatste geval werd gesuggereerd dat men kon winnen, maar niet dat men kon verliezen.³⁵ Bovendien benadrukte het overwegend religieuze discours van de rederijkerswedstrijden de ont koppeling van de dagelijkse sociale realiteit.

De symbolische uitwisselingen tussen de rederijkerskamers van verschillende steden konden ook een permanent karakter krijgen door exclusieve vriend-

schapsbanden te smeden. In het begin van de zestiende eeuw vereerden De Violieren en De Peoene, de oudste gezelschappen van respectievelijk Antwerpen en Mechelen, elkaar met een jaarlijks bezoek. Die bezoeken gingen gepaard met toneelopvoeringen, maar ook met banketten en drinkgelagen gesponsord door de Antwerpse en Mechelse stadsbesturen. Aan deze banketten namen soms ook de leden van de magistraat en hun echtgenotes deel. De feestelijkheden en opvoeringen vonden voor een deel in openlucht plaats en hadden dus een publiek karakter.³⁶ Dat de nauwe banden tussen de rederijderskamers in Antwerpen en Mechelen, respectievelijk het economische en het politieke centrum van de Nederlanden, ook het algemeen stedelijk belang dienden, beseften de rederijders heel goed. De Violieren lieten in het register van de Antwerpse Sint-Lucasgilde laconiek noteren dat de uitwisselingen leidden tot 'eene vrintscap van beyde, Antwerpen ende Mechelen'.³⁷ De Brusselse kamer De Corenbloem riep eveneens de goede relaties tussen steden in als motivatie voor haar nauwe vriendschapsbanden met De Distelbloem uit het Vlaamse Dendermonde. In de zestiende eeuw vereerden beide gezelschappen elkaar om de twee jaar met een bezoek, waarbij spelen werden opgevoerd en banketten werden gehouden 'om der voirseide stadt van Brussel ende der voirseide stadt van Dendermonden eendrachtelijcken in liefden en vreden te houdene'.³⁸

Niet alleen de steden, maar ook de vorsten zagen het politieke nut in van een verspreiding van de ideeën van bovenlokale harmonie en eenheid via de media van de rederijders. Filips de Goede vertrouwde hiervoor in de eerste plaats nog op de schuttersgilden. In de vorstelijke toelating voor de grote schutterswedstrijd in Gent in 1440 wordt er uitdrukkelijk verwezen naar het politieke tumult, de hongersnood en de epidemieën die de Nederlanden in de voorafgaande jaren geteisterd hadden. De vorst drukte dan ook de wens uit dat de wedstrijd de mensen troost zou brengen en de vrede en eenheid in zijn landen zou herstellen. Terwijl de schutters door het ritueel hanteren van de wapens vrede in plaats van oorlog dienden te bewerkstelligen, dongen op dezelfde wedstrijd ook zeven toneelgezelschappen mee naar de prijzen voor de beste esbattementen.³⁹ Vooral onder het bewind van Maximiliaan van Oostenrijk en Filips de Schone werd de focus van de vorsten heel uitdrukkelijk op de rederijders en hun competities gericht. De rederijders, die in het bijzonder werden ingezet voor de verspreiding van de devotie van de Zeven Weeën, hadden zo volgens een vorstelijk privilege uit 1511 voor de Brusselse kamer Het Mariacransken 'onse ondersate vereenicht in goeder obedientien ende eenicheden'.⁴⁰ De ideeën van harmonie en wederkerigheid kunnen echter zeker niet alleen als elementen van een hegemonisch vorstelijk discours worden gezien. Ze waren ook een onderdeel van de habitus van de rederijders, die de stedelijke middengroepen vertegenwoordigden. De rederijders hielden immers vast aan de idee van eenheid door wederkerigheid en verdraagzaamheid op momenten dat de overheden slechts repressie en geweld als politieke oplossing in overweging namen. Zo gold 'Wat dat de landen can houden in rusten?' als centraal thema op de geëngageerde refreinwedstrijd in Brussel in 1562, terwijl het landjuweel in Antwerpen in 1561 het onder druk van de centrale overheid met een veel minder geladen renaissancistisch thema had moeten stellen.⁴¹ De blazoenwedstrijd in Mechelen in 1620 kan zelfs wor-

den beschouwd als een publiek pleidooi van de rederijkers om het Twaalfjarig Bestand te verlengen en de vrede in de Nederlanden te herstellen.⁴²

Eer als motief

Hoewel de rederijkerswedstrijden vaak de politieke en diplomatieke belangen van de steden en van de vorst dienden, valt het op dat deze competities meer dan eens conflicten genereerden die niet waren gewenst door de organisatoren en hun sponsors. Dat was bijvoorbeeld het geval op de grote schutterswedstrijd in Gent in 1440, waaraan, zoals gezegd, ook een esbattementwedstrijd verbonden was. Nadat alle gezelschappen hun spelen hadden opgevoerd, werd de prijs voor het beste esbattement in het Vlaams aan Oudenaarde en die voor het beste esbattement in het Waals aan Doornik toegekend. Maar omdat ook de andere gezelschappen goed en met grote kost hadden opgetreden, werd besloten ook aan hen een pot wijn te overhandigen. Die beslissing lijkt te zijn ingegeven door de broederlijke liefde die de Gentenaars in hun uitnodiging hadden aangehaald.⁴³ Toch waren de gezelschappen van Geraardsbergen en Kamerijk niet tevreden. Zij claimden zelf de hoogste prijs, wellicht respectievelijk voor het Vlaamse en voor het Waalse esbattement. De Gentse schepenen hielden daarop beraad en 'omdat zij elcken payen wilden' besloten ze de misnoegde gezelschappen nog een extra pot te schenken.⁴⁴

Hoewel de idealen van vrede en harmonie zo tijdelijk hun geloofwaardigheid verloren, waren conflicten onvermijdelijk en in zekere zin ook onmisbaar in deze economie van symbolische uitwisselingen. Om het gewenste effect te bereiken was het namelijk essentieel dat alle deelnemers het spel ernstig namen. Daarvoor dienden ze symbolisch kapitaal te investeren, dat in de eerste plaats bestond uit de corporatieve en bij uitbreiding stedelijke eer. Het ideale scenario was dat symbolische competities zowel de relaties met andere groepen verbeterden als de eer van het eigen gezelschap en van de eigen stedelijke gemeenschap verhoogden.⁴⁵ Maar hoewel de organisatoren door het bedenken van een hele resem prijzen iedereen probeerden tevreden te stellen, waren er toch altijd verliezers.⁴⁶

Eer wordt in de algemeen aanvaarde definitie van de Engelse antropoloog Julian Pitt-Rivers omschreven als de waarde van een persoon in diens eigen ogen, maar ook in de ogen van de samenleving waartoe die persoon behoort.⁴⁷ Hoewel deze definitie zich dus beperkt tot het individuele eerbegrip, kan ze in aangepaste vorm ook voor het concept van collectieve eer gelden. Collectieve eer is dan de waarde van een groep (of gemeenschap) in de ogen van die groep, maar ook in de ogen van de samenleving waarvan de groep deel uitmaakt. Dat collectieve eerbegrip speelde een erg belangrijke rol in de corporatief georganiseerde maatschappij van het Ancien Régime, waarin lidmaatschap van duidelijk afgeleide groepen en corporaties essentieel was om sociaal te overleven. Om in de stedelijke samenleving de eigen corporatieve identiteit af te grenzen en te versterken was de interactie met andere groepen, zelfs of misschien wel bij voorkeur in de agressieve vorm van een open conflict noodzakelijk.⁴⁸

De term eer (en zijn afgeleiden) wordt veelvuldig gehanteerd in rederijkersreglementen en wedstrijdkaarten. De term dekte echter uiteenlopende beteke-

nissen.⁴⁹ Eer kon bijvoorbeeld een gewenste kwaliteit zijn van kandidaat-leden van de kamer.⁵⁰ Dat individuele eerbegrip had betrekking op zowel het gedrag – ‘synde van eerlycke conversatie’⁵¹ – als op het sociaal prestige van de leden. Zo beklaagde de Gentse kamer Sint-Agnete er zich in 1557 over dat er in de kamer ‘vele scamele ghesellen’ lid waren ‘nyet machtich wesende deser voornomder stede noch ooc den zelve gulde eere te doene’.⁵² Die uitspraak impliceert een getrap en dynamisch eerbegrip: eerbare mannen konden de collectieve eer van de kamer vergroten, waardoor de kamer op haar beurt de eer van de stad kon vergroten. In reglementen, die doorgaans door de stedelijke overheid dienden te worden goedgekeurd, werd heel vaak verwezen naar de rol van rederijkerskamers bij het verdedigen van de eer van de stad. Het eerbegrip van de rederijkerskamers was echter ook uitdrukkelijk religieus getint, nog vaker dan de eer van de stad werd de goddelijke eer of de eer van de patroonheilige ingeroepen.⁵³

Eerconflicten, die erop gericht zijn de eigenwaarde te laten erkennen door een grotere groep, hebben slechts zin als er een (al dan niet fysiek aanwezig) publiek getuige is. Daarom is de vorm van deze conflicten vaak uitgesproken theateraal. Handelingen worden gestileerd en hebben vaak een ritueel karakter.⁵⁴ Eerconflicten kunnen bovendien slechts worden uitgevochten tussen virtueel gelijke individuen of groepen.⁵⁵ Het is dan ook geen toeval dat de rederijkerskamers, die gespecialiseerd waren in publieke rituelen en theatrale praktijken, zich met overtuiging voor eerconflicten met verwante corporaties engageerden. De geliefde tegenstanders waren andere rederijkerskamers en de schuttersgilden.

De meeste conflicten tussen rederijkerskamers en schuttersgilden draaiden rond het privilege van vrijstelling van schuttersdienst dat de gezellen van de Brabantse rederijkerskamers genoten. Ook de symbolen van de corporatieve identiteit zoals het gildenhabijt en het blazoën konden echter de inzet zijn. Zo ontstond in 1509 tussen de Sint-Jorisgilde in Gent en de rederijkerskamer Mariën Theeren een conflict over het uitzicht en de positionering van het blazoën dat op het gildenhabijt werd geborduurd. De leden van de Sint-Jorisgilde beschouwden het als een van hun voorrechten op de mouw van hun gildenhabijt ‘een blomme ghenaeamt de lelye metter wortele’ te laten borduren. Nu bleek dat de leden van Mariën Theeren dat sinds korte tijd ook deden, dit in tegenstelling tot hun vroegere gebruik om hun lelie ‘beneden ter zijden van huerlieder keerels ofte cappen’ te dragen. Na een klacht van de Sint-Jorisgilde onderwierpen de Gentse schepenen de habijten van beide gilden aan een grondig onderzoek. Ze stelden de Sint-Jorisgilde in het gelijk: Mariën Theeren mocht nog wel een lelie als embleem voeren, maar dan, zoals vroeger, onder aan het habijt.⁵⁶ Dat zinde Mariën Theeren echter niet. De leden wilden net als de andere Gentse rederijkerskamers een embleem op de mouw dragen en zo hun retorische identiteit affirmeren. Als compromis legden ze een nieuw ontwerp voor – een ‘tac van eender lelye’ – dat grondig verschilde van het embleem van de Sint-Jorisgilde. Dat nieuwe blazoën werd door de Gentse magistraat en de Sint-Jorisgilde goedgekeurd.⁵⁷

In de geschillen tussen twee rederijkerskamers binnen een stad draaide de inzet bijna altijd om de sleutelbegrippen anciënniteit, voorrang en privileges. Anciënniteit impliceert het recht op voorrang of concreter, het recht om voor te gaan in processies en bij de offerande, om de beste plaatsen in de kerk of bij

een vergadering in te nemen en om eerst te spelen.⁵⁸ In 1476 kon De Fonteine in Gent via een vorstelijk privilege bekomen dat de kamer niet meer hoefde te loten voor de rangorde bij het spelen op lokale wedstrijden. Voortaan speelde De Fonteine altijd eerst.⁵⁹ Vaak achtte een rederijkerskamer het nodig hardere actie te ondernemen wanneer een tweede kamer binnen eenzelfde stad werd opgericht. Zo probeerde De Heilige Geest uit Brugge op het einde van de vijftiende eeuw de officiële erkenning van De Drie Santinnen tegen te houden. De Heilige Geest diende zich echter neer te leggen bij een minutieus uitgewerkt compromis met veel aandacht voor corporatieve symbolen.⁶⁰ Zo'n compromis werd ook in vele andere steden uitgewerkt. De oudste kamer werd als zodanig erkend, maar diende andere rederijkersgezelschappen te tolereren. Door de stedelijke overheid werden praktische regels opgelegd: het oudste gezelschap mocht altijd eerst optreden en de andere kamers dienden als ze wilden optreden altijd netjes te vragen of het oudste gezelschap op het voorgestelde moment geen plannen in die richting had. Er werd ook van overheidswege aangestuurd op een grote mate van samenwerking.⁶¹

De zaken werden echter vaak gecompliceerd doordat gezelschappen ook elanders anciënniteit betwistten. Tussen 1496 en 1510 lagen De Violieren en De Goudbloem in Antwerpen in conflict 'aengaende der preeminentien, 't voirgaen, 't voirofferen ende 't bovensitten, d'welc elc van hen partijen sustineerde in vergaderingen van Rethorissiens hen toebehoerende, mids dat elcke partie allegerde huer geselschap als van Rethorijcken wegen ouder t'sijnde dan d'andere'.⁶² De Antwerpse schepenen beslisten De Violieren als oudste Antwerpse rederijkerskamer te erkennen. In 1584 nam het stadsbestuur van Diksmuide een gelijkaardig besluit met betrekking tot Nu Morgen Niet. Het conflict over de ouderdom en het voorgaan tussen De Vreugdenaars en De Roziers in Ieper werd in 1530 door de hoofdkamer Alpha et Omega beslecht door het werpen van het lot.⁶³ Ouderdomsconflicten werden complexer naarmate de tijd vorderde. Zo hadden de Dendermondse rederijkerskamers in de eerste helft van de zeventiende eeuw volgens de kroniekschrijver Lindanus nog steeds geen consensus bereikt. Bovendien vond ook Lindanus zelf geen uitsluitsel in de overgeleverde archieven.⁶⁴

Door dit soort conflicten over de corporatieve status presenteerden de rederijkerskamers zich als gesloten prestigegroepen met een duidelijk afgelijnde identiteit. De realiteit was veel complexer: leden liepen geregeld over van de ene naar de andere kamer of waren tegelijkertijd lid van verschillende rederijkerskamers.⁶⁵ Dezelfde stedelijke magistraten, die de lokale privileges van de rederijkerskamers bevestigden, drongen aan op samenwerking ter gelegenheid van wedstrijden.⁶⁶ In sommige gevallen namen de rederijkerskamers binnen een stad, daarin aangemoedigd door het stadsbestuur, zelf het initiatief voor een intensieve samenwerking of zelfs een fusie.⁶⁷ De geschillen tussen rederijkerskamers moeten daarom vooral begrepen worden in het licht van een van de centrale spanningen in de samenleving van het Ancien Régime: de spanning tussen enerzijds een realiteit van interactie, flexibiliteit en mobiliteit en anderzijds de droom van een onwrikbare hiërarchie.⁶⁸

Dat eerconflicten grotendeels tot het domein van de rituelen behoorden en berustten op een 'méconnaissance partagée' van de complexe realiteit,⁶⁹ betekent

niet dat de betrokkenen zich niet ten volle fysiek, verbaal en emotioneel engageerden. Zo werd in het reglement over de regeling van de vrijstelling van schuttersdienst voor de gezellen van de Brusselse kamer Den Boeck gewaarschuwd dat geen enkele gezel een schutter mocht beledigen ‘in woerden oft eenighe affdragende woerden... daer clachten aff quamen’.⁷⁰ Dat was geen onterechte waarschuwing, want de rederijkers beschikten nu net over de juiste media om hun beledigingen geadresseerd aan andere groepen op een subtiële wijze te communiceren: zowel op het toneelpodium als in liederen en refrainen werden stekelige opmerkingen en allusies in woorden en gebaren verwerkt. De stedelijke overheden probeerden precies met het oog daarop het gedrag van de rederijkers tijdens publieke opvoeringen te reguleren. In het compromis tussen de Brugse rederijderskamers De Heilige Geest en De Drie Santinnen uit 1494 werd gestipuleerd dat beide partijen in hun spelen niet meer mochten verwijzen naar de bijgelegde twisten.⁷¹ In de aanvulling die de markgravin Marie de Hamal in de eerste helft van de zestiende eeuw aan de statuten van de twee Aarschotse rederijderskamers De Wijngaardrank en Het Terwenbloetsel liet toevoegen, werden de onderlinge verhoudingen tussen beide kamers gereguleerd en werd uitdrukkelijk gestipuleerd ‘dat van nu voert aen gheen van den geselschapen en sal moeghen schijmp segghen oft spelen op den anderen, noch oeck met eenigherande woerden d’een den anderen beschamen oft bespotten in refereijnen, lieckens, dichten, spelen in d’wijse oft in ’t sottte’. Wie zich hier wel aan waagde diende uit alle rederijdersgezelschappen te worden geweerd. De kamer die het aandurfde zo’n individu te verdedigen, werd meteen gesloten.⁷² Ook in de reglementen voor de Antwerpse rederijderskamers uit het begin van de zeventiende eeuw werd geregeld gealludeerd op de praktijk om andere rederijderskamers te beledigen en te besmaden in toneelstukken of refrainen. Een factor of lid die zulke teksten schreef diende uit de kamer te worden verwijderd, maar de dekens dienden eveneens in de gaten te houden of de personagen zich niet te buiten gingen aan beschimpingen in spelen of refrainen.⁷³ Dat doet vermoeden dat niet alleen woorden, maar ook gebaren en met betekenis geladen kostuums en attributen tot het schimprepertoire van de rederijkers behoorden.⁷⁴

Datzelfde retorische schimprepertoire kon worden ingezet in conflicten tussen steden. De ‘Baladen van Doornycke’, die door de Oudenaardse rederijker Mathijs de Castelein in 1522 werden geschreven, bevatten 36 strofen met scheldwoorden aan het adres van de Doornikse bevolking, die ondanks de verovering van de stad door Karel V in 1521 haar Fransgezindheid openlijk bleef belijden. Bovendien maakte De Castelein gewag van een gelijkaardige retorische strategie van de kant van de Doornikers. In een recent opgevoerd Doorniks apostelspel hadden de apostelen aan de voortvarende Sint-Andries de vraag gesteld: ‘waer trect ghy Andries van pryse?’. Daarop had de patroonheilige van de Bourgondische dynastie geantwoord met een stekelige verwijzing naar de wapenspreuk van Karel V: ‘plus oultre, plus oultre’. Die aanvallen op de Bourgondische en keizerlijke symbolen kon Mathijs de Castelein als rederijker uit het vorstgezinde Oudenaarde niet relativiseren. In een en dezelfde strofe veroordeelde De Castelein dergelijke spotpraktijken en trapte hij zelf de Doornikers na door te suggereren dat de stad Doornik beter tot ‘Carolopolis’ zou worden herdoopt.⁷⁵

Terwijl de verbale strijd tussen Doornik en Oudenaarde op een afstand werd uitgevochten – zowel het apostelspel als de tekst van De Castelein was in de eerste plaats gericht op het eigen stedelijk publiek – boden rederijkerswedstrijden de gelegenheid om binnen de microkosmos van de symbolische competitie eerconflicten tussen gemeenschappen heel direct uit te vechten en dat met vertegenwoordigers van andere gemeenschappen als getuige. Het discours van rederijkerswedstrijden was er, niettegenstaande de nadruk op harmonie en broederlijkheid, evenzeer op gericht om het bewustzijn van de eigen eer en dus van de eigen identiteit te verhogen. In kaarten van wedstrijden werd er uitdrukkelijk op gewezen dat men niet alleen materiële prijzen, maar ook eer kon winnen. Zo wenste de kaart voor de refreinwedstrijd in Brussel in 1562 de deelnemers toe ‘dat ghi prijs en eere meught gewinnen’.⁷⁶ De kaart voor het haagspel in Antwerpen in 1561 presenteerde het winnen van eer als een belangrijke motivatie voor deelname en als een compensatie voor de kosten van het reizen: ‘Dus en laet niet verdrieten/ u voiagie/ Die Eere verwerft/ wint een goede gagie’.⁷⁷

Ook de eer van de stad was heel direct in het geding op rederijkerswedstrijden. De organisatoren van de wedstrijd in Hulst in 1483 verzochten de deelnemers het wapenschild van de eigen stad mee te brengen. Daar was een praktische reden voor: na loting werden de wapens in de juiste volgorde opgehangen, zodat duidelijk was wanneer welk gezelschap diende te spelen. Niettemin werd ook een grote symbolische waarde gehecht aan deze wapenschilden; voor het mooiste schild werd immers een vergulde zilveren Sint-Barbara uitgereikt.⁷⁸ De organisatoren van het landjuweel in Antwerpen in 1496 ijverden ervoor vooral de eer van de eigen stad te verhogen. Zo werd aan alle deelnemende gezelschappen als aandenken een ‘rijckelijcken silveren roosenhoet metter borcht van Antwerpen’ geschonken. Er waren bovendien prijzen te winnen met de beste proloog ‘die stadt van Antwerpen meest eerende’. Ook in de prijzen voor deze proloog was het wapenschild van de stad en het markgraafschap Antwerpen verwerkt.⁷⁹ De Peoene uit Mechelen, die in 1620 een grote blaozenwedstrijd had georganiseerd, appelleerde in de wedstrijddruk die in 1621 verscheen, dan weer aan het collectieve en individuele eergevoel van het geïntendeerd publiek. De druk zou volgens De Peoene bijdragen aan de ‘roem ende eer van onse naerburighe steden ende van igelyck dichter in ’t bysonder’.⁸⁰

De retoriek van de wedstrijdkaarten en wedstrijddrukken was geen holle doos. De deelnemende gezelschappen namen het spel wel degelijk serieus en verdedigden met vuur de inzet, hun collectieve eer. Hoewel het competitieve model impliceerde dat men elkaar bekampte als gelijken of ‘broeders’, leidden de onenigheden over de hiërarchie tussen de deelnemende gezelschappen en vooral tussen de steden die ze vertegenwoordigden vaak tot ernstige conflicten. Zo leidde de rivaliteit tussen de Brabantse secundaire steden Lier en Herentals op de opeenvolgende schutters- en toneelwedstrijden telkens opnieuw tot confrontaties. De climax kwam er op het landjuweel van de rederijkers in Brussel in 1532. Tijdens de plechtige mis in de Brusselse Zavelkerk maakten de leden van De Cauwoerde uit Herentals hun aanspraken publiek door de strategie van de rituele actie: met veel vertoon gingen ze ter offerande en naar hun stoelen vóór de leden van De Groeiende Boom uit Lier. De andere gezelschappen namen het incident zeer hoog

op en eisten een snelle uitspraak van de organiserende kamer, Het Mariacransken. Maar doordat de gilden van Herentals obstructie bleven voeren (onder andere tijdens het landjuweel van de kruisboog in Mechelen in 1534), werd pas in 1535, enkele maanden voor het nieuwe rederijkerslandjuweel, een uitspraak gedaan. Het Mariacransken volgde de argumentatie van De Groeiende Boom uit Lier: niet de ouderdom van het gezelschap was van belang, maar die van de stad die het vertegenwoordigde. Het gezelschap uit Herentals was echter zonder de uitspraak af te wachten een procedure voor de Raad van Brabant begonnen. Het vonnis is niet bekend, maar wellicht trok het gezelschap uit Herentals opnieuw aan het kortste eind. In een poging te bemiddelen had de Turnhoutse magistraat immers getuigd dat tijdens de vergaderingen van het Antwerps kwartier de stad Lier steeds voorrang genoten had op Herentals. De animositeit tussen beide rederijkerskamers bleef echter groot: ze bleven allebei weg op de volgende twee landjuwelen.⁸¹

Naast conflicten over voorrang en anciënniteit ontstonden er op rederijkerswedstrijden ook zeer geregeld geschillen over de toekenning van de prijzen, zoals de casussen van de wedstrijden in Gent in 1440 en in Wervik in 1493 al hebben aangetoond. Na het landjuweel in Leuven in 1478 dienden de leden van De Fonteine uit Gent een klacht in bij de Leuvense magistraat omdat de hoofdprijs naar eigen zeggen eerst aan hen was toegekend door een geleerde, geestelijke jury, voordat de Leuvense Roose onrechtmatig besloten had de prijs uit te reiken aan De Violieren uit Antwerpen.⁸² Alpha et Omega uit Ieper diende tijdens een wedstrijd in de context van de ommegang van Wervik in 1515 een uitspraak te doen in een conflict tussen de gezelschappen van Menen en Mesen die elk de tweede prijs voor de mooiste intrede claimden.⁸³ Opvallend is dat het ook bij conflicten over de toekenning van de prijzen meestal ging om gezelschappen die steden vertegenwoordigden die min of meer evenwaardig waren op het politieke, institutionele of economische vlak: de bisschopssteden Doornik en Kamerijk en de secundaire textielsteden Oudenaarde en Geraardsbergen in 1440, de oude metropool Gent en de opkomende metropool Antwerpen in 1478, de grote Vlaamse steden Ieper en Rijsel in 1493, de kleine Vlaamse stadjes Menen en Mesen in 1515. Dat geeft aan dat het ondanks de concrete inzet opnieuw ging om collectieve eerconflicten tussen virtueel gelijke groepen.

Door de interactie met groepen uit andere steden kon het stedelijk bewustzijn zich ten volle ontwikkelen. Daarom onderstreepten de rederijkerskamers, die een groot stedelijk publiek konden bereiken, vaak hun rol bij het verdedigen van de eer van de stad. Soms verwezen ze ook expliciet naar hun opdracht om de positie van de eigen stad in het stedelijke netwerk te bevestigen. Zo lieten de vier Gentse rederijkerskamers in 1533 aan de magistraat weten dat zij, aangezien Gent de hoofdstad van Vlaanderen was, grote kosten maakten om de factors en rederijkers van andere steden feestelijk te kunnen ontvangen en de eer van de stad te bewaren. Het was dan ook ongehoord dat ze daarvoor geen toelage kregen, hoewel ze de stad op het vlak van de rederijkerskunst even goed representeerden als de vier schuttersgilden dat deden op het vlak van de schutterij. De situatie van de Gentse rederijkerskamers was des te schrijnender, daar de rederijkerskamers wel subsidies ontvingen in steden als Brugge, Ieper, Oudenaarde, Dendermonde en Veurne, ja zelfs Axel, Eeklo 'ende diversche andere Repassen'.⁸⁴

Conclusie

De rederijkerswedstrijden maakten, net als andere typen interstedelijke competities, deel uit van een economie van symbolische uitwisselingen in de Nederlanden, waarin men de centrale spanningen van de stedelijke samenleving probeerde over te dragen naar het domein van de symbolische competitie. Tot die centrale spanningen behoorden de fricties tussen enerzijds het verlangen naar solidariteit en anderzijds de nood aan rivaliteit, tussen enerzijds flexibiliteit en anderzijds hiërarchie en tussen enerzijds harmonie en anderzijds eer. In deze economie van symbolische uitwisselingen waren de rederijkers minstens even goed toegerust dan hun directe concurrenten, de kruisboog- en de handboogschutters, daar eerstgenoemde vaardiger waren in publieke communicatietechnieken. De rederijkers beheersten immers zowel het religieuze discours en de religieuze rituelen als de meer profane gebaren en humor. Daarmee waren de rederijkers binnen het stedelijk landschap van de Nederlanden cruciale spelers in het publieke spel van de constructie en deconstructie van identiteiten.

Het podium van de Gentse toneelwedstrijd in 1539 (Spelen van sinne 1539, ex. Universiteitsbibliotheek Gent, Res. 1627).

9. Lering en vermaak als motieven: flexibele voor- schriften voor een stedelijke communicatieve praktijk

Vraagtekens bij het ‘burgerlijk beschavingsoffensief’

OP 6 SEPTEMBER 1561 KWAMEN IN ANTWERPEN enkele vertegenwoordigers van de stad en van de rederijderskamers die hadden deelgenomen aan het haagspel bijeen om te oordelen welk gezelschap de prijs voor het beste esbattement door een vrijheid of een dorp had verdiend. Om die prijs hadden slechts twee gezelschappen meegedongen, met name De Heibloem uit Turnhout en De Bloeiende Wijngaard uit Berchem. Wat het spel van De Heibloem betrof, ontspon zich een discussie over het precieze aantal acteurs in het stuk. Er waren vijf personagien te zien geweest op het podium, maar de souffleur had vanuit de coulissen de rol van waardin op zich genomen. Gold dat nu als een zesde acteur of niet? Het esbattement van De Heibloem was met zijn 570 regels ook zeventig regels te lang. Bovendien had de jury driemaal een onbedoelde stilte en tweemaal een herhaling genoteerd in de monologen en dialogen van de acteurs. De bezwaren tegen het Berchemse esbattement waren op het eerste zicht ernstiger. Niet alleen werden er vier stiltes en vijf herhalingen genoteerd en waren door een probleem met de gordijnen twee niet-acteurs onbedoeld in beeld gekomen. De Bloeiende Wijngaard had bovendien in het stuk ‘vilonie’ begaan. Een acteur die in een scène van zijn bed opstond had zich ‘te verre bloot ende oneerlyck ontdeckt’ getoond. Verder hadden de Berchemse spelers in het esbattement ‘geschimpt ende op d’een ende d’ander gesproken’. Daarmee waren letterlijk de regels van de wedstrijdkaart overtreden. De Violieren hadden immers een prijs vooropgesteld voor ‘wie d’beste Ebatement zal spelen/ nieuwe oft oudt/ sonder schimp oft vilonye’.¹ De discussies werden voortgezet op 7 september. De beschuldiging aan het adres van de Berchemse rederijders over ongeoorloofde beschimpingen werd zonder gevolg geschrapt. De klacht over de te blote acteur bleef overeind, maar toch werd de prijs aan Berchem toegekend.²

De perikelen in de nasleep van het Antwerpse haagspel confronteren ons met het complexe waardepatroon van rederijders in een concrete opvoeringscontext. Dat waardepatroon bestond ten dele uit opvattingen over gepast en ongepast gedrag. In 1561 namen rederijders aanstoot aan bloot op het podium of toch aan een bepaalde vorm ervan.³ Ook beschimpingen konden niet door de beugel. Dat waardepatroon bestond echter ook uit regels over de toneelpraktijk die niet tot morele opvattingen kunnen worden herleid. De echte drijfveer van de jury uit 1561 blijft onduidelijk, maar in de eindbeoordeling haalden de formele regels het van de morele opvattingen.

Herman Pleij duidde in zijn invloedrijke studie *De Sneeuwpoppen van 1511* de rederijderskamers aan als stedelijke 'beschavingeninstituten' bij uitstek.⁴ De rederijderskamers droegen immers volgens hem actief de nieuwe burgermoraal uit. Die burgermoraal was ontstaan door annexatie en adaptatie van bruikbare elementen uit de volks- en hofcultuur maar was volledig in tegenstelling daarmee gericht op arbeid en winst en werd gekenmerkt door utilitarisme.⁵ Doordat de burgerlijke elite haar moraal ook wilde opleggen aan de sociaal lagere groepen, was volgens Pleij rond 1500 sprake van een waar 'burgerlijk beschavingsoffensief'.⁶ De rederijderskamers speelden daarin een instrumentele rol door een neo-stoïcijnse levenshouding te propageren. Die bestond erin emoties en driften te beheersen en steeds een beroep te doen op de rede.⁷ Dat rederijdersspelen naast religieuze, politieke en sociale ook morele boodschappen bevatten, lijdt geen twijfel.⁸ De vraag is echter of de praktijken van de rederijderskamers wel geduid kunnen worden als een onderdeel van een bewust en planmatig 'burgerlijk beschavingsoffensief'.

In de eerste plaats kunnen vraagtekens worden geplaatst bij het kwalitatief 'burgerlijk'. De rederijders behoorden immers tot de stedelijke midden groepen die vaak, maar zeker niet altijd het waardepatroon van de politieke en economische elites deelden. Belangrijker nog is de vraag wat de intenties van de rederijders waren. Het begrip 'beschavingsoffensief' veronderstelt immers de intentie om op een offensieve manier te beschaven, met andere woorden om het gedrag van zichzelf, maar ook van de anderen voortdurend bij te schaven en te verfijnen in een voor de beschavers zinvolle richting.⁹ Het vermeende beschavingsoffensief verschilt daardoor sterk in karakter van het beschavings- of civilisatieproces dat Norbert Elias beschrijft als het onbedoelde gevolg van het gedrag van mensen.¹⁰ Het verschilt ook in karakter van het disciplineringsoffensief door Kerk en Staat, zoals het bijvoorbeeld beschreven werd door Michel Foucault.¹¹

Het concept 'burgermoraal' is minder beladen dan dat van het 'burgerlijk beschavingsoffensief', maar niettemin bestaat ook hier geen consensus over.¹² Enkele kunsthistorici beschouwen in navolging van Pleij de burgermoraal als voornaamste kenmerk van de stadsliteratuur en stedelijke beeldende kunst en bijgevolg van de stadscultuur van de Nederlanden in de vroegmoderne tijd.¹³ Historici stemmen in met de vaststelling dat vanaf de late vijftiende eeuw het stedelijke waardesysteem ingrijpend veranderde maar ze verzetten zich vaak tegen het onomzichtige gebruik van de categorie 'burgerlijkheid', omdat daarmee onrecht wordt gedaan aan de sociale realiteit van de late Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd.¹⁴ Zo wordt steeds meer betwist dat er een scherpe breuklijn bestond tussen de cultuur van de stedelijke elite en de cultuur van het hof, zeker wat betreft de Bourgondische periode.¹⁵ Herman Pleij gaf zelf aan dat in literaire teksten de burger doorgaans vereenzelvd wordt met één specifiek type stedeling, namelijk de koopman.¹⁶ Ook sommige neerlandici verzetten zich tegen de idee van een triomferende burgermoraal. De lekendidactiek ontstond volgens Jo Reynaert aantoonbaar niet in het milieu van de opkomende burgerij, maar wel in dat van de adel. Ze vond echter een vruchtbare voedingsbodem in de laatmiddeleeuwse stad. Aan het vrij vroege ontstaan van een 'stadsliteratuur' in de Nederlanden kan niet getwijfeld worden, maar het corpus van de moraliserende

literatuur getuigt volgens Reynaert allerminst van een exclusieve ‘burgermoraal’, wel van een bredere lekenethiek.¹⁷

Het probleem van de ‘burgermoraal’ – of neutraler ‘stedelijke moraal’ – blijft een uitdagend vraagstuk. De analyse van rederijkersteksten kan zeker bijdragen tot inzicht in de evoluerende morele opvattingen van stedelingen in de vroegmoderne tijd. Volgens ons behoorde de uitwerking van concrete gedragsnormen die hanteerbaar waren door diverse sociale groepen echter niet tot de centrale en geëxpliciteerde doelstellingen van de rederijerscultuur. De rederijers hielden het in hun zelfvertogen wat dat betreft op vage, algemeen ethische begrippen als harmonie, lering en vermaak, die naargelang de context een verschillende religieuze, sociale, politieke of morele invulling konden krijgen. Dat betekent niet dat de rederijers in hun niet-literaire teksten geen regels formuleerden voor goed gedrag. Die regels kunnen echter beter worden benoemd als communicatieve gedragsregels, omdat ze niet zozeer de bedoeling hadden het gedrag van het individu in de samenleving te reguleren dan wel de communicatie en interactie tussen de rederijers onderling harmonieus te laten verlopen. De binnen de symbolische ruimte van de rederijerskamer verworven communicatieve regels kwamen onrechtstreeks ook van pas in de openbare ruimte.¹⁸

Troost en vermaak voor een breed publiek

Veel van de praktijken van de rederijerskamers kregen pas betekenis in de aanwezigheid van een publiek. Dat publiek kon bestaan uit de leden van de kamer zelf, bijvoorbeeld bij kolven of besloten refreinwedstrijden in de kamer. Een rederijerskamer werd in de vijftiende en zestiende eeuw echter slechts voor vol aanzien als ze ook optrad in de publieke ruimte, bijvoorbeeld in de context van de lokale ommegang, bij vredesvieringen of op het jaarlijkse patroonsfeest van de stad. Bij zulke gelegenheden trad een kamer in de eerste plaats op voor het eigen stedelijk publiek. Bij andere gelegenheden kon dat stedelijk publiek worden uitgebreid: bij blijde intredes bijvoorbeeld behoorde ook de vorst en zijn entourage tot het geïntendeerde publiek. Bij publieke interlokale rederijerswedstrijden bestond het publiek uit de deelnemende rederijers, aangevuld met toeschouwers uit de organiserende stad en eventueel ook uit andere steden. Soms ging het zelfs om een internationaal publiek. De Violieren uit Antwerpen beriepen er zich in 1619 nog op dat ze zich tijdens het landjuweel in 1561 ‘seer loffelyck ende tot verwonderinghe van alle vreemdelinghen... gequeten’ hadden.¹⁹

Erg omvangrijk kan het publiek voor een specifieke toneelopvoering nochtans niet zijn geweest. De spelen van de groots opgezette wedstrijd in Gent in 1539 bijvoorbeeld werden opgevoerd op een podium in de Hoogpoort – een straat achter het stadhuis – waardoor de plaatsen beperkt waren.²⁰ Een van de belangrijkste disciplines van publieke wedstrijden bood meer mogelijkheden. Dat was de plechtige intrede van de deelnemende rederijerskamers. Voor het grote publiek waren die intredes met hun nadruk op mooi versierde wagens, kleurrijke kostuums en verrassingseffecten waarschijnlijk het belangrijkste onderdeel van de wedstrijd. De Engelse zaakwaarnemer Richard Clough was in 1561 in elk geval behoorlijk onder de indruk van de intredes van de deelnemers aan het

landjuweel, die hij in het voordeel van de rederijkers vergeleek met de intrede van Karel V en zijn zoon Filips in 1549. Over de spelen zelf berichtte Clough niet.²¹

Ook het aandachtig volgen van rederijkersspelen was niet altijd evident voor het publiek. Jan van Coudenberghe legde er in zijn beschrijving van de eerste opvoering van een spel van de Zeven Weeën in Mechelen in 1494 slim de nadruk op dat het nochtans vijf uur durende spel het publiek zo beroerde dat niemand lastig werd of naar het einde verlangde.²² Dezelfde tactiek werd vaak toegepast in rederijkersspelen zelf: het bekendste voorbeeld is wellicht dat van het Leidse esbattement 'Van smenschen sin en verganckelijcke schoonheit' (ca. 1546), waarin een dialoog voorkomt tussen twee burgers van wie er één op weg is naar een opvoering in Gouda. De andere burger laat weten dat hij zijn tijd wel aan wat beters – bijvoorbeeld aan het verdienen van geld – kan spenderen dan aan een saai rederijkersspel, maar als hij het stuk toch gaat zien is hij laaiend enthousiast.²³

Toch waren de rederijkers ervan overtuigd dat ze hun publiek iets te bieden hadden. De relatie met het brede publiek werd bepaald door het motief van vermaak of recreatie. Met deze begrippen werd in het vroegmoderne Europa aanvankelijk heel letterlijk fysieke, mentale of spirituele vernieuwing bedoeld.²⁴ Het motief werd in de retoricale context uitdrukkelijk gebruikt in relatie tot een breder publiek. Zo werd de door Maximiliaan van Oostenrijk en Filips de Schone ondersteunde wedstrijd in Brussel in 1493 volgens de vrijgeleide opgezet 'pour esmouvoir les ceurs et coraiges des hommes a Joye et Recreation'.²⁵ Dat was na jaren van uitputtende burgeroorlogen geen loze boodschap. Het rederijkerstoneel werd in een andere context omschreven als een middel om de collectieve zwaarmoedigheid van de inwoners van een stad te verlichten.²⁶

In de reglementen of rekwesten van de rederijkers wordt het begrip vermaak of recreatie in feite niet zo vaak en ook met een minder duidelijke inhoud gebruikt. De rederijkers gebruikten het motief van de 'recreatie van den ingesetenen' vooral om hun positie in de stad te rechtvaardigen, meestal in oppositie tot de schuttersgilden.²⁷ Onder 'recreatie' verstond men in elk geval het aan het lachen brengen van de mensen. Zo werd de prijs voor het beste esbattement op het landjuweel in Antwerpen in 1496 toegekend aan 'd'alder plaisanste, 't vreughdelijcxste ende vremste esbattement... meest beruerende 't volck tot lachene'.²⁸ Van een bewuste intentie tot het beschaven van het brede publiek zijn in de reglementen en kaarten van de rederijkerskamers dus weinig sporen. Het 'vermaken' van het publiek kan niet worden gelijkgesteld met het beschaven van het gedrag van dat publiek, hoogstens met het tijdelijk opkrikken van de collectieve gemoedstoestand.

Lering voor de eigen groep

De reglementen en wedstrijdkaarten zijn duidelijker over de intenties ten opzichte van de eigen kring, namelijk de actieve rederijkers. Het begrip vermaak kreeg in de concrete context van het actief beoefenen van de rederijkerskunst een morele en zelfs medicinale inhoud. Gepast vermaak diende de hoofdzonde van traagheid en het ziektebeeld van de melancholie te remediëren.²⁹ Het moderne

concept van 'vrije tijd' als tegenpool van 'arbeid' bestond nog niet. De rederijkers gebruikten wel het begrip 'tijdcortinghe'.³⁰ Net als het Franse 'passe-temps' of het Engelse 'pastime' impliceerde dit begrip dat tijd in essentie iets vervelends was en ook dat tijd veeleer een subjectief dan een objectief gegeven was. De vroegmoderne opvattingen over allerlei vormen van tijdverdrijf varieerden van zeer positief tot zeer negatief.³¹ De rederijkers waren er in elk geval – in tegenstelling tot de mopperende burger uit 'Van smenschen sin' – van overtuigd dat de tijd niet alleen met arbeid en het maken van winst kon worden geëerd.

De rederijkers motiveerden hun interne activiteiten ook door te verwijzen naar het motief van lering. Arjan van Dixhoorn toonde aan dat dit motief van lering erg letterlijk moet worden genomen: de rederijderskamers boden een alternatieve vorm van onderwijs aan leden van de middengroepen die niet de mogelijkheid hadden aan een Latijnse school of een universiteit te studeren. In de rederijderskamers konden jongens en mannen uit de ambachtelijke milieus een beperktere, maar vergelijkbare vorming in de volkstaal krijgen. De educatieve functie van de rederijkerij kwam vooral tot ontwikkeling in de Noordelijke Nederlanden na 1580, toen de rederijderskamers hun devotionele taken kwijtraakten en zich daarom meer en meer concentreerden op de meer profane aspecten van hun literaire cultuur.³²

Toch kunnen ook in de reglementen van de Zuid-Nederlandse rederijderskamers uit de vijftiende en zestiende eeuw aanwijzingen worden gevonden van een expliciete bekommernis om leden een voortgezette intellectuele vorming te bieden. Dat vormingsideaal werd vóór ca. 1560 haast altijd uitdrukkelijk religieus gemotiveerd. De intellectuele oefeningen op de kamer werden als het ware verankerd in het devotionele grondmotief van de kamer.³³ Om hun positie van vertolkers van religieuze stof te legitimeren was het noodzakelijk dat de rederijders over de juiste kennis en de juiste intellectuele vaardigheden beschikten. Dat gold ook omgekeerd: volgens de doopbrief van Sint-Jan-Baptist in Tiel (1519) kon men door het beoefenen van de rederijderskunst de goddelijke wil leren kennen.³⁴ Volgens De Barbaristen uit Aalst (1541) bood de beoefening van de rederijderskunst de leden de gelegenheid zich verder te bekwaamen in het lezen, schrijven en voordragen. Zo konden ze religieuze en wereldlijke kennis verwerven.³⁵ De statuten van De Roos van Jericho (1549), een kamer in het Noord-Brabantse Oudenbosch, vangen aan met een zeer uitgewerkte (deels religieuze) motivatie van de rederijderskunst. Ledigheid leidde volgens De Roos van Jericho vooral bij 'jonge spruijende geesten' tot ontelbare zonden. Daarom hadden precies de jongeren behoefte aan een eerbaar en vermakelijk tijdverdrijf.³⁶ Het intellectuele doel van de kamer werd heel praktisch gesteld. Leden konden 'costelijck, dicht, ornaet ende schoon [...] leeren spreken, stellen ende maeken'.³⁷

In de wedstrijddrukken uit de vroege jaren zestig van de zestiende eeuw wordt de 'const van retoriken' in de prologen en kaarten heel uitdrukkelijk omschreven als een kunst van welsprekendheid met klassieke inspiratie en blijft een expliciete religieuze motivatie achterwege. Door haar nadruk op taal en stijlfiguren gaf de rederijderskunst aanleiding tot deugd, wijsheid en vrede.³⁸ Over de diepgang van dit humanistische engagement bestaat voorlopig geen consensus.³⁹ Het achterwege blijven van een uitdrukkelijk religieuze motivatie van de geleerdheid van

de rederijkers in deze wedstrijddrukken dient echter met grote omzichtigheid te worden geïnterpreteerd. Vele deelnemers hielden er reformatorische opvattingen op na en de wedstrijden zelf werden telkens ook aangegrepen als een forum voor de religieuze debatten. Zonder twijfel koesterden deze rederijkers nog steeds de overtuiging dat intellectuele en religieuze vorming onlosmakelijk met elkaar verbonden waren. De censuur zorgde er echter voor dat in de gedrukte teksten die toegankelijk waren voor een breder publiek, die link werd verdoezeld.

Regels voor gepast gedrag binnen de symbolische ruimte van de rederijkerskamer

Herman Pleij stelt in *De Sneeuwpoppen* dat het streven van de rederijkerskamers 'om het beschavingsoffensief aan te voeren met een dwingend dictaat van onderscheidende morele overtuigingen en gedragsvormen' niet alleen af te leiden is uit de toneelopvoeringen, maar ook uit de rederijkersreglementen. Hij neemt daarbij de statuten van De Fonteine (1448), de oudst bewaarde voor een rederijkerskamer, als uitgangspunt.⁴⁰ Deze statuten vallen inderdaad op door hun hooggestemde morele ambities en hang naar distinctie. Pleij heeft echter onterecht aan deze statuten een 'modelkarakter' toegeschreven.⁴¹ Bovendien kan ook met betrekking tot deze vroege statuten de vraag worden gesteld in hoeverre het de intentie was het gedrag van de eigen leden, laat staan dat van buitenstaanders te beschaven. De meeste regels in de rederijkersreglementen kunnen daarom beter worden omschreven als omgangsvoorschriften of communicatieve gedragsregels, die erop waren gericht de kamerpraktijk vlot te laten verlopen en spanningen tussen de leden onderling te vermijden.

Hoewel evoluties door het veelvuldig kopiëren en de geringe originaliteit van de rederijkersreglementen moeilijk te detecteren zijn, kunnen de regels wel worden gezien als een onderdeel van een breder beschavingsproces. De essentie van het civilisatieproces is volgens Norbert Elias dat doorheen de vroegmoderne tijd steeds grotere groepen mensen steeds afhankelijker van elkaar werden en daardoor steeds meer rekening met elkaar dienden te houden. Hij gaat verder dat daarom gedragsregels werden geformuleerd die telkens opnieuw werden geïnternaliseerd, waardoor de explicitering ervan overbodig werd. De steeds verder schrijdende schaamtengrens maakte het gelaakte gedrag taboe.⁴² Zo'n voortschrijdende schaamtengrens is in de reglementen, in tegenstelling tot bijvoorbeeld het genre van de etiquetteboekjes, echter moeilijk op te sporen.⁴³ De aanpak van de rederijkers was veeleer pragmatisch dan psychologisch.⁴⁴ Zo hing op de Gentse kamer Sint-Agnete een bord met alle verboden.⁴⁵ Wie in een rederijkerskamer de regels overtrad diende de kas te spijzen door een geldboete te deponeren in een bus.⁴⁶ Het reglement van De Drogaards in Wervik (1609) bepaalde dat men de boete niet in de bus maar erop of ernaast diende te leggen, wellicht om discussies over het al dan niet betaald zijn van de boete te vermijden.⁴⁷ Het opleggen en innen van boetes had dus een bijna ritueel karakter. Het is bovendien nog maar zeer de vraag, of de boetes altijd effectief en systematisch werden geïnd. In de zestiende-eeuwse rekeningen van de noodlijdende Gentse rederijkerskamer Mariën Theeren zijn alvast geen sporen te vinden van opbrengsten uit boetes. Het is evenwel niet uitgesloten dat als er al eens geld in de bus zat, het onmiddellijk werd geconsumeerd.⁴⁸

Alleen wie het echt te bont maakte, kon naar een wereldlijke rechtbank worden doorverwezen of uit de kamer worden gezet.⁴⁹ Die laatste sanctie geeft goed aan waar de regels in rederijkersreglementen eigenlijk om draaiden: het gedrag van een rederijker binnen de symbolische ruimte van de rederijkerskamer. De regels uit de reglementen maakten geen aanspraak op universaliteit. Ze golden voor rederijkers in hun hoedanigheid van rederijker. Daarbij werd soms een dubbele standaard gehanteerd: de boetes waren hoger voor de bestuursleden, die het goede voorbeeld dienden te geven.⁵⁰ Pas in de zeventiende eeuw werden de regels ook uitgebreid naar het persoonlijke leven van de leden, maar die evolutie kan moeilijk op het conto van de rederijkers zelf worden geschreven. In wat volgt wordt een analyse gemaakt van de gedragsregels in de rederijkersreglementen. Uitgangspunt zijn 39 reglementen waarin duidelijke voorschriften voorkomen.⁵¹ Het is de bedoeling in onderstaande paragrafen de betekenis van deze regels voor de identiteit van de rederijkers te achterhalen en in de mate van het mogelijke de verhouding tussen norm en praktijk bloot te leggen.

Voorschriften in verband met de kamerpraktijk

Als leden het lokaal van hun rederijkerskamer betraden, traden ze binnen in een symbolische ruimte waarin andere regels golden dan in het alledaagse bestaan. Om dat te benadrukken diende een lid bij het binnenkomen eerst en vooral het gezelschap op een gepaste manier te begroeten.⁵² Een welopgevoede rederijker nam bij het binnenkomen zijn muts af. Hij groette daarbij eerst de prins of het beeld van de patroonheilige, daarna de andere leden. Daar hoorde vaak een gezichte formule bij. In de soevereine hoofdkamer De Balsemblomme was dat een kort gebed: 'Thesus duer uwen heiligen name verleent ons voerspoed tot alder vrame'.⁵³ In De Kersouwe in Oudenaarde ontspan zich een kleine dialoog. De nieuw aangekomen rederijker sprak: 'God zy alleene lof, eere ende prijs, groot/ Ende verleene vrede in dit logijs, snoot'. De andere leden dienden daarop in koor te antwoorden: 'Dit moet gheschien naer hu advijs, bloot'.⁵⁴ In De Mastbloem in Kruishoutem dienden de leden bij het binnenkomen het devies van de kamer – 'Haut hem in liefden' – te declameren.⁵⁵ Door deze verschillende formules werd een ritueel decorum opgezet, dat ook tijdens de vergaderingen werd aangehouden. Zo was het essentieel dat de rederijkers de interne hiërarchie van de kamer respecteerden en de prins steeds respectvol als prins aanspraken.

Het respecteren van de waardigheid van de prins had natuurlijk ook een praktische reden. De eerste voorwaarde voor het goed functioneren van een rederijkersgezelschap was dat de leden het bestuur gehoorzaamden, zich niet verzetten tegen uitspraken van dat bestuur en zich best ook gewoonweg niet moeiden met het besturen zelf.⁵⁶ Met andere woorden, de erkenning van het gezag van het tijdelijk verkozen bestuur was essentieel. Volgens het reglement (1549) van De Roos van Jericho in Oudenbosch werd van de leden bovendien verwacht dat ze 'den prinche ende deken gehoorsaem sijn ende obedient in der absentien als in der presentien'.⁵⁷

De regel zich niet te verzetten tegen de uitspraken van het bestuur kreeg in rederijkerskamers nog een extra dimensie. Als leden zich op de kamer engageer-

den in een refreinwedstrijd, werd van hen verwacht dat ze zich neerlegden bij de uitspraak van de beoordelaar, bijvoorbeeld de factor of de prins van de personagen.⁵⁸ Zulke regels waren natuurlijk niet inhoudsloos. In de praktijk leidde de verkiezing van het bestuur vaak tot conflicten, omdat de verkozen leden de functie weigerden of omdat niet iedereen tevreden was met de keuze.⁵⁹ Bij onderlinge competities stond de eer van de rederijkers op het spel.⁶⁰ Om de werking van de rederijkerskamer niet te ondermijnen mocht men daarom geen eerrovende taal gebruiken of zich gemeen gedragen tegenover het bestuur. Aan dit vergrijp werd veel zwaarder getild dan aan eerrovende taal of gedrag tegenover een medelid.⁶¹

De symbolische ruimte van de rederijkerskamer was ook in de tijd begrensd. In feite bestond de rederijkerskamer slechts tijdens de duidelijk afgebakende periodes van de zondagse (wekelijkse, tweewekelijkse of maandelijkse) bijeenkomsten, van de repetities, van de opvoeringen en van de competities. Het was belangrijk dat de rederijkers die temporele grenzen respecteerden. De Barbaristen in Aalst (1541) verlangden dat de leden op de jaarlijkse refreinwedstrijd of hoet bij het luiden van het lof de kamer verlieten, tenzij ze op de kamer bleven in het gezelschap van het bestuur.⁶² De vergaderingen hadden vaste uren waarvan vooral het einduur volgens enkele zeventiende-eeuwse reglementen diende te worden gerespecteerd.⁶³ Weggaan zonder toestemming van het bestuur (en vooral zonder het gelag te betalen) werd echter ook gelaakt. Tappen of drinken op de kamer buiten de toegestane uren was uit den boze. Hier viseerde de regel vooral het niet respecteren van het aanvangsuur. De onderliggende idee was wellicht dat eerst diende te worden geoefend en dan pas gedronken.

Heel wat regels in verband met de kamerpraktijk hadden betrekking op het gedrag tijdens repetities en vergaderingen. Als er gerepeteerd, voorgedragen of over zakelijke aangelegenheden vergaderd werd, dan mochten de leden geen storende houding aannemen. In de statuten van De Fonteine uit 1448 wordt dat storende gedrag uitgebreid omschreven: lachen, springen, praten, zingen, roepen of ongemaniërdheden of andere dwaasheden begaan.⁶⁴ Volgens Pleij wordt hier karikaturaal het gedrag van de onbeschaafde boer omschreven, de tegenpool van de beschaafde rederijker.⁶⁵ Het reglement laat er echter geen twijfel over bestaan dat zulk gedrag enkel gelaakt werd in de begrenste tijd en ruimte van een toneel- of muziekopvoering of voordracht, waarvoor de prins om stilte had gemaand.⁶⁶ Dat gold zowel voor de toehoorders als voor de uitvoerders.⁶⁷ De toehoorders dienden een respectvolle houding aan te nemen door de uitvoerders niet te berispen of van hun stuk te brengen.⁶⁸ Als de prins of deken om stilte vroeg of het belletje werd geluid, kwam dus tijdelijk een einde aan de sociale, recreatieve functie van de kamer en werd plaatsgemaakt voor een ernstigere sfeer van oefening en mentale inspanning. Eenmaal het belletje opnieuw geluid werd, kon het plezier worden hervat: 'Men en sal hier niet segghen, singhen, noch fluyten, sonder orloff, noch eer dat schelleke clinkt'.⁶⁹ De kamerbel, die in het midden van de kamer hing, speelde een belangrijke rol in de communicatieve training: als een bestuurslid eraan trok naar aanleiding van een incident, diende iedereen te zwijgen en dienden ruziemakers onmiddellijk op te houden. Dat vereiste nog een bijkomende discipline: alleen de bestuursleden, de knaap of iemand die daartoe was aangesteld kon de kamerbel luiden.⁷⁰

Plezier maken en drinken vormden een essentieel onderdeel van de kamerpraktijk, maar de reglementen sturen wel aan op maat. Buitensporig eten of drinken was uit den boze, een ‘droncken verken’ onteerde de rederijderskamer.⁷¹ De reglementen namen vooral aanstoot aan het aanzetten van medebroeders tot overmatig drinken. Telkens wordt gealludeerd op een vorm van drinkwedstrijd, waarbij de ene broeder de andere toedronk en in ruil een dronk terugverwachtte. Zulk een drinkritueel werd wel in een bescheidener en beschaafdere vorm getolereerd op voorwaarde dat beide partijen zich vriendelijk en ‘heus’ – een afgeleide van ‘hoofs’⁷² – gedroegen:

Item, so en sal nyemande in der colven ofte in geender tijt opter camer malcanderen brengen moghen heel bieren ofte halve oft oic dan een vriendelyck droncxken ende dien hueslyck verwachten.⁷³

Nog enkele regels waren gelieerd aan dronken gedrag. Rederijders mochten niet uit kommen of potten drinken, mochten niet ongevraagd uit andermans kroes drinken of mochten niet uitdagend door de ramen naar voorbijgangers roepen. Met deze regels beoogde men een plezierige, maar beschaafde sfeer te creëren.⁷⁴ Ook de regels voor het laten van boeren en winden moeten in die zin begrepen worden. Zo’n verbod wordt nog in de zeventiende eeuw in een elegantere omschrijving – ‘winden laten van onder of boven’ in plaats van ‘dreete laten’ en ‘rupsenen’ – in een stedelijk reglement teruggevonden.⁷⁵ In dezelfde lijn liggen de regels over oneerbare taal en oneerbaar gedrag, die inderdaad zoals Pleij stelt, in scabreuze zin moeten worden opgevat.⁷⁶ In de eerste plaats werd het oneerbaar spreken over vrouwen ‘beneden den gordele’ gelaakt, maar alle vormen van oneerbare taal waren uit den boze. Synoniemen in de bronnen voor ‘oneerbaar’ zijn ‘onkuis’, ‘dorperlijk’, ‘vuil’, ‘onrein’ en ‘ongeschikt’.

Het adjectief ‘dorperlijk’ was een afgeleide van ‘dorp’, maar net als bij het adjectief ‘hoofs’ was de relatie met de oorspronkelijke sociale context grotendeels uit de betekenis verdwenen.⁷⁷ De tegenpool van het gewenste gedrag vonden de rederijders volgens ons niet zozeer bij de boer, maar wel in de herberg of taverne. In een rederijderskamer mocht men tijdens een banket of drinkgelag plezier maken door bijvoorbeeld spontaan of in gezette zang te zingen, maar men mocht niet krijsen of tieren als dronkemannen in een herberg.⁷⁸ De depreciatie voor de herberg of taverne deelden de rederijders met de wereldlijke en geestelijke overheden en bijvoorbeeld ook met moralistische schilders als Bruegel.⁷⁹ Het voornaamste motief van de rederijders was echter niet zozeer een morele veroordeling van de herberg dan wel een hang naar distinctie: rederijders wilden niet verward worden met ordinaire cafégangsters. Zo bepaalde het contract dat de Antwerpse Goudbloem in 1525 voor haar nieuwe factor opstelde, dat hij de personagien altijd op de kamer diende te laten repeteren en niet elders in de stad, zeker niet in tavernen.⁸⁰ Daaruit moet men niet afleiden dat de rederijderskamer en de herberg twee scherp gescheiden sociale ruimten waren, integendeel. In de praktijk vergaderden rederijdersgezelschappen zonder eigen lokaal vaak in herbergen.⁸¹ Bovendien was de stedelijke overheid er niet altijd van overtuigd dat rederijderskamers in de praktijk erg veel verschilden van herbergen. In 1595

besliste het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch dat de voornaamste lokale rederijderskamer, Mozes Doorn, niet langer bier kon tappen op burgeraccijns, maar dat diende te doen op tappersaccijns. Mozes Doorn reageerde door op een stedelijke ordonnantie uit 1549 te wijzen, maar ontkende geenszins de intrinsieke overeenkomsten tussen de praktijken in de rederijderskamers en schuttersgilden en die in herbergen.⁸²

In de ogen van rederijders was een rederijdersgezelschap nochtans niet alleen symbolisch in tijd en ruimte begrensd, maar was ook de samenstelling gelimiteerd. Daarom waren er talrijke regels over het toelaten van niet-leden op de kamer. Het algemene principe luidde dat niet-leden slechts met toestemming van het bestuur het lokaal konden betreden.⁸³ Vooral repetities en interne vergaderingen werden afgeschermd van de buitenwereld.⁸⁴ Op kolfdagen mocht men soms wel een beperkt aantal vrienden meebrengen, als die maar een goede reputatie genoten en als de gastheer hun gelag betaalde. Soms werd er een onderscheid gemaakt tussen bezoekers 'van binnen' en 'van buiten'. Bezoekers 'van buiten', namelijk van buiten de eigen stad of het eigen dorp, konden op een elementaire vorm van gastvrijheid rekenen.⁸⁵ In verschillende rederijderskamers waren 'vreemde rhetorizynen' of 'constenaren... by den welcken de camere verchiert mochte zijn' uitdrukkelijk welkom.⁸⁶ Op feestmaaltijden konden leden ook een partner meebrengen. Enkele zestiende-eeuwse en zeventiende-eeuwse reglementen waarschuwen er wel voor dat een rederijker zich alleen kon laten vergezellen door zijn echtgenote, of, indien hij niet gehuwd was, door een eerbare en net meisje. Zulke regels lijken opnieuw te zijn ingegeven door de nood zich duidelijk van andere recreatieve etablissementen te onderscheiden. Het verbod om kinderen mee te brengen was veeleer pragmatisch. In De Kersouwe in Oudenaarde, een kamer waarvan waarschijnlijk ook vrouwen lid konden zijn, mocht men in principe geen kinderen meebrengen tenzij die nog gezoogd werden of op de schoot konden worden gehouden. Als men toch oudere kinderen meebracht, diende men die bij zich te laten zitten. Als ze toch door de kamer renden of op de trappen speelden 'daer groot perijckel af commen mochte', volgde er een sanctie.⁸⁷

Rederijders hoorden niet slechts de symbolische maar ook de fysieke ruimte van de rederijderskamer te respecteren: ze mochten geen voorwerpen (huisraad of kostuums) ongevraagd meenemen of beschadigen. Wie een pot of een glas brak, diende ze te vervangen door twee nieuwe. Op de muren of schoorsteen schrijven met houtskool was uit den boze (wellicht werd zo de stand bijgehouden bij onderlinge weddenschappen of bij drinkwedstrijden). Ook de tafel beschadigen of het tafellaken vuilmaken werd volgens het zeventiende-eeuwse reglement van De Peone in Mechelen als een overtreding beschouwd.⁸⁸ Twee berijmde reglementen uit 's-Hertogenbosch gaan uitgebreid in op het proper houden van de 'piscyne' en het 'privaet'. Uiteraard waren zulke regels niet uniek voor rederijderskamers.⁸⁹ De regels met betrekking tot het literaire repertoire waren dat wel. Men mocht geen esbattermenten of refrainen ongevraagd van de kamer wegnemen, aan derden uitlenen of verkopen.⁹⁰ Daarom was de regel van geheimhouding in rederijderskamers ook erg belangrijk. Die geheimhouding betrof interne besprekingen, maar vooral toch het repertoire. Volgens het regle-

ment (1534) van De Eglentierkens van Hoogstraten, diende elke gildenbroeder 't gheue datter opter camer gheproeft, gheleert ende geslooten sal werden' geheim te houden 'sonder dat yemantz vrendes ende in der gulden niet wesende na te seggen'.⁹¹

Voorschriften in verband met de relatie tussen rederijkers onderling

In zowat alle reglementen zijn regels voorzien voor het geval op de kamer ruzie uitbreekt. Tenzij er door de ernst van de feiten overheidsrechten in het geding waren, had het kamerbestuur de taak een uitspraak te doen en het conflict tot een goed einde te brengen.⁹² De twistende leden dienden zich aan de uitspraak te houden, anders volgden er boetes of de ultieme sanctie: uitzetting uit de kamer.⁹³ Enkele reglementen voorzagen ook sancties voor notoire ruziezoekers. De Olijftak in Sint-Truiden (1570) eiste een zware straf als 'yemant van den gheselschap excessive petulant waere ende hem twee ofte drye reysen onredelik droeighe in twistige oft iniurieuse woerden, oft in vechten misbruycke, quereleus waere ende onder den gheselscape dickmael oproier maecte'.⁹⁴ Heel wat voorschriften waren erop gericht conflicten tussen leden zoveel mogelijk te vermijden.⁹⁵ Het ongewenste gedrag wordt in detail beschreven. Rederijkers mochten elkaar niet beledigen ('scouffierlic' toespreken, 'injurieren' of 'injurie spreken'), mochten elkaar niet logenstraffen ('lueghestreepene', 'den anderen heeten lieghen'), mochten elkaar niet uitschelden of beschimpen ('schimpen', 'berespen', 'blameren', 'vechtelijcke woerden in prejuditie van sijnen gildebrouder' spreken, 'vuytschelden'), mochten niet met elkaar spotten, mochten elkaar geen ongepaste bijnamen geven ('scandelicke toenaemen' geven) en mochten elkaar niet vervloeken ('d'een den anderen vloecen').

Dat het wel eens uit de hand kon lopen blijkt uit het verbod de ander te bedreigen of gewapend aan de kamerdeur op te wachten en uit de zware sancties voor wie zijn medebrouder opzettelijk verwondde met de vuist, met een mes of met 'steen, potten, glazen, tailllooren, platteelen, zoudtvaten ofte eeneghe andere instrumenten'.⁹⁶ Ook minder direct confronterend gedrag zoals kwaadspreken of roddelen over iemand ('yemene te naer spreken jeghenwoordich of absent', 'achterclap', 'enen anderen heymelick beclappen') was uit den boze. Soms werd een onderscheid gemaakt naargelang de intentie. Iemand uitmaken voor leugenaar in woede werd altijd gelaakt, gebeurde het voor de grap, dan volgde er geen of een lagere boete. Een heel concrete regel betrof het kwaadspreken over iemands moeder. Dat het onder andere om insinuaties over incest ging, blijkt uit het reglement van Mozes Doorn in 's-Hertogenbosch: 'Wie met sinnen verkeert iemant aan syn moeder besteedt'.⁹⁷

Eenmaal wordt met betrekking tot het kwaadspreken over iemands moeder het begrip 'villanie' gebruikt.⁹⁸ Dat begrip – meestal in de variant 'vilonie' – en de afgeleiden 'vilainlic' of 'vilein' worden in de reglementen vaker gebruikt om het ongewenste gedrag van de rederijkers te omschrijven. Volgens Herman Pleij werd het begrip 'vilanye' in het rederijkersmilieu gebezigd 'als de besliste typering van alles wat buiten het begrip van beschaving valt', namelijk meer concreet als typering van het gedrag van onbehouwen boeren.⁹⁹ Het begrip 'vilonie' heeft

volgens ons in de rederijderscontext echter een andere betekenis. Het valt bijvoorbeeld op dat de term bijna altijd wordt gebruikt om relaties tussen mensen te typeren. De statuten (1448) van De Fonteine hebben het over iemand die 'den anderen vilainlic of scouffierlic toesprake'.¹⁰⁰ Volgens de statuten (1476) van De Thaboristen in Geraardsbergen mag men in een vergadering anderen geen 'vilijne woorden en gheven'.¹⁰¹ Het interne reglement (1490) van Pax Vobis in Oudenaarde gaat het meest in detail:

Item, up indien dat ijement brochte ofte roerde eeneghe vilonien up de voornoemde camer met worden of andersins daer onghenuchte of commen mochte, verbeurt 4 d.par., ende waeren de worden zulk datter blaemte of scande of quame, verbeurt 2 s.par. ende staende ter correctie van den voorseiden deken ende officiers.¹⁰²

Uit deze passage blijkt dat 'vilonie' vooral verbaal maar ook non-verbaal kon worden bedreven en dat ze in eerste instantie tot onenigheid ('onghenuchte') kon leiden.¹⁰³ In tweede instantie leidde 'vilonie' tot blaam of schande, met andere woorden tot een staat van oneer. Dat is volgens ons dan ook de eerste betekenis van 'vilonie' voor de rederijders: eerroevende taal of gedrag.¹⁰⁴ Dat is niet hetzelfde als oneerbare taal of gedrag. 'Oneerbaer' betekent in de eerste plaats onkuis en heeft betrekking op wat gezegd of gedaan wordt.¹⁰⁵ 'Vilein' en 'vilonie' hebben daarentegen betrekking op de intentie: de inhoud van wat gezegd of gedaan wordt ligt niet zozeer vast, maar er is wel steeds de intentie iemand anders in de eer te raken of iemands eer te 'roven'. Daarmee komen we opnieuw uit op de twee begrippen die ook de relaties tussen rederijderskamers onderling typeerden: harmonie en eer.

Eer was natuurlijk niet alleen in rederijderskamers van belang, maar werd in de context van de rederijderscultuur wel vaak op het spel gezet.¹⁰⁶ De verboden om iemand uit te schelden of te berispen worden vaak in een context van retorische oefening geplaatst. De kamers in 's-Hertogenbosch eisten dat geen enkele rederijker 'constenaers ... der musycken oft Rhetorycken' beschimpte of bespote of hun werk belachelijk maakte, ongeacht waar dat gebeurde en ongeacht het feit of de geveiseerde personen rederijders van binnen of buiten de stad waren.¹⁰⁷ Ook de regels over de inhoud van refrainen en toneelstukken draaien vooral rond het verbod 'vilonie' of 'schimp' voor te dragen of te spelen, met andere woorden geen enkele persoon, zowel binnen of buiten de kamer, in zijn eer te raken. In de zeventiende eeuw worden deze geboden aangevuld met censuurregels. Minder vaak betreft het verbod uitdrukkelijk oneerbare taal in refrainen of spelen.¹⁰⁸

De wedstrijdkaarten wijzen in dezelfde richting. De kaart voor de wedstrijd in Hulst in 1483 schrijft voor dat men ervoor moet zorgen dat de op te voeren esbatterementen 'zonder vilonie, rampen, vloucken oft zweren' zijn.¹⁰⁹ Onder 'rampen' moet men verwensen, een variant van 'vervloeken' verstaan.¹¹⁰ De kaart voor het landjuweel in Antwerpen in 1496 schrijft een esbatterement voor 'sonder eenigh vilonie, verwijt oft oneerbaer redenen'.¹¹¹ 'Vilonie' en 'verwijt' verwijzen daarbij naar de intentie van de rederijders, het 'oneerbaer redenen' naar de inhoud. De kaart voor het landjuweel in Antwerpen in 1561 houdt het voor het

esbattement op 'al nieu, eerbaer, sonder schimp oft vilonye' en vermaant bij de opdracht voor het spel van zinne: 'weest niemant crinckende'.¹¹² Het octrooi voor het landjuweel had duidelijk opgesomd wie niet beledigd mocht worden: vorstelijke ambtenaren, stadsbestuurders, geestelijken en privépersonen.¹¹³

Voorschriften in verband met de verbale relatie tot God en de duivel

Het meest voorkomende verbod in de rederijdersreglementen heeft betrekking op de relatie met God. Dat verbod betreft het zweren van 'kwade eden'. Opnieuw gaat het om regels die niet uniek zijn voor de rederijders,¹¹⁴ maar in de retorische context wel een extra betekenis krijgen. Blasfemie werd in de vroegmoderne tijd als een zeer ernstig vergrijp beschouwd, omdat ze rechtstreeks inging tegen het tweede gebod: 'Gij zult de naam van God niet ijdel gebruiken'. In de context van de Reformatie en Contrareformatie kreeg blasfemie een extra geladenheid. Blasfemie was een aanval op de religie en op de maatschappelijke orde. Bovendien werd het profane en het sacrale bewust of onbewust vermengd, terwijl in de vroegmoderne tijd de scheiding tussen beide domeinen juist steeds groter werd. Alle vormen van blasfemie werden door de wereldlijke en geestelijke overheden veroordeeld, maar men beseftte wel dat de intentie een grote rol speelde. Sommige vormen van blasfemie waren bewust subversief, terwijl andere vormen voortvloeiden uit slechte taalgewoonten, ongeduldigheid, dronkenschap of spel.¹¹⁵

De verboden in de rederijderskamers betroffen vooral het laatste type. Rederijders mochten op de kamer geen 'leelijcke eeden' zweren 'bij costumen'.¹¹⁶ Occasioneel werd ook de ernstigere, intentionele vorm van blasfemie vermeld. Daaraan werd veel zwaarder getild. De soevereine hoofdkamer De Balsemblomme voorzag een boete van 5 groten voor 'de gone die onrijbele eeden zweeren zullen'.¹¹⁷ Diegenen 'die niet dan ghewoonlike eeden die men bij costumen onbewist zweert vermonden en zal', konden volstaan met een boete van 6 miten, dat is slechts 1/20 van eerstgenoemde boete.¹¹⁸ In De Peoene in Mechelen diende iemand die 'onmenschelycke eeden' zwoer terecht te staan voor het kamerbestuur, iemand die meer gebruikelijke eden kreeg een boete van een halve ons zilver.¹¹⁹ Ook de mentale gesteldheid van iemand bij het zweren speelde een rol. Wie in het Oudenaardse Pax Vobis uit woede een eed zwoer, kreeg een boete van 6 deniers parisis. Zei hij echter onmiddellijk daarop 'het is mij leet', diende hij slechts de helft van de boete te betalen.¹²⁰ In De Passiebloem in 's-Hertogenbosch kreeg men voor een kwade eed een boete van 2 oort, werd dezelfde eed in woede uitgesproken bedroeg de boete 10 stuivers of het twintigvoudige.¹²¹

Concrete voorbeelden van de gebruikelijke 'kwade eden' worden in de reglementen uiteraard niet gegeven, maar wellicht gaat het om uitdrukkingen als 'bij God' of 'ik zweer bij het heilige Sacrament'.¹²² De reglementen hebben het over eden bij God, bij de Maagd Maria, bij de heiligen, bij het heilig Kruis of bij de eigen ziel.¹²³ In het zeventiende-eeuwse reglement van De Peoene uit Mechelen werd bovendien de opmerking gemaakt dat men zulke eden in geen enkele taal mocht zweren, daarbij wellicht verwijzend naar Latijnse of Franse standaardvloeken.¹²⁴ Hoewel de uitdrukkingen 'kwade eden zweren' en 'vloeken' vaak naast elkaar werden gebruikt in de rederijdersreglementen, was de inhoud wellicht

ongeveer hetzelfde.¹²⁵ In de zeventiende eeuw kwam daar het verwante verbod bij de naam van God of van de heiligen niet ijdel in de mond te nemen of te lasteren.

De verboden over kwade eden, vloeken en godslastering pasten in de bredere culturele context van de vroegmoderne tijd. In rederijkerskamers, waar taal een grote rol speelde, hadden ze nog een bijkomende betekenis. Aan de ene kant was het erg belangrijk om in de symbolische ruimte van de rederijkerskamer de juiste taal te hanteren, bijvoorbeeld door het uitspreken van rituele formules of het voordragen van refreinen of andere verzen.¹²⁶ Aan de andere kant vereisten de rederijkersspelen een grotere vrijheid op het gebied van taal dan de dagelijkse beleefde omgang. Op het toneel vertolkten de rederijkers immers personages (bijvoorbeeld de sinnekens) die de show net stalen door hun schaamteloze taalgebruik.¹²⁷ Die spanning blijkt ook uit de regelgeving aangaande het noemen van de duivel, in de reglementen meestal veiligheidshalve als 'den suerten engel' omschreven. Het reglement (1556) van De Kersouwe uit Oudenaarde maakte echter het voorbehoud dat de duivel wel bij naam genoemd mocht worden in spelen of refreinen indien dat noodzakelijk was:

Oock zoo en vermach niemant gheenssins den duvel te noemen by 's duvele name, ofte ten waere speelwijs, ofte in een refereyn, ofte eenighe rhetorijcke daer 't van noode waere.¹²⁸

Voorschriften in verband met kansspelen en handeldrijven

De meest voorkomende gedragsregel na het verbod op 'kwade eden' heeft betrekking op kansspelen of het spelen om geld. Zulke regels komen ook al voor in de reglementen van de schuttersgilden uit de vroege vijftiende eeuw.¹²⁹ Volgens Herman Pleij past dit voorschrift in het kader van het neostoïcijns getinte beschavingsoffensief: wie gokte gaf zich over aan het blinde lot en liet zich dus niet langer door de rede leiden.¹³⁰ De bezwaren van zowel theologen, rechtsgeleerden als de stedelijke overheden hadden echter niet zozeer betrekking op de essentie van het kansspel, namelijk het beproeven van het lot, maar op de nefaste neveneffecten: geldverkwisting, vals spelen en vooral het risico op ruzies en scheld- en vechtpartijen.¹³¹

Ook de rederijkersreglementen geven nergens blijk van een uitdrukkelijke veroordeling van de praktijk van het kansspel op zich. De algemene regel luidde dat leden zich niet mochten inlaten met kansspelen als dobbelen, kaarten en triktrakken op de kamer, of nog beter omschreven, tijdens een vergadering van het gezelschap. Het motief daarvoor lijkt dubbel te zijn geweest: enerzijds leidden dergelijke spelen gemakkelijk tot ruzie en conflicten, anderzijds was het ongehoord een medebroeder op zulke wijze geld of traktaties af te troggelen.¹³² In beide gevallen werd in feite het ideaal van broederlijkheid door het kansspel aangetast. Dat motief werd in de statuten (1481) van De Roose in Leuven ook uitgebreid naar de publieke ruimte.¹³³ De meeste rederijkersreglementen beperkten het verbod op kansspelen tot de kamer zelf of uitzonderlijk tot de relaties tussen de broeders onderling buiten de kamer. Heel af en toe werd nog een stapje

verder gegaan door ook het spelen van leden in speelhuizen of op kegelbanen te verbieden (opnieuw in de statuten van De Roose). Toch bleef ook dit verbod in feite beperkt tot de symbolische ruimte van de kamer. De overtreding betrof immers niet zozeer het spelen zelf, dan wel het verschijnen in zulke gelegenheden in het habijt van de kamer.¹³⁴ De boete voor zo'n misstap lag ook merklijker lager (1/2 stuiver) dan de boete voor het kansspelen met een medebroeder (10 stuivers). Door het verschijnen van leden in zulke gelegenheden werd het bla-zoen en dus de eer van de kamer letterlijk besmeurd, maar erg zwaar werd er niet aan getild.

De rederijderskamers wezen overigens niet alle vormen van kansspelen af. De gezellen van De Vreugdebloem van Bergen op Zoom mochten niet dobbelen, 'ten ware dat yemant van buyten op de camer quame om mommen, in welcken gevalle elc van de gesellen mach spelen tegens die van buyten een cans en niet meer'. Het vermomd dobbelen was een gebruik uit de vastenavondperiode. Dit soort spelen werd omwille van het rituele karakter zeker tot het begin van de zestiende eeuw getolereerd.¹³⁵ Het reglement dat Maria van Hongarije verleende aan De Heibloem uit Turnhout in 1550, maakte nog steeds eenzelfde voorbehoud.¹³⁶ Deze regels geven opnieuw aan dat niet zozeer het kansspel op zich werd veroordeeld, alswel de context waarin het beoefend werd. Kansspelletjes in de vastenavondperiode werden in de zestiende eeuw nog als onschuldig vermaak beschouwd die bij die bijzondere tijd van het jaar pasten. In het enige reglement (1564) waarin het gokspelen wordt verboden zonder dat er een directe relatie wordt gelegd met de kameractiviteiten, gaat het specifiek om het betreden van 'boefscholen' of illegale speelhuizen die in één adem met bordelen worden genoemd.¹³⁷ Het is overigens niet ondenkbaar dat het uitdrukkelijke verbod in zovele reglementen om in de lokalen van rederijderskamers om geld te spelen, ook bedoeld was om de eventuele verdenking van de organisatie van illegale gokpraktijken af te wentelen.

Terwijl in de meeste zeventiende-eeuwse reglementen de regels aangaande kansspelen onveranderd blijven, wordt er in de hernieuwde statuten voor De Olijftak en De Violieren in Antwerpen andere accenten gelegd. Volgens de statuten (1619) van De Violieren mocht op vergaderingen 'niemant [...] aldaer spreken van coopmanschappen, weddingen, lotheryen, noch oock spelen met caertspelen, teerlingen'.¹³⁸ Spelen om geld op de kamer was nog steeds verboden, maar ook het spreken over weddenschappen, loterijen of handelszaken was uit den boze. Daar werd niet mee bedoeld dat laatstgenoemde praktijken oneervol of immoreel waren, maar wel dat het lokaal van een rederijderskamer geen geschikte plaats was om zulke praktijken te beoefenen of erover te converseren. Hoewel de houding tegenover loterijen enigszins strenger geworden was in vergelijking met de zestiende eeuw, werden in het begin van de zeventiende eeuw nog steeds loterijen voor caritatieve doeleinden opgezet.¹³⁹ Ook het handeldrijven op zich werd door de rederijders natuurlijk niet veroordeeld. In de Antwerpse rederijderskamers waren in het begin van de zeventiende eeuw ook kooplieden lid.¹⁴⁰ Het verbod om over kansspelen en handeldrijven te spreken op de kamers moet veeleer worden geïnterpreteerd in de context van het proces van toenemende scheiding tussen en vergrendeling van sociale ruimtes. De regels

over gepast en ongepast spreken en over het in acht nemen van stilte werden steeds meer ruimtelijk gemotiveerd.¹⁴¹

De formuleringen in de Antwerpse statuten passen ook wonderwel in het moraaltheologische discours over kansspelen en handelspraktijken uit die periode. In een toonaangevend traktaat beschouwde de Antwerpse jezuïet Leonardus Lessius (1554-1623) kansspelen niet langer als een ernstig probleem. Interessant is vooral dat Lessius het kansspel gelijkstelde met een handelscontract. Er was dus niets mis met een kansspel op voorwaarde dat er enkele fundamentele regels werden gevolgd die door alle deelnemers gekend waren. Lessius ging ervan uit dat wie een markt betrad, de regels van het handelen en verhandelen kende, en dat iemand die een goktent betrad, de regels van het gokken (onder andere het gebruik van listen) onder de knie had.¹⁴² Daarmee impliceerde hij dat er ook sociale ruimten waren waarbinnen zulk een kennis van zaken of alertheid niet kon worden verwacht.

De veranderende visie op de begrenzing van de symbolische ruimte van de rederijderskamer is ook af te leiden uit de regels met betrekking tot het handeldrijven op de kamer. In reglementen uit de vijftiende en zestiende eeuw blijkt dat het afsluiten van handelsovereenkomsten op de kamer op zich niet als problematisch werd beschouwd. Er dienden enkel bepaalde regels in acht te worden genomen, die waarschijnlijk verband hielden met het algemene principe van de *presumptio ebrietatis*. Iemand die dronken was, werd niet geacht bekwaam te zijn om een contract af te sluiten. Daarom dienden contracten die in een herberg werden afgesloten binnen enkele dagen te worden herbevestigd door de partijen.¹⁴³ Een gelijkaardige regel was van kracht in sommige rederijderskamers. Wie in de kamer een contract had afgesloten, maar toch spijt had gekregen van de koop of verkoop, mocht binnen de drie dagen de transactie afblazen, mits betaling van de lijfkoop.¹⁴⁴ Zo'n regel werd nog opgenomen in het reglement van De Lindelbloem in Mol uit 1618: men kon zich binnen de 24 uur bedenken mits betaling van 10 stuivers aan de kamer.¹⁴⁵ Enkele rederijdersreglementen uit de tweede helft van de zestiende eeuw en de eerste helft van de zeventiende eeuw geven echter blijk van een veranderende houding: handeldrijven paste niet langer bij het decorum van de rederijderskamer. De praktijk op zich was niet verkeerd, maar hoorde niet langer binnen de rederijderskamer thuis.¹⁴⁶

Voorschriften voor gepast gedrag buiten de symbolische ruimte van de rederijderskamer

De reglementen van rederijderskamers concentreren zich op de kamerpraktijk en de relaties tussen rederijders onderling. Door zulke regels konden rederijders attitudes aanleren die ook in de publieke ruimte van pas kwamen. Regelgeving met betrekking tot het gedrag van rederijders dat niet onmiddellijk aan de praktijken van de rederijderskamer zelf te linken is, is vóór de zeventiende eeuw uiterst zeldzaam. In de statuten (1448) van De Fonteine is slechts één opmerking in die richting te vinden. Als een lid van De Fonteine een toneelstuk had geschreven of op touw wilde zetten en zijn medebroeders aanvaardden de rollen niet, dan was het hem toegestaan die rollen aan niet-leden aan te bieden. Bovendien mocht

een lid als in Gent een toneelwedstrijd tussen de wijken werd georganiseerd met de eigen wijk meespelen. Die toegevingen kwamen tegemoet aan de noden van een stedelijke toneelpraktijk die nog niet door de rederijderskamers werd gedomineerd. De Fonteine eiste echter wel iets terug van haar leden, namelijk dat de eer van het rederijdersgezelschap niet op het spel werd gezet door het onbehoorlijke gedrag van de occasionele spelpartners. De rederijders die zoiets door de vingers zagen dienden zich te verantwoorden voor het bestuur van De Fonteine.¹⁴⁷

Terwijl de Gentse Fonteine aanstoot nam aan het publieke gedrag van derden dat indirect gelieerd was aan de praktijken van de eigen groep, viseerden enkele Brabantse rederijdersreglementen uit het laatste kwart van de vijftiende eeuw het publieke gedrag van de eigen leden dat het blazoen van de kamer kon besmeuren. In twee Leuvense reglementen uit de late vijftiende eeuw wordt zo aan leden verboden om in gildenhabijt in speelhuizen of op kegelbanen te verschijnen (zie hoger). In de statuten (1479) van De Vreugdebloem in Bergen op Zoom wordt aan een gezet het frequenteren van 'onbehoorlicke oneerlicke plaetsen, daer 't hem nyet en bedient, 't zy tot ledegen vrouwen oft om droncken te drinckene' verboden.¹⁴⁸ Hoewel in deze passage niet wordt gealludeerd op het al dan niet dragen van het gildenhabijt, is de teneur toch dezelfde als in de Leuvense reglementen. Het verbod gold immers enkel voor de twintig gezellen en niet voor de acht lediggangers. De gezellen van De Vreugdebloem ontvingen vergoedingen van de stad ter bekostiging van hun gildenhabijt. In een kleine stad als Bergen op Zoom was waarschijnlijk nagenoeg iedereen op de hoogte van hun rederijderschap en het daaraan verbonden prestige. Als zo'n publiek figuur een bordeel of een oneerbare herberg betrad, werd daardoor rechtstreeks aan de collectieve eer van het gezelschap geraakt. Dit werd als een bijzonder zware overtreding gezien, die een eerste maal met een zware geldboete en een tweede maal met een dagvaarding door het kamerbestuur werd bestraft. In het berijmde reglement (1564) van De Passiebloem in 's-Hertogenbosch worden gelijkaardige straffen voorgespiegeld aan gildenbroeders die bordelen of illegale goktenten frequenteren.¹⁴⁹ Het eveneens berijmde reglement (1539) van Mozes Doorn in 's-Hertogenbosch was nog een stapje verdergegaan door te stellen dat de rederijderskunst niet paste bij 'dronckaerts, tuysschers, noch met overspel bestrickt'. Aan zulke personen kon het lidmaatschap van de kamer worden geweigerd, maar sancties voor de leden zelf werden niet geformuleerd.¹⁵⁰

In de zeventiende eeuw verandert de teneur van enkele reglementen. Het gaat in de eerste plaats om twee reglementen die onder impuls van of na uitgebreide visitatie door de lokale pastoor zijn opgesteld.¹⁵¹ Die reglementen viseren niet zozeer het publieke gedrag van rederijders dat de collectieve eer van het gezelschap kon schaden, dan wel de 'onchristelijke' levenswandel van enkelingen die andere leden kon besmetten. Die nieuwe regelgeving moet gezien worden als een onderdeel van het contrareformatorische disciplineringsoffensief dat erop uit was het dagelijkse gedrag van de gelovigen te moraliseren en het individu te culpabiliseren.¹⁵² Het reglement (1609) van De Drogaards in Wervik, dat het motief van de 'stichtinghe van alle menschen' inriep, was duidelijk over welk type mensen in het gezelschap was gewenst: 'alleene goede, deuchdelicke, catholicke,

eereclieke personen van goede naeme, fame ende conversatie, die de ghulde met heurlieder goet leven ende wandelinghe moghen vereeren'. Ook wie ongewenst was, werd uitdrukkelijk aangegeven. Het ging om ketters, tenzij ze zich bekeerd hadden en die bekering de test had doorstaan, om mensen die doodslag, tenzij uit zelfverdediging, hadden gepleegd, om gehuwde personen die in overspel leefden of om 'twystmaekers' die gemakkelijk ruzie zochten of berucht waren omwille van hun ongeschikt taalgebruik. Zulke mensen dienden terstond uit de kamer te worden gezet 'tot heurlieder groote schande ende cleeninghe'.¹⁵³ De kamer, die aan het einde van de zestiende eeuw een heel slechte reputatie had gehad, stuurde duidelijk aan op een breuk met het verleden. Het nieuwe ideaal bestond erin dat De Drogaards als collectief de bevolking dienden te stichten en dat niet zozeer door hun spelen maar wel door hun moreel onberispelijke voorbeeldgedrag.

Overspeligen of personen met 'quaden name ende fame' waren ook niet langer gewenst in De Peoene in Mechelen.¹⁵⁴ Het reglement (1630) van De Mastbloem in het dorp Kruishoutem gaat dezelfde richting uit. Kandidaat-leden dienden 'van goeden naem, faem, van paisivelyke ende goede conversaetie' te zijn en mochten zeker niet bekend staan als ruziezoekers. Ook ketters waren niet welkom. Het gedrag van de rederijkers buiten de symbolische ruimte van de rederijkerskamer werd uitdrukkelijk geïmagineerd. Leden dienden verantwoording af te leggen voor dronkenschap, blasfemie of vechtpartijen, ook als er geen direct verband was met de praktijken in de rederijkerskamer. Bovendien werd er veel zwaarder getild aan dat externe gedrag. Wie in de kamer een eed zwoer of de duivel noemde kreeg een bescheiden boete van 2 schellingen parisis, wie zich schuldig maakte aan hetzelfde gedrag buiten de kamer werd tweemaal mondeling vermaand door het bestuur, voordat een derde maal een geldboete en definitieve verwijdering uit het gezelschap volgde.¹⁵⁵ Nog zwaarder werd getild aan de overtreding van de seksuele moraal of 'misbruyk van overspel ofte vleesschelyke conversatie'.¹⁵⁶

Conclusie

Dat de rederijderskamers de voorhoede vormden van een 'burgerlijk beschavingsoffensief' is moeilijk vol te houden. Lering en vermaak behoorden tot de centrale motieven van de rederijderscultuur, maar er zijn nauwelijks aanwijzingen dat de rederijders, die tot de sociale middengroepen behoorden, door het hanteren van die begrippen een intentie om brede bevolkingsgroepen te beschaven kenbaar wilden maken. De rederijders definieerden hun relatie met het brede publiek door de vage begrippen van vermaak en harmonie. Aan die begrippen werden slechts in concrete contexten duidelijke betekenisinhouden gekoppeld. Daarom blijft het aangewezen de overgeleverde literaire productie in de mate van het mogelijke te analyseren in de concrete sociale, politieke of religieuze context waarin de teksten geproduceerd of gereciperd zijn.

De rederijders hanteerden ook het motief van lering maar richtten zich hierbij in de eerste plaats tot de eigen groep. Het motief van lering is dan ook heel letterlijk te nemen, namelijk als oefening van intellectuele attitudes die konden

bijdragen tot de vooral religieuze taakopvatting van de rederijkers. Ook de gedragsregels die de rederijkers in hun reglementen formuleerden waren – dat is haast vanzelfsprekend – zonder onderscheid gericht op de eigen groep. Beteke-nisvoller is dat tot de zeventiende eeuw alleen het gedrag binnen de symbolische ruimte van de rederijkerskamers werd gevisieerd, namelijk in het lokaal en tussen rederijkers onderling. In die regels zijn soms elementen van een toenemende civilisatie, soms van een hang naar distinctie – bijvoorbeeld ten opzichte van de praktijken in de herberg – en vanaf de zeventiende eeuw van een bewuste disciplinerings- en culpabiliseringsproces te detecteren. Van een beschavingsoffensief geleid door de rederijkers is nauwelijks een spoor. Dat betekent niet dat de formele en vaak rituele regels slechts binnen de kamerpraktijk van pas kwamen. Ze boden de rederijkers namelijk een vorming in communicatieve vaardigheden die ze ook in de stedelijke publieke ruimte verder konden uittesten. Hoewel veel regels veeleer negatief moeten gelezen worden en dus eerder vertellen wat er wel dan wat er niet op de kamer gebeurde, wijzen ze op de behoefte van de stedelijke midden-groepen aan harmonieuze en juiste, maar flexibele en open omgangsvormen.

Conclusie

De rederijkers grepen in hun niet-literaire teksten (statuten, reglementen, rekwesten, wedstrijdkaarten, prologen en epilogen van wedstrijddrukken) telkens terug op een aantal basismotieven om de oprichting of het bestaan van rederijkerskamers en hun praktijken, zoals de organisatie van wedstrijden, te legitimeren. Naast het centrale poëtische concept van de retorica, was er een aantal maatschappelijke motieven dat steeds opnieuw werd aangehaald: devotie, harmonie, eer, lering en vermaak. Zo werd bijvoorbeeld zowel in de kamers als tijdens publieke wedstrijden een discours van broederlijkheid en wederkerigheid gevoerd. Uiteraard weerspiegelde dit discours niet rechtstreeks de sociale realiteit. Bovendien hadden de rederijkers allerminst een alleenrecht op deze idealen. Toch kon door een onderzoek naar de relatie tussen deze motieven en de concrete praktijken, met andere woorden tussen vertoog en handelen, enkele basistrekken van de rederijkerscultuur en bij uitbreiding van de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden worden blootgelegd. De rederijkerskamers vormen als stedelijke corporaties gespecialiseerd in publieke communicatie immers een goede testcase voor een onderzoek naar de stedelijke cultuur.

In de bundel *Op belofte van profijt* biedt Herman Pleij een overzicht van wat volgens hem de centrale aandachtspunten zijn van de laatmiddeleeuwse stadsliteratuur en "burgermoraal": stadslof, pacificatie, algemeen belang, arbeid, privé, zelfhandhaving, wijsheid en sociale mobiliteit.¹ Het begrip burgermoraal hebben we zelf niet weerhouden omdat de rederijkers slechts in beperkte mate deel uitmaakten van de burgerlijke elites en omdat hun culturele handelen het enge formuleren van morele normen oversteeg. Niettemin zijn er duidelijke overeenkomsten tussen deze waardecatalogus en de basismotieven van de rederijkerscultuur. Wat niettemin ontbreekt in het overzicht van Pleij is de lekendevotie of, anders gezegd, de behoefte van leken aan religieuze zingeving en genade. Zowel het individu, de corporatie als de stedelijke gemeenschap kon niet naar behoren functioneren als niet telkens opnieuw een juiste relatie met God werd aangegaan. De lekendevotie was dan ook een cruciaal en dynamisch onderdeel van de habitus van stedelingen in de Nederlanden in de periode van de late veertiende tot de late zestiende eeuw. Ook historici die de stedelijke publieke cultuur in de Nederlanden – meestal in functie van een primair economische of politieke vraagstelling – hebben bestudeerd, hebben te weinig aandacht besteed aan het belang van dit religieuze basismotief voor de stedelijke identiteit.

Door devotie en harmonie als centrale begrippen van de rederijerscultuur aan te duiden, willen we allerm minst een conflictarm beeld van de stedelijke cultuur schetsen, integendeel. Zowel op het microniveau van de sociale relaties in de stad als op het macroniveau van het stedelijke netwerk werden stedelingen constant geconfronteerd met tegenstrijdige sociale, economische en politieke belangen. De realiteit van sociale mobiliteit, migratie en voortdurende economische competitie die aangescherpt werd door de vele economische en politieke crises maakte van de stedelijke samenleving in de Nederlanden een complexe en vaak verwarrende maatschappij om in te leven. De originaliteit van de rederijers (en de schutters) die hun corporatieve model ontleenden aan de veeleer statische broederschappen was dat de noodzaak om voortdurend de competitie aan te gaan met andere individuen en groepen niet werd weggemoffeld, maar juist tot het model voor de eigen praktijken werd verheven. Terwijl de publieke communicatie tot in het midden van de zestiende eeuw in een overwegend religieus discours werd gevoerd, was een van de gepriviliegeerde vormen van die publieke communicatie de symbolische competitie.

Doordat de competitie centraal stond, was er niet alleen behoefte aan ordende principes zoals dat van de harmonie, maar ook aan concrete regels. Die regels waren bedoeld om reële conflicten zoveel mogelijk te vermijden. Ze stuurden aan op een beheerste sociabiliteit, maar waren flexibel en uitdrukkelijk contextgebonden. Bovendien waren de regels dubbelzinnig. Op het toneelpodium was een overtreding van de regels over eerbaar gedrag en eerbare taal niet alleen onvermijdelijk, maar ook noodzakelijk voor de sociale relevantie van het rederijersspel en het vermaak van een breed publiek. Ook conflicten waren niet helemaal ongewenst. De juiste conflicten konden evengoed als rituelen gelden in de economie van symbolische uitwisselingen. Ze ondersteunden een ander basismotief van de stedelijke cultuur, namelijk dat van de individuele, collectieve of stedelijke eer.

Het was vooral het motief van de devotie dat in de onderzochte periode aan veranderingen onderhevig was. Een ander motief, dat van de lering, speelde daarin een belangrijke rol. Terwijl in de vijftiende eeuw de veruiterlijkte vroomheid van de *civic religion* met haar vele dramatische rituelen een hoogtepunt bereikte, kwam in de zestiende eeuw de nadruk steeds meer te liggen op een meer verinnerlijkte, intellectuele religie waarin teksten centraal stonden. Het streven van de rederijers naar kennis, in de eerste plaats religieuze kennis, droeg daar in sterke mate toe bij. De Reformatie was natuurlijk allerm minst een uniek Nederlands fenomeen. De beslissende rol van de sociale middengroepen was wel kenmerkend. Door hun nadruk op enerzijds teksten en kennis en anderzijds rituelen en competitie, slaagden de rederijers erin media te ontwikkelen en netwerken te vormen die de eclectische receptie van reformatorische ideeën bij de brede middengroepen mogelijk maakten. Deze dynamische, creatieve en kritische habitus paste echter niet in een geconfessionalisering van de samenleving. In de zeventiende eeuw conformeerden de rederijerskamers zich noodgedwongen aan het statische model van de broederschap, dat toen opnieuw hoogtij vierde. De basismotieven van devotie, harmonie, eer, en in mindere mate lering en vermaak bleven daarbij voorlopig overeind, maar kregen een andere, minder uitdagende inhoud.

Algemeen besluit

De Hollandse Gouden Eeuw geldt in het brede historische bewustzijn als een unicum in het Europa van het Ancien Régime. Ook de recente historiografie gewaagt van een 'Dutch miracle'. In deze visie ontstond in de zeventiende eeuw in Holland, en bij uitbreiding in de Noordelijke Nederlanden, een open stedelijke samenleving waarin de middengroepen een centrale rol speelden en waarvan de drijfveren religie en een noodzaak tot voortdurende discussie en debat waren. In dit boek is aangetoond dat deze kenmerken ook al dominant waren in de Bourgondisch-Habsburgse samenleving in de Zuidelijke Nederlanden van de vijftiende en zestiende eeuw.

Analyseobjecten waren de 227 bekende rederijderskamers in de Zuidelijke Nederlanden (en Luik) die actief waren in de periode van ca. 1400 tot 1650. De nadruk lag op de kerngebieden Vlaanderen en Brabant. De rederijderskamers ontwikkelden zich er in de eerste helft van de vijftiende eeuw. Vooral vanaf de late vijftiende eeuw tot de late zestiende eeuw bepaalden ze in sterke mate de stedelijke cultuur door hun grote verspreiding in steden (en dorpen) en de intensiteit van zowel hun semi-private als publieke praktijken zoals vergaderingen, oefeningen en repetities in besloten kring en toneelopvoeringen in de publieke context van ommegangen, marktdagen, blijde intredes en wedstrijden. Dit is een studie van de rederijdersliteratuur geworden, wel van de rederijderscultuur. De klemtoon lag daarbij op de collectieve praktijken van de rederijderskamers. In navolging van Robert Putnam zijn we ervan uitgegaan dat een kwantitatieve en kwalitatieve analyse van het verenigingsleven een zeer bruikbaar instrument is voor sociaal- en cultuurhistorisch onderzoek op de lange termijn.

Een eerste vaststelling is dat de rederijderskamers rekruteerden in de sociale middengroepen, in het bijzonder (maar niet exclusief) in het milieu van de hoog gespecialiseerde ambachtsmeesters. Dit bevestigt de stelling van Van der Wee, Soly, Marnef, Dambryne en De Munck dat deze middengroepen een cruciale, actieve rol speelden in de samenleving van de Zuidelijke Nederlanden in de lange zestiende eeuw. In dit boek werd aangetoond dat het corporatieve model niet alleen aan de basis lag van hun sociaal-economische organisatie, maar ook van hun culturele praktijken. Zowel ambachten als rederijderskamers boden de middengroepen immers formele structuren om sociaal kapitaal te vergaren. Tegelijkertijd werd door het lidmaatschap van dergelijke corporaties een duidelijk afgelijnde groepsidentiteit gecreëerd. Rederijders vormden onderling complexe netwerken die individuen de gelegenheid boden zich persoonlijk te bewakemen

en over allerhande maatschappelijke kwesties te debatteren, maar ze betraden haast onveranderlijk als corpus het publieke forum. Een van de voornaamste conclusies van dit boek is dat door de nadruk op het collectieve en corporatieve de culturele praktijken van de stedelijke middengroepen in de Zuidelijke Nederlanden minstens een even grote maatschappelijke impact hadden als die van de stedelijke elites.

Een tweede vaststelling is dat de rederijders door hun expertise in publieke communicatie de stedelijke publieke cultuur in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden in belangrijke mate mee hebben vorm gegeven. Die stedelijke cultuur werd bepaald door de interne relaties in de stad, door de relaties tussen stad en vorst en door de relaties binnen het stedelijke netwerk. De rederijderskamers dankten hun ontstaan in de eerste helft van de vijftiende eeuw in de eerste plaats aan de toenemende dramatisering van stedelijke publieke rituelen zoals ommegangen en vastenavondvieringen. Gaandeweg verleenden de stedelijke overheden geldelijke subsidies en privileges. Toch lieten de rederijderskamers zich niet beperken tot de rol van stedelijke representatie-instituten. De rederijders brachten toneelopvoeringen waarin het lokale beleid vaak verheerlijkt maar soms ook verguisd werd. Ze deinsden er evenmin voor terug allerlei sociale groepen in de stad op de korrel te nemen. Pas in de zeventiende eeuw trokken de rederijders voluit de kaart van het conformisme, door te opteren voor een sociaal exclusieve, gesloten sociabiliteit.

De rederijders speelden op verschillende momenten ook een belangrijke rol in de publieke communicatie tussen stad en vorst. Het was evident dat de steden een beroep deden op rederijders om blijde intredes en dynastieke vieringen met theatrale vormen op te luisteren. Ook de vorsten trachten echter zich het instituut rederijderskamer toe te eigenen. Rond 1500 schakelden aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk en hertog Filips de Schone bewust enkele rederijderskamers en toonaangevende rederijders in om de Nederlandse onderdanen via theateropvoeringen en uitgekende devoties te pacificeren. Het dient benadrukt te worden dat als eindproduct van een bewuste cultuurpolitiek de 'theaterstaat' die zo ontstond evenzeer Habsburgs als Bourgondisch van signatuur was. Opvallend is dat in het begin van de zeventiende eeuw de aartshertogen Albrecht en Isabella zich lieten inspireren door het historische voorbeeld van de eerste Bourgondische Habsburgers en een vorstelijke privilegepolitiek ten opzichte van de rederijderskamers voerden.

Door de geologische gesteldheid en de economische en politieke structuren was er in de Nederlanden een voortdurende interactie tussen grote steden, kleine steden en dorpen. Rederijderskamers (en schuttersgilden) hebben die randvoorwaarden en de spanningen die ze genereerden omgezet in een publieke cultuur waarin de nadruk lag op symbolische competitie. Competitie was in alle opzichten een van de sleutelbegrippen van de rederijderscultuur. Ze droeg bij tot een economie van symbolische uitwisselingen die haar dynamiek ontleende aan de dialectiek tussen verschillende polen, zoals tussen de door rituelen in stand gehouden ficties van harmonie en eer en tussen de nood aan distinctie en de flexibele omgangsvormen die de sociale praktijk in de stad vereiste. Bijzonder in vergelijkend perspectief is vooral dat de interlokale wedstrijden van de rederij-

kers er mee voor hebben gezorgd dat er in de plaats van vele ‘stadsculturen’ er een bredere, inclusieve stedelijke cultuur ontstond waaraan inwoners van grote steden, stadjes en dorpen met een verschillende intensiteit maar quasi op voet van gelijkheid konden participeren. De bovengewestelijke wedstrijden hebben bovendien, zij het niet duurzaam, bijgedragen tot de culturele integratie van de Nederlandse gewesten. Op politieke sleutelmomenten boden ze immers telkens opnieuw een breed forum voor vertegenwoordigers van de sociale middengroepen.

De rederijkers hebben niet alleen in belangrijke mate bijgedragen tot de stedelijke cultuur in de Nederlanden door hun expertise op het vlak van publieke communicatie en symbolische competitie, maar ook door hun aandeel in de ontwikkeling van een door leken bepaalde religieuze cultuur. De rederijkers hebben hun stempel gedrukt op de *civic religion* in de Nederlanden, die met haar nadruk op dramatische vormen vooral in de vijftiende eeuw een hoogtepunt kende. Tegelijkertijd hebben de rederijkers door hun intellectuele, kritische habitus, hun omgang met volkstalige religieuze teksten en hun mobiliteit de Reformatie en de Opstand in de Nederlanden mentaal mee voorbereid. In de recente studies van Nelleke Moser en Gary Waite, waarin de literaire teksten van de rederijkers het uitgangspunt vormen, werd al benadrukt dat de rederijkers door hun religieuze zelfbeeld een centrale rol speelden in de veranderende lekende votie. Deze stelling werd in deze studie over de praktijken en netwerken van de rederijkerskamers bevestigd en verder uitgewerkt. Daarbij werd ook vastgesteld dat de rederijkerskamers het best gedijden in de religieuze schemerzone van vóór de Opstand, toen debat nog primeerde op polemiek en tolerantie op radicalisme.

Door de analyse van de gegevens met betrekking tot een zeer groot aantal rederijkerskamers konden de krachtlijnen van de rederijkerscultuur worden blootgelegd. Dit betekent uiteraard niet dat er geen ruimte was voor variatie. In de eerste plaats dient benadrukt te worden dat de rederijkerij ontstond in uiteenlopende contexten, waarbij elementen ontleend aan de praktijk van ommegang- en vastenavondgroepen, religieuze broederschappen, schuttersgilden en de Noord-Franse puy's vermengd werden met nieuwe vormen en een nieuwe inspiratietheorie die de Heilige Geest centraal plaatste. Door de vele competities was er een groeiende osmose, maar dit verhinderde niet dat er ook in de zestiende eeuw aanzienlijke verschillen tussen de verschillende rederijkerskamers konden bestaan. Zo cultiveerden de Brabantse rederijkerskamers status, formalisme en hiërarchie, terwijl er in Vlaanderen een grotere flexibiliteit was die zich onder andere uitte in het succes van de dorpsrederijkerskamers. Ook tussen de rederijkerskamers in Zuid en Noord waren er niet te veronachtzamen verschillen. Uit het proefschrift van Arjan van Dixhoorn blijkt onder andere dat de rederijkerscultuur niet alleen later doorbrak in de Noordelijke Nederlanden (ca. 1480), maar dat ondanks een overwicht van de middengroepen de sociale diversiteit in de kamers (zowel leden met een aristocratische, patricische als burgerlijke achtergrond) er veel groter was. Bovendien argumenteert Van Dixhoorn dat publieke optredens niet de kernactiviteit waren van de Noord-Nederlandse rederijkerskamers, maar dat ze zich in de allereerste plaats tot pedagogische instellingen ontwikkelden.

Vaak kunnen de variaties in de rederijerscultuur ook worden toegeschreven aan concrete lokale omstandigheden. Uit de casestudies met betrekking tot de Gentse rederijerskamer Mariën Theeren en de Brusselse rederijerskamers De Corenbloem en Den Boeck is gebleken dat heel veel afhing van de soorten kapitaal (economisch, sociaal, cultureel) waarover de rederijerskamers beschikten. Terwijl de Gentse rederijers in de tweede helft van de zestiende eeuw bij gebrek aan middelen en ook wel durf opteerden voor een beperkte lokale sociabiliteit, vonden de hoog gespecialiseerde ambachtsmeesters en handelaars in de Brusselse rederijerskamers de perfecte omgeving om hun creativiteit en religieuze engagement te beleven. De Brusselse casus is tevens een illustratie van de sterk ontwikkelde collectieve identiteit in het kunstenaarsmilieu in de Zuidelijke Nederlanden.

In de rederijerscultuur lag de nadruk op de collectieve identiteit, maar ook uitzonderlijk getalenteerde individuen vonden er hun weg. Een literair boegbeeld als Matthijs de Castelein was in alle opzichten een sleutelfiguur in de zestiende-eeuwse Oudenaardse rederijerswereld. Het is aannemelijk (maar helaas onvoldoende gedocumenteerd) dat Anthonis de Roovere dat ook was in het Brugge van de vijftiende eeuw. Sommige onderlegde rederijers schreven niet alleen vernieuwende teksten maar droegen ook actief bij tot de verbreiding, transformatie of politieke exploitatie van het rederijersideaal, zoals de Brusselse hofprotegés Jan Pertcheval, Jan Smeken en Jan van den Dale in de late vijftiende eeuw of de Orangist Lucas d'Heere in de late zestiende eeuw. Een rederijker hoefde echter niet noodzakelijk een literair talent te zijn om zijn eigen stempel te kunnen drukken op de rederijerscultuur. Uitgelezen voorbeeld is de 'mediaspecialist' Adriaan van Coninxloo, die het deels via zijn invloed in het rederijersmilieu tot controversiële burgemeester van het calvinistische Brussel schopte. Het voorbeeld van de Gentse chroniqueur Marcus van Vaernewijck geeft dan weer aan dat productieve schrijvers zich soms afkeerden van de rederijerskamers omdat ze er zich om sociale, religieuze of creatieve redenen niet meer thuis voelden.

Het lidmaatschap van een rederijerskamer kon dus niet iedereen blijvend bekoren. Dat neemt niet weg dat vele duizenden stedelingen in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Zuidelijke Nederlanden ooit lid zijn geweest van een rederijerskamer. Ze lieten zich inschrijven als broeder of zuster met een beperkt devotioneel en financieel engagement of waren als gezelschap intens betrokken bij de literaire en sociale activiteiten. Ze namen tijdrovende en kostelijke bestuursfuncties als deken, proviseerder of prins op zich. Enkelingen verwierven naam en faam als factor en lieten zich in die hoedanigheid door verschillende rederijerskamers inhuren. De meeste rederijers ontmoetten elkaar in theorie minstens naar aanleiding van de jaarlijkse patroonsmis. Velen kwamen meer geregeld samen in de herberg of in het eigen lokaal en werkten nauw samen met het oog op optredens in de publieke sfeer. Een deel van hen reisde occasioneel af naar interlokale wedstrijden om zich te meten met andere rederijers. Op verschillende niveaus droegen de rederijerskamers dus bij tot de sociale en culturele emancipatie van gewone stedelingen.

In een Europees landschap van processiebroedersschappen, *pays marials*, *sociétés joyeuses* en Singschulen was het concept van de rederijerskamer misschien niet he-

lemaal uniek maar wel bijzonder. Door de sterke institutionalisering, de grote geografische verspreiding, de brede sociale inbedding en de interlokale netwerkvorming was de rederijcultuur tegelijkertijd ook paradigmatisch voor de dynamische stedelijke cultuur in de Nederlanden. Dat was ook de tijdgenoten niet ontgaan. 'For they that can do this, can do more' verzuchtte de Engelse zaakwaarnemer Richard Clough naar aanleiding van het Antwerpse landjuweel in 1561. Hij had daarbij zowel gelijk als ongelijk. Het 'meer' kwam er namelijk in de eerste plaats in de beperktere geografische ruimte van de Noordelijke Nederlanden en dan vooral het Holland van de Gouden Eeuw. Dat was opmerkelijk, maar allerminst een mirakel.

Codes rederijerskamers

In de noten van dit boek worden lettercodes gebruikt om naar de verschillende rederijerskamers te verwijzen. Die codes verwijzen naar het repertorium van de rederijerskamers, waar per kamer een fiche is opgenomen (bijlage 1). Als in de noten verwezen wordt naar de statuten of een reglement van een rederijerskamer, wordt eveneens een code gebruikt. Die code bestaat uit een combinatie van het jaar waarin het reglement werd uitgevaardigd (eventueel gevolgd door a, b of c in het geval van meerdere reglementen voor eenzelfde kamer in eenzelfde jaar) en de lettercode van de kamer(s) in kwestie (bvb. 1448 GEN1). De referenties voor de statuten en reglementen zijn terug te vinden in het repertorium.

AAL1	Aalst, De Catharinisten	BEE	Beerst
AAL2	Aalst, De Barbaristen	BEL1	Belle/Bailleul, Jong van herten
AAR1	Aarschot, De Wijngaardrank	BEL2	Belle/Bailleul, De Ghelts-hende
AAR2	Aarschot, Het Terwenbloet-sel	BEL3	Belle/Bailleul, De Spade-rijke
AARD	Aardenburg	BERC	Berchem, De Bloeiende Wijngaard
ADI	Adinkerke	BERZ	Bergen op Zoom, De Vreug-debloem
ALV	Alveringem, Schamel in de beurs	BEVE	Bevere (bij Oudenaarde)
ANT1	Antwerpen, De Violieren	BEVL	Beveren(-Leie)
ANT2	Antwerpen, De Goudbloem	BEVY	Beveren(-aan-de-Yzer), De Troostusters
ANT3	Antwerpen, De Olijftak	BLA	Blankenberge
ANT4	Antwerpen, De Damast-bloem	BORH	Borgerhout, De Lauwer-crans
ANT5/		BORL	Borgloon
HOB	Antwerpen en Hoboken, Het Leliken van Calvarien	BOS1	's-Hertogenbosch, Mozes Doorn
ARE	Arendonk, Het Heilig Groeisel		
ASS	Asse, De Barbaristen		
AXE1	Axel, Sint-Ontcommere		
AXE2	Axel, Het Sacrament		

BOS2	's-Hertogenbosch, De Passiebloem	DUD	Dudzele
BOS3	's-Hertogenbosch, De Barbaristen	DUI1	Duinkerken/Dunkerque
BOS4	's-Hertogenbosch, De Catharinisten	DUI2	Duinkerken/Dunkerque, Sint-Elooi
BOS5	's-Hertogenbosch, Sint-Agatha	DUI3	Duinkerken/Dunkerque, Sint-Michiel
BOU	Broekburg/Bourbourg, Vruchtbaar van Geest	EDI	Edingen, Sint-Anna
BREC	Brecht	EEK	Eeklo
BRED1	Breda, Het Vreugdendal	EKE	Eke/Eécke, De Verblijders in het Kruis
BRED2	Breda, De Oranjeboom	ELV	Elversele, De Rode Roos
BRED3	Breda, De Jonge Distelbloem	ESE	Esen, De Langhewaeghende
BRUG1	Brugge, De Heilige Geest	ETT	Ettelgem
BRUG2	Brugge, De Drie Santinnen	GEE	Geel, De Brembloem
BRUS1	Brussel, Den Boeck	GEN1	Gent, De Fonteine
BRUS2	Brussel, De Corenbloem	GEN2	Gent, Sint-Barbara
BRUS3	Brussel, De Violette	GEN3	Gent, Sint-Agnete
BRUS4	Brussel, De Lelie	GEN4	Gent, Mariën Theeren
BRUS5	Brussel, Het Mariacransken	GEN5	Gent, De Balsemblomme
CAS	Cassel	GEN6	Gent
DAM	Damme, De Annunciatie	GER	Geraardsbergen, De Thaboristen
DEF	Deftinge	GIS	Gistel, De Crancbestiers
DEI1	Deinze, De Nazarenen	HALE	Halewijn/Halluin
DEI2	Deinze (Petegem)	HALL	Halle, De Lelie
DEI3	Deinze, De Bloesems	HAN	Handzame
DEI4	Deinze, Met Vreden	HAS1	Hasselt, De Roose
DEI5	Deinze, De Tijdverbeiders	HAS2	Hasselt, Sint-Anna
DEN1	Dendermonde, De Leeuwewerik	HAZ	Hazebroek/Hazebrouck, Sint-Anna
DEN2	Dendermonde, De Roose	HELM	Helmond, De Vlasbloem
DEN3	Dendermonde, De Distelbloem	HER	Herentals, De Cauwoerde
DIE1	Diest, De Lelie	HON	Hondschote/Hondschoote, De Persetreders
DIE2	Diest, De Christusogen	HOO	Hoogstraten, De Eglentierkens
DIK1	Diksmuide, Nu Morgen Niet	HUI	Huise, De Bloeiende Geerde
DIK2	Diksmuide, Scherpduere	HUL1	Hulst, De Pelikaan
DIK3	Diksmuide, Van zinnen jong	HUL2	Hulst, De Transfiguratie
DIK4	Diksmuide, De Royaerts	IEP01	Ieper, De Lichtgeladen
DIK5	Diksmuide, De Medelijders	IEP02	Ieper, De Roziers
DIK6	Diksmuide, De Croingniers	IEP03	Ieper, De Groenaerts
DIK7	Diksmuide, De Heilige Geest	IEP04	Ieper, De Heilige Geest of Alpha et Omega
		IEP05	Ieper, Wild van herten
		IEP06	Ieper, De Stanaerts

IEP07	Ieper, Getrouw van herten	MEC2	Mechelen, De Geraapte Loeten
IEP08	Ieper, De Vreugdenaars	MEC3	Mechelen, De Lisbloem
IEP09	Ieper, De Achtervroets	MEC4	Mechelen (Nekkerspoel), De Boonbloem
IEP10	Ieper, De Morianen	MEN1	Menen, De Barbaristen
IZE	Izenberge	MEN2	Menen, De Vroeden
KAA	Kaaster/Caëstre	MEN3	Menen, De Lichtgeladen
KAP	Kaprijke, De Berkenisten	MER	Merksem, De Ridderspoor
KOE	Koekelare, Wild van geest	MES	Mesen, Hoe ik labeure met pijnen duere
KOM	Komen/Comines	MID	Middelburg (in Vlaanderen)
KOR1	Kortrijk, De Barbaristen	MOE	Moere
KOR2	Kortrijk, De Anthonisten	MOL	Mol, De Lindebloem
KOR3	Kortrijk, De Kruisbroeders	NIEE1	Nieuwkerke, Blijde van zinnen
KRU	Kruishoutem, De Mastbloem	NIEE2	Nieuwkerke, Goedwillig in 't herte
LEF	Leffinge, Altoos Doende	NIEM	Nieuwmunster
LEU1	Leuven, De Roose	NIEN	Nieuwkerken (-Waas)
LEU2	Leuven, De Kersouwe	NIEP	Nieuwpoort, De Doornenkroon
LEU3	Leuven, De Peterseliepoot	NIJ	Nijvel/Nivelles, Franc Vouloir
LEU4	Leuven, De Lelie	NIN	Ninove, De Plomblom
LEU5	Leuven, De Pensee	NN	?, Het Lavenderblomken
LEUP	Leupegem	ONK	Onkerzele
LIE1	Lier, De Groeiende Boom	OOSD	Oostduinkerke, Art van bestiere
LIE2	Lier, De Ongeleerden	OOSK	Oostkerke (bij Damme)
LIS	Lissewege	OOST	Oostende, Spade geleerd
LOK	Lokeren, De Bloeiende Wijngaardrank	OOSV	Oostvleteren, De Lichtbekeerde Magdalenisten
LOV1	Lo in Veurne Ambacht, De Royaerts	OPH	Ophasselt
LOV2	Lo in Veurne Ambacht, De Groenaerts	OUDA1	Oudenaarde, Pax Vobis
LOV3	Lo in Veurne Ambacht, Jong van zinnen	OUDA2	Oudenaarde (Pamele), De Kersouwe
LOV4	Lo in Veurne Ambacht, Uit genoegte	OUDA3	Oudenaarde, De Jonge Rectorike
LOV5	Lo in Veurne Ambacht, De Zorgelozen	OUDA4	Oudenaarde (Ten Baillen)
MAA1	Maastricht, OLV en de heilige Drie Koningen	OUDA5	Oudenaarde (Eindries)
MAA2	Maastricht, Sint-Enimie	OUDB	Oudenburg, De Heilige Geest
MAA3	Maastricht, De Wijngaardrank	OUDBO	Oudenbosch, De Roos van Jericho
MAA4	Maastricht, De Jonge Goudbloem	POP1	Poperinge, De Langhoirie
MAN	Mannekensvere, Van herten rein		
MEC1	Mechelen, De Peoene		

POP2	Poperinge, De Lichtgeladen Kruisbroeders	TIEL2	Tielt, Bespoeit dat bloeit
POP3	Poperinge, De Onverzadigden	TIEN1	Tienen, De Corenbloem
POP4	Poperinge, Reine Cranckbestier	TIEN2	Tienen, De Fonteine
POP5	Poperinge, De Rooysche Barbaristen	TON	Tongeren, De Witte Lelie
POP6	Poperinge, Emisit spiritum	TOR	Torhout
QUA	Kwaadieper/Quaëdypre	TUR	Turnhout, De Heibloem
RAM	Ramskapelle (bij Veurne)	UIT	Uitkerke
REN	Reninge, Rein van herten	VEU1	Veurne, Van zinnen jong
ROE	Roeselare, De Zebaer herten	VEU2	Veurne, Arm in de beurs
RON1	Ronse, De Wijngaardeniers	VEU3	Veurne, Arm in de beurs en van zinnen jong
RON2	Ronse, Laus Deo	VIA	Viane
ROOS	Roosendaal, De Witte Roos	VIL	Vilvoorde, De Goudbloem
RUI	Ruibroek/Rubrouck, Het Sacrament	VLE	Vleteren/Flêtre, De Tijdverwachters
RUIS	Ruiselede	VOO	Voormezele, De Gepijnden in 't herte
RUP	Rupelmonde, De Genoffelblomme	WAA	Waasten/Warneton, De Avonturiers
SINJ	Sint-Jakobskapelle, Achtervoet	WAAS	Waasmunster, De Corenbloem
SINN	Sint-Niklaas, De Goudbloem	WER	Wervik, De Drogaards
SINP	Sint-Pieterskapelle	WERK	Werken
SINT1	Sint-Truiden, De Akelei	WOR	Wormhout, De Communicanten
SINT2	Sint-Truiden, De Rozenkrans	ZAA	Zaamslag
SINT3	Sint-Truiden, De Olijftak	ZAR	Zarlardinghe
SINW1	Sint-Winoksbergen/Bergues, De Baptisten	ZEV	Zevokete, Spade bedocht
SINW2	Sint-Winoksbergen/Bergues, De Royaerts	ZOT	Zottegem
SINW3	Sint-Winoksbergen/Bergues, Wild van zinnen	ZOU	Zoutleeuw, De Leliken uten Dale
SLIJ	Slijpe		
SLUI	Sluis, De Distelbloem		
STAD	Staden, De Onnozelen		
STEK	Stekene		
STEV	Steenvoorde, De Ontsluiters van Vreugde		
STEW	Steenwerk/Steenwerck, De Ongeleerden		
TEM	Temse		
TIEL1	Tielt, Sint-Jan-Baptist		

Beknopte handleiding bij bijlage 1: Repertorium van rederijderskamers in de Zuidelijke Nederlanden en Luik, 1400-1650

Te raadplegen op www.dbnl.org

Basisgegevens

Elke rederijderskamer in het repertorium heeft een unieke *code*. Deze code bestaat uit een aantal letters die verwijzen naar de plaats waar de kamer gevestigd was en, indien er in die gemeente meerdere kamers waren, een cijfer (bvb. GEN1). Voor de meeste kamers wordt een *gestandaardiseerde naam* van de kamer opgegeven (bvb. De Fonteine). Er zijn ook twee velden opgenomen met enerzijds de *spelwijze in de bron(nen)* en anderzijds de meest voorkomende *varianten* van de naam. Er wordt daarbij telkens de datum van de vermelding opgegeven, omdat er soms een evolutie was in de naamgeving. Merk wel op dat niet voor alle rederijdersgezelschappen naamgegevens zijn overgeleverd. Andere basisgegevens voor de identificatie van een kamer zijn de *zinspreuk* (met varianten) en de *patroonheilige*. Een veld dat voor ongeveer elk gezelschap is ingevuld is het jaar van de eerste eigentijdse vermelding in de bronnen (*vroegste bronvermelding*). Er wordt ook opgegeven op welke datum een kamer eventueel *gedoopt* werd door een hoofdkamer.

Geografisch-politieke situering van de kamer

Voor elke kamer worden ook de belangrijkste gegevens over de geografisch-politieke situering opgegeven. Het gaat om de *plaats* waar de kamer was gevestigd en de vermelding of die plaats als een *stad*, een *dorp* of een *vrijheid* werd beschouwd. Ook wordt opgegeven onder welk *district* (bvb. welke kasselrij in Vlaanderen of welke meierij in Brabant) die plaats eventueel ressorteerde en om welk *gewest* het ging.

Korte geschiedenis

In de korte geschiedenis worden beknopte gegevens over ontstaan en ontwikkeling van de kamer en de belangrijkste activiteiten (bvb. deelname aan belangrijke wedstrijden) samengebracht. Die korte geschiedenissen zijn gebaseerd op de bronnen van de kamer en de literatuur. Net zoals in de hierboven besproken velden werden enkel verifieerbare gegevens opgenomen.

Documenten

Er werd getracht om een zo volledig mogelijke inventaris van het bewaarde archief geproduceerd door rederijderskamers in de periode 1400-1650 op te stellen. Deze kamerarchieven zijn nu verspreid over stadsarchieven, kerkarchieven en bibliotheken. Een deel bevindt zich nog steeds bij particulieren of bij de nog bestaande rederijderskamers. Van heel wat kamerarchief waarover in de negentiende eeuw werd gepubliceerd is nu de vindplaats onbekend.

Bij de inventarisering van de statuten en reglementen werd volledigheid nagestreefd. Deze statuten en reglementen zijn soms via het kamerarchief overgeleverd, soms ook in stedelijke archieven (stedelijke registers) of eventueel in de archieven van de centrale overheid, in het bijzonder wat de vorstelijke privileges betreft. Ook verwijzingen naar andere bronnen met betrekking tot de rederijderskamers in archieven van de stad, de centrale overheid of andere instellingen werden opgenomen, maar hier werd geen volledigheid nagestreefd. Er werd gekozen voor een opdeling in de volgende categorieën:

Reglementen	normatieve bronnen die door of voor de kamer zijn opgesteld
Ledenlijsten	lijsten van leden en/of bestuursleden
Rekeningen	rekeningen opgesteld voor de administratie van de kamer
Inventarissen	inventarissen van roerende en onroerende goederen en van renten die de kamer toebehoorden
Processtukken	stukken in verband met processen waarin de kamer als partij betrokken was (niet exhaustief)
Rekwesten	rekwesten door de kamer aan een overheid gericht (niet exhaustief)
Rentetitels	rentebrieven in het bezit van de kamer of stukken in verband met rentetransacties uitgevoerd door de kamer (niet exhaustief)
Correspondentie	brieven van en aan de kamer
Literaire productie	overgeleverde toneelstukken in naam van de kamer opgevoerd, bundels van toneelstukken of refrèinen in het bezit van de kamer of een lid van de kamer (in dit laatste geval enkel indien de bundel een directe link heeft met de activiteiten van de kamer), drukken van wedstrijden door een kamer georganiseerd
Historische nota's	handschriftelijke nota's over de geschiedenis van de kamer, eventueel maar niet noodzakelijk door een lid van de kamer
Andere nota's	

Verantwoording

Het veld *bronicitaten* bevat enkele belangrijke uittreksels uit de bronnen (meestal stadsrekeningen) die de gegevens in de korte geschiedenis ondersteunen. Er werd naar gestreefd om in de mate van het mogelijke het citaat met betrekking tot de eerste vermelding in de bronnen op te nemen. Ook andere citaten werden opgenomen, maar dit veld is zeker niet exhaustief. Indien er voor een kamer

weinig of geen literatuur beschikbaar was, werden de broncitaten die de ontwikkeling van de kamer het beste illustreren, opgenomen, maar ook dan werd er geen volledigheid nagestreefd.

In het veld literatuur worden de literatuurverwijzingen met betrekking tot de kamer opgenomen. Eerst worden de vermeldingen in de oudere lijsten van rederijderskamers opgenomen, daarna de studies die volledig of ten dele aan de kamer in kwestie zijn gewijd. Dit gaat van zeer goed gedocumenteerde bijdragen tot een paragraaf in een stadsgeschiedenis. Dat een referentie is opgenomen houdt geen enkel waardeoordeel in.

Overzicht kaarten, tabellen, grafieken, afbeeldingen en digitale bijlagen

Kaarten

- Kaart 1: Rederijersgezelschappen in de Zuidelijke Nederlanden, 1400-1466
- Kaart 2: Rederijerskamers in de Zuidelijke Nederlanden, 1515
- Kaart 3: Rederijerskamers in de Zuidelijke Nederlanden, 1515-1585
- Kaart 4: De dooppraktijk
- Kaart 5: De deelnemers aan de jaarlijkse toneelwedstrijden in het kader van de Sacramentsprocessie te Nieuwpoort, 1490-1560
- Kaart 6: Rederijerskamers in de Zuidelijke Nederlanden, 1600-1650

Tabellen

- Tabel 1: De kosten van het lidmaatschap van een rederijerskamer in de periode 1448-1515
- Tabel 2: Ambachtslieden in Mariën Theeren, 1478-1484
- Tabel 3: De kosten van het lidmaatschap van een rederijerskamer in de periode 1515-1585
- Tabel 4: Professionele status van de leden van De Corenbloem, 1548-1585
- Tabel 5: Ambachtsmeesters in Mariën Theeren, 1556-1590
- Tabel 6: Professionele status van de leden van Mariën Theeren, 1556-1590
- Tabel 7: De kosten van het lidmaatschap van een rederijerskamer in de periode 1585-1650
- Tabel 8: Aantal actieve rederijerskamers in de Zuidelijke Nederlanden in 1500, 1566 en 1621
- Tabel 9: De patroonheiligen van de rederijerskamers in de Zuidelijke Nederlanden, 1400-1650

Grafieken

- Grafiek 1: Het ritme van de bestuursfuncties in Den Boeck, 1560-1650
- Grafiek 2: Jaarlijks aantal nieuwe leden in Den Boeck, 1560-1650
- Grafiek 3: De uitgaven van Mariën Theeren in de periode 1556-1578
- Grafiek 4: De conjunctuur van de rederijerscultuur in de Zuidelijke Nederlanden, 1400-1649

Afbeeldingen

- Afbeelding 1: Het blazoen van Den Boeck uit Brussel (Spelen van sinne 1539, ex. Universiteitsbibliotheek Gent, Res. 1627)
- Afbeelding 2: Titelblad van de druk van de Gentse refreinwedstrijd in 1539 (Refereynen 1539, ex. Universiteitsbibliotheek Gent, G. 179)
- Afbeelding 3: Het blazoen van De Nazarenen uit Deinze (Spelen van sinne 1539, ex. Universiteitsbibliotheek Gent, Res. 1627)
- Afbeelding 4: Twee pages van De Violieren op het Antwerpse landjuweel in 1561 (Koninklijke Bibliotheek Brussel, Kostbare werken, II 13.368 C RP)
- Afbeelding 5: Het podium van de Gentse toneelwedstrijd in 1539 (Spelen van sinne 1539, ex. Universiteitsbibliotheek Gent, Res. 1627)

Digitale bijlagen

- (zie www.dbnl.org voor bijlage 1 en www.aup.nl voor bijlagen 2, 3 en 4)
- Bijlage 1: Repertorium van rederijkerskamers in de Zuidelijke Nederlanden en Luik, 1400-1650
- Bijlage 2a: Interlokale toneel- en dichtwedstrijden in de Zuidelijke Nederlanden en Luik, 1400-1650
- Bijlage 2b: Interlokale toneel- en dichtwedstrijden in de Noordelijke Nederlanden met deelnemers uit de Zuidelijke Nederlanden, 1400-1650
- Bijlage 3a: Prosopografisch databestand van de leden van De Corenbloem en Den Boeck, ca. 1559 (1512) - 1585
- Bijlage 3b: De hoofdmannen van De Corenbloem, 1559-1585
- Bijlage 3c: Rederijkers vermeld in het dossier van de 'schandaleuse spelen', 1559
- Bijlage 3d: De individuele deelnemers aan de Brusselse wedstrijden, 1559-1585
- Bijlage 4: Prosopografisch databestand van de bestuursleden, factors en knapen van Mariën Theeren, 1556-1588

Noten

Om beters wille. Probleemstelling en opzet

- 1 Burgon 1839, 388. Spelling en interpunctie werden door mij gemoderniseerd.
- 2 Kops 1774; Van Duyse 1861; Schotel 1871 (1e uitgave: 1862-1864); Van Duyse 1900-1902; Mak 1944.
- 3 Van Elslander 1953; Hummelen 1958; Coigneau 1980-1983; Hüsken 1987; Pikhaus 1988-1989; Moser 2001.
- 4 Zie in het bijzonder Pleij 1988 en Ramakers 1996 (a).
- 5 De Ridder-Symoens 1991.
- 6 De referenties naar hun studies zijn te vinden in bijlage 1.
- 7 Van Autenboer 1962; Decavele 1975; Van Boheemen en Van der Heijden 1999 (a); Waite 2000.
- 8 Huizinga 1998 (1^e uitgave: 1941); Schama 1987; Israel 1995.
- 9 Frijhoff en Spies 1999, 68-69 en 603-609. Zie ook Frijhoff 1994.
- 10 Elchardus e.a. 2001, *passim*.
- 11 Elchardus e.a. 2001, 17.
- 12 Putnam 1993, 121-162.
- 13 Putnam 1993, 167-171.
- 14 Zie bijvoorbeeld Ogilvie 2004.
- 15 Reid 2003, 3-12.
- 16 Pleij 1988.
- 17 Braudel 1979, 449-453; Friedrichs 1995, 8-15.
- 18 Zie bijvoorbeeld Zimmerman en Weissman 1989, 9.
- 19 Van Uytven 1982, 188: '[...] de stad is een nederzetting met centrale functies, waaraan zij haar gediversifieerde sociaal-economische structuur, haar relatief dichte bevolking en geconcentreerde bebouwing en een tegenover de omgeving afstekend uiterlijk en een eigen mentaliteit dankt. Hoe talrijker en hoe weidser haar centrale functies zijn, hoe belangrijker de stad wordt.'
- 20 Jansen 1996, 279; Tittler 1998, 231-236; Stabel 1999, 48; Kooij 2002, 293-297.
- 21 Zie bijv. Davis 1981; James 1983; Nijsten 1991, 234.
- 22 Pleij 1988 beperkt zich bijvoorbeeld tot de Brusselse casus.
- 23 Geertz 1973, 112-114 en 168; Trexler 1980, XXIV; Weissman 1982, X; Muir 1997, 1-11. Zie ook Bell 1992.
- 24 Vgl. Burke 1995, 138-139.
- 25 Vgl. Boone 2000; Arnade e.a. 2002.
- 26 MacLean 1989, 38-46; Johnston 1989 (b), 1-19; Wickham 1995, 6-8; Johnston 1995, 117-129. Voor een kritische noot, zie Colletti 1990, 248-283.
- 27 Burke 2001 (1^e uitgave: 1978); Muchembled 1991 (1^e uitgave: 1978).

- 28 Harris 1995, 14-15.
- 29 Harris 1995, 16-17.
- 30 Barry 1994 (a); Barry 1994 (b). Zie over het Britse verenigingsleven ook Clark 2000.
- 31 Barry 1994 (a), 2-3 en 17-20.
- 32 Van der Wee 1969; Van der Wee 1987. Zie ook Soly 1970.
- 33 Marnef 1996, 74-75.
- 34 Dambryne 2002.
- 35 De Munck 2005.
- 36 Van Uytven 1986, 158; De Ridder-Symoens 1991, 428.
- 37 Het volgende is tenzij anders aangegeven gebaseerd op de hoger vermelde studies over middengroepen, De Ridder-Symoens 1991 en Prevenier 1998.
- 38 Barel 1975, 80-85; Boone 2001, 66.
- 39 Stabel 1995, 216-217.
- 40 Stabel 1995, 221, 241, 250-252 en 277-278.
- 41 Van Uytven 1983, 13.
- 42 Soly 1993, 40-41.
- 43 Van Uytven en Blockmans 1971, 278.
- 44 Van der Wee 1969, 17-18; iets meer genuanceerd: Van der Wee 1987, 174-177.
- 45 Vgl. ook Scholliers 1975, 305 en 310-311.
- 46 Lis en Soly 1979, 53-82. Zie in het bijzonder voor Antwerpen: Soly 1993, 38.
- 47 Blondé 1987, 128-130; Stabel 1995, 221-222; Dambryne 2002, 502-506; Blondé 2004, 57-61.
- 48 Baetens 1976, 276; Soly 1993, 43-46; Thijs 1993, 111.
- 49 Soly 1993, 37.
- 50 Coigneau 1984 (b), 37-38.
- 51 Coigneau 1984 (b), 36.
- 52 Zie Britte-Ashford 1972; Knight 1980; Knight 2001 en Lavéant 2007.
- 53 Grootes 1992, 53-65; Meeus 2003.
- 54 Demedts 1996; Dhondt 1999 (b).
- 55 Van Elslander 1968.

De gedramatiseerde stad

- 1 Berger 1970. Deel 1, 39-40; Vincent 2000, 659.
- 2 Berger 1970. Deel 1, 41-55; Vincent 2000, 678.
- 3 Berger 1981, 86, 114-116.
- 4 Berger 1981, 87-88.
- 5 Peters 1983, 1-6.
- 6 Stabel 1998, 190.
- 7 Prevenier 1994, 13.
- 8 Peters 1983, 7-16.
- 9 Peters 1983, 63-77.
- 10 Prevenier 1994, 14-15.
- 11 Reynaert 1989.
- 12 Zie ook Jansen-Sieben 1999 en Brinkman 2000.
- 13 Prevenier 1994, 20-25.
- 14 Pleij 1986; Pleij 1988, 151-60; Pleij 1994 (b).
- 15 Een overzicht in Ramakers 1996 (a), 94-97.
- 16 De Vlaminck 1900, 61-62; Van Puyvelde 1922, 926 en 942; Hüsken 1996.
- 17 Zie hoofdstuk 7.
- 18 Van Puyvelde 1922; Hummelen 1988, 93.

- 19 De stadsrekeningen van Ieper zijn bewaard vanaf 1406 (Prevenier 1964, 116). Vanaf 1408 is er sprake van allerlei opvoeringen in de context van de Tuindagprocessie (Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers nr. 38637, stadsrekeningen Ieper 1408, 28v en 37v). Een woord van dank voor de heer Octaaf Mus die zo vriendelijk was zijn nota's over de Ieperse rederijders ter beschikking te stellen. Zie voor de geschiedenis van de Tuindagprocessie: Vinckier 1983.
- 20 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers nr. 38639, stadsrekeningen Ieper 1410, 46v (de markeringen in het vet zijn van mijn hand).
- 21 Vgl. Van Puyvelde 1922.
- 22 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers nr. 38652, stadsrekeningen Ieper 1427, 30r-v.
- 23 Knight 1988 (a), 347.
- 24 Knight 1988 (b), 153; Knight 1988 (a), 348.
- 25 Lefebvre 1907, 75-83; Knight 1988 (a), 349-350; Knight 1988 (b), 154; Knight 2001, 49-67. Zie ook Delay 1987; Johnston 1988.
- 26 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers nr. 38639, stadsrekeningen Ieper 1410, 57r-v. Voor het Sint-Maartenskapittel, zie Pycke 1960, 931-989.
- 27 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers nr. 38646, stadsrekeningen Ieper 1420, 72r (vgl. Lefebvre 1907, 77-78). Andere voorbeelden in Knight 2001, 45-46.
- 28 In de zestiende eeuw blijken de Rijselse gezelschappen zich beperkt te hebben tot contacten met groepen uit de Franstalige steden in de regio (Atrecht, Dowaaï, Doornik, Sint-Omaars, Orchies, Armentières) (Delay 1987, 511).
- 29 In die jaren traden in de Tuindagprocessie slechts Ieperse gezelschappen op die genoemd waren naar de parochie die ze vertegenwoordigden, religieuze broederschappen en vanaf 1432 ook gezelschappen uit andere steden (zie de gegevens over Ieper in bijlage 1).
- 30 Knight 2001, 38-39.
- 31 Blockmans 1978, 345; Dumolyn 2000, 502-503.
- 32 Diegerick 1856. Zie ook Van Bruaene 2003 (c), 175.
- 33 Reynaert 1981, 129 (v. 235).
- 34 Roose 1983, 188.
- 35 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers nr. 38672, stadsrekeningen Ieper 1448, 29v-30r.
- 36 Vgl. Trio 1993, 39-41.
- 37 Ieper was in de vijftiende eeuw (na Brugge en Gent) de derde stad van Vlaanderen, Peter Stabel rangschikte Lo, Nieuwpoort, Oudenburg en Diksmuide respectievelijk op de 45ste, 10de, 24ste en 11de plaats (Stabel 1997, 251-255).
- 38 Vander Straeten 1874-1880. Deel 2, 135-137.
- 39 LOV1, LOV2, LOV3 en LOV4.
- 40 DIK1, DIK2, DIK3, DIK4 en DIK5.
- 41 In de stadsrekeningen van Gent wordt een van de drie 'pointen' van de esbattementen genoemd: 'den croenemente dat Ons Heere ghecrust was' of, met andere woorden, een spel op de Passie van Christus dat naar de naam van het Nieuwpoortse gezelschap – De Doornenkroon – verwees (Vandecasteele 1988).
- 42 NIEP.
- 43 Zie bijlage 2a.
- 44 SLU.
- 45 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers nr. 37644, stadsrekeningen Oudenburg 1457-1458, 9v.
- 46 OUDB.
- 47 Feys en Van de Castele 1873-1878. Deel 2, 430-431.

- 48 De Potter en Borre 1870, 11-13; Toussaert 1963, 256 en 727. Oudenburg organiseerde in 1458 een nieuwe wedstrijd, maar die blijkt een minder groot succes te zijn geweest (Feys en Van de Castele 1873-1878. Deel 1, 204 en deel 2, 433).
- 49 Vgl. Davis 1971, 43 die voor de Franse 'Abbayes' de thema's 'power, jurisdiction, youth, misrule, pleasure, folly, even madness' noemt.
- 50 Een plastische beschrijving vindt men bijvoorbeeld in Burke 2001, 182-199.
- 51 Bakhtine 1982, 9-21 (Franse vertaling). We kiezen in de tekst de gangbaardere spelling 'Bakhtin' te gebruiken.
- 52 Humphrey 2001, *passim*.
- 53 Zie vooral Pleij 1983 en Vandenbroeck 1987.
- 54 Humphrey 2001, 38-62.
- 55 Davis 1971.
- 56 Davis 1971, 50. Ook Robert Muchembled en Yves-Marie Bercé blijven opvallend vaag over de rurale 'Abbayes de Jeunesse' in het Noorden (Muchembled 1991, 120-122 en 177-188; Bercé 1976, 16-19).
- 57 Grinberg 1974.
- 58 Pleij 1989, in het bijzonder 303.
- 59 Vgl. voor Frankrijk en de Franstalige gebieden met Reid 2001, 1030.
- 60 Pleij 1983, 22-27. Voor een casestudy op basis van de kapittelrekeningen van Kamerijk, zie Fouret 1987.
- 61 Pleij 1983, 27-32. Pleij geeft geen vroegere voorbeelden voor het Nederlandstalige gebied en ook mij zijn geen vroegere voorbeelden bekend uit de rekeningen.
- 62 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers nr. 34094, stadsrekeningen Diksmuide 1483-1484, 35r.
- 63 Archives Communales de Bergues, CC 156, stadsrekeningen Sint-Winoksbergen 1509-1510, 22r.
- 64 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers nr. 33969, stadsrekeningen Deinze 1526-1528, 32v-33r.
- 65 Pleij nuanceert zelf het belang van charivari's in de Nederlanden in Pleij 1989, 297. Het enige mij bekende voorbeeld van een rederijkerskamer die zich rechtstreeks inliet met volksgerichten is De Langhoirie uit Poperinge. De kamer erkende in de zestiende eeuw als een van haar patronen heer Gibbe, een spotfiguur die gezeten was op een ezel met een zak over zijn hoofd. Het gezelschap was zeker in het midden van de zeventiende eeuw ook effectief betrokken bij jaarlijkse volksgerichten (POP1; Braekman 1992).
- 66 Vgl. Reid 2002, 150; Humphrey 2001, 41-42. Voor een tekstgerichte benadering, zie Pleij 1997, 390-403.
- 67 Van Nierop 1991, 419-435.
- 68 Vgl. Burke 2001, 199; Reid 2002, 152-159.
- 69 De eerste betekenis van 'titel' in het Middelnederlands is 'een naam als uitdrukking van eene waardigheid'. Zie het lemma 'titel' in Verwijs en Verdam 1882-1952. Stallaert geeft als betekenis 'jonkheer, jonkvrouw' (Stallaert 1886-1977. Deel 3, 437), wat dus ook een concreter gebruik van de term suggereert. Een interpretatie van 'titel' in de zesde betekenis van het woord – 'rechtsgrond, titel' – is in tegenspraak met het materiaal. In de doopbrief van De Kruisbroeders uit Kortrijk in 1516 wordt de eigenlijke bevestiging van de kamer als 'confirmatie' of 'doopsel' omschreven, de schriftelijke neerslag daarvan als 'lettren'. Ook de statuten uitgereikt door de stedelijke overheid in 1514 worden als 'lettren' aangeduid (1514 KOR3 en 1516 KOR3).
- 70 De 'droge joncheere' werd bijvoorbeeld in de eerste plaats in de context van wetsvernieuwingen gesignaleerd (Van Leeuwen 2002, 310-317).
- 71 Archives Communales de Bergues, CC 155, stadsrekeningen Sint-Winoksbergen 1500-1501, 30r-v en 31r-v.

- 72 SINW1, SINW2 en SINW3.
- 73 Zie Pleij 1983, 27-51 en Pleij 1989.
- 74 1494 GEN1+2, 1547 ESE, 1556 OUDA2, 1630 KRUI. In 's-Hertogenbosch diende de koning, die om de drie jaar verkozen werd 't sweert en 't horen' te dragen in de ommegang (1574 BOS3). In Veurne lijkt de koning een volwaardige bestuursfunctie te zijn geweest, die boven de prins stond (1531 VEU3, 1590 VEU3; zie ook 1490 OUDA1).
- 75 Vgl. Davis 1971, 59 voor Frankrijk.
- 76 Zie bijvoorbeeld Silverman 1989, 225 over de 'contrade' in Siena, die elkaar bekampten tijdens de jaarlijkse Palio. Het gebruik van kleuren was echter ook bij anders georganiseerde groepen, zoals ambachten of broederschappen, een middel om de eigen identiteit af te bakenen (Van Uytven 1998, 84-120; Pleij 2002 (b), 43-62).
- 77 Dit is bijvoorbeeld duidelijk in het geval van Hulst, waar in 1478 naast de 'jonghen ghesellen van der Retorike' of 'ghesellen van der jongher Retorike' de 'ghesellen van den houden Retorike' actief waren (HUL1 en HUL2). Vgl. Reintges 1963, 293 die dezelfde opmerking maakt over de schuttersgilden.
- 78 Reid 2001, 1038. De leden van de 'Abbaye des Nobles Enfants' in Lausanne lijken dan wel weer tot de stedelijke elite te hebben behoord (Taddei 1991, 66-73).
- 79 Reid 2001, 1029.
- 80 Vgl. Britte-Ashford 1972, 185.
- 81 Van Uytven 1998, 61 en 105.
- 82 1452 LEU1. Vgl. Van Uytven 1998, 103. In 1475 werd de toelage opgetrokken tot 10 peters (Stadsarchief Leuven, nr. 1523, 45r).
- 83 In de zeventiende en achttiende eeuw beschouwde De Roose zichzelf als hoofdkamer van Brabant. In een document uit 1784 werd geclaimd dat de kamer in 1444 als zodanig door de Raad van Brabant werd erkend (Stadsarchief Leuven, nr. 4661, 598r). Hiervoor zijn echter absoluut geen bewijzen (Van Bruaene 2000 (a), 85). Bovendien is de tekst uit 1784 een antwoord op een enquête door de Geheime Raad, die de corporaties wilde hervormen of afschaffen. De constructie van een zo lang en respectabel mogelijke eigen geschiedenis was daarbij een van de meeste beproefde strategieën van de corporaties om de dans te ontspringen (Jacobs 1997, 243-283).
- 84 LEU1, LEU2, LEU3, LEU4 en LEU5.
- 85 Het vroegst bekende voorbeeld is een wedstrijd in Mechelen in 1429 (zie bijlage 2a).
- 86 DEN1, DEN2 en DEN3.
- 87 HUL1.
- 88 AAL1.
- 89 1462 TIEL1. Daarnaast werd meer algemeen geformuleerd dat het stadsbestuur de kamer steeds de opdracht kon geven 'eeneghe ghenouchte te bedrivene, 't zij van spelen te spelene, toghen te toghene of anders'.
- 90 De Vlaminck 1863, 27.
- 91 1462 TIEL1.
- 92 De Vlaminck 1863, 38.
- 93 1519a TIEL1.
- 94 Zie bijlage 1 voor de gegevens over Brussel.
- 95 BRUS1.
- 96 Voor een uitvoerige bespreking van deze casus, zie Van Bruaene 2004. Deel 1, 99-108. Daar worden de vroegere bevindingen uit Coigneau 2000 (a) en Van Bruaene 2003 (a) weerlegd.
- 97 MEC2, LIE2 en BRE1. Aangezien alle gegevens over zinspreuken van kamers uit de zestiende eeuw of later stammen en er dus geen echte bewijzen zijn dat het gebruik al bestond in de vijftiende eeuw, werd hiermee geen rekening gehouden.

- 98 Kamers met bloemen- of plantennamen voor 1500 (tussen haakjes wordt de eerste vermelding van de naam in de bronnen gegeven): De Roose in Leuven (1448), De Vreugdebloem in Bergen op Zoom (1470), De Kersouwe in Oudenaarde (1472), De Peene in Mechelen (1472), De Roose in Dendermonde (1478), De Kersouwe in Leuven (1479), De Groeiende Boom in Lier (1479), De Lelie in Diest (1481), De Corenbloem in Tienen (1481), De Peterseliepoet in Leuven (1482), De Lelie in Leuven (1483), De Corenbloem in Brussel (1485), De Violette in Brussel (1485), De Lelie in Brussel (1485), De Tijtelozen (alias Den Boeck) in Brussel (1485), De Violieren in Antwerpen (1490), De Goudbloem in Antwerpen (1491), De Pensee in Leuven (1491), De Cauwoerde in Herentals (1493), De Balsemblomme in Gent (1493), De Akelei in Sint-Truiden (1495), De Rozenkrans in Sint-Truiden (1495) en De Wijngaardrank in Aarschot (1497).
- 99 Van Dixhoorn 2004, *passim*.
- 100 Moser 2001, 21-68. Zie ook Moser 1998.
- 101 Grams-Thieme 1993.
- 102 Vijftiende-eeuwse voorbeelden: De Vreugdebloem in Bergen op Zoom, De Kersouwe in Oudenaarde, De Lelie in Diest, De Lelie in Brussel, Den Boeck of De Tijtelozen in Brussel, De Goudbloem in Antwerpen en De Rozenkrans in Sint-Truiden.
- 103 Van Boeckel 1929, 8.
- 104 Wimmer en Binding 1986, 1319.
- 105 Voorbeelden van vijftiende-eeuwse Dorothea-spelen zijn vooral bekend voor het Duitse gebied (Wimmer en Binding 1986, 1318; Wolf 1996, 57). In de Leuvense Onze-Lieve-Vrouwommegang werden in het begin van de vijftiende eeuw naast scènes uit het leven van de Heilige Maagd ook enkele heiligen uitgebeeld (H. Petrus, H. Ursula, H. Kristoffel en H. Joris), impersonaties van de H. Dorothea zijn voorlopig niet bekend (Twycross 2000, 88-89). Aangezien in de jaren voor 1448 enkele Onze-Lieve-Vrouwspelen werden opgevoerd, is het ook mogelijk dat het spel 'van der Rosen' een Onze-Lieve-Vrouwspel was (Meulemans 1970-1972 (1970), 99).
- 106 Andere vijftiende-eeuwse voorbeelden voor Vlaanderen (tussen haakjes wordt de eerste vermelding van de naam in de bronnen gegeven): Sint-Barbara in Gent (1458), Sint-Agnete in Gent (1477), Mariën Theeren in Gent (in 1478 voor het eerst vermeld als 'Onser Vrouwen Gulde'), De Barbaristen in Kortrijk (in 1493 voor het eerst vermeld als 'Sente Barblen Torre'), de 'ghesellen van Sente Rochus' in Dendermonde (later bekend als De Distelbloem; 1493), De Drie Santinnen in Brugge (1494). De drie gezelschappen die in het Brabantse 's-Hertogenbosch in de Onze-Lieve-Vrouwommegang optraden werden genoemd naar hun patroonheiligen Agatha, Barbara en Catharina.
- 107 Bawcutt 1972, 7.
- 108 De Vlaminck 1900, 83.
- 109 1490 OUDA1.
- 110 Willems 1840.
- 111 Moser 2001, 168-193.
- 112 De context van de oprichting van De Fontaine in Gent en De Heilige Geest in Brugge werd reeds uitvoerig geanalyseerd in Van Bruaene 2000 (a) en Derycke en Van Bruaene 2005. In deze paragraaf worden de gegevens bondig herwerkt in functie van de probleemstelling van dit hoofdstuk.
- 113 Prevenier en Blockmans 1983, 282.
- 114 Blockmans en Prevenier 1997, 157-158 en 238.
- 115 Zo rept Johan Huizinga in het *Herfsttij der middeleeuwen* met geen woord over de Nederlandstalige rederijkersliteratuur. Zie voor de opvattingen van Huizinga over de 'rhetoriques': Rigolot 1995.
- 116 Lemaire 1977, 23.

- 117 Graeme Small toonde aan dat de Bourgondische hofhistoriograaf George Chastelain een telg was uit een Gentse schippersfamilie (Small 1997, 15-50).
- 118 Koopmans 1995, 72.
- 119 Oosterman 2000, 12-19.
- 120 Vgl. Koopmans 1995, 67.
- 121 Blockmans 1996; Derycke en Van Bruaene 2005. Een recente bijdrage over de kosmopolitische cultuur in Brugge is Geirnaert 2002.
- 122 Stadsarchief Brugge, nr. 389/2 (resolutieboek van De Heilige Geest begonnen in 1640), 1r. De tekst is te vinden in Derycke en Van Bruaene 2005, 88. De namen van de dertien gezellen van Jan van Hulst zijn: Joos Prumbout, Jan de Roovere, Bartholomeus Huys, Jacob Bardevoet, Pier Worst, Lodewijck Halyncbrood, Willem Michiels, Pierkin van Bouchoutte, Anthonis Goosin (eerste deken), Gilleken Hoonin, Jooris Jooris, Jan Bork en Losche Luyck (eerste klerk).
- 123 Belangrijk om op te merken is dat de Jan van Hulst uit de stichtingsverzen wellicht niet kan worden gelijkgesteld met de Jan van Hulst, die met zijn spelgroep in de jaren negentig van de veertiende eeuw voor de hertogen optrad en een tableau vivant in de Heilig-Bloedprocessie vertoonde (Derycke en Van Bruaene 2005, 69-71 vs. Oosterman 1992).
- 124 Derycke en Van Bruaene 2005, 69-86.
- 125 Stadsarchief Brugge, reeks 216, stadsrekeningen 1441-1442, 62r.
- 126 Zie bijlage 2a.
- 127 Uit de stadsrekeningen van Dendermonde en Oudenaarde blijkt dat in 1441 in Brugge een toneelwedstrijd gehouden werd, maar het is onbekend of De Heilige Geest hier bij betrokken was (zie bijlage 2a).
- 128 Oosterman 1995. Deel 1, 199-200; Derycke en Van Bruaene 2005, 69-79.
- 129 Zie bijlage 2a.
- 130 Blockmans en Prevenier 1997, 122-124 en 193.
- 131 Brown 1997, 288-289.
- 132 Jan zonder Vrees had reeds een actieve politiek gevoerd tegenover de schuttersgilden door hen statuten en privileges te verlenen (Cauchies 2001, 24-25, 27-30, 174-175, 181-183, 190-192, 404-405 en 440-441).
- 133 Lecuppre-Desjardin 2004, 371.
- 134 Lecuppre-Desjardin 2004, 284-287.
- 135 Prevenier en Boone 1989, 100. Vgl. Nicholas 1994.
- 136 Er zijn aanwijzingen dat het gezelschap van De Fonteine reeds kort voor 1446 was opgericht, want volgens een tekst uit 1451 werd in 1446 een lof ingesteld in een kapel in de Sint-Niklaaskerk die door De Fonteine was gesticht (GEN1).
- 137 Zie ook Coigneau 1996 (b), 51.
- 138 1448 GEN1.
- 139 Van Bruaene 2002, 235-237.
- 140 1448 GEN1.
- 141 Van Bruaene 2000 (a), 79.
- 142 Boone 1992, 51; Arnade 1996, 51-67.
- 143 Van Bruaene 2000 (a), 78-79.
- 144 Van Bruaene 2000 (a), 79-83.
- 145 1448 GEN1.
- 146 GEN1 en GEN2.
- 147 1448 GEN1. Vgl. Coigneau 1993, 106-107.
- 148 1448 GEN1.
- 149 1448 GEN1.
- 150 Moser 2001, 85.

- 151 Moser 2001, 69. Het symbool van de Heilige Geest was niet alleen in de literaire traditie, maar ook in de stedelijke politieke context belangrijk: bij de wetsvernieuwingen in Brugge, Gent en Ieper werden Heilige Geestmissen gecelebreerd om de kiezers tot de juiste keuze te inspireren en de eenheid in de gemeenschap te bewaren (Van Leeuwen 2002, 450-454).
- 152 IEP1 en zie bijlage 2a.
- 153 De Reiffenberg 1845, 256-266.
- 154 BRUS2. Het voorbeeld van De Peterseliepoet in Leuven is dubbelzinniger: er is een geschilderd blazoen bewaard gebleven waarop de symbolen van de kamer gecombineerd worden met die van de schuttersgilde van Sint-Gertrudis (Bruijnen 1999, 110). Zo een gecombineerd blazoen kon echter ook naar een individu verwijzen (zie voor het voorbeeld van de Brusselse Jan van den Dale: Speakman Sutch 2003 (a), 159).
- 155 Coigneau 1996 (a), 31-32.
- 156 Universiteitsbibliotheek Gent, hs. G.6112.
- 157 Breuil 1854, 609-613; Duvanel e.a. 1997, 2-4.
- 158 Reid 1996, 4.
- 159 Reid 1996, 6; Duvanel e.a. 1997, 4 en 6-8. Zie voor beide puy's ook Gros 1992, 50-248.
- 160 Breuil 1854, 490. Zie ook De Crécy 1997, 19.
- 161 Zie bvb. Gros 1992, 39-40. Dit overzichtswerk over de 'puy's marials' is in historisch opzicht bijzonder slecht gedocumenteerd.
- 162 Gros 1992, 40-43.
- 163 Lefebvre 1902, 1-15.
- 164 Gros 1992, 41, 45-46.
- 165 Ik volg hierin grotendeels de redenering van Peters 1983, 214-219. Zie over het genre van de 'chants royaux': De Crécy 1997, 59-61.
- 166 Zie bijlage 2a.
- 167 Het is echter niet duidelijk of leden van het Ieperse gezelschap aan de dichtwedstrijd in Doornik deelnamen (vgl. De Reiffenberg 1845, 260).
- 168 Vgl. Coigneau 1995, 125.
- 169 Koopmans 1995, 71; De Crécy 1997, 18-19.
- 170 Ramakers 1996 (a), 109-110.
- 171 1448 GEN1; Coigneau 1993, 106. In de stadsrekeningen van Gent van 1442-1443 werd reeds een zekere Gheraert Pypkin vergoed voor 'zeker moyte ende haerbeyt die hij ghehadt ende ghedaen in de syencie ende haert van Retorike ter heeren van onsen gheduchten heere ende prinche' (Everaert 1964, 48).
- 172 Over de toneelpraktijk in Doornik is helaas weinig bekend. De term puy werd er ook gebruikt om wijkgezelschappen aan te duiden die tijdens de ommegang speelden. In 1477 werd een 'escole de rethorique' opgericht (Delangre 1905, 5-10; Faider en Van Sint Jan 1950, 112-113; Hindley en Small 2002, 425).
- 173 Zie voor Gent: Everaert 1964, 54. De term wordt nog niet gebruikt in de statuten (1448 GEN1). Voor Brugge zijn er helaas geen bronnen met betrekking tot de periode tussen 1442 en 1466 (BRUG1).
- 174 Coigneau 1995, 126; Coigneau 2003. In de puy's van Amiens en Rouen werd tijdens het jaarlijks banket – buiten competitie – toneel gespeeld. Toch blijkt dat de minder goed gedocumenteerde puy's van Rijsel en Doornik aan de grens van Vlaams-Vlaanderen betrokken waren bij toneelcompetities als organisator (zie het voorbeeld van de wedstrijd in Doornik in 1455) of deelnemer (Lefebvre 1902, 4).
- 175 1448 GEN1.
- 176 Van Bruaene 2000 (a), 82.

- 177 Het intredegeld bedroeg 16 groten (en een kan wijn). Men diende een weekgeld van 6 miten te betalen, wat overeenkomt met een jaargeld van maximum 13 groten. Er werd wel bepaald dat na het bezetten van de mis en het voltooien van het altaar, het jaargeld zou zakken tot 6 groten. De doodschuld bedroeg minimum 24 groten. Wie niet meetrok naar een wedstrijd diende 4 groten bij te leggen. Daarnaast waren er nog moeilijk te kwantificeren financiële verplichtingen zoals het maken van een kap en het trakteren van het gezelschap en het uitvaardigen van een prijs voor de driewekelijkse dichtwedstrijd (1448 GEN1). Het zomerdagloon van een metselaar of ticheldekker bedroeg in die periode in Gent zo'n 10 gr. (Scholliers 1965, 415). De financiële eisen waren dus zeker niet onoverkomelijk voor een gegoede ambachtsmeester, maar wel beduidend hoger dan de eisen gesteld in de rederijkerskamers in de periode 1466-1515 (zie hoofdstuk 2).
- 178 1448 GEN1.
- 179 Derycke en Van Bruaene 2005, 81.
- 180 Pleij 1988, 334-335.

De theaterstaat

- 1 Arnade 1996, 1-8.
- 2 Brown 1999, 573-589; Small 2005.
- 3 Geertz 1980, 13.
- 4 Prevenier en Blockmans 1983, 223-227.
- 5 Nicholas 1994, 290. Zie ook Blockmans 1994 (a), 37-38 en Cauchies 1994, 22.
- 6 Geertz 1980, 13.
- 7 Brown 1999, 575.
- 8 Lecuppre-Desjardin 2004, 326-330. Zie bijvoorbeeld ook Blockmans en Donckers 1999, 86-91.
- 9 Blockmans 1988, 177-180; Blockmans 1994 (b), 225 en 244.
- 10 Boone en Prak 1995, 128-129.
- 11 Brown 1999, 576; Small 2005, 153.
- 12 Vgl. Blockmans 1999; Blockmans en Donckers 1999; Goetz 1999, 212-218; Althoff en Siep 2000, 393-398.
- 13 Blockmans en Prevenier 1997, 195-201.
- 14 Zie over deze intrede Dhanens 1987; Arnade 1996, 131-142; Ramakers 1996 (b).
- 15 Kronyk van Vlaenderen 1840, 235 en 254-255. Misschien was De Fontaine ook verantwoordelijk voor het tableau vivant dat het Lam Gods van de gebroeders Van Eyck uitbeeldde (De Baets 1958, 22-24; Ramakers 1996 (b), 59; Van Bruaene 2000 (a), 83).
- 16 Stein 1998 (a), 295.
- 17 Stein 1998 (a), 290-298.
- 18 Stadsarchief Gent, Reeks 400/21, stadsrekeningen Gent 1465-1466, 66r-v; Van Bruaene 2000 (a), 84.
- 19 Viaene 1960, 343-344 en 363.
- 20 Lecuppre-Desjardin 2004, 372.
- 21 Stein 1998 (a), 302-307.
- 22 Stadsarchief Gent, Reeks 400/21, stadsrekeningen Gent 1465-1466, 66v.
- 23 Everaert 1964, 71-115.
- 24 Of De Heilige Geest betrokken was bij de intrede van 1466 is niet duidelijk, in de stadsrekeningen wordt slechts een globaal bedrag voor alle dramatische opvoeringen vermeld. De Roovere had reeds in 1463 bij de intrede van Filips de Goede en diens zuster de verantwoordelijkheid voor een toog op zich genomen (Viaene 1960, 363).
- 25 Viaene 1960, 361.
- 26 Oosterman 2001, 156.

- 27 Viaene 1960, 361.
- 28 Van Bruaene 2000 (a), 84-86. Wat Brussel betreft, ontbreken helaas de bronnen om de vergelijking met Brugge en Gent te maken (Stein 1998 (a), 297).
- 29 Wekelijkse subsidies aan De Roose (1478) en De Distelbloem (1493) in Dendermonde, een jaarlijkse subsidie aan De Catharinisten in Aalst (1481), De Violette in Brussel (1486), De Violieren en De Goudbloem in Antwerpen (1490), Het Vreugdendal in Breda (1492) en Sint-Anna in Edingen (1501) en, meer concreet, toelagen voor de kamerhuur aan De Roose en De Pensee in Leuven (1491) en De Leliken uten Dale in Zoutleeuw (1508) (DEN2, DEN3, AAL1, BRUS3, ANT1, ANT2, BRED1, LEU1, LEU5, ZOU en 1501 EDI). Enkele gezelschappen in Brabant kregen aanvankelijk ook toelagen van broederschappen: De Passiebloem in 's-Hertogenbosch van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap voor het opvoeren van de passie, De Lelie in Diest van het lokale Onze-Lieve-Vrouwbroederschap om de Onze-Lieve-Vrouwommegang op te luisteren (BOS2 en DIE1).
- 30 Vooral de casus Diksmuide is interessant, omdat daar vanaf het einde van de vijftiende eeuw vaste tarieven werden vastgelegd voor toneelstukken. Rond 1500 gold een tarief van 12 gr. voor een spel van zinne en 8 gr. voor een esbattement. Zie bijvoorbeeld Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers nr. 34109, stadsrekeningen Diksmuide 1499-1500, 26v.
- 31 Zie voor Gent: Everaert 1964, 71-115. Aan de vier Gentse rederijderskamers werd pas in 1533 een vaste jaarlijkse subsidie toegekend. In het verzoekschrift werd vermeld dat op dat moment reeds vaste toelagen werden gegeven aan de rederijderskamers in Brugge, Ieper, Oudenaarde, Dendermonde, Veurne, Axel, Eeklo 'ende diversche andere Repassen' (1533 GEN1+2+3+4).
- 32 1477 GEN3; 1481 LEU1; 1482 LEU3; 1483 LEU4; 1486 LEU2; 1490 ANT1+2; 1508 GEN3.
- 33 1477 GEN3; 1478 GEN4; 1481 LEU1; 1482 LEU3; 1496 BERZ; 1501 EDI; 1508 GEN3.
- 34 1476 GER; 1482 OPH.
- 35 1501 EDI.
- 36 1488 LEU1. De Lelie in Diest had eveneens een hoofdman (1503a DIE1).
- 37 1482 LEU3; 1497 AAR1.
- 38 BERZ en 1496 BERZ. Vgl. Ramakers 1998 (b), 43.
- 39 Zie voor de verhoudingen tussen de heren van Bergen op Zoom en de stad: Van Ham 2000, 201-406.
- 40 1479 BERZ. De namen van de bestuursleden van de ambachten en gilden, waaronder de rederijderskamers, werden opgetekend in een speciaal boek (Gemeentearchief Bergen op Zoom, Stadssecretarie nr. 2992 (1488 en 1495-1527) en nr. 2993 (1559-1582)).
- 41 1479 BERZ.
- 42 1496 BERZ. De overheid had vaak het recht om poorters van de stad te 'dwingen' tot dienst in een schuttersgilde (Van Autenboer 1993. Deel 1, 101-102 en 114-117). Schuttersgilden genoten overigens meestal veel meer privileges en gunsten dan de rederijderskamers (vgl. Reintges 1963, 218-262).
- 43 De liggeren s.d. Deel 1, 61; Van der Straelen 1863, 193; Stadsarchief Antwerpen, V. 1233 (vonnisboek 1502-1509), 83v-84r.
- 44 Zie voor het stedelijk netwerk en de stedelijke hiërarchie in deze periode Van Uytven 1992 (voor Brabant) en Stabel 1997, 251-269 (voor Vlaanderen).
- 45 Van Dixhoorn 2004, 69-77.
- 46 Zie Stabel 1990, 43-44 en Stabel 1997, 224-226 die het aantal kamers wel als indicator van het belang van een stad in het stedelijke netwerk ziet.
- 47 Viaene 1960, 361.

- 48 Anthonis de Roovere was misschien de vertaler (Viaene 1960, 358-360; Oosterman 1996, 33-34). Zie voor het culturele profiel van de familie De Baenst ook Van Bruaene 1998, 76-80.
- 49 Zie met betrekking tot Lodewijk van Gruuthuse, Martens 1992.
- 50 BRUG1.
- 51 De familie behield wel het recht om de kapel als grafkapel te gebruiken (Stadsarchief Gent, reeks 93, register LL, 87r-88v). De kerkmeesters van de Sint-Janskerk hadden reeds in 1469 toestemming gegeven om de kapel te gebruiken (Stadsarchief Gent, reeks 93, register LL, 88v-90r). Het gaat niet om de Vijdt-Borluutkapel waar het *Lam Gods* van de gebroeders Van Eyck hing, wel de kapel daar precies onder in de crypte (Trio 2000, 30-31).
- 52 Vgl. Dumolyn 2002 (a), 438.
- 53 1476 GEN1.
- 54 Van Bruaene 2000 (a), 86-88.
- 55 Van der Linden 1936, 74 (Margaretha van York en Maria van Bourgondië verbleven wel in Gent); Vaughan 1973, 386-387; Stein 1999, 583.
- 56 1476 GEN1.
- 57 Reintges 1963, 226.
- 58 Arnade 1996, 159-161.
- 59 Blockmans en Prevenier 1997, 217-235.
- 60 Zie voor Gent: Everaert 1964, 83-126; Vandecasteele 1966, 6-22. Zie voor Brussel: Duverger 1935, 84-94. Zie voor Antwerpen: De liggeren s.d. Deel 1, 39-83. Zie voor Brugge: Hüsken 1997, 177-187.
- 61 Hüsken 1997, 186 (het gaat om een passage uit de *Excellente Cronike van Vlaenderen*). Het gebruik van de term 'betekenen' (verklaren, uitleggen) geeft aan dat het om een allegorisch spel ging.
- 62 Hüsken 1997, 186.
- 63 Blockmans en Prevenier 1997, 220-221.
- 64 Van Vlaenderen 1984, 67; Blockmans en Prevenier 1997, 220-221.
- 65 Blockmans en Van Herwaarden 1980, 443. Zie voor Filips' status van 'natuurlijke prince': Cauchies 2003, 25-29.
- 66 Een overzicht in *Ausstellung 1969*. Zie ook Müller 2000.
- 67 Müller 1982, 80-89.
- 68 Müller 1982, 104-147; Santing 1997, 155-168.
- 69 Müller 1982, 148-179; Van Hijum 1999, 152.
- 70 Müller 1982, 269-274; Wagner 1969.
- 71 Wiesflecker 1971-1985. Deel 1, 228-247; Santing 1997, 168-174. De mate waarin de Bourgondische literatuur ook daadwerkelijk als directe bron en model voor Maximiliaans Duitse werken hebben gediend, is nog maar in beperkte mate onderzocht (Keesman 1994 en Santing 1997, die overigens tot uiteenlopende conclusies komen).
- 72 Santing 1992, 118; Mertens 1996.
- 73 Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs. II 4881, deel 4, 21r (uittreksel uit de Ieperse resolutieboeken). De Ieperse rederijders dienden in december 1478 een verzoekschrift in om een toelage te krijgen voor de geleverde prestaties op de wedstrijd in Leuven. De Gentse kamer De Fonteine schreef op 27 november 1478 een brief gericht aan het Leuvense stadsbestuur aangaande de wedstrijd die wellicht kort daarvoor afgelopen was (Raymaekers 1863). Volgens het itinerarium van Maximiliaan van Oostenrijk (Vander Linden 1934, 24-25) was hij enkel in december 1477 in Leuven voor zijn intrede. In oktober-november 1478 was hij voornamelijk in Brussel (Vander Linden 1934, 42-45). Een korte aanwezigheid in Leuven is dus niet uitgesloten.

- 74 Armstrong 1965, 398.
- 75 Raymaekers 1863.
- 76 Koninklijke Academie Antwerpen, Archief Sint-Lucasgilde, nr. 70 (oudste liggere van de Sint-Lucasgilde), 36v; Van Autenboer 1979, 143.
- 77 Zie over de geprivilegieerde positie van Antwerpen onder Maximiliaan van Oostenrijk: Van der Wee 1963. Deel 2, 103-104; Wiesflecker 1971-1985. Deel 5, 182.
- 78 Blockmans 1974, 260-280.
- 79 Everaert 1964, 95-101.
- 80 Van der Meersch 1842 en 1843 (1842), 398; D'Hondt 1908, 32; Maes 1989, 190.
- 81 Brand 1961, 122.
- 82 Blockmans 1974, 281-287.
- 83 Everaert 1964, 99.
- 84 Everaert 1964, 101-104.
- 85 Blockmans 1974, 293-300; Blockmans en Prevenier 1997, 222-224.
- 86 Everaert 1964, 94.
- 87 Hüsken 1997, 186.
- 88 Everaert 1964, 104.
- 89 Blockmans 1974, 302-304; Van Uytven 1980, 427-430; Blockmans en Prevenier 1997, 222-225.
- 90 Zie bijlage 2a.
- 91 1516 ROE. De Tielste kamer Sint-Jan-Baptist gebruikte in 1519 hetzelfde argument (1519a TIEL1).
- 92 Dhondt 1980 (b), 916.
- 93 Zie bijlage 2a en De liggeren s.d. Deel 1, 43-45.
- 94 Blockmans 1974, 300.
- 95 Zie bijlage 2a.
- 96 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers nr. 34662, stadsrekeningen Veurne 1492-1493, n.g.
- 97 Hüsken 1997, 186-187.
- 98 Cauchies 2003, 21-23.
- 99 Zie voor Gent: Everaert 1964, 108; Brugge: Hüsken 1997, 178; Ieper: Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers nr. 38717, stadsrekeningen Ieper 1493, 66r; Deinze: Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers nr. 33953, stadsrekeningen Deinze 1490-1493, 26r.
- 100 Oorspronck 1960, 21.
- 101 Oorspronck 1960, 21.
- 102 Oorspronck 1960, 26.
- 103 Van Eeghem 1935 en 1936 (1935), 431-433.
- 104 Wellens 1974, 228-230 en 472-475; Cauchies 2003, 21.
- 105 Cauchies 2003, 84-89.
- 106 Spelen van Sinne 1562, n.g.
- 107 Van Autenboer 1962, 96.
- 108 Speakman Sutch 2003 (a), 155-158.
- 109 Later werd Erasmus aangezocht om een lofdicht op de terugkeer van Filips de Schone uit Spanje (1504) te componeren (Cauchies 2003, 241-242).
- 110 Wellens 1974, 228; Blockmans 1991, 189-200; Cools 2001, 289.
- 111 Cauchies 2003, 57-58.
- 112 Cools 2001, 219-222; Cauchies 2003, 63.
- 113 1496 BERZ. De Duitse reis van Filips de Schone liep van 11 april tot 17 oktober 1496 (Cauchies 2003, 270). Jan III van Glymes vergezelde hem daarbij (Cools 2001, 220).

- 114 Cools 2001, 269-272.
- 115 DIE1.
- 116 De kamer beweerde in de zeventiende eeuw privileges gekregen te hebben van Jan IV van Nassau, Engelbrechts vader (BRED1).
- 117 De Win 1991, 85-115; Cools 2001, 270-271.
- 118 Cools 2001, 200-201; Cauchies 2003, 61.
- 119 1497 AAR1.
- 120 Van Dijk 1986, 70. Volgens deze auteur behoorden de leden van deze kamer tot de invloedssfeer van het hof van Nassau.
- 121 Van Ham 1985, 128.
- 122 Stein 1888, *passim*; Cools 2001, 262-263.
- 123 Small 1997, 74-75.
- 124 Speakman Sutch 2003 (a), 150.
- 125 Stein 1888, 89.
- 126 Duverger 1935, 84-85.
- 127 Saffrey 2001, 143.
- 128 Winkelbauer 1954, 526 en 530.
- 129 Laschitzer 1886.
- 130 Schuler 1992, 13.
- 131 Soulier 1912, 9-14.
- 132 Stadsarchief Brussel, nr. 3413 (Liber Authenticus), 29r.
- 133 Pleij 1984, 90.
- 134 Soulier 1912, 13.
- 135 Bovendien werden de Rozenkransteksten van Michel François ca. 1483-1484 bij Gheraert Leeu in Gouda gedrukt (Goudriaan 1993, 236-237), terwijl de eerste druk voor de Zeven Weeën in 1492 bij dezelfde drukker in Antwerpen verscheen (zie hoger).
- 136 Soulier 1912, 22; Saffrey 2001, 149-151.
- 137 Wiesflecker 1971-1985. Deel 5, 152.
- 138 De ontstaansgeschiedenissen van de Sint-Jorisbroederschap (1493-1494) en de broederschap van de Zeven Weeën ([1492]-1494) lopen dan ook opvallend parallel.
- 139 Een later gedicht over de voorliefde van Filips de Schone voor de Zeven Weeën, tussen 1506 en 1524 op de stok 'Lof alder bedruckste moeder ons heren' geschreven, geeft goed het dubbelzinnige spel met de termen 'moeder', 'Maria' en 'heer' weer (zie voor een uittreksel van dat gedicht: Blijde inkomst 1950, XII; Degroote 1952 (a), 410). Zie over de historische constructie van emoties Rosenwein 2002.
- 140 Duclos 1922, 35-36.
- 141 Zie hierover Soulier 1912 en Duclos 1922.
- 142 Volgens een zeventiende-eeuwse Mechelse kroniek had De Peoene een privilege van Maximiliaan van Oostenrijk gekregen (Van Autenboer 1962, 111).
- 143 In Mechelen was in het Thaborklooster een broederschap van de Zeven Weeën opgericht door Petrus Verhoeven (de Manso), die nauwe contacten had met Michel François (Van Autenboer 1962, 151; Brinkman 1997, 86).
- 144 Het stuk was duidelijk polemisch van strekking, aangezien de argumenten van de tegenstanders van de devotie werden weerlegd. De polemiek had vooral betrekking op de keuze van het aantal en de aard van de Zeven Weeën. In 1494 werd de universiteit van Leuven in het conflict betrokken en werd de goedkeuring van verschillende religieuze orden en van de bisschop van Utrecht David van Bourgondië en de voorlopige goedkeuring van de paus bekomen (Soulier 1912, 17-28). Of de conflicten ook te maken hadden met de propagandistische doeleinden van de devotie blijft voorlopig een open vraag.
- 145 Op 3 april 1494 was er inderdaad een tweede opvoering (Van Autenboer 1962, 150-153; Van Eeghem 1935 en 1936 (1935), 434-435; Speakman Sutch 2003 (b), 97).

- 146 In Leiden was een van de eerste vier broederschappen van de Zeven Weeën gevestigd. De broederschap was vermoedelijk gehuisvest in de Sint-Pieterskerk en er zijn aanwijzingen dat de lokale rederijkerskamer zich uit het zangcollege van die kerk heeft ontwikkeld (Brinkman 1997, 86-87).
- 147 Van Boheemen en van der Heijden 1999 (a), 237; Van Boheemen en Van der Heijden 1999 (b), 500; Brinkman 1997, 81-84.
- 148 In 1506 bezocht een Brusselse kamer Leiden. Herman Brinkman heeft het aannemelijk gemaakt dat dit De Lelie was (Brinkman 1994, 128).
- 149 Brinkman 1994; Brinkman 1997, 81-89; Van Dixhoorn 2004, 69-77.
- 150 Soulier 1912, passim; Duclos 1922, 28-36; Brinkman 1997, 86.
- 151 ANT1.
- 152 De liggeren s.d., 47. De panelen die Jan van Coudenberge voor de devotie van de Zeven Weeën liet maken, waren kopieën van Romeinse panelen die aan de Heilige Lucas werden toegeschreven (Schuler 1992, 20).
- 153 De liggeren s.d., 49; Chroniques 1935-1937. Deel 2, 398.
- 154 De liggeren s.d., 49.
- 155 Winkelbauer 1954, 533.
- 156 Stadsarchief Antwerpen, V. 1232 (vonnisboek 1494-1502), 51v-52r. In hetzelfde stuk gaf De Goudbloem te kennen dat ze meegewerkt had aan de intrede van Bianca Sforza en de intrede van Maximiliaan en Filips.
- 157 De liggeren s.d., 65.
- 158 Schuler 1992, 20-21. Govaert Bac wordt vermeld als een voormalig deken van De Violieren in een document uit 1519 (op dat moment was hij reeds overleden) (Stadsarchief Antwerpen, V. 1235, vonnisboek 1517-1520, 39v).
- 159 Zie bijlage 2a.
- 160 Speakman Sutch 2003 (a), 148.
- 161 Michels 1957, 153; Speakman Sutch 2003 (b), 97-101.
- 162 Van Eeghem 1935 en 1936 (1935), 433-435.
- 163 Zie voor Bergen op Zoom: Caland 1886, 99. Zie voor Gouda: Van Boheemen en Van der Heijden 1999 (b), 261.
- 164 Pergameni 1943, 207. Zie voor Frans van Busleyden, Jan III van Glymes, Willem van Croÿ en Jan van Coudenberge: Stadsarchief Brussel, hs. 3413, 53r, 88r, 90r, 215r. Ik wil hier graag dr. Susie Speakman Sutch bedanken voor de referenties naar deze vanuit codicologisch oogpunt uiterst complexe ledenlijst, maar vooral voor de vele stimulerende discussies over de devotie van de Zeven Weeën en de Brusselse rederijkers. Zie voor haar analyses voorlopig Speakman Sutch 2003 (a) en Speakman Sutch 2003 (b).
- 165 Stadsarchief Brussel, hs. 3413, 47v-48v.
- 166 Blijde inkomst 1950, XXVI-VII; Pleij 1993; Speakman Sutch 2003 (a), 148.
- 167 Pleij 1988; Speakman Sutch 2003 (a), 147-148 en 154.
- 168 Pleij 1996; Ramakers 1998 (b), 46-47; Speakman Sutch 2003 (b), 99.
- 169 Stadsarchief Brussel, hs. 3413, 162r.
- 170 Stadsarchief Brussel, hs. 3413, 29v.
- 171 Soulier 1912, 40-41. Vgl. Michels 1957, 153.
- 172 Stadsarchief Brussel, hs. 3413, 30r.
- 173 Zie voor Aalst (1499) waar het spel twee dagen duurde: Van Autenboer 1962, 152 n. 244. Zie voor Blankenberge (1502): BLA. Zie voor Tielt (1508 en 1513) en Roeselare (1512): Van Elslander 1945, 60. In 1518-1519 werd in Geraardsbergen broeder Anthonis, een karmeliet, vergoed voor een spel van de Zeven Weeën dat op de markt werd opgevoerd (Fris 1912, 66).
- 174 1494 BRUG1+2 (Stadsarchief Brugge, nr. 390/2). Ik wil graag dr. Jelle Haemers bedanken voor zijn suggesties.

- 175 BRUG2.
- 176 1494 BRUG1+2.
- 177 Schouteet 1977, 380-382.
- 178 Van Houtte 1982, 289-290.
- 179 Cools 2001, 182-183.
- 180 De Sint-Basiliuskapel ging vermoedelijk al in de dertiende eeuw over van grafelijk naar stedelijk bezit (Van Houtte 1982, 248).
- 181 1494 BRUG1+2.
- 182 Rijksarchief Gent, Raad van Vlaanderen nr. 7513 (Sententies en appointementen interlocutoire 1490-1493), 32v-33r. Helaas ontbreken de vorige en de volgende bundel, zodat het volledige proces niet kan gereconstrueerd worden (Buntinx 1964-1979. Deel 1, 231-232).
- 183 Rijksarchief Gent, Raad van Vlaanderen nr. 7513, 33r.
- 184 Blockmans 1974, 302-303; Van Peteghem 1981, 344-345; Dumolyn 2002 (b), 52-55.
- 185 Rijksarchief Gent, Raad van Vlaanderen nr. 7513, 33r.
- 186 Zie voor de procedure van de reformatie voor de Raad van Vlaanderen: Dumolyn 2002 (b), 105.
- 187 1494 BRUG1+2.
- 188 1494 BRUG1+2.
- 189 Bijvoorbeeld een schepen uit 1493 (Jacob Forlingier) in De Heilige Geest en een schepen uit 1494 (Roeland de Vos) in De Drie Santinnen (Blockmans 1973 (b), 238; *Wetsvernieuwingen van de stadsmagistraat Brugge* (onuitgegeven transcriptie)).
- 190 Gilliodts van Severen 1871-1885. Deel 6, 402. Aleamus de Groote en Joris Jooris worden beiden vermeld als lid van De Heilige Geest in het voorlopige vonnis van de Raad van Vlaanderen (Rijksarchief Gent, Raad van Vlaanderen nr. 7513, 32v). Joris Jooris wordt ook genoemd als lid in de compromistekst van 1494 (1494 BRUG1+2). De kapelaan Aleamus de Groote was ook actief als componist (Strohm 1985, 70 en 185).
- 191 Blockmans en Donckers 1999, 107-108.
- 192 Zie hierover Oosterman 2002.
- 193 Meester Rombout de Doppere, priester, wordt als lid van De Heilige Geest vermeld in het compromis van 1494 (1494 BRUG1+2). Hij zou volgens een achttiende-eeuwse geschiedenis van de kamer in 1496 proost geworden zijn (Luwel 1950, 140). Zie over deze figuur Vander Linden 1959 en De Mey 2002.
- 194 Duclos 1922, 35-36.
- 195 De Mey 2002, 304-305. Zie over Anselm Adornes: Geirnaert 2002, 151-152.
- 196 Schouteet 1977, 381.
- 197 Vgl. voor Brabant: Stein 1998 (b), 131-132. Zie voor de kronieken van Vlaanderen uit de Flandria Generosa-traditie: Kelders 1999.
- 198 Vgl. Blockmans en Prevenier 1997, 138-144, 209-217 en 227-235.
- 199 1512 GEN5. Ook een belangrijke centrale instelling als de Grote Raad van Mechelen reisde tussen 1477 en 1504 mee met het hof, voor de definitieve vestiging in Mechelen (Wyffels 1996, 448-449).
- 200 Deze devotie brak vooral in de zestiende eeuw door (Trio 1993, 87-89). Ze was erg populair bij de Hollandse rederijerskamers (Moser 2000, 67).
- 201 Zeebout 1998, XV-XVIII; Cools 2001, 214; Jansen-Sieben 2002, 127-136.
- 202 1512 GEN5.
- 203 1505a GEN5.
- 204 Boone en de Hemptinne 1983, 425; Soulier 1912, 37-38.
- 205 1505b GEN5.
- 206 Vandecasteele 1966, 12. Vgl. Laleman 2001, 205.

- 207 De Potter s.d. Deel 2, 542-543 en deel 7, 544; Memorieboek 1852-1861. Deel 2, 83.
- 208 Blockmans 1974, 305-306.
- 209 Cauchies 2003, 34.
- 210 Gent, Brugge en Ieper waren wel vertegenwoordigd op de vergadering van de Staten-Generaal in Mechelen van 13 april tot 1 mei 1493 (Wellens 1974, 473).
- 211 Vgl. Blockmans en Prevenier 1997, 218.
- 212 Zie bijlage 2a.
- 213 Gent gaf in totaal 3360 gr. Vl. uit voor het landjuweel. De Fonteine kreeg 1440 gr. Vl. plus een bonus van 960 gr. Vl. voor het maken van de mooiste intrede. De andere twee Gentse kamers kregen elk 480 gr. Ik baseer mij voor deze bedragen en de uitgaven van de andere steden in de eerste plaats op Vandecasteele 1986, die echter tot heel andere conclusies komt doordat hij geen rekening houdt met de verschillende waarde van het pond groot Vlaams en het pond paris. In tegenstelling tot wat Vandecasteele beweert, gaven de grootste steden dus wel het meeste geld uit. Na Gent gaf Ieper het meeste uit met een subsidie van 2000 gr. Vl. aan De Heilige Geest (Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers nr. 38720, stadsrekeningen Ieper 1497, 58r).
- 214 Van Autenboer 1979, 136; Waterschoot 1981 (a), 68.
- 215 Arnade 1996, 182-185.
- 216 Everaert 1964, 170.
- 217 Universiteitsbibliotheek Gent, hs. G. 6112, 38r-v.
- 218 Everaert 1964, 113.
- 219 Arnade 1996, 182.
- 220 1505a GEN5; 1512 GEN5; 1513 GEN5.
- 221 1513 GEN5.
- 222 Vandecasteele 1972, 24-25.
- 223 Vandecasteele 1972, 25.
- 224 Machiels 1994, 39-40.
- 225 1508 GEN5.
- 226 Vandecasteele 1972, 25.
- 227 Chronijcke van Ghendt 1885, 47.
- 228 1505a GEN5.
- 229 Zie bijvoorbeeld GEN3 en 1482 OPH.
- 230 ANT1.
- 231 1462 TIEL1.
- 232 1471 GEN3; 1478 GEN4; 1484 GEN4; 1508 GEN3. Vgl. Trio 1993, 108-109. Bij de Gentse ambachten, die ook geleid werden door een deken, varieerde het aantal gezworenen van twee tot twaalf (Dambroyne 2002, 264-269).
- 233 1476 GER; 1479 BERZ; 1482 OPH; 1494 BRUG1+2; 1514 KOR3. Andere bestuurlijke en administratieve functies in deze periode zijn: een rentmeester, die verantwoordelijk was voor de financiën, en een 'hoofmeester', die moest toezien op de betaling en bereiding van de spijzen, bij De Vreugdenbloem in Bergen op Zoom (1479 BERZ; zie voor de functie van 'hoofmeester' ook 1508 GEN3), een kerkmeester en een 'comenstable' bij De Roose in Leuven (1481 LEU1), een 'baylieu' bij Mariën Theeren in Gent (1484 GEN4), een 'conincstavel' bij De Kersouwe in Leuven (1486 LEU2), twee officieren en een koning die onder andere moesten bemiddelen in twisten bij Pax Vobis in Oudenaarde (1490 OUDA1), een proost bij De Drie Santinnen in Brugge (1494 BRUG1+2), respectievelijk twee en vier overzienders bij De Drie Santinnen en De Heilige Geest in Brugge (1494 BRUG1+2).
- 234 1476 GEN1; 1493 GEN5; 1503a DIE1; 1505a GEN5; 1513 GEN5.
- 235 1494 BRUG1+2; 1501 EDI; 1508 GEN3.

- 236 Breuil 1854, 609-613; Duvanel e.a. 1997, 2-4; Reid 1996, 4. Beide interpretaties van de functie van de prins konden in elkaar opgaan (Coigneau 1994 (b), 10-12).
- 237 1481 LEU1.
- 238 Zowel de term 'meier' als 'factor' heeft de connotatie van tussenpersoon of vertegenwoordiger van een hoger gezag. Zie de lemmata 'meyer' en 'factoor' in Verwijs en Verdam 1882-1952.
- 239 BRUS2.
- 240 ZAA.
- 241 1497 AAR1.
- 242 1503b DIE1.
- 243 1476 GER.
- 244 1490 OUDA1.
- 245 1514 KOR3.
- 246 1471 GEN3; 1478 GEN4; 1514 GEN3.
- 247 1508 GEN3.
- 248 Dat was in de hier onderzochte periode ook het geval in het Vlaamse Ophasselt, een dorp bij Geraardsbergen, en het Henegouwse Edingen, beide niet ver van de Brabantse grens.
- 249 1479 BERZ; 1481 LEU1; 1482 LEU3; 1482 OPH; 1483 LEU4; 1486 LEU2; 1487 LEU4; 1497 AAR1; 1503a DIE1.
- 250 1479 BERZ; 1482 OPH; 1483 LEU4; 1486 LEU2; 1501 EDI; 1503a DIE1.
- 251 1479 BERZ; 1481 LEU1; 1482 LEU3; 1483 LEU4; 1486 LEU2; 1497 AAR1; 1503a DIE1. De Zuid-Nederlandse statuten zijn niet erg informatief over het verloop van een kolf. Zie voor de Noordelijke Nederlanden: Van Dixhoorn 2002, 22.
- 252 1479 BERZ; 1482 LEU3; 1483 LEU4; 1486 LEU2; 1487 LEU4; 1501 EDI; 1512 LEU5.
- 253 1479 BERZ; 1481 LEU1; 1482 LEU3; 1482 OPH; 1483 LEU4; 1486 LEU2; 1497 AAR1; 1501 EDI; 1503a DIE1.
- 254 De gezellen van De Roose werden ook verwacht met paard of wagen naar Brussel te trekken, waarschijnlijk om daar in de ommegang op te treden (1481 LEU1; zie ook 1486 LEU2).
- 255 1503a DIE1.
- 256 1481 LEU1.
- 257 1486 LEU2.
- 258 1501 EDI.
- 259 De Vreugdebloem in Bergen op Zoom had twintig gezellen (1479 BERZ), De Lelie in Diest 30 (1503a DIE1).
- 260 1479 BERZ; 1481 LEU1; 1482 LEU3; 1497 AAR1; 1501 EDI; 1503a DIE1. In de statuten van de Leuvense kamer De Lelie wordt niet gerept over broeders, maar die waren er naar analogie van de andere Leuvense kamers waarschijnlijk wel (1483 LEU4; 1487 LEU4).
- 261 1482 OPH.
- 262 1486 LEU2.
- 263 Een gelijkaardig onderscheid werd vaak in religieuze broederschappen gemaakt: Black 1989, 89-107; Trio 1993, 300-301.
- 264 Dat blijkt bijvoorbeeld uit 1471 GEN3; 1477 GEN3; 1482 OPH; 1501 EDI; 1505a GEN5; 1508 GEN3; 1513 GEN5 en voor de latere periode 1518 STEV; 1531 POP2; 1539 AAL2; 1608 GEN1; 1618 MOL. Uit de ledenlijst van de Gentse kamer Mariën Theeren blijkt dat ook daar vrouwen lid konden zijn, hoewel dat niet uitdrukkelijk in de statuten werd vermeld (zie verder). Hetzelfde blijkt uit de ledenlijst van de Aalsterse kamer De Catharinen (Vernaëve 1987, 155), zodat we kunnen aannemen dat dit in Vlaanderen eerder regel dan uitzondering was.
- 265 Dat was ook vaak zo in schuttersgilden: Reintges 1963, 297-298.

- 266 Van Bruaene 2005 (a), 18-28.
- 267 1503a DIE1. Vgl. Roobaert 2003.
- 268 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers nr. 36811, stadsrekeningen Nieuwpoort 1513-1514, 30v.
- 269 1531 VEU3.
- 270 Vleeschouwers-Van Melkebeek 2000, 33-35.
- 271 Voor het overige waren deze statuten grotendeels een kopie van de statuten van de Leuvense kamer De Peterseliepoet (1482 LEU3).
- 272 1497 AAR1. Aarschot ressorteerde onder het bisdom Luik.
- 273 1482 OPH. Het nabijgelegen stadje Geraardsbergen had een zeer aanzienlijke buitenpoorterij (Thoen 1988 (b), 482).
- 274 Barry 1994 (b), 102-103; Boone 1996, 43-45; Prak 1997, 1-11; Verleysen 2001, 155; Van Bruaene 2002, 36.
- 275 1471 GEN3 (zie ook 1508 GEN3); 1501 EDI.
- 276 1477 GEN3; 1481 LEU1; 1483 LEU4; 1486 LEU2; 1490 OUDA1; 1503a DIE1; 1508 GEN3.
- 277 1479 BERZ.
- 278 Dat wordt soms als optie opgegeven (1481 LEU1; 1486 LEU2), soms ook als regel (1490 OUDA1; 1503a DIE1; 1508 GEN3). Vgl. met de situatie in Italiaanse broederschappen: Weissman 1982, 77.
- 279 1481 LEU1; 1483 LEU4.
- 280 1503a DIE1.
- 281 1477 GEN3.
- 282 1508 GEN3. Ook in Bergen op Zoom werd bepaald dat niemand gedwongen kon worden 'lediganger' of broeder van de kamer te worden (1496 BERZ).
- 283 1476 GER; 1482 LEU3; 1483 LEU4; 1497 AAR1; 1503a DIE1.
- 284 1482 LEU3; 1497 AAR1.
- 285 In de statuten van de Italiaanse broederschappen werd veel duidelijker gesteld welk gedrag absoluut uit den boze was: ketters, woekeraars, overspeligen en sodemieters werden uitdrukkelijk geweerd (Weissman 1982, 88; Black 1989, 46).
- 286 Vandenbroeke 1988, 269. We hebben alle bedragen omgerekend naar stuivers en maken daarbij abstractie van de verschillen in loonniveau tussen de verschillende steden.
- 287 Trio 1993, 148-152.
- 288 1479 BERZ; 1496 BERZ.
- 289 1487 LEU4.
- 290 Voor een uitgebreidere prosopografische analyse, zie Van Bruaene 2004. Deel 1, 185-205 en deel 3, 377-428 en Van Bruaene 2006 (b).
- 291 Archief Sint-Jacobskerk, nr. 1472. Deze lijst was al het voorwerp van een pretentieuze studie (Beyaert 1978).
- 292 GEN4.
- 293 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1472, 1r.
- 294 Met name de deken en zijn twaalf proviseerders uit 1478, de deken uit 1484 en de deken uit 1496-1497 zijn bekend (1478 GEN4 en Everaert 1964, 111).
- 295 1478 GEN4.
- 296 In de periode rond 1478 bedroeg het zomerdagloon van een metselaar of ticheldekker in Gent 12 gr., dat van een diender van een metselaar of ticheldekker 6 gr. (Scholliers 1965, 422-423).
- 297 1484 GEN4; 1535 GEN4.
- 298 Trio 1993, 220-221.
- 299 Trio 1993, 225.

- 300 Trio 1993, 226.
- 301 Dambruyne 2002, 58.
- 302 Daarnaast worden twee poorters, een lijfwacht van Filips de Schone, een kok van Adolf van Kleef (heer van Ravestein) een griffier en een trompetspeler genoemd.
- 303 Vgl. Davis 1987, 210.
- 304 1539 AAL2; 1541 AAL2. Een pelgrimsgedicht uit het Brugse Gruuthuse-handschrift (ca. 1410) kan in verband worden gebracht met de devotionele activiteiten van het Brugse ambacht van de peltiers. De Gruuthuse-dichter Jan Moritoen was meester-lammerwerker (Brinkman 2002, 8-12; Brinkman 2005, 20-22).
- 305 Voor een cultureel profiel van een Gentse meersenier-rederijker uit de zestiende eeuw, zie Van Bruaene 1998, 82-86; 187-241.
- 306 Van der Hallen 1977, 147.
- 307 Berger 1993, 243-281.
- 308 Van Bruaene 2000 (a), 80.
- 309 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1472, 44r.
- 310 Damen 2000, 382-389 en 450; Cools 2001, 173-174.
- 311 Dumolyn 2001. Deel 4, 916-921.
- 312 Er zijn enkele fiscale documenten met betrekking tot de inwoners van de Sint-Jacobsparochie en de kosterij van Sint-Jacobs bewaard (Blockmans 1973 (a) en Blockmans 1973 (b) en Boone 1977. Deel 1, 74-97 en deel 2, 117-149; zie voor een nieuwe interpretatie Van Bruaene 2004. Deel 3, 425-428).
- 313 Vgl. Farr 1988, 157.
- 314 Blockmans en Prevenier 1997, 230-231.

Een spel van zinne

- 1 Brown 1997, 297; Blockmans en Donckers 1999, 109.
- 2 Blockmans 2000, 163-168.
- 3 Soly 1984 (a) en Soly 1984 (b).
- 4 Muchembled 1991 (1^e uitgave: 1978); Pleij 1983.
- 5 Pleij 1988, 348-349. Zie ook Vandebroeck 1987, 355-357; Vandebroeck 1990, 17-19; Vandebroeck 1991, 86-90.
- 6 Soly 1984 (b), 351-354; Meadow 1998; Bussels en Van Oostveldt 2002, 173-174.
- 7 Ramakers 1996 (a), 12-18. Voor de casus van Matthijs de Castelein, zie Ramakers 2004. Vgl. Degroote 1951; Enno van Gelder 1959; Pleij 1984.
- 8 Verberckmoes 1998, 95-100.
- 9 Lageirse 1959, 45; Meadow 1998, 43; Devliegheer 1999, 124-125.
- 10 Blockmans en van Herwaarden 1980, 453.
- 11 Zie voor Holland: Van Boheemen en van der Heijden 1999 (a), 189-193.
- 12 Van der Wee 1969, 17-18; Stabel 1995, 221-222.
- 13 Decavele 1992, 371-379; De Ridder-Symoens 1995, 15-16.
- 14 Aan het Mechelse hof van Margaretha van Oostenrijk traden de Mechelse rederijkerskamers De Peoene en De Lisbloem af en toe op, maar dat leidde niet tot een een vorstelijke privilegepolitiek ten opzichte van deze kamers (Baré 2003. Deel 1, 126). Er werden natuurlijk ook in andere steden vaak spelen ter ere van de keizer opgevoerd, maar van een rechtstreekse tussenkomst door de centrale overheid was niet langer sprake (Meertens 1967; Drewes 1968).
- 15 Blockmans en Van Herwaarden 1980, 458-480; Soly en Thijs 1979, 22-48; Van der Wee 1979, 83-86.
- 16 Van Autenboer 1979, 135 en 143-144.
- 17 Zie bijlage 2a.

- 18 Van Autenboer 1981, 23-28; Coigneau 1994 (a); Coigneau 1994 (b), 16-22. Coigneau maakte het aannemelijk dat ook in de eerste cyclus de wisselprijs naar het beste esbattement ging en niet naar het spel van zinne, zoals Van Autenboer had beweerd.
- 19 Van Autenboer 1979, 137-140; zie bijlage 2a.
- 20 Van Autenboer 1981, 23-30; Coigneau 1994 (a), 121.
- 21 Zie bijlage 2a.
- 22 Van Autenboer 1981, 36, 42 en 48.
- 23 Burgon 1839. Deel 1, 377-391.
- 24 Spelen van sinne 1562, n.g.
- 25 De Corenbloem uit Brussel, De Ongeleerden uit Lier, De Heibloem uit Turnhout (die bij de vrijheden werd gerekend) en De Bloeiende Wijngaard uit Berchem (die bij de dorpen werd gerekend) (Van Autenboer 1981, 81-86).
- 26 Spelen van sinne 1562, n.g.
- 27 In het register van De Corenbloem uit Brussel wordt zowel de wedstrijd in Geraardsbergen in 1548, de wedstrijd in Vilvoorde in 1560 als de wedstrijd in Antwerpen in 1561 als haagspel aangeduid (Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs. G. 219, 7r-9r en 17v). Zie ook Van Boeckel en Van Boeckel 1968, 24.
- 28 Van Autenboer 1981, 24-25; Van Autenboer 1993. Deel 2, 521 en 525.
- 29 Zie bijlage 2a.
- 30 1542 HER.
- 31 Zie hoofdstuk 2.
- 32 Van Autenboer 1993. Deel 1, 208-217.
- 33 1518 AAR2; 1524 VIL; 1525 ANT2; 1529 ANT2; 1534 HOO; 1539 BOS1; 1545 BRUS1; 1545 LEU2; 1550 TUR; 1561a BRUS2; 1561b BRUS2; 1561c BRUS2; 1562 BRUS2; 1564 BOS2; 1574 BOS3; 1581 BRUS2; 1583 BRUS2. Ook in De Olijftak in Sint-Truiden (Luik), die de Brabantse tradities volgde, was er een hoofdman (1570 SINT3).
- 34 1556 ANT3 (75); 1559 ANT2+3 (75); 1543 BRUS1 (60); 1545 BRUS1 (60); 1561a BRUS2 (50); 1561c BRUS2 (het getal wordt opgetrokken van 50 naar 60); 1545 LEU2 (24 (er wordt opgemerkt dat De Roose op dat moment 32 leden kon vrijstellen)); 1496 BERZ (20). In De Olijftak in Sint-Truiden (Luik) genoten 25 gezellen vrijstelling van dienst (1570 SINT3).
- 35 1516 ROE; 1541 AAL2.
- 36 1528 GEN1; 1535 GEN3; 1535 GEN4; 1537 GEN1+2+3+4.
- 37 1588 BRUS2.
- 38 1543 BRUS1; 1556 ANT3; 1559 ANT2+3; Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs. 21377, 15r en 18v (Den Boeck van Brussel vs. de Sint-Jorisgilde); Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs. G.219, 10r-v en 18r-19r (De Roose van Leuven vs. de Grote Gilde van de Voetboog en De Corenbloem van Brussel vs. de Sint-Jorisgilde).
- 39 Zie voor het waardepatroon van de schuttersgilden Knevel 1997; Prak 1997; Van Kan 1999.
- 40 1542 HER; 1545 BRUS1; 1549 OUDBO. Wat Vlaanderen betreft, wordt een dergelijke formule in de periode 1515-1585 enkel in de statuten van De Goudbloem van Sint-Niklaas gebruikt: leden dienden 'persoonen ende lieden van eeren' te zijn (1537 SINN).
- 41 1556 ANT3; zie ook 1525 ANT2; 1545 BRUS1; 1583 BRUS2.
- 42 1525 ANT2. De vaste vergoeding kwam overeen met zo'n 24 daglonen van een metselaar (Scholliers 1959, 381 en 410).
- 43 Zie voor beide factors bijlage 3a.
- 44 In de periode 1515-1555 bedroeg het gemiddelde dagloon van een metser-diender 3 stuivers, in de periode 1556-1560 4 stuivers, in de periode 1561-1570 5 stuivers en in de periode 1571-1575 6 stuivers (Vandenbroeke 1988, 269-270).

- 45 1534 HOO; Rombauts 1988, 133-136.
- 46 HOO.
- 47 BRED2.
- 48 Zie bijlage 2a.
- 49 Van Elslander 1953, 208-230; Ramakers 1996 (a), 361; Coigneau 2001, 210.
- 50 Bijvoorbeeld op de wedstrijd in Berchem in 1556 en de wedstrijden in Brussel in 1559, 1562, 1565 en 1581 (zie bijlage 2a).
- 51 Zie bijlage 2a.
- 52 Spelen van sinne 1562, n.g.
- 53 Donaldson 1983, 99-105; Peeters 1989; Dibbets 1992 (a); Klifman 1992; Van Leuvensteijn 1997, 249-266.
- 54 Dibbets 1992 (b). Zie over het Nederlandse taalbewustzijn bij rederijkers zoals Jan van Mussem, Matthijs de Castelein, Cornelis van Ghistele, Willem van Haecht en Lucas d'Heere: Van den Branden 1956, 16-67.
- 55 1514 KOR3.
- 56 1516 KOR3.
- 57 De Ieperse Tuindagprocessie werd tot in 1523 op 8 augustus gehouden (Strubbe en Voet 1960, 484).
- 58 1514 KOR3.
- 59 1516 KOR3.
- 60 1517 ROE.
- 61 1516 ROE.
- 62 1519a TIEL1; 1519b TIEL1.
- 63 1547 ESE; 1628 KRU.
- 64 De inspiratie werd wellicht gehaald uit het compromis dat de Brugse kamers De Heilige Geest en De Drie Santinnen in 1494 hadden gesloten. Toen was besloten de geprivilegieerde positie die De Heilige Geest in Brugge genoot, te verbeelden door een duif in het blazoen van De Drie Santinnen te laten opnemen (1494 BRUG1+2).
- 65 Vgl. Moser 2001, 69-97.
- 66 1514 KOR3; 1516 ROE; 1519a TIEL1.
- 67 Dat register is samen met de Ieperse stadsarchieven in WO I verloren gegaan, maar delen ervan werden gepubliceerd door Diegerick 1859 (een samenvatting van het volledige document in Diegerick 1855). Betere uittreksels zijn te vinden (voor de dorpskamers) in Vander Straeten 1874-1880. Deel 2, passim.
- 68 SINW1, ROE, STEV, MAN, TIEL1 en NIEE1.
- 69 1530 POP2.
- 70 1516 KOR3, 1516 ROE en BLA.
- 71 Blockmans 1978, 128-137; Stabel 1997, 89-93; Nuyttens en Zoete 1997, 67-75.
- 72 Zie kaart 4 en bijlage 1. Vgl. de gegevens over de dopen met Stabel en Vermeylen 1997.
- 73 1516 KOR3; 1531 POP1. Vgl. met Blockmans 1978, 112-116. In een reglement van De Fonteine uit 1548 beweerde deze kamer elke zondag in haar kapel rechtszitting te houden om retoricale conflicten in het graafschap Vlaanderen te berechten (1548 GEN1).
- 74 Zie kaart 4. Door de bronnensituatie zijn uiteraard niet alle dopen bekend. Het is aanmerkelijk dat De Heilige Geest uit Brugge, waarvoor weinig gegevens zijn overgeleverd, vooral in het noorden van het Brugse Vrije doopte. Voor Alpha et Omega uit Ieper zijn de gegevens (gebaseerd op het register van de kamer) vermoedelijk compleet. Men kan ervan uitgaan dat de kamers waarvan niet bekend is door welke hoofdkamer ze werden gedoopt, voornamelijk door De Fonteine uit Gent werden erkend. Het gaat namelijk overwegend om kamers die deelnamen aan de wedstrijd die in 1539 georganiseerd werd door De Fonteine. Men kan uit de blazoenen voor die wedstrijd afleiden of een kamer

al dan niet gedoopt was: de gedoopte kamers namen een duif die de Heilige Geest verbeelddde in hun blazoen op (Spelen van zinne 1539; Erné en Van Dis 1982). De gegevens over de wedstrijd van 1539 bevestigen overigens het patroon: er werd vooral in het Westkwartier en het Brugse Vrije gedoopt.

- 75 STE; MAN.
- 76 1516 KOR3; 1531 POP1.
- 77 1517 ROE; 1518 STEV; 1519b TIEL1; 1537 SINN. De Heilige Geest uit Brugge gebruikte in de zeventiende eeuw een gelijkaardige titel: 'hoofdkamer van Retorica, 's lants van Vlaenderen'.
- 78 1528 GEN1 ('hoofd van der rethorijcken al Vlaenderen duere'); 1543 GEN1 ('hoofcamere van der edelder excellente conste van rethorijcken van den lande ende graefscpe van Vlaendren'); 1546 GEN1; 1548 GEN1 ('hoofcamere van Rethorycken van den lande ende graefscpe van Vlaenderen').
- 79 1518 STEV.
- 80 1476 GEN1.
- 81 Vgl. Jacobs 1997.
- 82 1516 KOR3; 1531 POP1 en BOU; HAN; NIEE1. Het was de 'vader' van Alpha et Omega die De Lichtgeladen Kruisbroeders uit Poperinge in 1530 gedagvaard had (1530 POP2).
- 83 1530 POP2. Naar aanleiding van een rederijkerswedstrijd in de context van de Heilig-Bloedprocessie in Brugge in 1517 ontstond een conflict met de 'prince souverain van der Retoricke' in Gent. Het is echter niet duidelijk of daarmee de prins-soeverein van De Balsemblomme of de prins van De Fonteine werd bedoeld. Zowel De Fonteine als De Balsemblomme nam niet deel, dit in tegenstelling tot de andere drie Gentse kamers (Vandecasteele 1967, 32-35).
- 84 Zie bijvoorbeeld 1517 ROE.
- 85 Blockmans en Van Herwaarden 1980, 443-458; Soly en Thijs 1979, 27-30; Van der Wee 1979, 75-77; Blockmans en Prevenier 1997, 227-250.
- 86 Zie bijvoorbeeld 1516 KOR3: 'den vornoemde ghezelscepe ghedoopt ende ghegheven hebben voor hueren tijtele: 'Minlijc van herten duer 't cruce ons Heeren', welcken tijtle wij gheaccordeirt, ghewillecuert, gheoctroyert ende gheconfermeirt hebben, ende bij desen onsen lettren accorderen, willecueren, octroyeren ende confirmeren van nu voordanne te zijne ende wesene een camere ende ghezelscap van rethorijcken'.
- 87 SINW1.
- 88 Vergelijk bijvoorbeeld met Wild van Geest uit Koekelare (KOE).
- 89 BOU.
- 90 Zie voor de complexe betekenis van de devotie van de Droge Boom: Van der Meulen 2002.
- 91 1531 POP1.
- 92 Zie bijvoorbeeld de wedstrijd in het kader van de Heilig-Bloedprocessie in Brugge in 1517 en de wedstrijden in het kader van de Sacramentsprocessie in Nieuwpoort.
- 93 EKE; ESE; BEVY; WOR.
- 94 In de Oudenaardse Sacramentsprocessie verdwenen in de zestiende eeuw de heiligenfiguren om plaats te maken voor tableaux vivants met scènes uit het leven van Christus en meer algemeen uit de Bijbel (Ramakers 1996 (a), 253-257).
- 95 Decavele 1975. Deel 1, 219.
- 96 Zie STAD in het repertorium.
- 97 Decavele 1975. Deel 1, 510 en deel 2, 122-123.
- 98 Waite 2000, 66-73, 81-96 en 101-133.
- 99 Van Bruaene 2000 (b).
- 100 Zie bijlage 2a.

- 101 Waite 2000, 147-157.
- 102 Den Hollander 1997, 24-25.
- 103 Van Bruaene 2000 (b), 271-272.
- 104 De Groote 1975, 107-109; Recueil des Ordonnances 1907, 210-211 en 224-229; Van Bruaene 2000 (b), 279-280 n. 36-37.
- 105 Decavele 1975. Deel 1, 201.
- 106 1516 KOR3; 1531 POP1 en LEF; BEL2; STEW; BEL3; WOR; POP4.
- 107 'zeker quaerte van der stede van Ypere omme aldaer met ander diversche cameran van rethorycken ten tuyndaghe sondaechs den 2^m in ougste anno 50 huerlieder processie t'helpen verchieren scriftuerlick ende figuerlick welcke principaelste dueght in de maghet Maria bevonden Gode aldermeest behaeght heeft, metgaders te verthooghen speelwijs bij figueren de straffinghe des heeren om de sonden daernaer de groote ghenade bij heyden mensche belooft volghende der zelve quaerte' (Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers nr. 33980, stadsrekeningen Deinze 1548-1550, 34v-35r).
- 108 Blockmans en van Herwaarden 1980, 480-488; Vandewalle 1986, 39.
- 109 Reine Cranckbestier van Poperinge (27 augustus 1559) (POP4).
- 110 1609 WER; 1628 KRU en DEN2. Zie ook Diegerick 1855, 19-20. Ook de Gentse rederijkerskamers Sint-Barbara en Sint-Agnete lijken betrokken te zijn geweest bij de zeventiende-eeuwse dooppraktijk (GEN2; GEN3).
- 111 1537 SINN en SINN.
- 112 1618 MOL. In de zestiende eeuw bestond in Brabant al het gebruik om retoricaal conflicten door andere rederijkerskamers te laten beoordelen. Een gezworen gezelschap van De Vreugdebloem uit Bergen op Zoom werd in 1524 verplicht bij recidivisme naar 'vier diversche cameran van Rethorycken in Brabant' te trekken en die een gesloten brief van de Berge magistrat te overhandigen met het verzoek zijn gedrag te beoordelen (Slootmans 1974, 55).
- 113 Zie voor Vlaanderen: Nicholas 1971, 222; Stabel 1995, 216 en 221; Thoen 2001, 103 en 147; en voor Brabant: Limberger 2001, 158-159.
- 114 Robisheaux 1994, 79-97.
- 115 Vandewalle 1986, 125.
- 116 Nicholas 1971, 222.
- 117 Nicholas 1971, 221-241; Thoen 1988 (b), 470-489.
- 118 Daelemans 1988, 90-91.
- 119 Mertens 1970, 122; Thoen 1988 (a), 1032-1033; Verhulst 1990, 133.
- 120 Pleij 1988, 45-48, 90, 124, 175, 186 en 282. Zie voor een kunsthistorische benadering Vandebroeck 1987.
- 121 Coigneau 1994 (a), 124-133.
- 122 1482 OPH. Vgl. Moser 2001, 39.
- 123 Zo'n geëlaboreerde motivatie is ook te vinden in de statuten van De Roose van Jericho in de vrijheid Oudenbosch (1549 OUDBO).
- 124 Van Dixhoorn 2001, 57-61.
- 125 1482 OPH.
- 126 Zie kaart 3.
- 127 Het Westkwartier bestond uit de kasselrijen Veurne, Ieper, Waasten, Belle, Sint-Winokbergen, Cassel en Broekburg.
- 128 Thoen 1988 (a), 1045-1048 en 1084-1089; Thoen 1999, 80-81; Verhulst 1990, 137.
- 129 Vandewalle 1986, 373-375.
- 130 Mertens 1970, 122; Verhulst 1990, 114.
- 131 Vandewalle 1986, 154.

- 132 Ook de inwoners uit een nabijgelegen dorp als Izenberge waren overwegend in de saai-
nijverheid van Hondschote tewerkgesteld (Dallé 1980, 442). Steenvoorde bevoorraaide
Hondschote met half afgewerkte producten (Coornaert 1970, 104).
- 133 Coornaert 1930, 433-434.
- 134 Decavele 1992, 365-384.
- 135 Decavele 1975. Deel 1, 388-434; Backhouse 1980.
- 136 Zie kaart 5. De gegevens zijn gebaseerd op de Nieuwpoortse stadsrekeningen: Algemeen
Rijksarchief Brussel, nrs. 36792-36858. Alle gegevens zijn opgenomen in bijlage 2a.
- 137 De dorpskamers uit het noorden van het Brugse Vrije (Dudzele, Lissewege, Nieuwmun-
ster, Oostkerke en Uitkerke) zijn bekend door hun optredens in Blankenberge (DUD; LIS;
NIEM; OOSK; UIT). Het ging om landbouwgemeentes, in Uitkerke waren er in de zes-
tiende eeuw ook steenbakkerijen (Mertens 1980 (a); Mertens 1980 (b); Mertens 1980
(c); Mertens 1980 (d); Mertens 1980 (e)).
- 138 ZEV. Sommige auteurs hebben getwijfeld aan de deelname van Zevekote in Antwerpen en
zagen het als een verschrijving voor Zevenbergen (Vandecasteele 1986, 150-152), maar
de schaarse gegevens duiden aan dat het in die periode een van de actiefste rederijksge-
zelschappen uit de West-Vlaamse regio was.
- 139 Rijksarchief Brugge, Aanwinsten nr. 712 (Inventaris van grondbezit, cijzen en renten
(november 1570)).
- 140 1531 POP2.
- 141 In 1562 organiseerde Jan Roels, pachter van de assizen, in Oudenburg een schutters- en
rederijkswedstrijd (zie bijlage 2a).
- 142 1518 STEV en SINW1; MAN; BEVY; WOR; STAD.
- 143 1531 VEU3.
- 144 In het register van Alpha et Omega wordt bij de doop van De Verblijders in het Kruis
uit Eke 'Pieter de Beste, bailliu, ende Jan Fosses, kerkmeester van Eecke' genoemd, bij
de doop van De Communicanten van Wormhout 'Franchois du Hocquet, bailliu' (EKE;
WOR). In het geval van Pieter de Beste ging het wellicht om de baljuw van de heer van
Hallewaarde en Eke, in het geval van Franchois du Hocquet om de baljuw van het graaf-
schap van de proosdij van de abdij van Sint-Winok, die bevoegd was voor het grootste
deel van het dorp (Coornaert 1970, 33 en 37). In de doopbrief voor De Ontsluiters van
Vreugde van Steenvoorde wordt Jan de la Brycke, heer van Steenvoorde, genoemd, maar
het is niet helemaal duidelijk wat zijn verhouding was tot de kamer (1518 STEV).
- 145 Vgl. Robisheaux 1994, 79-97.
- 146 Kent 1999, 42. H.R. French nuanceert het bestaan van een duidelijk omlinjende identiteit
bij de rurale middengroepen in de vroegmoderne tijd en houdt het op een meer vernip-
perde, lokale identiteit. Toch benadrukt ook French het belang van het opnemen van
lokale bestuursfuncties (French 2000, 96-97).
- 147 De pastoors in Noord-Brabant werden overwegend gerekruteerd uit de middengroepen
en in mindere mate uit de adel en de gezeten burgerij (Bijsterveld 1992, 120-124).
- 148 Thoen 1999, 75-76; Thoen 2001, 111-112, 125-126, 131-132 en 137-138.
- 149 Thoen 1988 (a), 1016; Verhulst 1990, 139.
- 150 Stabel 1995, 190-194; Dhondt 1999 (a); Vanwelden 1999, *passim*.
- 151 BEVE; DEF; HUI; LEUP; ONK; VIA; ZAR; ZOT.
- 152 Roobaert 1958, 44; Thoen 1988 (a), 1016. In Huise, een groot dorp ten noorden van
Oudenaarde werd aan linnenproductie gedaan (Dhondt 1980 (a)).
- 153 OUDA4; OUDA5.
- 154 Decavele 1990, 109; Vanwelden 1999, 34 en 62.
- 155 Roobaert 1958, 44; Vanwelden 1999, 51.
- 156 Zie bijlage 2a.

- 157 Decavele 1990.
- 158 Decavele 1975. Deel 1, 210.
- 159 Stabel 1995, 189; Stabel 1997, 30, 55, 176 en 269.
- 160 Vgl. Decavele 1992, 382.
- 161 TEM; SINN.
- 162 Windey 1980 (a); Windey 1980 (c).
- 163 1537 SINN.
- 164 STEK.
- 165 Windey 1980 (b). Guicciardini noemde Stekene in zijn beschrijving van de Nederlanden in de opsomming van de open steden (Stabel 1997, 5).
- 166 Decavele 1975. Deel 1, 201; Van Bruaene 2003 (b), 429 en 431-432.
- 167 Windey 1980 (a); Windey 1980 (b).
- 168 SINN.
- 169 ELV; NIEN; RUP; WAAS; LOK.
- 170 Dit gaat althans op voor het westelijk deel van Brabant (Limberger 2001, 161).
- 171 Limberger 2001, 158-178.
- 172 Zie bijlage 2a.
- 173 Van Autenboer 1981, 106-107.
- 174 Prims 1940.
- 175 De Naeve 1980 (a).
- 176 Galesloot 1870. Deel 1, 314; Marnef 1996, 39. Vgl. Wouters 2002, 38.
- 177 1556 ANT3.
- 178 Stadsarchief Antwerpen, PK 915, 308v-309v.
- 179 Génard s.d., 359-362.
- 180 Stadsarchief Antwerpen, PK 915, 308v-309v.
- 181 Van der Straelen 1863, 36-37; ANT5/HOB.
- 182 Galesloot 1870. Deel 1, 216; De Naeve 1980 (d).
- 183 De liggeren s.d. Deel 1, 222; Van Autenboer 1981, 59.
- 184 De liggeren s.d. Deel 1, 222.
- 185 De Naeve 1980 (e).
- 186 MER.
- 187 Van Durme 1966, 834.
- 188 Vander Linden 1929, 133-141; Marnef 1996, 151-158.
- 189 De Naeve 1980 (b); De Naeve 1980 (c).
- 190 Stadsarchief Antwerpen, PK 1157, n.g.
- 191 De Naeve 1980 (b).
- 192 Stadsarchief Antwerpen, PK 1156, 111r-v. De leden die hun aandeel hadden betaald, waren Mathijs de Keteleer, Jan van Hove, Peeter de Brouwere 'in de Fortuyn', Adriaen Jacobs, Jan van Gelder en Jan Janssens. De hoofdman werd niet met naam genoemd.
- 193 De calvinistische immigranten in Borgerhout waren vooral van Waalse afkomst, de doopsgezinden kwamen vooral uit Zuidwest-Vlaanderen (Marnef 1996, 182-183, 206-207, 209-210, 239, 249 en 252).
- 194 Op een workshop over 'rederijkers en humanisme' in het kader van het VNC-project 'Rederijkers. Conformisten en rebellen' werd over deze kwestie geen consensus bereikt. Voor argumenten pro de stelling dat de rederijkers een humanisme in de volkstaal verdedigden verwijzen we naar Ramakers 2001 en Van Dixhoorn 2004.
- 195 Van Autenboer 1981, 54.

Retorica en Reformatie

- 1 Dit hoofdstuk is gebaseerd op de prosopografie van de 252 leden van De Corenbloem en Den Boeck die vóór 1585 vermeld worden in de ledenregisters van beide kamers (zie bijlage 3a).
- 2 Voor wat volgt in deze eerste paragraaf, zie de bronnenuitgave in *Drie schandaleuse spelen* 1937.
- 3 Filips II had de Raad van Brabant op 8 augustus 1559 schriftelijk aangemaand de plakkaaten tegen de ketters streng toe te passen (*Drie schandaleuse spelen* 1937, XXXIII). Henri de Booms werd in 1553 tot procureur-generaal benoemd. Hij oefende deze functie uit tot zijn dood in 1576 (Gaillard 1898-1902. Deel 3, 379).
- 4 Over de goede relaties tussen de Brusselse rederijders en de lokale clerus in de eerste helft van de zestiende eeuw, zie Roobaert 2003.
- 5 Na de troebelen werd de procureur-generaal Henri de Booms opgenomen in een lijst van verdachte personen omdat hij zich niet goed van zijn taken inzake het vervolgen van ketters gekweten had, ook niet toen Granvelle hem daartoe had aangespoord (Rijksarchief Brussel, Archief van de Raad van Beroerten nr. 38, 59r-v). Ook in het dossier van de 'schandaleuse spelen' geven enkele nota's blijk van hetzelfde ongenoegen van de kant van Granvelle (*Drie schandaleuse spelen* 1937, 96).
- 6 Ordonnancien 1562, 815-816; Correspondance 1867, 138.
- 7 Vgl. Van Bruaene 2000 (b), 271-272.
- 8 Zie voor een literatuurhistorische interpretatie Kramer 1996.
- 9 *Drie schandaleuse spelen* 1937, 81-82.
- 10 Dat het 'zich niet herinneren' vooral een excuus was om niet verder betrokken te worden, blijkt bijvoorbeeld uit de verklaring van meester Willem Borchgreve, procureur in de Raad van Brabant, die van de twee tafelspelen die werden opgevoerd op de bruiloft van Jan de Fuytere, het ene onverdachte spel naadloos kon navertellen, maar zich van het andere slechts kon herinneren dat het saai was (*Drie schandaleuse spelen* 1937, 88).
- 11 Volgens de verklaring van François van Ballaer had Thielmans het spel meer dan zestig jaar geleden opgevoerd, een stelling die door de 62-jarige Thielmans uiteraard moest worden bijgesteld (*Drie schandaleuse spelen* 1937, 83 en 86-87). Het is zeer aannemelijk dat Van Ballaer met opzet naar de tijd ruim vóór de introductie van de Reformatie in de Nederlanden verwezen had.
- 12 Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs. 21377 (register Den Boeck); Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs. G.219 (register Corenbloem).
- 13 1561a BRUS2.
- 14 1543 BRUS1.
- 15 In het 'Liber Authenticus', de ledenlijst van het broederschap van de Zeven Weeën, waaraan Het Mariacransken was verbonden, ontbreken helaas de bestuurslijsten voor de periode 1555-1586 (Stadsarchief Brussel, nr. 3413, met dank aan dr. Susie Sutch voor het ter beschikking bestellen van haar ongepubliceerde gegevens).
- 16 Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs. 21377, 7r-v; Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs. G.219, 11r-v.
- 17 1543 BRUS1.
- 18 1545 BRUS1.
- 19 1561a BRUS2.
- 20 1561c BRUS2.
- 21 1545 BRUS1; 1583 BRUS2.
- 22 *Drie schandaleuse spelen* 1937, 89, 91, 93-94.
- 23 Jan Mateus, die in 1554 deken en in 1567 prins was.
- 24 Drie van hen vertolkten ook een rol in de 'Bervoete Broers'.

- 25 1583 BRUS2.
- 26 Zie bijlage 3b.
- 27 De enige hoofdman uit de periode 1560-1585 die in het register wordt vermeld, is Adolf van Douveryn, die inderdaad in het jaar in kwestie (1562) schepen was (Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs. 21377, 49v; Henne en Wauters 1968-1969. Deel 2, 498). De hoofdman uit 1590-1591, Philips de Rodoan, was ex-schepen en ex-burgemeester (Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs. 21377, 50v; Henne en Wauters 1968-1969. Deel 2, 500).
- 28 Henne en Wauters 1968-1969. Deel 2, 410.
- 29 Zie bijvoorbeeld 1561a BRUS2.
- 30 In 1647 werd benadrukt dat nieuw verkozen bestuursleden van Den Boeck zonder onderscheid de eed dienden af te leggen in handen van de hoofdman (1647 BRUS1).
- 31 Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs. 21377.
- 32 Uit de reconstructie van de bestuurslijsten is gebleken dat ook deze gegevens niet compleet zijn.
- 33 Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs. G. 219.
- 34 We hebben voor De Corenbloem de hoofdmannen uit die periode niet meegerekend. In de lijst van Den Boeck worden ze niet vermeld.
- 35 Zo waren de prinsen Adriaan van Coninxloo en François Schavaert kapitaalkrchtig genoeg om een groots opgezette wedstrijd in de kamer, respectievelijk in 1562 en 1565, te financieren (zie verder).
- 36 Aangezien er meer dan één deken was, gaat het hier om het gemiddelde.
- 37 1589 BRUS1.
- 38 1572 BRUS2.
- 39 1581 BRUS2.
- 40 Drie schandaleuse spelen 1937, 75-76.
- 41 Drie schandaleuse spelen 1937, 3-4.
- 42 Drie schandaleuse spelen 1937, *passim*.
- 43 Aerts en Daelemans 1984, 8-9; Delmarcel 1999, 116-117.
- 44 Van Uytven 1963, 26-27.
- 45 Het vroegste jaar is 1548 (Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs. G.219, 7v-8r). De hoofdmannen werden niet opgenomen.
- 46 Marnef 1996, 132. Hij baseerde zich daarbij op de meer verfijnde classificatie voorgesteld door Jan van Roey (Van Roey 1968, 242).
- 47 Marnef 1996, 132. Vgl. Van Roey 1968, 239-243.
- 48 Van Roey 1968, 242.
- 49 Aerts en Daelemans 1984, 18.
- 50 Van Roey 1968, 242.
- 51 Van der Wee en Lens 1957, 13 en 16.
- 52 Aerts en Daelemans 1984, 8.
- 53 Zie ook Nicolaas van Orley en Jan de Witte.
- 54 Voor de rol van de mesmakers in de tapijtnijverheid, zie Decavele 1983, 34.
- 55 Bij de eerste opvoering was Vincent van Bouchout, een volder, prins.
- 56 Zie bijlage 3c. Alleen de acteurs-rederijkers die ook in het register van De Corenbloem worden vermeld, werden meegerekend in tabel 4.
- 57 Zie bijlage 3c. Denijs van Hullegaerden was vermoedelijk in 1559 een beëdigd lid, maar hij wordt niet in het ledenboek vermeld. De oudkleerkoper Jan Matheeus, die voor de kamer acteerde, wordt wel in het ledenboek vermeld. Aard de Blonde, de overleden vader van de jonge schilder Gabriel de Blonde, een van de personagien, was 'bode van de beden' geweest. Het is aannemelijk dat hij ook lid van Den Boeck was (Drie schandaleuse spelen 1937, 91-92).

- 58 Zie bijlage 3c.
- 59 Henne en Wauters 1968-1969. Deel 2, 410-412.
- 60 Het gaat om rentmeesters, raadslieden en enkele burgemeesters van de Naties. Burge-meesters in Den Boeck waren Geraard de Vadder en Jan Metermans, in De Corenbloem Adriaan van Coninxloo, Bernard Diertins en eventueel Jan van Lathem (deze laatste iden-tificatie is erg onzeker). De schilder Jacques Tserraerts, lid van De Corenbloem, werd ook eenmaal schepen (1584), maar dan wel tijdens de meest radicale fase van de Calvinisti-sche Republiek, toen patricische afkomst tegen de privileges in geen vereiste meer was (Marnef 1984, 71).
- 61 Met het ledenbestand bedoelen we hier de 104 leden die voor 1586 voor het eerst in het ledenregister werden opgetekend. Aangezien niet alle identificaties even zeker zijn, geven we hier een benaderend cijfer voor het aantal politiek actieve leden. Een van de leden van Den Boeck, Jean Walschaert, was ook lid van de tolkamer van Brussel, een rechtscol-lege ter ondersteuning van de vorstelijke rentmeester (zie over deze functie Van Uytven 2000).
- 62 Met het ledenbestand bedoelen we hier de 148 leden die voor 1586 voor het eerst in het ledenregister werden opgetekend.
- 63 Marnef 1984, 71; Marnef 1986, 250.
- 64 Vgl. Aerts en Daelemans 1984, 11.
- 65 Aerts en Daelemans 1984, 8 en 35; Delmarcel 1999, 117.
- 66 Degroote 1948; Aerts en Daelemans 1984, 20.
- 67 Ramakers 1996 (c), 81-105.
- 68 Van Uytven 1963, 24-27; Duverger 1977, 222-227; Decavele 1983, 25-38.
- 69 Marnef 1984, 57.
- 70 Marnef 1984, 57-61.
- 71 Rijksarchief Brussel, Archief van de Raad van Beroerten nr. 38, 9r-99r. Een woord van dank hier voor prof. dr. Guido Marnef, wiens ongepubliceerde nota's mij erg geholpen hebben.
- 72 Drie schandaleuse spelen 1937, 78-81.
- 73 Zijn straf is niet bekend (Duverger 1977, 224; Decavele 1983, 37 en 42).
- 74 Decavele 1983, 42.
- 75 Wauters 1881, 75.
- 76 Een verwantschap kan ook worden vermoed tussen de schilder Jacob Tserraerts (32 jaar in 1527) en de schilder Jacques Tserraerts, die in 1562 deken was van De Corenbloem en die actief was tijdens de Calvinistische Republiek, tussen de tapijtwever Willem de Kempeneer (36 jaar in 1527) en de De Kempeneers in De Corenbloem (de patroon-schilder Peter de Kempeneer alias Campana) en Den Boeck en tussen de schilder Jan van Coninxloo (38 jaar in 1527) en Adriaan van Coninxloo, lakenkoopman, prins van De Corenbloem en calvinistisch kopstuk (vgl. Decavele 1983, 39-44 en bijlage 3a).
- 77 Vgl. voor Antwerpen: Marnef 1996, 268-269.
- 78 Niet alle vervolgte individuen uit het rapport van Josse de Bracle worden met hun volle-dige naam genoemd, soms wordt alleen een beroep of een woonplaats opgegeven. Het is niet uitgesloten dat daarachter nog enkele personagien van de rederijderskamers schuilen (Algemeen Rijksarchief Brussel, Archief van de Raad van Beroerten nr. 38, 9r-99r).
- 79 Decavele 1983, 27; Marnef 1984, 57-58 en 63.
- 80 Vgl. Marnef 1986, 267.
- 81 Vgl. Decavele 1975. Deel 1, 195; Van Bruaene 2000 (b), 272.
- 82 Zie bijlage 3d.
- 83 Van der Wee en Lens 1957, 13 en 16-17.
- 84 Van der Wee en Lens 1957, 53.

- 85 De emigratie van factors was niet uitzonderlijk (Oosterman 1996, 31).
- 86 Decavele 1975. Deel 1, 571-575 en 638; Marnef 1996, 102-106.
- 87 Van Bruaene 2002.
- 88 Coigneau 1994 (b), 15-16.
- 89 Van Bruaene 2000 (b), 271.
- 90 De titel van de druk van de Brusselse wedstrijd in 1562 geeft dit bijvoorbeeld aan (de markering in het vet is van mijn hand): *Refereynen ende Liedekens van diuersche rhetoricienen wt Brabant, Vlaenderen, Hollant, ende Zeelant: ghelesen en ghesonghen op de Corenbloeme Camere binnen Bruessele op haer iaerlijcx Prinsfeeste* (Refereynen 1563).
- 91 Van Elslander 1953, 208-230; Ramakers 1996 (a), 361; Coigneau 2001, 210.
- 92 Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs. G. 219, 8r.
- 93 Zie bijlage 3d.
- 94 Waite 2000, 72-73.
- 95 Coigneau 2001, 210.
- 96 Hummelen 1968, 150; Van Autenboer 1981, 72, 76 en 127.
- 97 Van Eeghem 1938, 98-99.
- 98 Van Elslander 1953, 213; Mak 1957, 134-137.
- 99 Zie bijlage 2a.
- 100 Van Elslander 1953, 208-230; Coigneau 2001, 209-210.
- 101 Zie de kaart van de wedstrijd in Refereynen 1563, n.g.
- 102 Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs. G.219, 21v-22r.
- 103 Refereynen 1563, n.g.
- 104 Vgl. De Baere 1948, 123-124.
- 105 Zie bijlagen 2a en 3d.
- 106 Refereynen 1563, n.g.
- 107 Refereynen 1563, n.g.
- 108 Refereynen 1563, n.g.
- 109 De Baere 1948, 130-141; Van Elslander 1953, 216; Coigneau 2001, 213.
- 110 De Baere 1948, 141-151.
- 111 Van Boeckel 1941, 83-136.
- 112 Steenbergen 1949, passim; Steenbergen 1950, passim; Van Elslander 1953, 259-260; Steenbergen 1964; Hummelen 1968, 46-48, 168-169, 179-180, 182; Steenbergen 1968, passim; Ramakers 1989, 156-159; Marnef 1996, 59-60; Bleyerveld 2002, passim.
- 113 In de jaren vijftig immatriculeerden drie telgen van de Brugse familie Fruytiers aan de Leuvense universiteit (Vandermeersch 1983, 74-76).
- 114 Kossmann 1924; Van Es 1944, 164-171; Coigneau 1977, 243-244; Valkema Blouw 1997, 128-135.
- 115 Sabbe s.d., 7-37; Prims 1940, 40; Van Elslander 1953, 210 en 261; Hummelen 1968, 181; Marnef 1996, 62.
- 116 Van Boeckel 1943, passim; Hummelen 1968, 175-176; Van Autenboer 1981, 72; Coigneau 1986, passim.
- 117 Vgl. Coigneau 2001, 210-211.
- 118 Van Autenboer 1962, 44, 138, 157, 168 en 200; Borggreffe 2002, 15-38; Van de Velde 2002, 81-88.
- 119 Vinck-Van Caekenbergh 1983, 65-66, 83 en 95.
- 120 Vgl. Tracy 1997, 60-62.
- 121 Drie schandaleuse spelen 1937, 85-86 en 93-94.
- 122 Drie schandaleuse spelen 1937, 50 en 92.

- 123 Roobaert 2002, 48. Ook andere deelnemers waren betrokken bij lokale processies: Hans Vredeman de Vries werkte in 1561 mee aan de wagens voor een nieuwe Mechelse omme-gang. Een andere Mechelse rederijker, de glasschilder Melchior van Vianen (De Lisbloem), voerde in 1563 de regie over de Peisprocessie (Van Autenboer 1962, 225-228, 231).
- 124 Van Autenboer 1981, 72.
- 125 François van Ballaer werd op het haagspel bijgestaan door zijn collega-factors Anthonis Coppens en Dierik van Panteghem. Op het haagspel was naast Brussel, Berchem en Lier enkel Turnhout met een kamer vertegenwoordigd. De factor van deze kamer, boekverko-per Joris de Hoze ('Vol ghebrecx'), was een van de voornaamste calvinisten van die stad (Van Autenboer 1983 (a), 137). Hij won een eerste prijs op de wedstrijd in Antwerpen in 1564 (Van Elslander 1953, 259). Het is niet ondenkbaar dat ook hij aanwezig was in Brussel in 1562, maar dat zijn refrein een van de geweerde stukken was.
- 126 Het Mariacransken had de eerste prijs voor het inkomen gewonnen, De Corenbloem de eerste prijs voor het esbattement (Van Autenboer 1981, 64, 85).
- 127 Van Autenboer 1981, 48-56.
- 128 Spelen van sinne 1562, n.g. (kaart landjuweel en kaart haagspel).
- 129 Van Autenboer 1981, 81.
- 130 Spelen van Sinne 1562.
- 131 Een vergelijkbare conclusie bij Waterschoot 1996 (a), 152.
- 132 De refreinen werden niet gedrukt (Van Elslander 1953, 213-214; Coigneau 2001, 208-209).
- 133 Marnef 1996, 40, 152-153, 155 en 158.
- 134 Marnef 1996, 117-118.
- 135 Génard s.d., 374-375; Decavele 1975. Deel 1, 206-207, 268 en 374.
- 136 Génard s.d., 359-362; Roose 1970, 96-101; Valkema Blouw 1992, 245-272; Marnef 1996, 58 en 69; Van Bruaene 2000 (b), 272; Waite 2000, 71 en 74.
- 137 Marnef 1996, 122.
- 138 Degroote 1948, 274.
- 139 Marnef 1996, 95, 118 en 142-144.
- 140 Van Eeghem 1944, 70.
- 141 Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs. G. 219, 25v-26v; Van Eeghem 1944, 62-63.
- 142 Geciteerd naar Van Eeghem 1944, 58. Ook het spel van de Dendermondse kamer De Roose was, te oordelen naar de schaarse gegevens, beslist reformatorisch van strekking (Van Eeghem 1944, 75).
- 143 Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs. G. 219, 25v-26v; Van Eeghem 1944, 62-63.
- 144 Zie bijlage 2a.
- 145 Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs. G. 219, 7v-8r; Van Eeghem 1944, 62-63. Zie ook Vander Straeten 1867 (a).
- 146 Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs. G. 219, 8v-9r; Van Eeghem 1944, 64.
- 147 Volgens A.L.E. Verheyden verraadde De Goudbloem een 'merkwaardige belangstelling voor het calvinisme'. Zijn argumenten zijn echter niet overtuigend genoeg (Verheyden 1949, 20-21; Verheyden 1983, 21).
- 148 Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs. G. 219, 7r en 23r; Van Eeghem 1944, 65-66.
- 149 Decavele 1975. Deel 1, 216-217.
- 150 Stadsarchief Oudenaarde, Oud Archief, nr. 241/2 'Cronijcke van Oudenaarde' (17^e eeuw), 162v-163v.
- 151 Vgl. Woltjer 1994, 14-15; Marnef 1996, 89-90.
- 152 Vander Straeten 1867 (b), 152-155; Decavele 1975. Deel 1, 213-214.
- 153 Decavele 1975. Deel 1, 206-214; Decavele 1990, 102. Bart Ramakers plaatste serieuze vraagtekens bij de vermeende heterodoxie van de Oudenaardse rederijkerskamers en

- stelde dat slechts enkele individuele rederijkers van reformatorische sympathieën konden beschuldigd worden (Ramakers 1996 (a), 244-247). Feit is dat bij gebrek aan bronnen het religieuze profiel van een doorsnee lid van de Oudenaardse kamers niet kan worden gereconstrueerd. Dat neemt niet weg dat de ‘retoricale’ incidenten in en om Oudenaarde opvallend talrijk waren.
- 154 Decavele 1975. Deel 1, 214-216.
- 155 Zie bijlage 2a.
- 156 Aerts en Daelemans 1984, 35-36.
- 157 1572 BRUS2.
- 158 1573 BRUS1+2.
- 159 1588 BRUS2.
- 160 Zie voor De Corenbloem: Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs. G.219, 37r-v. Wat Den Boeck betreft, leiden we dit af uit een reconstructie van de bestuurslijsten op basis van het ledenboek: er zijn geen prinsen of dekens voor het jaar 1576 bekend.
- 161 Kossmann 1926, 1; Meeus 1994, 123-124.
- 162 Kossmann 1926, 3-4. Zie voor de andere vragen *Ibid.*, 10-13.
- 163 Vgl. Kossmann 1926, 14 met bijlage 3d.
- 164 De rederijker ‘Smedt’ van Den Boeck, die ook aan de wedstrijd van De Corenbloem in 1562 had deelgenomen, verwees wel naar de biecht en dergelijke (Kossmann 1926, 14; Coigneau 2001, 214). Er zijn voor deze ‘Smedt’ verschillende identificaties mogelijk.
- 165 Vgl. Waite 2000, 206-207.
- 166 De rederijkers van De Corenbloem die aan de Antwerpse loterijwedstrijd deelnamen waren: ‘Gods vreucht verheucht’, ‘Ghelooft de waerhey, F.T.’, die misschien te vereenzelvingen is met de tapiessier François Tons die deken werd in 1584 en ‘Den geest is ghewillich, Cokere’, die ook aan de wedstrijden in 1581 zou deelnemen.
- 167 Marnef 1984, 62-78; Marnef 1986, 237-264.
- 168 Henne en Wauters 1968-1969. Deel 1, 379 en 403; Marnef 1986, 240.
- 169 Uitzonderingen zijn Denijs Jacobs en Hendrik van Zeelen, allebei dekens van Den Boeck in 1571, en Jan vanden Bempde, prins van De Corenbloem in 1569. François Bets werd in 1575 als vrijgesteld lid van De Corenbloem opgetekend.
- 170 De Keyser 1984, 127; Soenen 1988, 53-55.
- 171 Soenen 1988, 55-56.
- 172 1581 BRUS2.
- 173 Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs. G.219, 43v (29 januari 1582). In het proces werd de kamer vertegenwoordigd door twee dekens uit de jaren zestig: Jan de Loose (deken uit 1567) en Thomas Broeckman (deken uit 1569).
- 174 Een schoon Boecxken 1581 (proloog en kaarten); Coigneau 2001, 216-219. Een editie van de kaarten is te vinden in Van Elslander 1993, 363.
- 175 Een schoon Boecxken 1581. Het enige bekende exemplaar is Bibliothèque Nationale (Parijs), Yi 1612 (met dank aan prof.dr. Dirk Coigneau die zijn kopieën ter beschikking stelde).
- 176 Een schoon Boecxken 1581 (proloog).
- 177 Vgl. Coigneau 2001, 218-219. De Corenbloem had tijdens de Calvinistische Republiek voor het eerst meer vertegenwoordigers in de magistratuur dan Den Boeck.
- 178 Zie bijlage 3d.
- 179 Van Boeckel 1943, *passim*; Coigneau 1986, *passim*.
- 180 Zie bijlage 2a.
- 181 Van Dijk 1986, 75-82.
- 182 Coigneau 2001, 219. Een van hen, de rederijker Wygans met zinspreuk ‘Betrou in Godt’ (Het Vreugdendal), is ook bekend als auteur van een antiklerikaal refrein in de bundel

- van Jan de Bruyne (Van Elslander 1993, 361). Volgens van Dijk kan hij worden geïdentificeerd als Simon Wyngaers, die in 1551 gezworene van De Oranjeboom was (Van Dijk 1986, 75). 'Slecht en recht' van De Oranjeboom kan misschien geïdentificeerd worden als Job vande Wael, auteur van een welkomstspel voor de wedstrijd in Vlaardingen in 1616 (Hummelen 1968, 218).
- 183 Zie bijlage 3d. Of Rupelmonde op dat moment een echte rederijderskamer had is onzeker (RUP).
- 184 Drie schandaleuse spelen 1937, 93-94.
- 185 Drie schandaleuse spelen 1937, 45.
- 186 Kossmann 1926, 10.
- 187 Een schoon Boecxken 1581, n.g.
- 188 'Den gheest is ghewillich, Cokere', 'Goids vreucht verheucht' van De Corenbloem uit Brussel, 'Vreest den Schepper' van Den Boeck uit Brussel, 'Betrouit in Godt, Wygans' van Het Vreugdendal in Breda, 'Tis mijn schult' van De Olijftak in Antwerpen (Kossmann 1926, 14).
- 189 Een schoon Boecxken 1581, n.g. (prijslijst).
- 190 Een schoon Boecxken 1581, n.g. (kaart Den Boeck); editie: Van Elslander 1993, 363.
- 191 Woltjer 1994, 14-16; Marnef 1996, 88-90.
- 192 Ook na zijn dood bleef Adriaan van Coninxloo felle emoties opwekken: na de Reconciliatie in 1585 werden zijn resten op het Sint-Goedelekerkhof opgegraven en buiten de kerkmuren herbegraven.
- 193 De jaarlijkse bestuursverkiezing vond plaats op 2 september (Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs. G.219, 45v).
- 194 In 1583 was Jacques I Geubels prins en was zijn schoonbroer Peter vander Borcht deken. In 1584 was Cornelis Tseraerts prins en waren François en Guillaume Tons dekens.
- 195 Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs. G.219, 48r-v.
- 196 De enige uitzondering was de kremer Simon van Assche die in 1579 deken was geweest en in 1585 en 1589 overdeken werd. Verder ging het om de goudsmid Pauwels Maroys (deken in 1574, overdeken in 1585), de koopman Pauwels Abbley (deken in 1571, overdeken in 1587) en de apotheker Geraard vanden Bempde (deken in 1572, overdeken in 1587).
- 197 1589 BRUS1.
- 198 Marnef 1984, 77.
- 199 1588 BRUS2; 1589 BRUS1.
- 200 1595 BRUS1; Soenen 1988, 56-57.
- 201 Verheyden 1984, 109.
- 202 De merkwaardigste figuur in het Brussel van de vroege Contrareformatie was ongetwijfeld Jan de Bla, alias Jan van Losen. Hij kan misschien worden geïdentificeerd als Jan de Loose, rederijker uit De Corenbloem, die in 1567 deken werd en in 1582 in een proces als procureur voor de kamer optrad. Voor en tijdens de Calvinistische Republiek een vurige calvinist, bekeerde De Bla zich na de Reconciliatie tot de sekte van het Huis der Liefde. Hij werd in 1594 en 1595 vervolgd wegens wangedrag en het dragen van lang haar.
- 203 Burke 1987, 51: '... from the social point of view the creative elite [of the Italian Renaissance] was not one group but two, a visual group recruited in the main from artisans and a literary group recruited from the upper classes.'
- 204 Burke 1987, 245.

Retorica in crisis

- 1 Dit hoofdstuk is gebaseerd op de prosopografie van de 100 actieve leden die opgenomen is in bijlage 4.

- 2 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, oude 5v.
- 3 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, 1v.
- 4 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1472, 23r.
- 5 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, 3v-4r.
- 6 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473.
- 7 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1472.
- 8 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, [1r]-57r; Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1472, 36v-37v, 44r, 44v, 47r.
- 9 Normaal gezien waren dit de proviseerders, maar naar het einde toe van de onderzochte periode is het niet meer duidelijk wie de proviseerders waren en of er überhaupt nog bestuursverkiezingen gehouden werden.
- 10 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1472, 31v-35r.
- 11 Zie ook Beyaert 1978, 91.
- 12 Decavele 1984 (a); Decavele 1984 (b); Dambruyne 2001, 348-351.
- 13 De rekeningen van 1570-1571 en 1571-1572 werden pas na de rekening van 1572-1573 genoteerd. De rekening voor 1575-1576 ontbreekt, evenals de rekeningen voor de jaren 1580-1585. De uiterst beknopte rekening voor 1579-1580 werd pas in 1588 samen met de rekening van 1585-1586 afgehoord.
- 14 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, n.g. (eerste folio's).
- 15 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, oude 3r.
- 16 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, 35r-36v, 52v. Dit is vergelijkbaar met de situatie van de Gentse ambachten die niet over een eigen ambachtshuis beschikten en van de meeste Gentse broederschappen (Trio 1993, 247; Dambruyne 1997, 155).
- 17 Voor de situatie van de Hollandse rederijkerskamers, zie Van Boheemen en Van der Heijden 1999 (a), 84-89.
- 18 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, n.g. (eerste folio's). De inventaris is uitgegeven door De Potter s.d., deel 7, 88-89; De Potter 1872, 574-577; Beyaert 1978, 52-57.
- 19 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, n.g. (eerste folio's).
- 20 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, 33v-34r.
- 21 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, n.g. (eerste folio's).
- 22 De concrete waarde van het knapenkenteken werd door de Gentse corporaties als een aanduiding van hun prestige ervaren. Het gewicht kon variëren van 40 gram tot meer dan 1000 gram (Dambruyne 1997, 178-179). Het knapenkenteken van Mariën Theeren woog zo'n 226 gram (7 ons en 8 ingelschen). In 1586 werd het verkocht voor 660 gr. (Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, n.g. (eerste folio's).
- 23 Dambruyne 1997, 178-179.
- 24 Moser 1998, 147.
- 25 1510 GEN4.
- 26 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, n.g. (eerste folio's).
- 27 Vgl. Trio 1993, 250; Van Boheemen en Van der Heijden 1999 (a), 91.
- 28 Zie bijvoorbeeld Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, 4r.
- 29 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, oude 3r.
- 30 Zie voor deze intrede Lageirse 1959 en Lageirse 1960.
- 31 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, n.g. (eerste folio's).
- 32 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, oude 2v en 3v.
- 33 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, 3v, 18v, 20r, 22r, 27r, 30r.
- 34 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1472, 39r.
- 35 1478 GEN4; 1484 GEN4; 1537 GEN4.
- 36 1535 GEN4.
- 37 Zie bijvoorbeeld Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, 57v.

- 38 1533 GEN1+2+3+4. In 1533 kwam de subsidie overeen met zo'n 60 daglonen van een geschoold arbeider (vgl. Scholliers 1965, 422).
- 39 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, n.g. (eerste folio's).
- 40 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, 46r-v.
- 41 1537 GEN4.
- 42 1478 GEN4.
- 43 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, 36v.
- 44 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, oude 7r.
- 45 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, n.g. (eerste folio's).
- 46 Van Vaernewijck 1872-1881. Deel 2, 74-75; Delmotte 1963, 163-164.
- 47 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, 3r, 7r en 26v.
- 48 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, oude 3v, 14v en 26v.
- 49 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, 7r; Memorieboek 1852-1861. Deel 2, 294 en 323.
- 50 Vgl. Scholliers 1965, 377.
- 51 1533 GEN1+2+3+4. In de rekeningen van 1556-1557 en 1564-1565 is sprake van een tableau vivant (in 1556-1557 beschilderd en met tapijten bekleed) op Sacramentsdag (Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, oude 3v en 26v-27r). In de rekeningen van 1560-1561 wordt gealludeerd op 'rollen' voor de Sacramentsprocessie (Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, 11r).
- 52 Van Vaernewijck 1872-1881. Deel 2, 228.
- 53 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, 30r.
- 54 1514 GEN3 (respectievelijk op de feestdag van de H. Agnes in januari (Sint-Agnete), Drievuldigheidsdag in mei (De Fonteine), Onze-Lieve-Vrouwdag in september (Mariën Theeren) en de feestdag van de H. Barbara in december (Sint-Barbara)).
- 55 1528 GEN1; 1535 GEN4.
- 56 In de statuten van De Fonteine uit 1448 wordt de term 'prouven' in de betekenis van repeteren gebruikt (1448 GEN1 (zie Van Elslander 1949, 19 r. 149 en 51 r. 51)).
- 57 Pikhaus 1996, 134-141. In elk geval wordt er verschillende malen een allusie op gemaakt dat de presenten aangeboden werden in de context van een spel (Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, oude 3v en 23r).
- 58 1533 GEN1+2+3+4; 1535 GEN3; 1537 GEN1+2+3+4; 1552 GEN2; Stadsarchief Gent, reeks 200/3, nr. 1 (1580).
- 59 1543 GEN1; 1548 GEN1+2+3+4.
- 60 Zo is in de rekeningen van Mariën Theeren sprake van de 'prinche met zijne drie dekenen' (Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, 8v).
- 61 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, 8v.
- 62 Sint-Barbara nam in 1556 aan de refreinwedstrijd in Berchem deel (zie bijlage 2a). Ook de dooppraktijk van De Fonteine was waarschijnlijk tot een einde gekomen. In 1548 pretendeerde de kamer nog juridische bevoegdheid te hebben over de rederijkerskamers in Vlaanderen (1548 GEN1), maar daarna is van deze praktijken geen spoor meer.
- 63 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, 3r, 7r, 10v, 15r en 26r.
- 64 Alleen de 'gewone' devotionele uitgaven werden meegeteld, dus bijvoorbeeld niet de grote uitgaven voor de restauratie van de kapel na de Beeldenstorm die in de aparte rekening voor het altaar werden geboekt. De cijfers voor de devotionele uitgaven onderschatten enigszins de werkelijkheid, omdat uitgaven voor zielenmissen vaak onmiddellijk van de doodschuld werden afgetrokken zonder te worden geboekt en omdat bij sommige 'retorische' uitgaven, zoals voor de patroonsfeesten van de vier rederijkerskamers, ook uitgaven voor religieuze diensten verrekend waren. Voor de waarde van de halsters gerst, zie Scholliers 1965, 350.

- 65 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, 52r.
- 66 Waterschoot 1984, 116.
- 67 Vgl. Reintges 1963, 279-290.
- 68 Vgl. Trio 1993, 166-167.
- 69 1528 GEN1; 1535 GEN3; 1535 GEN4; 1537 GEN1+2+3+4.
- 70 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1472, 21r (Loys Criecke, f. Joos (hij registreerde geen doodschuld)).
- 71 In de rekeningen is regelmatig sprake van 'vertooghers' of 'ghesellen' in de context van opvoeringen, maar namen of precieze omstandigheden worden nooit gegeven (zie bijvoorbeeld Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, oude 3r, 15r). In het reglement van De Fonteine uit 1543 is wel sprake van 'jonghers' en 'mede amoureuken' die door een 'prince d'amours', die zelf door het bestuur werd aangeduid, jaarlijks werden uitgekozen om de stukken op te voeren (1543 GEN1; Coigneau 1996 (b), 51).
- 72 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, 19r, 25v, 47v.
- 73 1552 GEN2; 1508 GEN3; 1552 GEN3; 1557 GEN3. In de vijftiende eeuw vroeg De Fonteine wel een veel sterker engagement van zijn leden (1448 GEN1; 1476 GEN1).
- 74 Zie voor Mariën Theeren: 1478 GEN4; 1484 GEN4; 1535 GEN4.
- 75 1508 GEN3; 1535 GEN3.
- 76 1478 GEN4. Dit was zeker ook het geval in Sint-Agnete (1471 GEN3) en waarschijnlijk in Sint-Barbara, waarvoor het precieze aantal proviseerders niet bekend is (1552 GEN2). Wat De Fonteine betreft werd in 1448 bepaald dat het bestuur moest bestaan uit een 'upperste' en vier bestuursleden (1448 GEN1). In de zestiende eeuw is sprake van een prins en zes raden die werden bijgestaan door een klerk en een baljuw (1543 GEN1; 1546 GEN1).
- 77 Trio 1993, 108-109; Boone 1990, 34.
- 78 1478 GEN4; 1484 GEN4.
- 79 1484 GEN4; 1535 GEN4.
- 80 Enkel in het reglement van De Fonteine in 1543 wordt over een factor gerept. Hij werd telkens voor een jaar aangesteld (1543 GEN1).
- 81 1535 GEN4.
- 82 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1485/23-24 (1508) en 1485/28 (1536).
- 83 Het precieze cijfer is moeilijk te berekenen, omdat niet alle bestuursleden (95 in totaal) ook in de ledenlijst staan opgetekend en omdat ook de gegevens over de bestuursmandaten niet volledig zijn.
- 84 Zo was Gillis Ghyselins in 1549 al deken geweest. Dominicus Seseyn, die in de door ons onderzochte periode tweemaal proviseerder was, was in 1550-1551 deken geweest (Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1472, 16v; Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, n.g.).
- 85 Vgl. met de conclusies van Paul Trio met betrekking tot de Gentse religieuze broedersschappen (Trio 1993, 300-301).
- 86 Een woord van dank hier voor dr. Johan Dambruyne, die ons inzage gaf in dit ongepubliceerde bestand.
- 87 Dambruyne 2002, 253-258.
- 88 Onder de 39 mannelijke leden waren er naast elf oudkleerkopers één pastoor, één koster, één schoolmeester, één chirurgijn, één apotheker ('speesier'), één bakker, één brouwer, één kleermaker, één wambuismaker, één kousmaker, drie leertouwers, één droogscheerder, twee beddeverkoopers, één zijdelakenkoper, twee metsers, één smid, één steenhouwer en één boer ('lantsman'). Voor zes leden werd er geen beroep opgegeven (Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1472, 31v-35r).
- 89 Van Honacker 1994, 199; Deceulaer 1998, 6 en 21.
- 90 Dambruyne 2002, 456-457.

- 91 Dambruyne 2002, 341.
- 92 Dambruyne 2002, 303. Verschillende bestuursleden oefenden twee ambachten uit, als we die gegevens samen nemen, dan komen we tot een cijfer van 2,7 ambachtsmandaten per persoon.
- 93 Dambruyne 2002, 294-296.
- 94 Dambruyne 2002, 294 en 323-328.
- 95 Voor de taken van de knapen en de huismeesters in de ambachten, zie Dambruyne 2002, 266.
- 96 Dambruyne 2002, 593.
- 97 Vincent 1994, 158-164; Dambruyne 2002, 718-719.
- 98 Deceulaer 1998, 9.
- 99 De enige bewaarde lijst van zestiende-eeuwse Gentse schoolmeesters dateert uit 1566-1567 (Scheerder 1981), maar Simon Fiers overleed reeds in 1560-1561. Mr. Gillis de Vooght, de kapelaan van Mariën Theeren uit de periode 1557-1561 (Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, oude 8r, 2r, 6r, 10r) was Latijns schoolmeester (Van Vaernewijck 1872-1881. Deel 4, 186 en 236; Scheerder 1981, 120).
- 100 Dambruyne 2001, 355-368.
- 101 Vgl. Bourdieu 1989.
- 102 Waterschoot 1966; Van Nuffel 1966, 115-116; Lamont 2005.
- 103 Van Nuffel 1966, 116.
- 104 Van Bruaene 2000 (b), 273.
- 105 Decavele 1975. Deel 1, 201.
- 106 Zie het citaat bij Decavele 1990, 101-102.
- 107 Decavele 1975. Deel 1, 433-434; Decavele 1984 (a), 21.
- 108 Decavele 1975. Deel 1, 203.
- 109 Van Vaernewijck 1872-1881. Deel 1, 30.
- 110 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1472, 16r.
- 111 Decavele 1975. Deel 1, 203.
- 112 Zie voor deze zaak Stadsarchief Gent, 200/3 nr. 1 (enkele losse processtukken, rekwesten en dergelijke); Stadsarchief Gent, reeks 93, register MM, 191v-196v.
- 113 De bestuursleden wezen er zelf op dat de kaarten 'in diversche particuliere ende onbekende handen ghecommen' waren (Stadsarchief Gent, 200/3 nr. 1 (los stuk)).
- 114 1505a GEN5.
- 115 Ordonnancien 1562, 815-816.
- 116 Stadsarchief Gent, reeks 93, register MM, 195v.
- 117 Stadsarchief Gent, 200/3 nr. 1 (los stuk).
- 118 Rijksarchief Gent, Raad van Vlaanderen nr. 7542, 210v-212r; Stadsarchief Gent, reeks 93, register MM, 193r-v.
- 119 Stadsarchief Gent, 200/3 nr. 1 (los stuk).
- 120 Rijksarchief Gent, Raad van Vlaanderen, nr. 7537, 67r-68v (14 juli 1554) en nr. 7538, 360v (21 november 1556); Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, 8v (1559-1560). Pieter de Coninck, proviseerder van Mariën Theeren in 1559-1560, werd als 'balsemier' aangeduid. De visverkoper Joachim Verrekens, die in de periode 1575-1578 lid werd van Mariën Theeren (Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1472, 17v), betaalde in 1585-1586 zijn doodschuld, omdat hij 'balsemier' geworden was (Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, 54v).
- 121 D'Heere 1969, XXIII en 4.
- 122 D'Heere 1969, 105-107.
- 123 Waterschoot 1981 (b), 137-138.
- 124 Geciteerd naar Waterschoot 1996 (b), 521 en 525.

- 125 Scheerder 1991, 187, 202-204 en 220-221.
- 126 Decavele 1975. Deel 1, 204-205; Coigneau 1981, 150-151; Waterschoot 1981 (b), 138-140; Waterschoot 1986, 84-85.
- 127 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, 15r.
- 128 'Item noch hebbic betaelt 2 s.gr. voor et draghen van den toortssen ende noch 2 s.gr. voor datter gheen van allen niet en camen' (Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, 15v).
- 129 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, 15r.
- 130 Dagboek 1870, 162. Zie ook Vlaemsche Kronijk 1839, 56-57.
- 131 Decavele 1975. Deel 1, 203.
- 132 Van Vaernewijck 1872-1881. Deel 1, 30.
- 133 Van Vaernewijck 1872-1881. Deel 2, 224.
- 134 Van Vaernewijck 1872-1881. Deel 4, 195-197; Fris 1909, 94-95; Verheyden 1946, 46-48; Delmotte 1959, 285-289; Delmotte 1963, 146 en 161; Scheerder 1971, 94 en 114-115; Decavele 1975. Deel 1, 203-204.
- 135 Van Vaernewijck 1872-1881. Deel 2, 270-271.
- 136 Ook zijn echtgenote voerde occasioneel klusjes voor de kamer uit (Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, 14v).
- 137 Van Vaernewijck 1872-1881. Deel 3, 281-282.
- 138 Delmotte 1963, 154-155 en 165.
- 139 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, 29v-30r.
- 140 Van Vaernewijck 1872-1881. Deel 3, 282-285. In de ledenlijst van Mariën Theeren is geen 'de Vroe' te vinden.
- 141 Delmotte 1959, 256-257; Scheerder 1991, 189 en 215.
- 142 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, 33v.
- 143 Van Vaernewijck 1872-1881. Deel 1, 157.
- 144 Ook de schuttersgilden werden in die jaren als onbetrouwbaar bestempeld (Delmotte 1963, 149-150 en 173-174).
- 145 De ballade is overgeleverd in een negentiende-eeuwse verzamelband (Universiteitsbibliotheek Gent, hs. 1682; Braekman 1977, 61-96; Braekman 1979, 171-184). Het maakt deel uit van een aantal folio's in één (of twee) zestiende-eeuwse hand(en) met enkele refreinen, rijmspreuken en dichtten. Het watermerk is ca. 1560-1565 te dateren (het gaat om een variant van Briquet 9257). Braekman nam ten onrechte aan dat ook een volgende katern met een kluchtspel van dezelfde hand was. Dat kluchtspel dat op basis van inhoudelijke elementen aan Mariën Theeren kan worden toegeschreven, dateerde hij, omdat hij meende dat het om dezelfde hand ging als de 'Lamentacie', kort na 1567 (Braekman 1977, 76-79). Het watermerk (Briquet 1048, Brugge 1526-1527) suggereert echter een veel vroegere datering. Er zijn dus geen overtuigende aanwijzingen dat de twee katernen oorspronkelijk bij elkaar hoorden.
- 146 Braekman 1979, 171-184.
- 147 Fris 1930, 218-240; Despretz 1963; Decavele 1984 (b); Dambruyne 2002, 644-677.
- 148 Van de Velde 2002, 82-83.
- 149 Marnef 1987, 295-297.
- 150 Waterschoot 1984, 116-119.
- 151 Coigneau 1984 (a), 92.
- 152 Despretz 1963, 189; Coigneau 1984 (a), 92.
- 153 Stadsarchief Gent, reeks 200/3, nr. 1 (los stuk, kopie).
- 154 Briels 1974, 13-15; Marnef 1987, 295-296; Van Boheemen en van der Heijden 1999 (a), 123-164.
- 155 Stadsarchief Gent, reeks 400/90, stadsrekeningen Gent 1580-1581, 272r; reeks 400/91, stadsrekeningen Gent 1581-1582, 413r-v; reeks 400/92, stadsrekeningen Gent 1582-1583, 393v-394r; reeks 400/93, stadsrekeningen Gent 1583-1584, 391v.

- 156 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1472, 16r.
 157 Stadsarchief Gent, reeks 200/3 (los stuk).
 158 Vgl. D'Heere 1969, XXIV-VII.
 159 Stadsarchief Gent, 111ter/1 (losse stukken). In de druk wordt slechts de toog bij het stadshuis en de toog bij de augustijnen uitdrukkelijk aan de rederijerskamers toegeschreven (De eerlicke incomste 1582; Waterschoot 1984, 119-122).
 160 Vgl. Temmerman 1981, 28-29.
 161 Stadsarchief Gent, 111ter/1 (losse stukken).
 162 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, 52v.
 163 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, n.g. (randnota's in de inventaris).
 164 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, 53r en 54v.
 165 Stadsarchief Gent, reeks 200/3, nr. 1 (los stuk, kopie).
 166 Stadsarchief Gent, 111ter/1.
 167 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1472, 42v.
 168 Coigneau 1984 (a).
 169 Coigneau 1984 (a), 96 en 98-99. Zie voor het 'Willecomme': Den Willecomme 1583 en La Bienvenue 1861.
 170 Den Willecomme 1583, n.g.
 171 Zie voor de relaties tussen Lucas d'Heere en Willem van Oranje: Waterschoot 1986.
 172 Decavele 1984 (b), 60.
 173 Stadsarchief Gent, reeks 400/95, stadsrekeningen Gent 1585-1586.
 174 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473, 54r-58r. Wellicht werd door de wereldlijke en geestelijke overheid druk uitgeoefend op de rederijerskamers om hun kapellen te herstellen (vgl. Verleysen 2001, 160).

De naproloog

- 1 Ramakers 1996 (d).
- 2 Grootes 1992.
- 3 Ramakers 1998 (a).
- 4 Huizinga 1998 (1^e uitgave: 1941), 59.
- 5 Van Dixhoorn 1999; Van Dixhoorn 2002.
- 6 Keersmaekers 1996. Zie ook Keersmaekers 1978.
- 7 Meeus 2003, 135.
- 8 Cloet 1988; Verberckmoes 1998, 195.
- 9 Zie ook Van Bruaene 2005 (b).
- 10 Dat gebeurde niet alleen in Gent, maar ook in Aalst, Antwerpen, 's-Hertogenbosch, Breda en Geraardsbergen. In Edingen werden de subsidies reeds opgeschort in 1565.
- 11 Ouvry 1982, 187.
- 12 Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Oud Archief, inv. Hoekx nr. 138.
- 13 SINT3.
- 14 Van Autenboer 1962, 101.
- 15 MEC.
- 16 Zie bijlage 2a.
- 17 Parker 1978, 217-232; De Schepper 1979, 279-297; Scholliers 1988; Put en Harline 2002, 21-102.
- 18 Dat gebeurde zeker in Aalst, Antwerpen, Gent en Lo in Veurne-Ambacht.
- 19 Galamé 1988, 87. Dat verbod is vaak geïnterpreteerd als een algemeen verbod op rederijersactiviteiten in de Nederlanden (zie bijvoorbeeld Brand 1961, 77; Briels 1974, 8).
- 20 BRED1; BRED2.
- 21 BERZ; HUL2.

- 22 Algemeen Rijksarchief Brussel, Geheime Raad (Spaanse periode), 1290/20.
- 23 Derden Placcaet-Boeck 1685, 76. Zie ook De Potter en Borre 1870, 36-38. Deze verordening leidde tot een tijdelijk verbod op de rederijkerij in Komen (1593-1608), Kortrijk (1593-1596) en Oudenaarde (1593-1609).
- 24 Parker 1978, 222.
- 25 Algemeen Rijksarchief Brussel, Audiëntie nr. 1109 (30 maart 1597).
- 26 Tweeden Placaet-Bouck 1629, 26-28.
- 27 Vlaanderen:Tweeden Placaet-Bouck 1629, 28-30;Artesië: Recueil des ordonnances 1909, 146-147. Vgl. Thijs 1990, 161-162.
- 28 Tweeden Placaet-Bouck 1629, 126. Zie over het belang van het provinciale concilie in Mechelen in juni-juli 1607: Cloet 1988, 55-56; Put en Harline 2002, 89-102.
- 29 De enige rederijderskamer die in deze periode voor het eerst in de bronnen wordt vermeld, is het gezelschap van De Rooyssche Barbaristen uit Poperinge. Deze rederijderskamer wordt voor het eerst genoemd in de stadsrekeningen van Poperinge van 1589. De Poperingse stadsrekeningen zijn vanaf 1577 bewaard, maar pas in 1589 worden de rederijderskamers (opnieuw) vermeld. Het is aannemelijk dat De Rooyssche Barbaristen reeds vóór 1577 bestonden (POP5).
- 30 Briels 1974, 15-26.
- 31 Zie bijlage 2a.
- 32 Van Boheemen en Van der Heijden 1999 (b), 381-383.
- 33 Pasture 1925, 35.
- 34 1588 BRUS2; 1589 BRUS1.
- 35 Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs. G. 219 (De Corenbloem).
- 36 1595 BRUS1.
- 37 Vgl. voor de Noordelijke Nederlanden met Pollmann 2002, 53-71.
- 38 POP1; POP2; POP3; POP4; POP5.
- 39 1592 ANT1.
- 40 1595 BOS1.
- 41 AAL1.
- 42 1588 BRUS2; 1595 BRUS1; 1598 BRUS2.
- 43 Vgl. Verleysen 2001, 159-170.
- 44 1590 VEU3.
- 45 Thomas 1998, 1-8.
- 46 Put 1998, 263; Duerloo 1998, 267-279.
- 47 Stols 1979, 208; Baetens 1998, 148-149.
- 48 Thomas 1998, 12.
- 49 Duerloo en Thomas 1998, 250-251, 255 en 258-259.
- 50 Thomas 1998, 12; Duerloo en Thomas 1998, 204-215.
- 51 Duerloo 1997, 11; Duerloo en Thomas 1998, 217; Porteman 1998, 311.
- 52 Porteman 1996; Porteman 1998.
- 53 KOR1; KOR2; KOR3.
- 54 Zie bijlage 2a.
- 55 OUDA1; OUDA2.
- 56 1608 GEN1.
- 57 1508 GEN3.
- 58 1608 GEN1.
- 59 WER.
- 60 1609 WER.
- 61 WAAS.
- 62 Anoniem 1889.

- 63 De Potter en Borre 1870, 38-39. Volgens de kostuimen van Veurne uit 1616 dienden de dekens net als die van de ambachten en schuttersgilden door de stedelijke overheid te worden benoemd (Coutumes 1896, 14). Alpha et Omega en De Lichtgeladen uit Ieper werden respectievelijk in 1616 en 1618 officieel heropgericht (IEP01; IEP04). De Langhoirie uit Poperinge vaardigde in 1616 een intern reglement uit, waarin veel aandacht werd besteed aan de maandelijks literaire bijeenkomsten (1616 POP1).
- 64 Zie bijlage 2a.
- 65 De emigratie uit de Zuidelijke Nederlanden, deels omwille van religieuze, deels omwille van economische drijfveren, had het Westkwartier sterk getroffen: Briels 1978, 9-19.
- 66 Wellicht vereerden De Perstreders in de zestiende eeuw Christus als patroon, hun blaazen omschreven ze immers als 'Christus in de persse onder de fonteyne ende de maeght Rhetorica' (1618 HON).
- 67 Duerloo 1997, 9-10; Duerloo 1998, 277-278; Duerloo en Thomas 1998, 23-24.
- 68 Vgl. Duerloo 1997, 11.
- 69 Baillieul 1994, 40; Desrumeaux 1996, 107; Duerloo 1998, 8. Zie voor Duinkerken: DUI3.
- 70 Algemeen Rijksarchief Brussel, Geheime Raad (Spaanse periode), nr. 1280/149 (positief advies van de bisschop van Ieper, 20 november 1617) en nr. 1289/27 (negatief advies van de Raad van Vlaanderen, 20 januari 1620, met apostille van de Geheime Raad, 27 januari 1620).
- 71 BRED1; BRED2; BRED3; BERZ.
- 72 Bostoen 1981.
- 73 Zie bijlage 2a.
- 74 HUL2.
- 75 Zie bijlage 2a.
- 76 1615 BOS1+2+4.
- 77 Zie bijlage 2a.
- 78 Zie bijlage 2a.
- 79 Briels 1974, 18-20.
- 80 Zie bijlage 2a.
- 81 1616 ANT3.
- 82 1618 ANT3. Van Etten, die verschillende mandaten in het Antwerpse stadsbestuur uitoefende, was ook een van de begunstigers van het Antwerpse augustijnenklooster (Marinus 1995, 75 en 176).
- 83 1619a ANT1; 1619b ANT1.
- 84 1618 ANT3; 1619b ANT1. In 1619 was de burgemeester Jan Happaert hoofdman van De Violieren, de vorige hoofdman was Hendrik van Halmale, die eveneens burgemeester was geweest (Donnet 1907, 62 en 66).
- 85 De Kersouwe uit Leuven had in 1610 een intern reglement uitgevaardigd (1610 LEU2). De Roose uit Leuven verleende in 1618 een reglement aan De Lindebloem uit Mol (1618 MOL).
- 86 1617 MEC1.
- 87 1620 MEC1.
- 88 Boek 1878, 27; Van Vaeck 1992, 76.
- 89 In het Mey Liedeken worden ook de kamers van Hasselt en Sint-Truiden in het prinsbisdom Luik genoemd, maar zij namen waarschijnlijk niet effectief deel (De Schadt-kiste 1621).
- 90 Zie bijlage 2a.
- 91 Aan de wedstrijden in Vlaanderen tijdens het Twaalfjarig Bestand namen geen Brabantse kamers deel (zie bijlage 2a).

- 92 ARE; ASS; GEE; HEL; MOL.
- 93 1618 MOL.
- 94 Van Vaeck 1992, 77-79.
- 95 De Schadt-kiste 1621, 3r. In een gedicht op de dood van aartshertog Albrecht in 1621 klaagden Dendermondse rederijkers over de gevolgen van het einde van het Bestand voor de rederijkerij (Porteman 1998, 311).
- 96 Van Vaeck 1992, 78-80. Vgl. Spies 1999, 57-68.
- 97 De Schadt-kiste 1621, 1.
- 98 De Schadt-kiste 1621 ('waerschouwinghe').
- 99 Van Vaeck 1992, 75.
- 100 De Schepper 1979, 288-290.
- 101 Duerloo 1998, 272-273.
- 102 1620 BRUSS.
- 103 Stadsarchief Brussel, hs. 3413, 47v-48v.
- 104 Janssens 1979; Houtman-Desmedt 1979; Vermeir 2001, 3-8.
- 105 Vermeir 2001, 317-322.
- 106 Vander Straeten 1866.
- 107 Vanhoutte 2003, 80-124 en 190.
- 108 Desmedt 2002, 115; Vanhoutte 2003, 129-134.
- 109 In 1626 had De Passiebloem in 's-Hertogenbosch De Violieren uit Antwerpen uitgenodigd voor een refreinwedstrijd. Wie de wedstrijd in 1628 had opgezet is niet duidelijk (zie bijlage 2a).
- 110 1628 BOS1+2+3+4+5.
- 111 1628 KRU.
- 112 Zie bijlage 2a.
- 113 AAL1; AAL2 (1640); EDI (1630).
- 114 Derden Placcaet-Boeck 1685, 76-77.
- 115 1630 KRU.
- 116 Soly 1984 (a), 620-624; Thijs 1990, 161-185. Zie voor de Italiaanse broederschappen Black 1989, 45.
- 117 Keersmaekers 1978, 181. De kamers traden wel op bij de intrede van de kardinaal-infant in 1635 (1643 ANT2). Zie voor deze intrede Waterschoot 1989.
- 118 Thijs 1990, 161-185.
- 119 1630 ANT2. Vgl. Smits-Veldt 1996 voor de Amsterdamse situatie.
- 120 Vandembroeke 1988, 270.
- 121 Donnet 1907.
- 122 Soly 1993, 43-46; Thijs 1993, 111.
- 123 Thijs 1990, 166.

Conclusie Deel I

- 1 Gros 1992, 14-35 en 249-251; Nagel 1962, 16-25; Brünner en Wachinger 1994, 4-5.
- 2 Vergelijkbare gegevens voor Holland in Van der Heijden 2002.
- 3 Vgl. De Ridder-Symoens 1995.
- 4 Er werd geopteerd voor de politieke sleuteljaren 1566 (Beeldenstorm) en 1621 (einde van het Twaalfjarig Bestand), omdat die samenvielen met het einde van een expansiebeweging in de ontwikkeling van de rederijkerscultuur. 1500 is veeleer een symbolisch jaar dat de periode van versnelling in het laatste kwart van de vijftiende eeuw afsloot.
- 5 In het geval van de dorpskamers is het door de schaarse gegevens vaak onzeker of ze in 1566 nog bestonden. Daarom zijn alle dorpskamers die volgens de bronnen tussen 1500 en 1566 actief waren, meegerekend. Dat houdt dus wellicht een overschatting in voor

1566, die echter wordt gecompenseerd door het feit dat precies door de schaarse bronnen nog vele dorpskamers onbekend blijven.

- 6 Hier zijn alle kamers meegeteld die actief waren tussen 1600 en 1621.
- 7 Zie ook Van Bruaene 2003 (d).
- 8 Blockmans en van Herwaarden 1980, 476-491.
- 9 Blockmans en Prevenier 1997, 219.
- 10 Israel 1995, 136.

De motieven. Inleiding

- 1 Blockmans en Prevenier 1997, 238. Twee studies die deze stelling als uitgangspunt nemen zijn Arnade 1996 en Lecuppre-Desjardin 2004. Zie ook Arnade 1997.
- 2 Van Uytven 1982, 188; Stabel 1999.
- 3 Waite 2000, 107-114.
- 4 Van Bruaene 2005 (a).
- 5 Barry 1994 (b). Zie ook Reid 2001.
- 6 De voornaamste monografieën gewijd aan de literaire productie van de rederijkers zijn tot op heden Van Elslander 1953; Hummelen 1958; Coigneau 1980-1983; Hüsken 1987; Pleij 1988; Pikhaus 1988-1989; Ramakers 1996 (a) en Moser 2001, zie ook Pleij 2007.
- 7 Zie vooral Moser 2001.

Devotie als motief

- 1 1448 GEN1.
- 2 1448 GEN1.
- 3 1448 GEN1; 1462 TIEL1; 1471 GEN3; 1476 GER; 1478 GEN4; 1479 BERZ; 1481 LEU1; 1482 OPH; 1486 LEU2; 1483 LEU4; 1497 AAR1; 1501 EDI; 1514 KOR3; 1518 AAR2; 1519 OUDA1; 1534 HOO; 1541 AAL2; 1549 OUDBO; 1550 TUR; 1570 SINT3. Enkel in de statuten van De Peterseliepoet uit Leuven wordt de naam van de patroonheilige niet vermeld (1482 LEU3).
- 4 Zie de kaarten van de wedstrijd in Hulst in 1483 ('ter eeren ons waerdichs patroons') (Willems 1840, 412) en in Antwerpen in 1496 ('ter geliefften, ende eeren Godts ende Sinte Lucas ons patroons') (Van Autenboer 1979, 143). De rederijkerswedstrijden in Lier in 1490 en 1500 vonden plaats op Sint-Annadag. Anna was de patroonheilige van de Lierse kamer De Ongeleerden (Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs. II 757 (zeventiende-eeuwse kroniek van Richalt van Grasen gebaseerd op de stadsrekeningen), 102r en 105v).
- 5 Espinas 1941-1942, IX-X en 998. Zie ook Michaud-Quantin 1970, 180-181.
- 6 Zie algemeen Delumeau 1979, Bossy 1985, Vauchez 1987, Schreiner 1992 en Terpstra 2000.
- 7 Weissman 1982, 47; Swanson 1995, 146.
- 8 Vgl. Trio 1993, 87-90.
- 9 Trio 1993, 87.
- 10 Van Elslander 1945.
- 11 BOS2; BRED1; KOR3.
- 12 Moser 2001, 69-97.
- 13 1501 EDI. Sinds het vierde Lateraanse Concilie van 1215 verwachtte de Kerk dat een gelovige eenmaal per jaar te biechten en ter communie zou gaan (Swanson 1995, 26; Biller 1998, 7-8).
- 14 LIE2; STAD. Zie voor de Heilige Anna ook Brandenburg 1990.
- 15 Trio 1993, 88.
- 16 Zie bijvoorbeeld de vraag van de wedstrijd in Gent in 1539: 'Welc den mensche stervende meesten troosten es?' (Spelen van zinne 1539).

- 17 Van Dijk 2000, 176-177. In de zinspreuken en in de reglementen van de 'Barbara'-kamers wordt daar echter niet op gealludeerd.
- 18 1482 OPH; Moser 2001, 39.
- 19 LIE1; Van Boeckel 1929, 19.
- 20 Trio 1993, 288; Vincent 1994, 93.
- 21 1486 LEU2; 1610 LEU2.
- 22 Er zijn 45 reglementen bewaard met gegevens over regelmatige misvieringen (requiem-mis naar aanleiding van een overlijden niet meegerekend): 1448 GEN1; 1462 TIEL1; 1471 GEN3; 1476 GEN1; 1476 GER; 1478 GEN4; 1479 BERZ; 1482 OPH; 1483 LEU4; 1484 GEN4; 1486 LEU2; 1490 OUDA1; 1501 EDI; 1503a DIE1; 1505a GEN5; 1508 GEN3; 1519 OUDA1; 1514 GEN3; 1514 KOR3; 1518 AAR2; 1518 STEV; 1528 GEN1; 1531 VEU3; 1534 HOO; 1535 GEN4; 1537 SINN; 1545 BRUS1; 1556 OUDA2; 1564 BOS2; 1570 SINT3; 1574 BOS3; 1590 VEU3; 1608 GEN1; 1609 WER; 1610 LEU2; 1611 ELV; 1616 POP1; 1618 ANT3; 1618 HON; 1618 MOL; 1619b ANT1; 1620 MEC1; 1627 VEU3; 1630 KRU; 1642 WAAS.
- 23 1476 GEN1.
- 24 In de statuten van 1448 is sprake van een nog te bezetten wekelijkse mis ter ere van de heilige Drieuldigheid, in de statuten van 1608 eveneens van een zondagse mis (1448 GEN1; 1608 GEN1).
- 25 1505a GEN5.
- 26 1501 EDI.
- 27 1476 GER.
- 28 1490 OUDA1; 1505a GEN5; 1519 OUDA1; 1534 HOO; 1556 OUDA2; 1618 MOL; 1620 MEC1. In De Corenbloem van Waasmunster werd op elke gemeenschappelijke maaltijd een Paternoster voor de overledenen gebeden (1642 WAAS). Een algemene zielenmis kwam ook in zuiver religieuze broederschappen niet zo frequent voor. In Gent waren ze eerder zeldzaam, in Gouda werden ze vaker gehouden (Trio 1993, 284; Goudriaan 1996, 30). In Franse en in het bijzonder Normandische broederschappen werden zulke herdenkingsmissen wel frequent gehouden (Vincent 1988, 284; Vincent 1994, 93).
- 29 In de religieuze broederschappen van Gouda was dit de meest voorkomende verplichting (Goudriaan 1996, 29).
- 30 1448 GEN1; 1462 TIEL1; 1476 GER; 1482 OPH; 1505a GEN5; 1514 KOR3; 1518 STEV; 1519 OUDA1; 1537 SINN; 1539 AAL2; 1611 ELV; 1616 POP1. Ook in het Henegouwse Edingen (1501 EDI) en het Brabantse Hoogstraten (1534 HOO) en Mol (1618 MOL) werd door de kamer een requiemmis voor de overleden leden gehouden.
- 31 1479 BERZ; 1503a DIE1; 1518 AAR2; 1574 BOS3; 1618 ANT3; 1619b ANT1; 1620 MEC1. Zie ook de statuten van De Olijftak in Sint-Truiden die op die van de Brabantse rederijderskamers waren afgestemd (1570 SINT3). Ook in de zeventiende-eeuwse Vlaamse rederijderskamers van Wervik (1609 WER), Veurne (1627 VEU3) en Waasmunster (1642 WAAS) werd dit van de leden verwacht.
- 32 De verplichting van leden om een doodschuld te betalen wordt vermeld in 39 reglementen: 1448 GEN1; 1462 TIEL1; 1471 GEN3; 1476 GER; 1477 GEN3; 1478 GEN4; 1482 OPH; 1501 EDI; 1503a DIE1; 1505a GEN5; 1508 GEN3; 1518 AAR2; 1518 STEV; 1519 OUDA1; 1530 ANT2+3; 1530 POP2; 1534 HOO; 1535 GEN3; 1537 SINN; 1539 AAL2; 1541 AAL2; 1548 GEN1+2+3+4; 1549 OUDBO; 1550 TUR; 1556 OUDA2; 1608 GEN1; 1609 WER; 1611 ELV; 1616 POP1; 1618 ANT3; 1618 HON; 1618 MOL; 1619b ANT1; 1620 MEC1; 1624 ANT3; 1627 VEU3; 1630 ANT2; 1630 KRU; 1642 WAAS.
- 33 1479 BERZ; 1503a DIE1; 1518 AAR2; 1570 SINT3. De Diestse kamer De Lelie verwachtte dan ook dat de leden niet alleen voor zichzelf, maar ook voor hun echtgenote en kinderen een doodschuld betaalden (1503a DIE1).

- 34 1618 MOL. Een lokale eigenaardigheid was dat drie van de vijf rederijkerskamers in 's-Hertogenbosch zich in de zestiende (Sint-Barbara) en in de zeventiende eeuw (Sint-Barbara, Sint-Catharina en Sint-Agatha) ook manifesteerden als broederschappen van baardragers die tegen betaling het stoffelijk overschot van Bosschenaren naar het kerkhof droegen (1574 BOS3; 1628 BOS1+2+3+4+5). Zie ook Ramakers 1998 (b), 49.
- 35 Uitdrukkelijk gestipuleerd in 1462 TIEL1; 1482 OPH; 1503a DIE1; 1505a GEN5 en 1519 OUDA1, maar waarschijnlijk gemeengoed in de praktijk.
- 36 Trio 1993, 300-301.
- 37 Vincent 1994, 94.
- 38 Weissman 1982, 87.
- 39 Black 1989, 89-107.
- 40 1448 GEN1; 1462 TIEL1; 1476 GER; 1514 KOR3; 1537 SINN; 1539 AAL2; 1574 BOS3; 1609 WER; 1611 ELV; 1616 POP1; 1618 MOL; 1627 VEU3; 1642 WAAS.
- 41 1479 BERZ; 1482 OPH; 1501 EDI; 1503a DIE1; 1505a GEN5; 1570 SINT3. Uitzondering was de Oudenaardse kamer Pax Vobis, die ook van de broeders en zusters van de kamer verwachtte dat ze de begrafenis bijwoonden (1519 OUDA1).
- 42 1479 BERZ; 1503a DIE1; 1570 SINT3.
- 43 1482 OPH; 1501 EDI; 1519 OUDA1.
- 44 1476 GER; 1483 LEU4; 1490 OUDA1; 1518 AAR2; 1531 VEU3; 1534 HOO; 1537 SINN; 1556 OUDA2; 1574 BOS3; 1608 GEN1; 1609 WER; 1610 LEU2; 1611 ELV; 1618 HON; 1618 MOL; 1630 KRU; 1642 WAAS.
- 45 1479 BERZ; 1486 LEU2; 1501 EDI; 1503a DIE1; 1505a GEN5; 1545 BRUS1; 1570 SINT3.
- 46 1448 GEN1; 1471 GEN3; 1478 GEN4; 1484 GEN4; 1535 GEN4; 1608 GEN1.
- 47 Zie Trio 1994, 107-108, waarin de conclusies van het Gentse onderzoek naar de hele Nederlanden worden geëxtrapoleerd. Koen Goudriaan komt echter in een artikel over de broederschappen in Gouda tot heel andere bevindingen (Goudriaan 1996).
- 48 Trexler 1980, 7; Muir 1981, 75; Vauchez 1987, 169-186. Voor de Nederlanden, zie Ramakers 1996 (a), 5-41.
- 49 James 1983, 4-6; Neumann 1985, 123-135; Chiffolleau 1990, 43-44; Rubin 1991, 258-259, 273-275 en 286-287; Caspers 1992, 101-104; Ramakers 1996 (a), passim; Nijsten 1997 (a), 116-117.
- 50 Engeland: Johnston 1975, 55; Johnston 1989 (a), 73-83, Clopper 1989, 119; Dobson 1997, 100 en 104; Duitse Rijk: Blasting 1989, 12; Frankrijk: Knight 1988 (a), 349, Vincent 1994, 156; Noord-Italië: Trexler 1980, 253; Black 1989, 113. In het voetspoor van de devotie voor het Heilig Sacrament ontwikkelden zich in Europa ook specifieke Sacramentsbroederschappen, die soms een dramatisch aandeel hadden in de gelijknamige processie: Rubin 1991, 238.
- 51 Lecuppre-Desjardin 2004, 282-283.
- 52 Spelen van sinne 1562, n.g. (kaart van het landjuweel). Zie ook Burgon 1839, 391.
- 53 Ramakers 1996 (a), 64.
- 54 James 1983, 21; Ramakers 1996 (a), 249-257; Nijsten 1997 (b), 114-120. Een kritische benadering van de 'social harmony'-these, toegepast op de Brugse Heilig Bloed-processie, in Boogaart 2000.
- 55 1452 LEU1; 1462 TIEL1; 1481 LEU1; 1484 GEN4; 1496 BERZ; 1501 EDI; 1503a DIE1; 1508 GEN3; 1511 BRUS5; 1514 KOR3; 1519a TIEL1; 1533 GEN1+2+3+4; 1556 OUDA2; 1608 GEN1; 1609 WER; 1616 POP1; 1618 HON; 1628 BOS1+2+3+4+5.
- 56 Zo was De Lelie van Diest volgens een reglement uit 1503 opgericht ter ere van Onze-Lieve-Vrouw en om de jaarlijkse Onze-Lieve-Vrouwomgang in Diest 'te eere ende te verschierene' (1503a DIE1). 'Eren' en 'versieren' kunnen beide de betekenis van 'vereren'

- hebben, maar ‘versieren’ heeft ook de connotatie van ‘opluisteren’ (zie de lemmata in Verwijs en Verdam 1882-1952).
- 57 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers nr. 33971, stadsrekeningen Deinze december 1531 - november 1533, 51r-v.
- 58 1452 LEU1; 1503a DIE1; 1511 BRUS5; 1514 KOR3; 1618 HON.
- 59 Vgl. voor de Duitse broederschappen met Blasting 1989, 12.
- 60 1484 GEN4; 1508 GEN3; 1608 GEN1. In Kortrijk speelden De Kruisbroeders op de Sacramentsdag, terwijl ze op de octaaf meeliepen in de processie met tabbaard en toorts (1514 KOR3). De bestuursleden van De Langhoirie in Poperinge dienden in de zeventiende eeuw alleen mee te lopen in de lokale ommegang (1616 POP1).
- 61 1533 GEN1+2+3+4.
- 62 1452 LEU1.
- 63 Hermans 1867, 187; 1628 BOS1+2+3+4+5. Zie ook Ramakers 1998 (b), 49-51.
- 64 Er zijn slechts drie reglementen waar hier wordt op gealludeerd: 1462 TIEL1; 1496 BERZ; 1511 BRUS5. Sommige kamers lijken wel eigen lokale ommegangen voor hun patroonheilige te hebben georganiseerd (allusies daarop in 1483 LEU4; 1486 LEU2; 1535 GEN4).
- 65 Ramakers 1996 (a), 83-85. Vgl. Clopper 1989, 119; Dobson 1997, 100 en 104.
- 66 De Vlaminck 1863, 27.
- 67 1462 TIEL1.
- 68 De Vlaminck 1863, 38; 1519a TIEL1.
- 69 Brand 1961, 88, 90 en 101.
- 70 Van Autenboer 1983 (c), 526.
- 71 Van Dijk 1986, 71.
- 72 Ramakers 1996 (a), 77, 85-87 en 93.
- 73 1556 OUDA2.
- 74 1496 BERZ.
- 75 Gemeentearchief Bergen op Zoom, stadssecretarie 2992 (lijst met bestuursleden van de ambachten en gilden 1488 en 1495-1527), 8v, 12r en 20v; Sloomans 1974, 51.
- 76 1511 BRUS5.
- 77 De Groeiende Boom en De Ongeleerden uit Lier: Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs. II 757 (zeventiende-eeuwse kroniek van Richalt van Grasen gebaseerd op de stadsrekeningen), 114r-v; De Lelie uit Diest: Stadsarchief Diest, fonds Sint-Sulpitiuskerk 179, rekeningen van het Onze-Lieve-Vrouwbroederschap 1481, 32v en Raymaekers 1860, 99-101; De Leliken uten Dale uit Zoutleeuw: Van Autenboer 1983 (b), 254 en 411-412; De Peoene, De Lisbloem en de Boonbloem uit Mechelen: Van Autenboer 1962, 51.
- 78 Van Boeckel 1929, 19; Van Autenboer 1962, 52.
- 79 Soly 1984 (a), 623; Thijs 1992, 9. Vgl. Burke 2001, 229-234.
- 80 1608 GEN1; 1609 WER; 1616 POP1; 1618 HON.
- 81 James 1983, 12. Dit baanbrekende artikel heeft minder oog voor de uitsluiting van bepaalde groepen. Zie bijvoorbeeld de kritiek bij Rubin 1991, 266.
- 82 Vgl. voor Engeland met Stokes 2001.
- 83 Trexler 1980, 1-5; Chittolini 1990, 69-80; Arnade 1996, 56.
- 84 De deelnemende kamers werden jaarlijks in de categorie presentwijnen vermeld, zie Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers nr. 36785-36858, stadsrekeningen Nieuwpoort 1482-1560.
- 85 Spelen 1920, 3. Everaert vermeldt in zijn spelhandschrift enkel dat het spel in 1527 gedicht was en in Nieuwpoort een tweede prijs gewonnen had. De Drie Santinnen, een van de twee Brugse kamers waarvan Everaert lid was (*ib.*, XXV) namen deel aan de wedstrijd in 1527 (Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers nr. 36825, stadsrekeningen

- Nieuwpoort 1527, 25r). Ook het in 1511 door Everaert gedichte gedicht 'spel van Maria ghecompareirt by de claerheyf' werd in Nieuwpoort opgevoerd en zijn in 1512 gedichte 'esbatement van 't wesen' won een eerste prijs op een esbatementwedstrijd in Nieuwpoort (Spelen 1920, 1 en 3). Er zijn geen aanwijzingen dat in die jaren een Brugse kamer aan de Sacramentswedstrijd in Nieuwpoort deelnam (Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers nr. 36809-36810, stadsrekeningen Nieuwpoort 1511 en 1512).
- 86 Spelen 1920, 3.
- 87 Vandecasteele 1990.
- 88 Vandecasteele 1967. Zie bijlage 2a.
- 89 Optredens van Gentse esbatementgezelschappen en later rederijkerskamers in het kader van processies van andere steden zijn geattesteerd voor Brugge (Vandecasteele 1967), Oudenaarde (Van der Meersch 1842-1843, 386; Ramakers 1996 (a), 78), Aalst (D'Hondt 1908, 22, 28 en 32), Axel (Wesseling 1966, 46) en Oudenburg (Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers nr. 37644, stadsrekeningen Oudenburg 1457-1458, 9v).
- 90 Boone 1992, 51-58; Arnade 1996, 56-58; Van Bruaene 2000 (a), 78-83.
- 91 Van Autenboer 1962, 47-48.
- 92 De Lelie uit het Henegouwse Halle voerde in 1562 spelen op in de context van de processie van Edingen, een ander Henegouws stadje aan de grens met Brabant (Matthieu 1877, 688).
- 93 Van Autenboer 1981.
- 94 Moeller 1971; Vauchez 1987, 288; Ramakers 1996 (a), 20-21.
- 95 Weiler 1992, 41-48.
- 96 Hummelen 1988, 88. Met bijbelse spelen bedoelt Hummelen die spelen die rechtstreeks teruggaan op Oud- of Nieuwtestamentische stof, zoals bijvoorbeeld 'De wyngaert' van Cornelis Everaert. Everaerts hoger genoemde spelen, waarin Maria typologisch vergeleken wordt met de stad Jeruzalem en de troon van Salomon, worden hiertoe niet gerekend (Ib., 95-97). Het relatieve aandeel van de religieuze spelen binnen het bewaarde corpus is dus nog veel groter. Zie voor de vijftiende eeuw Hummelen e.a. 1984.
- 97 Willems 1840, 413.
- 98 Spies 1995; Moser 2001, 132-146.
- 99 Van Autenboer 1979, 144.
- 100 Van Elslander 1953, 95-120.
- 101 1494 BRUG1+2; 1516 KOR3; 1530 POP2; 1531 POP1; 1537 SINN; 1611 ELV. Op het landjuweel in Antwerpen in 1496 werden prijzen uitgereikt aan het gezelschap dat het 'best, aerdichst uijtsprecken ende perfects pronuntieren sal d'bequaemste, excellenste ende d'loffelijckste loff van der heijliger besnijdenissen ons lieffs Heeren Jesu Christi' (Van Autenboer 1979, 145). Deze opdracht was duidelijk geïnspireerd door de lokale devotie voor de relikwie van de voorhuid van Christus in de Onze-Lieve-Vrouwkerk (Coigneau 2001, 207).
- 102 Oosterman 1998, 17.
- 103 Oosterman 1996, 43-48.
- 104 Kronenberg 1943, 238.
- 105 Moser 2001, 9-20 en 92-96.
- 106 Trio 1993, 191. Zie voor het Duitse Rijk: Moeller 1971, 53.
- 107 Verhoeven 1992, 190 (zie ook de uitgebreide statistische gegevens in dit boek); Trio 1993, 191-199; Goudriaan 1994; Marnef 1996, 47-90.
- 108 Waite 2000; Moser 2001.
- 109 Waite 2000, 202-208; Moser 2001, 194-195.
- 110 Van Elslander 1953, 95.
- 111 Decavele 1990, 101-102.

112 Van Bruaene 2000 (b), 268-269 en 271-272.

Harmonie en eer als motieven

- 1 Dit hoofdstuk is een herwerkte en langere versie van Van Bruaene 2002.
- 2 Rijksarchief Gent, Raad van Vlaanderen nr. 7510, 170v; Verbaere 1879, 113-115.
- 3 Espinas 1930; Mestayer 2000, 415-416.
- 4 Zie voorlopig Van Autenboer 1993 en Coigneau 1996 (a).
- 5 Van den Neste 1996; Lecuppre-Desjardin 2004, 200-210.
- 6 Zie bijvoorbeeld Soly 1984 (a); Van Boheemen en Van der Heijden 1994; Ramakers 1998 (b).
- 7 Bourdieu 1994, 177-231.
- 8 1448 GEN1; 1476 GER; 1479 BERZ; 1482 OPH; 1486 LEU2; 1488 LEU1; 1501 EDI; 1514 KOR3; 1533 GEN1+2+3+4; 1541 AAL2; 1570 SINT3; 1609 WER; 1620 MEC1.
- 9 Black 1984, 12-31.
- 10 1548 GEN1+2+3+4. Zie ook 1510 GEN4; 1561 KOR1+2+3; 1619 ANT1+2+3.
- 11 1531 VEU3.
- 12 AAL1; AAR2; DEN3; HUI; KRU; BOS3; VIL; BOR; GEN2; NN; MEC3; LEU1; BRUS5; OUD-BO; ANT5/HOB; BERZ; BRED2.
- 13 Moser 2001, 109-114.
- 14 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers nr. 33965, stadsrekeningen Deinze 1517-1519, 28v.
- 15 Stabel 1997, 271-272; Thoen 2001, 102-157.
- 16 Blaas 1986, 11.
- 17 Blockmans 1988, 176-179.
- 18 Vgl. Boone 1992, 51-54; Arnade 1996, 78-79.
- 19 Knight 1980, 380-381.
- 20 Zie bijlage 2a.
- 21 Willems 1840, 411; Van Autenboer 1979, 143.
- 22 Spelen van sinne 1562.
- 23 Willems 1840, 411-413.
- 24 Putnam 1993, 167-171.
- 25 Vgl. Bourdieu 1994, 180-189.
- 26 Vgl. Knight 1980, 387.
- 27 Vgl. Bourdieu 1994, 211.
- 28 De vrijgeleiden voor competities waren ontleend aan het voorbeeld van de marktvrijheid van de jaarmarkten (Van Houtte 1953, 202-204).
- 29 Van Eeghem 1935 en 1936 (1935), 431-432.
- 30 Recueil des Ordonnances 1907, 105-106.
- 31 Van Autenboer 1981, 92.
- 32 Willems 1837, 162.
- 33 Zie voor dit motief in de rederijdersliteratuur Pleij 1994 (a), 227-228 en Pleij 1995 (b), 161-164. Zie over de kamerspelers en hun relatie tot de rederijders Hummelen 1996 (b).
- 34 Vgl. Bourdieu 1994, 181-183.
- 35 Hulst 1483: 'eene feeste ende prijs van der edeler consten der Rethorijcke' (Willems 1840, 412); Brussel 1493: 'une feste et solennite de Rethoricque' (Van Eeghem 1935 en 1936 (1935), 431); Antwerpen 1496: 'een feeste van der rethorijcken' (Van Autenboer 1979, 143); Gent 1539: 'feeste ende vergaderinghe' (Recueil des Ordonnances 1907, 105); Diest 1541: 'spel van der Rethoriken' (Van Autenboer 1981, 92); Antwerpen 1561: 'eenige Rethorycke spelen, d'welck men noempt het landtjuweel' (Willems 1837, 161); Mechelen 1620: 'Blasoen-Feeste' (De Schadt-kiste 1621 (voorrede)).

- 36 Stadsarchief Antwerpen, V. 1233 (vonnisboek 1502-1509), 112r.
- 37 De liggeren s.d. Deel 1, 59 (1503). Zie ook *Ibid.*, 63 (1505), 65 (1506), 68 (1507), 72 (1509), 80 (1513).
- 38 Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs. G. 219, 7r. Vgl. Knight 1980, 381; Kammerer 1998, 132-133.
- 39 Arnade 1996, 84-91.
- 40 1511 BRUS5.
- 41 De Baere 1948, 123-124.
- 42 Van Vaeck 1992.
- 43 Arnade 1996, 84-91.
- 44 Universiteitsbibliotheek Gent, hs. G.6112, 5v.
- 45 Vgl. Bourdieu 1994, 187-188.
- 46 Er werden bijvoorbeeld prijzen uitgereikt voor de mooiste intrede over land, de mooiste intrede over water en voor het gezelschap dat de verste reis had gemaakt (Coigneau 1994 (b), 16).
- 47 De Waardt 1997, 337.
- 48 Wiesner 1989, 125; Deceulaer 1994, 137; Boone 1996, 43-45; Verleysen 2001, 155.
- 49 Vgl. Wellmann 1998, 35.
- 50 1535 GEN3; 1537 SINN; 1539 BOS1; 1545 BRUS1; 1549 OUDBO; 1609 WER; 1611 ELV; 1618 MOL; 1620 MEC1; 1628 BOS1+2+3+4+5.
- 51 1628 BOS1+2+3+4+5.
- 52 1557 GEN3.
- 53 Over de goddelijke eer, zie Schwerhoff 1998. Over het religieuze karakter van corporatieve eer, zie Wiesner 1998.
- 54 De Waardt 1997, 336.
- 55 Dinges 1995, 50-51.
- 56 1509 GEN4.
- 57 1510 GEN4.
- 58 Vgl. Spiess 1997, 45-47.
- 59 1476 GEN1.
- 60 1494 BRUG1+2.
- 61 1503a DIE1; 1503b DIE1; ?? AAR1; ?? AAR2; 1541 AAL2.
- 62 1510 ANT1+2 en ANT2.
- 63 Lambin 1840, 4.
- 64 Lindanus 1612, 101. Vgl. Jacobs 1997.
- 65 1483 LEU4; 1488 LEU1; 1548 GEN1+2+3+4; 1561 KOR1+2+3. Vgl. Stabel 2001, 803-808.
- 66 Zie bijvoorbeeld voor de wedstrijd in Gent in 1539: Vandecasteele 1966.
- 67 1531 VEU3; 1561 KOR1+2+3.
- 68 Vgl. Huizinga 1999 (eerste uitgave: 1919), 57-63; Blockmans en Donckers 1999, 110-111.
- 69 Bourdieu 1994, 212.
- 70 1545 BRUS1. Zie ook 1559 ANT2+3.
- 71 1494 BRUG1+2.
- 72 ?? AAR1. Zie ook ?? AAR2.
- 73 1618 ANT3; 1619b ANT1; 1619 ANT1+2+3.
- 74 Zo namen de franciscanen in de commotie rond de 'schandaleuse spelen' in 1559 in Brussel vooral aanstoot aan het feit dat een van de acteurs een echt minderbroedershabijt had gedragen (zie hoofdstuk 4). Vgl. Burke 1988, 121-138.
- 75 De Vooy 1947, 5-6; Van Bruaene 2006 (a).

- 76 Refereynen 1563, n.g.
- 77 Spelen van sinne 1562, n.g.
- 78 Willems 1840, 416.
- 79 Van Autenboer 1979, 144 en 148.
- 80 De Schadt-kiste 1621 (voorrede).
- 81 Van Lom 1740, 236-239; Van Autenboer 1955, 74-77; Van Autenboer 1981, 33-39.
- 82 Raymaekers 1863.
- 83 Lambin 1840, 4. Lambin dateert 1516, maar waarschijnlijk gaat het om de wedstrijd in Wervik in 1515 (zie bijlage 2a).
- 84 1533 GEN1+2+3+4.

Lering en vermaak als motieven

- 1 Spelen van sinne 1562, n.g.
- 2 De notulen van de vergadering zijn uitgegeven in Van Autenboer 1981, 105-106.
- 3 Over de voorstelling van naaktheid op de toneelpodia van de late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd, zie Duerr 1998, 267-274.
- 4 Pleij 1988, 183.
- 5 Pleij 1988, 324.
- 6 Pleij 1988, 348-349 en 378-379.
- 7 Pleij 1988, 188.
- 8 Zie bijvoorbeeld: Boone e.a. 1984.
- 9 Den Boer 2001 (a), 8-9; Den Boer 2001 (b), 31.
- 10 Elias 1995 (1^e Duitse uitgave: 1939), 321-322.
- 11 Foucault 2002 (1^e uitgave: 1975); Frijhoff 1985, 93-101; Rousseaux 1999, 265-266; Schilling 1999, 3-36; Schilling 2001, 646-647 en 668-672.
- 12 Zie bijvoorbeeld de bijdragen in Pleij e.a. 1991 en Reynaert e.a. 1994.
- 13 Vandenbroeck 1987; Vandenbroeck 1990; Vandenbroeck 1991; Kavalier 1996.
- 14 Boone 2002, 33-35 en 49-52.
- 15 Prevenier 1994, 19-23; Prevenier 1996, 359; Santing 1998, 35-41; Dumolyn 2002 (a), 428.
- 16 Pleij 2002 (a), 56.
- 17 Reynaert 1994, 17-19. Zie ook de recensie van Paul Wackers van de *Op belofte van profijt*-bundel (Wackers 1993) en van Herman Pleij van de *Wat is wijsheid*-bundel (Pleij 1995 (a)).
- 18 Vgl. Van Dixhoorn 2002, 29.
- 19 1619a ANT1.
- 20 Zie de reconstructie in Vandecasteele 1966.
- 21 Burgon 1839, 377-389. Vgl. Van Bruaene 1998, 216-221.
- 22 Van Eeghem 1935 en 1936 (1935), 434-435.
- 23 Pleij 1994 (a), 226; Waite 2000, 27.
- 24 Burke 1995, 140.
- 25 Van Eeghem 1935 en 1936 (1935), 431.
- 26 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers nr. 33986, stadsrekeningen Deinze 1560-1562, 22r en 48r.
- 27 'tot cyrate van der voirseide onser stadt ende recreatie van den ingesetenen' (1556 ANT3 en 1559 ANT2+3); 'om der stadt dienste ende recreatie aen te doene' (1589 BRUS1); 'om met hunne spelen de heeren ende de goede gemeynte der selve te recreeren' (1643 ANT2).
- 28 Van Autenboer 1979, 145.
- 29 Verberckmoes 1998, 71. Zie bijvoorbeeld 1448 GEN1; 1549 OUDBO en Refereynen 1563 (proloog en slot).

- 30 'ghenouchtelicke tijdcortinghe' (1516 KOR3; zie ook 1531 POP1 en 1537 SINN).
- 31 Burke 1995, 141-144.
- 32 Van Dixhoorn 2002; Van Dixhoorn en Roberts 2003.
- 33 Vgl. Spies 1999, 39.
- 34 1519b TIEL1.
- 35 1541 AAL2.
- 36 Vgl. Moser 2001, 92; Van Dixhoorn 2002, 17.
- 37 1549 OUDBO.
- 38 Spelen van sinne 1562 (kaart landjuweel); Refereynen 1563 (proloog). Vgl. Spies 1999, 53-54; Ramakers 2001, 178-181.
- 39 Vgl. Spies 1999, 45-46 met Ramakers 2001, 183-186.
- 40 Pleij 1988, 185-186.
- 41 Alleen het reglement van de kamer van Kapelle in Zeeland uit 1508 was direct geïnspireerd door de statuten van De Fontaine: Van Dixhoorn 2001, 61.
- 42 Elias 1995, passim.
- 43 Vgl. ook Pleij 1988, 185.
- 44 In de berijmde reglementen van de kamers uit 's-Hertogenbosch zijn enkele meer 'psychologische' voorschriften te vinden als 'wilt u by 't gheselschap niet als verckens vueghen' (1564 BOS2; 1574 BOS3; zie ook 1539 BOS1). De strategie om ongewenst gedrag als 'dierlijk' voor te stellen, wordt veelvuldig toegepast in Erasmus' befaamde etiquetteboekje *De civilitate morum puerilium libellus* (1530). De teneur van dit humanistisch traktaatje, dat overigens een centrale plaats inneemt in Norbert Elias' studie, is toch sterk verschillend van die van de rederijkersreglementen (Erasmus 2001).
- 45 1508 GEN3.
- 46 1609 WER. Kleinere geldboetes dienden voor het verlaten van de kamer worden betaald: 1482 LEU3; 1497 AAR1; 1610 LEU2; 1616 POP1.
- 47 1609 WER.
- 48 Archief Sint-Jacobskerk Gent, nr. 1473.
- 49 Zie bvb. 1479 BERZ.
- 50 1482 OPH; 1550 TUR.
- 51 Voor meer details zie Van Bruaene 2004, 428-430. Daar is ook de tabel met gedetailleerde bronverwijzingen opgenomen.
- 52 Vgl. Van Dixhoorn 2002, 21-22.
- 53 1505a GEN5.
- 54 1556 OUDA2.
- 55 1630 KRU.
- 56 1556 OUDA2.
- 57 1549 OUDBO.
- 58 1618 ANT3; 1619b ANT1.
- 59 De Gentse kamer De Fontaine was genoodzaakt in twee jaar tijd de regels aangaande de verkiezingen tweemaal te veranderen. Eerst werd het systeem in oligarchische zin aangepast, zodat de 'notabele' en niet de arme, onverstandige leden de doorslaggevende stem hadden. Dat bleek echter helemaal niet te werken doordat sommige 'notabele' leden met opzet ongeschikte leden verkozen (1543 GEN1; 1546 GEN1).
- 60 Van Dixhoorn 2002, 26.
- 61 In Geraardsbergen bedroeg de boete viermaal het bedrag dat men diende te betalen voor eerroevende taal of gedrag tegenover een medelid, in Edingen veertig maal (1476 GER; 1501 EDI).
- 62 1541 AAL2.
- 63 1610 LEU2 (in de winter van 14u tot 17u, in de zomer van 15u tot 18u); 1616 POP1 (tot 21u); 1620 MEC1 (tot 19u).

- 64 Zie ook 1501 EDI (lawaai maken of praten); 1534 HOO ('boerden, gecken oft luyde spreken'); 1574 BOS3 (drinken, tappen of praten).
- 65 Pleij 1988, 186.
- 66 1448 GEN1.
- 67 1501 EDI.
- 68 1609 WER; 1616 POP1.
- 69 1539 BOS1.
- 70 De kamerbel kwam ook in andere types corporaties voor, zie Vanhoutte 2003, 222-223.
- 71 1539 BOS1.
- 72 Zie het lemma 'hovescelike' in Verwijs en Verdam 1882-1952. Zie voor een zeer heldere analyse van het begrip hoofsheid Gerritsen 2001.
- 73 1503 DIE1. Volgens het reglement van De Roos van Jericho in Oudenbosch kon het kamerbestuur toestemming geven voor een georganiseerde drinkwedstrijd (1549 OUD-BO).
- 74 Vgl. Van Dixhoorn 2002, 26-27.
- 75 Vgl. Pleij 1988, 186-187 die stelt dat zo'n regel vanaf de zestiende eeuw enkel bij dorpsgezelschappen nog kon voorkomen.
- 76 Pleij 1988, 186.
- 77 Het adjectief 'dorper' bleef een synoniem van 'boers', maar 'dorperlijk' had vooral de betekenis van 'schandelijk' (zie de genoemde lemmata in Verwijs en Verdam 1882-1952).
- 78 1556 OUDA2.
- 79 Muchembled 1988, 204-215. Voor een recent overzicht van de functies van de vroegmoderne herberg, zie: Kümin en Tlusty 2002.
- 80 1525 ANT2.
- 81 Zoals Mariën Theeren in Gent (zie hoofdstuk 5).
- 82 1595 BOS1.
- 83 Vgl. voor de schuttersgilden met Van Autenboer 1993. Deel 2, 610-613. In de garnizoensstad 's-Hertogenbosch mochten de gouverneur, de schout en de schepenen en raadsheren van de stad te allen tijde de kamer betreden (1628 BOS1+2+3+4+5).
- 84 1534 HOO.
- 85 1539 BOS1; 1550 TUR.
- 86 1539 BOS1; 1556 OUDA2; 1574 BOS3.
- 87 1556 OUDA2.
- 88 1620 MEC1.
- 89 Zie voor de schuttersgilden Van Autenboer 1993. Deel 2, 627-629.
- 90 Dit literaire repertoire werd meestal achter slot en grendel bewaard (zie bvb. 1525 ANT2).
- 91 1534 HOO.
- 92 1448 GEN1; 1462 TIEL1; 1476 GER; 1477 GEN3; 1479 BERZ; 1481 LEU1; 1482 LEU3; 1482 OPH; 1483 LEU4; 1484 GEN4; 1486 LEU2; 1490 OUDA1; 1494 BRUG1+2; 1497 AAR1; 1501 EDI; 1503 DIE1; 1505a GEN5; 1508 GEN3; 1514 KOR3; 1518 AAR2; 1518 STEV; 1528 GEN1; 1534 HOO; 1537 SINN; 1539 BOS1; 1549 OUDBO; 1550 TUR; 1556 OUDA2; 1564 BOS2; 1574 BOS3; 1610 LEU2; 1611 ELV; 1618 ANT3; 1618 MOL; 1620 MEC1; 1630 KRU.
- 93 1476 GER; 1477 GEN3; 1479 BERZ; 1481 LEU1; 1482 LEU3; 1484 GEN4; 1486 LEU2; 1490 OUDA1; 1494 BRUG1+2; 1497 AAR1; 1501 EDI; 1503 DIE1; 1505a GEN5; 1508 GEN3; 1518 AAR2; 1539 BOS1; 1549 OUDBO; 1550 TUR; 1556 OUDA2; 1564 BOS2; 1574 BOS3; 1610 LEU2; 1611 ELV; 1618 ANT3; 1619 ANT1b; 1630 KRU.
- 94 1570 SINT3.

- 95 Hier zijn er toch wat verschillen tussen de reglementen van de schuttersgilden en die van de rederijkerskamers. In de reglementen van de schuttersgilden gaat bijvoorbeeld veel meer aandacht naar twisten met bloedvergieten tot gevolg (Van Autenboer 1993. Deel 2, 592-599), bij de rederijkers naar verbale twisten.
- 96 1609 WER. De Olijftak in Sint-Truiden verplichtte leden wapens op verzoek van de knaap af te geven (1570 SINT3).
- 97 1539 BOS1. Vgl. Muchembled 1988, 66.
- 98 1620 MEC1.
- 99 Pleij 1988, 186.
- 100 1448 GEN1.
- 101 1476 GER; zie ook 1481 LEU1.
- 102 1490 OUDA1.
- 103 Zie ook 1556 OUDA2; 1609 WER.
- 104 Zie de vierde betekenis bij het lemma 'vilein' en de tweede betekenis bij het lemma 'vileinie' in *Woordenboek der Nederlandsche Taal* 1851-1995.
- 105 Zie het lemma 'oneerbaer' in Verwijs en Verdam 1882-1952.
- 106 Vgl. Van Dixhoorn 2002, 26. Zie voor het individuele eerbegrip in de Nederlanden ook: Roodenburg 1996.
- 107 1564 BOS2; 1574 BOS3.
- 108 Zie bijvoorbeeld 1564 BOS2; 1574 BOS3. Zie Van Dixhoorn 2002, 29 waar sprake is van een zestiende-eeuws reglement van een kamer uit Veere in Zeeland waar allerlei vormen van oneerbare taal verboden worden, 'ten waere dat de Camere open waere, oft orlof hadden van Prince ende Dekens, oft dattet in dichte, oft Rieme zoe quame'.
- 109 Willems 1840, 414.
- 110 Zie het lemma 'rampen' in Verwijs en Verdam 1882-1952. Voor het vloeken en zweren, zie verder.
- 111 Van Autenboer 1979, 145.
- 112 Spelen van sinne 1562 (kaart landjuweel).
- 113 Willems 1837, 163.
- 114 Zie voor de schuttersgilden Van Autenboer 1993. Deel 2, 584-590.
- 115 Muchembled 1988, 76-80; Belmas 1989, 13-33; Holenstein 1993, 53; Schwerhoff 1998; Cabantous 1998, 10-17.
- 116 1462 TIEL1; zie ook 1482 OPH; 1537 SINN; 1611 ELV. Vgl. Belmas 1989, 19 ('coutumièremment').
- 117 'Onrijbel' is een verbasterde vorm van 'horribel' (zie het lemma 'horribel' in Verwijs en Verdam 1882-1952).
- 118 1505a GEN5.
- 119 1620 MEC1.
- 120 1490 OUDA1; zie ook 1556 OUDA2.
- 121 1564 BOS2; zie ook 1574 BOS3.
- 122 Vgl. Belmas 1989, 19-20.
- 123 1534 HOO; 1537 SINN; 1550 TUR; 1556 OUDA2; 1564 BOS2; 1574 BOS3; 1611 ELV; 1620 MEC1.
- 124 1620 MEC1. In het *Middelnederlandsch Woordenboek* is bijvoorbeeld de vloek 'pardieu' opgenomen (zie het lemma in Verwijs en Verdam 1882-1952).
- 125 Vgl. Belmas 1989, 16-17.
- 126 Coigneau 2000 (b), 133-136; Van Dixhoorn 2002, 22-23.
- 127 Hummelen 1958.
- 128 1556 OUDA2; zie ook 1630 KRU (kwade eden zweren en duivel noemen).
- 129 Van Autenboer 1993. Deel 2, 601.

- 130 Pleij 1988, 185-186.
- 131 Geerts 1987, 98; Van Houdt 1999, 68.
- 132 Een uitdrukkelijke verwijzing naar het spelen om geld is te vinden in 1448 GEN1; 1481 LEU1; 1490 OUDA1; 1505a GEN5; 1539 BOS1 (geld of gelag); 1550 TUR (geld of gelag); 1620 MEC1 (geld of andere vergoeding).
- 133 1481 LEU1.
- 134 1481 LEU1; 1486 LEU2.
- 135 Geerts 1987, 83. In Rijsel werden de maskerades in de vastenavondperiode vooral in de zeventiende eeuw steeds meer gereguleerd (Paresys 1987, 542).
- 136 1550 TUR. In een latere aanvulling bij dit reglement, die te dateren valt tussen 1598 en 1655, wordt aan de leden toegestaan te kegelen of te 'verkeren' (triktrakken) mits de betaling van telkens een halve stuiver (Jansen 1937-1938 (1938), 50).
- 137 1564 BOS2. We interpreteren het begrip 'boefschole' als illegaal speelhuis, omdat 'boeverie' de dubbele connotatie van misdaad en kansspelen heeft (zie de lemmata 'boeverie' en 'boefspel' in Verwijs en Verdam 1882-1952). Zie over de illegale speelhuizen Geerts 1987, 80.
- 138 1619b ANT1.
- 139 Thijs 1994, 34-38; Meeus 1994, 124-126.
- 140 Zie bijvoorbeeld Donnet 1907, 122, 127, 128, 131 en 133.
- 141 Burke 1993 (b), 138-141; Verberckmoes 1998, 179-185.
- 142 Van Houdt 1999, 67-70.
- 143 Godding 1987, 419.
- 144 1481 LEU1; 1483 LEU4; 1486 LEU2. In de Aarschotse kamer Het Terwenbloetsel moest boven op de lijfkoop binnen 24 uur 4 stuivers aan de kamer worden betaald (1518 AAR2). Ook in De Heibloem uit Turnhout bedroeg de bedenktijd 24 uur (1550 TUR). De lijfkoop was een procentueel bedrag van de verkoopprijs of een portie drank die ter bevestiging van de koop betaald of geschonken werd (Godding 1987, 422).
- 145 1618 MOL. Zulke regels waren in dezelfde periode ook nog in vele schuttersgilden van kracht (Van Autenboer 1993. Deel 2, 608-610).
- 146 1564 BOS2; 1574 BOS3; 1618 ANT3; 1619b ANT1.
- 147 1448 GEN1.
- 148 1479 BERZ.
- 149 1564 BOS2.
- 150 1539 BOS1.
- 151 1609 WER (gevisiteerd door de pastoor en de magistraat van Wervik); 1630 KRU (reglement verleend door de baljuw en schepenen van de parochie Kruishoutem na verzoek van de pastoor en het bestuur van de kamer). Ook het reglement dat De Roose uit Leuven in 1618 aan De Lindebloem uit Mol verleende werd gevisiteerd door de pastoor van de vrijheid Mol die tevens landdeken was (1618 MOL). De nieuwe statuten van De Olijftak en De Violieren in Antwerpen en De Peoene in Mechelen werden enkel door de lokale magistraat gevisiteerd (1618 ANT3; 1619b ANT1; 1620 MEC1).
- 152 Muchembled 1988, 141-142. Zie voor gelijkaardige praktijken in het protestantse Engeland: Ingram 1984.
- 153 1609 WER.
- 154 1620 MEC1.
- 155 1630 KRU.
- 156 1630 KRU. Zie hierover: Cloet 1968, 432-444; Ingram 1984, 179.

Conclusie. Deel II

- 1 Pleij 1991, 8-51.

Bibliografie

Deze bibliografie heeft betrekking op het tekstgedeelte van dit boek. Voor de bibliografische referenties bij het repertorium van rederijderskamers en de andere bijlagen, zie deze bijlagen.

- AHR: American Historical Review
ASEB: Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming Société d'émulation de Bruges
BCRH: Bulletin de la Commission Royale d'Histoire/Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis
BG: Bijdragen tot de Geschiedenis
BM: Belgisch Museum
BMGN: Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden
BN: Biographie Nationale (44 delen, Brussel 1866-1986)
BTFG: Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis
ESB: Eigen Schoon en de Brabander
HKKM: Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen
HMGOG: Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent
JbF: Jaarboek de Fontaine
LMA: Lexikon des Mittelalters (München 1977-...)
MSH: Messenger des sciences historiques ou Archives des Arts et de la Bibliographie de Belgique
NAGN: Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden (15 delen, Haarlem 1977-1981)
NBW: Nationaal Biografisch Woordenboek (Brussel 1964-...)
NKJ: Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek
P&P: Past and Present
PCEEB: Publications du Centre européen d'études bourguignonnes
R&R: Renaissance and Reformation
RN: Revue du Nord
RORD: Research Opportunities in Renaissance Drama
SCJ: The Sixteenth Century Journal

SL:	Standen en Landen
SpL:	Spiegel der Letteren
TG:	Tijdschrift voor Geschiedenis
TGF:	Tijdschrift voor geschiedenis en folklore
TSG:	Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis
TvBG:	Tijdschrift voor Brusselse Geschiedenis
UH:	Urban History
VB:	Volkskundig Bulletin
VM:	Vaderlandsch Museum
VMA:	Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde
WT:	Wetenschappelijke Tijdingen
ZE:	De Zeventiende Eeuw

- Aerts, E. en F. Daelemans, 'Sociaal-economische aspecten van het 16de-eeuwse Brussel', *TvBG*, 1 (1984)1-2, 5-44.
- Althoff, G. en L. Siep, 'Symbolische Kommunikation und gesellschaftliche Wertesysteme vom Mittelalter bis zur französischen Revolution. Der neue Münsterer Sonderforschungsbereich 496', *Frühmittelalterliche Studien*, 34 (2000), 393-412.
- Anoniem, 'De gilden van rhetorica te West-Nieuwkerke in 1614', *Fragmenta*, 3 (1889), 228-229.
- Armstrong, C.A.J., 'The Language Question in the Low Countries', in: J.R. Hale (ed.), *Europe in the Late Middle Ages*. Londen 1965, 386-409.
- Arnade, P., *Realms of Ritual. Burgundian Ceremony and Civic Life in Late Medieval Ghent*. Ithaca/Londen 1996.
- Arnade, P., 'City, State, and Public Ritual in the Late Medieval Burgundian Netherlands', *Comparative Studies in Society and History*, 39 (1997)2, 300-318.
- Arnade, P. e.a., 'Fertile Spaces: The Productivity of Urban Space in Northern Europe', *The Journal of Interdisciplinary History*, 32 (2002)4, 515-548.
- Ausstellung Maximilian I*. Innsbruck. Innsbruck 1969.
- Backhouse, M.F., 'The Official Start of Armed Resistance in the Low Countries: Boeschepe 12 July 1562', *Archiv für Reformationsgeschichte*, 71 (1980), 198-226.
- Baetens, R., *De nazomer van Antwerpens welvaart. De diaspora en het handelshuis De Grootte tijdens de eerste helft der 17de eeuw*. 2 delen, Brussel 1976.
- Baetens, R., 'La relance d'une dynamique culturelle sous le règne des archiducs', in: W.Thomas en L. Duerloo (eds.), *Albert & Isabella 1598-1621*. Turnhout 1998, 145-150.
- Baillieul, B., *De vier Gentse Hoofdgilden Sint-Joris, Sint-Sebastiaan, Sint-Antonius en Sint-Michiel. Zeven eeuwen traditie van waken, feesten en teren*. Gent 1994.
- Bakhtine, M., *L'oeuvre de François Rabelais et la culture populaire au Moyen Âge et sous la Renaissance*. Parijs 1982 (1e editie van de Franse vertaling: 1970).
- Baré, S., *Het culturele leven aan het hof van Margaretha van Oostenrijk (1507-1530)*. 2 delen, onuitgegeven licentiaatverhandeling, Gent 2003.
- Barel, Y., *La ville médiévale: système social, système urbain*. Grenoble 1975.

- Barry, J., 'Introduction', in: J. Barry en C. Brooks (eds.), *The middling sort of people. Culture, society and politics in England, 1550-1800*. Londen 1994 (a), 1-27.
- Barry, J., 'Bourgeois collectivism? Urban association and the middling sort', in: J. Barry en C. Brooks (eds.), *The middling sort of people. Culture, society and politics in England, 1550-1800*. Londen 1994 (b), 84-112.
- Bawcutt, P., 'The Lark in Chaucer and Some Later Poets', *Yearbook of English Studies*, 2 (1972), 5-12.
- Bell, C., *Ritual Theory, Ritual Practice*. New York/Oxford 1992.
- Belmas, E., 'La montée des blasphèmes à l'âge moderne du Moyen Âge au XVIIIe siècle', in: J. Delumeau (ed.), *Injures et blasphèmes*. Parijs 1989, 13-33.
- Bercé, Y.-M., *Fête et révolte : des mentalités populaires du XVIe au XVIIIe siècle*. Parijs 1976.
- Berger, R., *Le Nécoloque de la confrérie des Jongleurs et de Bourgeois d'Arras (1194-1361)*. 2 delen, Arras 1970.
- Berger, R., *Littérature et société arrageoises au XIIIe siècle*. Arras 1981.
- Berger, R.M., *The Most Necessary Luxuries. The Mercers' Company of Coventry, 1550-1680*. Pennsylvania 1993.
- Beschryvinghe van het ghene dat vertooght wierdt ter incomste van d'Excellentie des Princen van Oraen-gien binnen der stede van Ghendt den XXIX decembris 1577. Maetschappij der Vlaemsche Bibliophilen 2^e serie 4. Gent 1852.
- Beyaert, M., *Opkomst en bloei van de Gentse rederijkerskamer Mariën Theeren*. Gent 1978.
- Bijsterveld, A.J., *Laverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570*. 3 delen, Amsterdam 1992.
- Biller, P., 'Confession in the Middle Ages: Introduction', in: P. Biller en A.J. Minnis (eds.), *Handling Sin: Confession in the Middle Ages*. York 1998, 3-33.
- Blaas, P.B.M., 'Stedelijke naijver. Een inleidende verkenning', in: P.B.M. Blaas en J. van Herwaarden (eds.), *Stedelijke naijver. De betekenis van interstedelijke conflicten in de geschiedenis. Enige beschouwingen en case-studies*. Den Haag 1986, 11-26.
- Black, A., *Guilds and civil society in European political thought from the twelfth century to the present*. Cambridge 1984.
- Black, C.F., *Italian Fraternities in the Sixteenth Century*. Cambridge 1989.
- Blasting, R., 'The German Bruderschaften as producers of Late Medieval Vernacular Religious Drama', *R&R*, 13 (1989)1, 1-14.
- Bleyerveld, Y., 'Redding door Gods Genade. De samenstelling van een prentserie van Willem van Haecht (1578)', *Kunstlicht*, 23 (2002), 20-25.
- Blijde inkomst. *Vier Vlaams-Bourgondische gedichten*. Ed. G. Degroote, Amsterdam 1950.
- Blockmans, W.P., 'De vermogensstructuur in de St.-Jakobsparochie te Gent in 1492-1494', in: W. Blockmans e.a., *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Gent en Kortrijk in de 14e en 15e eeuw*. Kortrijk/Heule 1973 (a), 141-198.
- Blockmans, W.P., 'De belastingsbetalers te Brugge (1488-1490) en te Gent (1492-1494). Register van persoonsnamen', in: W. Blockmans e.a., *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Gent en Kortrijk in de 14e en 15e eeuw*. Kortrijk/Heule 1973 (b), 211-287.
- Blockmans, W.P., 'Autocratie ou polyarchie? La lutte pour le pouvoir politique en Flandre, après des documents inédits, 1482-1492', *BCRH*, 140 (1974), 257-368.
- Blockmans, W.P., *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijden (1384-1506)*. Brussel 1978.

- Blockmans, W.P., 'Princes conquérants et bourgeois calculateurs. Le poids des réseaux urbains dans la formation des états', in: N. Bulst en J.-Ph. Genet (eds.), *La ville, la bourgeoisie et la genèse de l'état moderne (XIIe-XVIIIe siècles)*. Actes du colloque de Bielefeld (29 novembre - 1er décembre 1985). Parijs 1988, 167-181.
- Blockmans, W.P., 'Albrecht de Stoutmoedige, hertog van Saksen, stadhouder-generaal der Nederlanden', *HKKM*, 95 (1991), 189-200.
- Blockmans, W.P., 'Le dialogue imaginaire entre princes et sujets: les joyeuses entrées en Brabant en 1494 et 1496', *PCEEB*, 34 (1994) (a), 37-53.
- Blockmans, W.P., 'Voracious States and Obstructing Cities: An Aspect of State Formation in Preindustrial Europe', in: Ch. Tilly en W. Blockmans (eds.), *Cities and the Rise of States in Europe, A.D. 1000 to 1800*. Boulder 1994 (b), 218-250.
- Blockmans, W.P., 'The Burgundian court and the urban milieu as patrons in 15th century Bruges', in: M. North (ed.), *Economic History and the Arts*. Köln e.a. 1996, 15-26.
- Blockmans, W.P., 'The Feeling of Being Oneself', in: W.P. Blockmans en A. Janse (eds.), *Showing Status: Representations of Social Positions in the Late Middle Ages*. Turnhout 1999, 1-16.
- Blockmans, W.P., *Keizer Karel V (1500-1558). De utopie van het keizerschap*. Gent 2000.
- Blockmans, W.P. en E. Donckers, 'Self-Representation of Court and City in Flanders and Brabant in the Fifteenth and Early Sixteenth Centuries', in: W.P. Blockmans en A. Janse (eds.), *Showing Status: Representations of Social Positions in the Late Middle Ages*. Turnhout 1999, 81-111.
- Blockmans, W.P. en W. Prevenier, *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid, 1384-1530*. Amsterdam 1997.
- Blockmans, W.P. en J. van Herwaarden, 'De Nederlanden van 1493 tot 1555: binnenlandse en buitenlandse politiek', in: *NAGN*, 5 (1980), 443-491.
- Blondé, B., *De sociale structuren en economische dynamiek van 's-Hertogenbosch 1500-1550*. Tilburg 1987.
- Blondé, B., 'Bossche bouwvakkers en belastingen: nadenken over economische groei, levensstandaard en sociale ongelijkheid in de zestiende eeuw', in: B. Blondé e.a. (eds.), *Doodgewoon: mensen en hun dagelijks leven in de geschiedenis. Liber amicorum Alfons K.L. Thijs*. Antwerpen 2004, 45-62.
- Boek gehouden door Jan Moretus II, als deken der St. Lucasgilde (1616-1617)*. Ed. Ph. Rombouts en M. Rooses, Antwerpen 1878.
- Boogaart, Th.A., 'Our Saviour's Blood: Procession and Community in Late Medieval Bruges', in: K. Ashley en W. Hüsken (eds.), *Moving Subjects. Processional Performance in the Middle Ages and the Renaissance*. Amsterdam/Atlanta 2000, 69-116.
- Boone, M., *Sociale structuren te Gent op het einde van de 15e eeuw*. Onuitgegeven licentiaatverhandeling, Gent 1977.
- Boone, M., *Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384 - ca. 1453. Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces*. Gent 1990.
- Boone, M., 'Les Gantois et la grande procession de Tournai: aspects d'une sociabilité urbaine au bas moyen âge', in: J. Dumoulin en J. Pycke (eds.), *La Grande Procession de Tournai (1090-1992)*. Doornik/Louvain-la-Neuve 1992, 51-58.
- Boone, M., 'Les gens de métiers à l'époque corporative à Gand et les litiges professionnels (1350-1450)', in: M. Boone en W. Prevenier (eds.), *Statuts indi-*

- viuels, statuts corporatifs et statuts judiciaires dans les villes européennes (moyen âge et temps modernes). Leuven/Apeldoorn 1996, 23-48.
- Boone, M., 'Urban space and urban identity in late medieval Europe. Espace urbain, identité urbaine dans l'Europe du bas moyen âge', in: M. Boone en P. Stabel (eds.), *Shaping Urban Identity in Late Medieval Europe. L'apparition d'une identité urbaine dans l'Europe du bas moyen âge*. Leuven/Apeldoorn 2000, VII-XI.
- Boone, M., 'Elites urbaines, noblesse d'état: bourgeois et nobles dans la société des Pays-Bas bourguignons (principalement en Flandre et en Brabant)', in: J. Paviot (ed.), *Liber Amicorum Raphaël de Smedt*. Leuven 2001, 61-85.
- Boone, M., "Cette frivole, dampnable et desraisonnable bourgeoisie": de vele gezichten van het laatmiddeleeuwse burgerbegrip in de Zuidelijke Nederlanden', in: J. Kloek en K. Tilmans (eds.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw*. Amsterdam 2002, 33-53.
- Boone, M. e.a., 'Fictie en historische realiteit. Colijn van Rijssseles "De Spiegel der Minnen"', ook een spiegel van sociale spanningen in de Nederlanden in de late middeleeuwen?', *JbF*, 34 (1984), 9-34.
- Boone, M. en Th. de Hemptinne, 'Le clergé séculier gantois en 1498-1499', *BCRH*, 149 (1983)3-4, 374-427.
- Boone, M. en M. Prak, 'Rulers, patricians and burghers: the Great and the Little traditions of urban revolt in the Low Countries', in: K. Davids en J. Lucassen (eds.), *A miracle mirrored. The Dutch Republic in European Perspective*. Cambridge 1995, 99-134.
- Borggreffe, H., 'Hans Vredeman de Vries 1526-1609', in: H. Borggreffe e.a. (eds.), *Tussen stadspaleizen en luchtkastelen. Hans Vredeman de Vries en de Renaissance*. Gent/Amsterdam 2002, 15-38.
- Bossy, J., *Christianity in the West, 1400-1700*. Oxford/New York 1985.
- Boston, K., 'Dingman Beens en de kamer van Vreugdendal', *Jaarboek Oranjeboom*, 34 (1981), 134-163.
- Bourdieu, P., *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*. Amsterdam 1989.
- Bourdieu, P., *Raisons pratiques. Sur la théorie de l'action*. Parijs 1994.
- Braeckman, W.L., 'Een onbekend Gents handschrift met rederijkersteksten', *JbF*, 27 (1976-1977)1, 61-96.
- Braeckman, W.L., 'Anonieme "Lamentacie van Gent"'. Een onbekende rederijkersballade van rond 1567', *JbF*, 29 (1978-1979)1, 171-184.
- Braeckman, W.L., 'De Gibeanen, een narrengilde te Poperinge', in: W.L. Braeckman, *Spel en kwel in vroeger tijd. Verkenningen van charivari, exorcisme, toverij, spot en spel in Vlaanderen*. Gent 1992, 13-55.
- Brand, P.J., 'Geschiedenis van de Hulsterse rederijkers', *Jaarboek van de oudheidkundige kring De Vier Ambachten*, 16 (1960-1961), 70-129.
- Brandenburg, T., *Heilig familieleven. Verspreiding en waardering van de Historie van Sint-Anna in de stedelijke cultuur in de Nederlanden en het Rijnland aan het begin van de moderne tijd (15de/16de eeuw)*. Nijmegen 1990.
- Braudel, F., *Civilisation matérielle, économie et capitalisme. XVe-XVIIIe siècle. I. Les structures du quotidien: le possible et l'impossible*. Parijs 1979.
- Breuil, A., 'La confrérie de Notre-Dame du Puy, d'Amiens', *Mémoires de la société des antiquaires de Picardie*, 3 (1854), 489-661.

- Briels, J.G.C.A., 'Reyn genuecht: Zuidnederlandse kamers van rhetorica in Noordnederland 1585-1630', *BG*, 57 (1974)1/2, 3-89.
- Briels, J.G.C.A., *De Zuidnederlandse immigratie 1572-1630*. Haarlem 1978.
- Brinkman, H., 'De weerklink van de Bourgondische hofliteratuur in het Middelnederlands', *Millennium*, 8 (1994), 125-133.
- Brinkman, H., *Dichten uit liefde: literatuur in Leiden aan het einde van de Middeleeuwen*. Hilversum 1997.
- Brinkman, H., 'Het wonder van Molenbeek. De herkomst van de tekstverzameling in het handschrift-Van Hulthem', *Nederlandse Letterkunde*, 5 (2000)1, 21-46.
- Brinkman, H., "In graeu vindic al arebeit". Biografische contouren van de Gruuthuse-dichter Jan Moritoen', *Queeste*, 9 (2002)1, 1-18.
- Brinkman, H., 'De Brugse pelgrims in het Gruuthuse-handschrift', in: Johan Oosterman (ed.), *Stad van koopmanschap en vrede. Literatuur in Brugge tussen Middeleeuwen en Rederijkerstijd*. Leuven 2005, 9-39.
- Briquet, Ch. M., *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*. 4 delen, Leipzig 1923 (2e editie).
- Britte-Ashford, J., *Le théâtre populaire en Bourgogne au XVe siècle*. Onuitgegeven doctoraatverhandeling, Brigham Young University 1972.
- Brown, A., 'Civic Ritual: Bruges and the Counts of Flanders in the Later Middle Ages', *English Historical Review*, 122 (1997), 277-299.
- Brown, A., 'Bruges and the Burgundian "Theatre-state": Charles the Bold and Our Lady of the Snow', *History*, 84 (1999), 573-589.
- Bruijnen, Y., *Leuvense schilderkunst 1520-1570*. Onuitgegeven doctoraatverhandeling, Amsterdam 1999.
- Brünner, H. en B. Wachinger, *Repertorium der Sangsprüche und Meisterlieder des 12. bis 18. Jahrhunderts*. Band I. Einleitung. Tübingen 1994.
- Buntinx, J., *Inventaris van het archief van de Raad van Vlaanderen*. 9 delen, Brussel 1964-1979.
- Burgon, J.W., *The Life and Times of Sir Thomas Gresham, Knt., Founder of the Royal Exchange*. Deel 1, Londen 1839.
- Burke, P., *The Italian Renaissance. Culture and Society in Italy*. Princeton 1987.
- Burke, P., *Stadscultuur in Italië tussen renaissance en barok*. Amsterdam 1988.
- Burke, P., 'Cities, Spaces and Rituals in the Early Modern World', in: H. de Mare en A. Vos (eds.), *Urban Rituals in Italy and the Netherlands. Historical Contrasts in the Use of Public Space, Architecture and the Urban Environment*. Assen 1993 (a), 29-38.
- Burke, P., *The Art of Conversation*. Oxford 1993 (b).
- Burke, P., 'The Invention of Leisure in Early Modern Europe', *P&P*, 146 (1995), 136-146.
- Burke, P., *Varieties of Cultural History*. Cambridge 1997.
- Burke, P., *Popular Culture in Early Modern Europe*. Aldershot e.a. 2001 (1e uitgave: New York 1978).
- Bussels, S. en B. Van Oostveldt, 'De traditie van de tableaux vivants bij de plechtige intochten in de Zuidelijke Nederlanden (1496-1635)', *TG*, 115 (2002), 166-180.
- Cabantous, A., *Histoire du blasphème en Occident, XVIe-XIXe siècle*. Parijs 1998.

- Caland, F., 'De rederijkerskamer van Bergen op Zoom. Historische schets uit haren bloeitijd van 1441 tot 1561', *De Dietsche Warande*, 5 (1886), 70-113.
- Caspers, C.M.A., *De eucharistische vroomheid en het feest van Sacramentsdag in de Nederlanden tijdens de Late Middeleeuwen*. Leuven 1992.
- Cauchies, J.-M., 'La signification politique des entrées princières dans les Pays-Bas: Maximilien d'Autriche et Philippe le Beau', *PCEEB*, 36 (1994), 19-35.
- Cauchies, J.-M. (ed.), *Ordonnances de Jean sans Peur 1405-1419. Première section. Deel 3*, Brussel 2001.
- Cauchies, J.-M., *Philippe le Beau, le dernier duc de Bourgogne*. Turnhout 2003.
- Chiffolleau, J., 'Les processions parisiennes de 1412. Analyse d'un rituel flamboyant', *Revue Historique*, 575 (1990), 37-76.
- Chittolini, G., 'Civic Religion and the Countryside in Late Medieval Italy', in: T. Dean en C. Wickham (eds.), *City and Countryside in Late Medieval and Renaissance Italy. Essays presented to Philip Jones*. Londen/Ronceverte 1990, 69-80.
- Chronijcke van Ghendt door Jan van den Vivere en eenige andere aanteekenaars der XVIe en XVIIe eeuw*. Ed. F. De Potter, Gent 1885.
- Chroniques de Jean Molinet*. Ed. G. Doutrepont en O. Jodogne, 3 delen, Brussel 1935-1937.
- Clark, P., *British Clubs and Societies 1580-1800. The Origins of an Associational World*. Oxford 2000.
- Cloet, M., *Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de XVIIe eeuw. Tielt van 1609 tot 1700*. Leuven 1968.
- Cloet, M., 'De gevolgen van de scheiding der Nederlanden op religieus, cultureel en mentaal gebied, van circa 1600 tot 1650', in: J. Craeybeckx e.a. (eds.), "1585: op gescheiden wegen...". *Handelingen van het colloquium over de scheiding der Nederlanden, gehouden op 22-23 november 1985, te Brussel*. Leuven 1988, 53-77.
- Clopper, L.M., 'Lay and Clerical Impact on Civic Religious Drama and Ceremony', in: M.G. Briscoe en J.C. Coldewey (eds.), *Contexts for Early English Drama*. Indianapolis/Bloomington 1989, 102-136.
- Coigneau, D., 'Drie Rijnsburgse refreinen te Rotterdam 1561 en hun Franse bron', *VMA*, (1977), 239-290.
- Coigneau, D., 'Calvinistische literatuur te Gent tot 1584', *JbF*, 31 (1980-1981)1, 145-166.
- Coigneau, D., *Refreinen in het zotte bij de rederijkers*. 3 delen, Gent 1980-1983.
- Coigneau, D., 'Literatuur en Pennestrijd', in: J. Decavele (ed.), *Het einde van een rebelse droom. Opstellen over het Calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*. Gent 1984 (a), 89-112.
- Coigneau, D., 'Rederijkersliteratuur', in: M. Spies (ed.), *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening*. Groningen 1984 (b), 35-57.
- Coigneau, D., 'De Goudbloem en haar factor Jeronimus van der Voort', *JbF*, 35-36 (1985-1986), 45-80.
- Coigneau, D., '9 december 1448: Het Gentse stadsbestuur keurt de statuten van de rederijkerskamer De Fontaine goed. Literaire bedrijvigheid in stads- en gildeverband', in: Schenkeveld-van der Dussen 1993, 103-108.

- Coigneau, D., “Maer die steden apaert”. Over het rederijkerslandjuweel en het haagspel van 1561’, in: F. Vanhemelryck (ed.), *Volkscultuur in Brabant*. Brussel 1994 (a), 115-137.
- Coigneau, D., ‘Inleiding’, in: Cockx-Indestege, E. en W. Waterschoot (ed.), *Uyt IonstenVersaemt. Het Landjuweel van 1561 te Antwerpen*. Tentoonstellingscatalogus KBR. Brussel 1994 (b), 9-44.
- Coigneau, D., ‘De Const van Rhetoriken. Drama and Delivery’, in: Koopmans e.a. 1995, 123-140.
- Coigneau, D., ‘1 februari 1404. De Mechelse voetboogschutters schrijven een wedstrijd uit. Stedelijke toneelwedstrijden in de vijftiende en zestiende eeuw’, in: Erenstein 1996 (a), 30-36.
- Coigneau, D., ‘9 december 1448. De statuten van de rederijkerskamer De Fontaine worden officieel erkend door de stad Gent. Rechten en plichten van spelende gezellen’, in: Erenstein 1996 (b), 50-55.
- Coigneau, D., “‘Den Boeck” van Brussel: een geval apart?’, *JbF*, 49-50 (1999-2000) (a), 31-44.
- Coigneau, D., ‘Bedongen creativiteit. Over retorische productieregeling’, in: R. Jansen-Sieben e.a. (eds.), *Medioneerlandistiek. Een inleiding tot de Middelnederlandse letterkunde*. Hilversum 2000 (b), 129-137.
- Coigneau, D., “‘Tot Babels schande”. Een Refreinfestbundel in het Calvinistische Brussel (1581)’, *SpL*, 43 (2001)3, 205-223.
- Coigneau, D., ‘Les concours de “referain”. Une introduction à la rhétorique néerlandaise’, in: J.-Cl. Arnould en Th. Mantovani (eds.), *Première poésie française de la Renaissance. Autour des Puy poétiques normands. Actes du Colloque international organisé par le Centre d’Etudes et de Recherche Editer-Interpréter 30 septembre-2 octobre 1999*. Parijs 2003, 489-503.
- Colletti, T., ‘Reading REED: history and the records of early English drama’, in: L. Patterson (ed.), *Literary Practice and Social Change in Britain, 1380-1530*. Berkeley 1990, 248-283.
- Cools, H., *Mannen met macht. Edellieden en de Moderne Staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen (1475-1530)*. Zutphen 2001.
- Coornaert, E., *La draperie-sayetterie d’Hondschoote (XIVe-XVIIIe siècles). Un centre industriel d’autrefois*. Parijs 1930.
- Coornaert, E., *La Flandre française de langue flamande*. Parijs 1970.
- Correspondance de Marguerite d’Autriche, duchesse de Parme avec Philippe II. Tome Premier. 14 Août 1559 - 16 Novembre 1561*. Ed. M. Gachard, Brussel 1867.
- Coutumes des pays et comté de Flandre. Quartier de Furnes. Tome deuxième*. Ed. L. Gilliodts van Severen, Brussel 1896.
- D’Heere, L., *Den Hof en Boomgaard der Poësie*. Gent, Ghileyn Manilius 1565 (Ed. W. Waterschoot, Zwolle 1969).
- D’Hondt, V., *Geschiedenis van het toneel te Aalst en bijzonderlijk van de Koninklijke Rederijkkamer De Catharinisten onder kenspreuk : “aMorVinCIIt”*. Aalst 1908.
- Daelemans, F., ‘Boeren in oorlogstijd. De sociale, economische en demografische gevolgen van oorlogen op het platteland in Brabant (15^e-18^e eeuw)’, in: F. Vanhemelryck e.a. (eds.), *Mensen in oorlogstijd*. Brussel 1988, 57-105.

- Dagboek van Cornelis en Philip van Campene, behelzende het verhaal der merkwaardigste gebeurtenissen, voorgevallen te Gent sedert het begin der godsdienstberoerten tot den 5en april 1571. Ed. F. De Potter, Gent 1870.
- Dallé, D., 'Izenberge', in: Hasquin 1980-1981. Deel 1 (1980), 442.
- Dambryne, J., 'Rijkdom, materiële cultuur en sociaal aanzien. De bezitspatronen en investeringsstrategieën van de Gentse ambachten omstreeks 1540', in: Lis en Soly 1997, 151-210.
- Dambryne, J., *Mensen en centen. Het 16de-eeuwse Gent in demografisch en economisch perspectief*. Gent 2001.
- Dambryne, J., *Corporatieve middengroepen. Aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld*. Gent 2002.
- Damen, M., *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)*. Hilversum 2000.
- Davis, N.Z., 'The reasons of misrule: youth groups and charivaris in sixteenth-century France', P&P, 50 (1971), 41-75.
- Davis, N.Z., 'The Sacred and the Body Social in Sixteenth-Century Lyon', P&P, 90 (1981), 40-70.
- Davis, N.Z., *Society and Culture in Early Modern France*. Oxford 1987.
- De Baere, C., 'De Brusselse refereynen en liedekens van 1562', VMA, 1948, 119-155.
- De Baets, J., 'Het eerste Lam Gods-spel. 1458', WT, 18 (1958), 16-24 en 94-108.
- De Crécy, M.-C., *Vocabulaire de la littérature du Moyen Âge*. S.l. 1997.
- De eerlicke incomste van onsen ghenadighen ende gheduchten Heere mijn Heere Fransoys van Vranck-erijcke... in syne vermaerde hooft-stadt van Ghendt den XXen Augusti M.D.LXXXII*. Gent, Cornelis de Rekenare en Jan vanden Steene, 1582.
- De Grootte, B., 'De overheid en het Gentse rederijkersfeest van 1539', JbF, 25 (1975)1, 105-118.
- De Keyser, H., 'De Brusselse rederijkers in de opstand', TvBG, 1 (1984), 121-133.
- De liggeren en andere historische archieven der Antwerpsche Sint Lucasgilde, onder zinspreuk: 'Wt ionsten versaemt'*. Ed. Ph. Rombouts en Th. Van Lerijs, 2 delen, Antwerpen/'s-Gravenhage s.d.
- De Mey, J., 'Doppere, Rombout de, magister artibus en notarius publicus te Brugge', in: NBW, 16 (2002), 301-305.
- De Munck, B., 'Progressief corporatisme? Conventies, competenties en corporatieve strategieën van de Late Middeleeuwen tot ca. 1800', in: J. Art e.a. (eds.), *Een mens leeft niet van brood alleen. Bouwstenen voor een culturele arbeidersgeschiedenis (1800-1940)*. Gent 2005, 57-87.
- De Naeve, F., 'Berchem', in: Hasquin 1980-1981. Deel 1 (1980) (a), 89-90.
- De Naeve, F., 'Borgerhout', in: Hasquin 1980-1981. Deel 1 (1980) (b), 128-129.
- De Naeve, F., 'Deurne', in: Hasquin 1980-1981. Deel 1 (1980) (c), 187-188.
- De Naeve, F., 'Hoboken', in: Hasquin 1980-1981. Deel 1 (1980) (d), 394.
- De Naeve, F., 'Merksem', in: Hasquin 1980-1981. Deel 1 (1980) (e), 679-680.

- De Potter, F. en P. Borre, *Geschiedenis der rederijkerskamer van Veurne onder kenspreuk: Arm in de beurs en van zinnen jong*. Gent 1870.
- De Potter, F., 'De rederijkerskamer "Maria ter Eere", te Gent', *Bulletin de l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, 33 (1872), 532-583.
- De Potter, F., *Gent, van den oudsten tijd tot heden. Geschiedkundige beschrijving der stad*. 8 delen, Gent s.d.
- De Reiffenberg, Baron, 'La fête de l'arbalète et du prince d'amour à Tournai en 1455', *BCRH*, 10 (1845), 255-266.
- De Ridder-Symoens, H., 'Discussiedossier over de Sneeuwpoppen van 1511. Beschavingsoffensief of verraad van de middenklassen?', *BMGN*, 106 (1991), 426-433.
- De Ridder-Symoens, H., 'Education and literacy in the Burgundian-Habsburg Netherlands', *Canadian Journal of Netherlandic Studies*, 16 (1995), 6-21.
- De Schadt-kiste der filosofen ende poeten waer inne te vinden syn veel schoone leerlycke Blasoenen, Refereynen ende Liedekens ghebracht ende ghesonden op de Peoen-Camere binnen Mechelen van d'omliggende steden in Brabant, Vlaenderen, Hollandt ende Zeelandt: Geprononciert ende gesongen op henlieder Feeste den 3. Mey van den Iaere 1620... Mechelen, Hendrick Iaye, 1621.
- De Schepper, H., 'De katholieke Nederlanden van 1589 tot 1609', in: *NAGN*, 6 (1979), 279-297.
- De Vlaminck, A., 'Jaerboeken der Thieltische Rhetorijkkamer', *VM*, 5 (1863), 1-249.
- De Vlaminck, A., 'Les anciennes chambres de rhétorique de Termonde', *Gedenkschriften van de Oudheidkundige kring der stad en des voormaligen lands van Dendermonde*, 8 (1900), 61-125.
- De Vooy, C.G.N., 'Een ruzie tussen Oudenaardse en Doornikse Rederijkers', *JbF*, 4-5 (1946-1947), 5-6.
- De Waardt, H., 'De geschiedenis van eer en de historische antropologie. Een voorbeeld van een interdisciplinaire aanpak', *TSG*, 23 (1997)3, 334-354.
- De Win, P., 'Engelbert II, graaf van Nassau-Dillenburg en Vianden, heer van Breda (1451-1504)', *HKKM*, 95 (1991), 85-115.
- Decavele, J., *De Dageraad van de Reformatie in Vlaanderen*. 2 delen, Brussel 1975.
- Decavele, J., 'De opkomst van het protestantisme te Brussel', *Noordgouw*, 19-20 (1979-1983), 25-44.
- Decavele, J., 'Wonderjaar en Beeldenstorm', in: J. Decavele (ed.), *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*. Gent 1984 (a), 21-31.
- Decavele, J., "'Gênève" van Vlaanderen', in: J. Decavele (ed.), *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*. Gent 1984 (b), 32-62.
- Decavele, J., 'Kerk en onderwijs', in: J. Decavele (ed.), *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*. Gent 1984 (c), 63-88.
- Decavele, J., 'Jan Utenhove en de opvoering van het zinnespel te Roborst in 1543', *JbF*, 39-40 (1989-1990), 101-116.

- Decavele, J., 'Het culturele en intellectuele netwerk: middeleeuwen en 16de eeuw', in: *Het stedelijk netwerk in België in historisch perspectief (1350-1850). Een statistische en dynamische benadering. Handelingen van het 15de Internationaal Colloquium Spa*, 4-6 sept. 1990. Brussel 1992, 365-384.
- Deceulaer, H., 'Conflicten en conflictregeling in de Antwerpse ambachtswereld, 1585-1796. Een verkenning van de juridische en sociaal-politieke aspecten op het lokale terrein', in: C. Lis en H. Soly (eds.), *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800*. Brussel 1994, 137-167.
- Deceulaer, H., 'Guildsmen, Entrepreneurs and Market Segments: The Case of the Garment Trades in Antwerp and Ghent (Sixteenth to Eighteenth Centuries)', *International Review of Social History*, 43 (1998), 1-29.
- Degroote, G., 'Gysbrecht Mercx' gedicht ter ere der opening van de "Nieuwe Schipvaert" Brussel-Willebroek (1561)', *ESB*, 31 (1948), 263-276.
- Degroote, G., 'Erasmus en de rederijkers van de 16de eeuw', *BTFG*, 29 (1951), 389-420 en 1029-1062.
- Degroote, G., 'Diets-Bourgondische letteren te Brussel', *Dietsche Warande en Belfort*, 1952, 402-421.
- Delangre, A., *Le théâtre et l'art dramatique à Tournai*. Doornik 1905.
- Delay, V., 'Compagnies joyeuses, "Places" et festivités à Lille au XVIe siècle', *RN*, 69 (1987), 503-514.
- Delmarcel, G., *Het Vlaamse wandtapijt van de vijftiende tot de achttiende eeuw*. Tiel 1999.
- Delmotte, M., *Sociale aspecten van het calvinisme te Gent (1566-1567)*. Onuitgegeven licentiaatverhandeling, Gent 1959.
- Delmotte, M., 'Het calvinisme in de verschillende bevolkingslagen te Gent (1566-1567)', *TG*, 1963, 145-176.
- Delumeau, J., *Le catholicisme entre Luther et Voltaire*. Parijs 1979 (1^e uitgave: 1971).
- Demedts, F., '1831. De Gentse Fontaine hervat haar voorstellingen. Van Vlaamse taalijver naar Vlaamse theater', in: Erenstein 1996, 404-409.
- Den Boer, P., 'Inleiding', in: Id. (ed.), *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur*. Amsterdam 2001 (a), 1-11.
- Den Boer, P., 'Vergelijkende begripsgeschiedenis', in: Id. (ed.), *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur*. Amsterdam 2001 (b), 15-78.
- Den Hollander, A.A. den, *De Nederlandse bijbelvertalingen 1522-1545*. Nieuwkoop 1997.
- Den Willecomme van Jonc-Heer Jan van Hembyze, *ieghenwoordich Voorschepene vander stede van Ghendt... binnen der zelve Stadt ghecommen den 23sten Octobris 1583*. Gent, Gaultier Marnilius, 1583.
- Derden Placcaet-Boeck van Vlaenderen, inhoudende de Placcaeten, Ordonnancien, Reglementen, Tractaeten, Alliancien, ende andere Edicten, gheëmaneert van weghen de koninghen van Spagnien, ende van hunne doorluchtigste voorsaeten Graven van Vlaenderen, ende Souveraine princen van dese Nederlanden. By een vergadert door order van Hooghe ende Moghende Heeren den President ende Raeden vande selve Provincie. Gent, hoirs Jan vanden Kerchove, 1685.
- Derycke, L. en A.-L. Van Bruaene, 'Sociale en literaire dynamiek in het vroeg vijftiende-eeuwse Brugge: de oprichting van de rederijderskamer De Heilige Geest ca. 1428', in: J. Oosterman (ed.), *Stad van koopmanschap en vrede. Literatuur in Brugge tussen Middeleeuwen en Rederijkerstijd*. Leuven 2005, 59-96.

- Desmedt, A., "De koning is dood; leve de koning!". Publieke rituelen in Brugge tussen 1598 en 1648. Onuitgegeven licentiaatverhandeling, Gent 2002.
- Despretz, A., 'De instauratie der Gentse Calvinistische Republiek (1577-1579)', *HMGOG*, 17 (1963), 119-229.
- Desrumeaux, J., 'Geschiedenis van de Wervikse rederijderskamer 'Droogaers', *Stedelijke Oudheidkundige Commissie Wervik. Jaarboek*, 1996, 97-172.
- Devliegher, L., 'De Blijde Intrede van Prins Filips in Brugge in 1549', *ASEB*, 136 (1999), 121-161.
- Dhanens, E., 'De Blijde Inkomst van Filips de Goede in 1458 en de plastische kunsten te Gent', in: *Actum Gandavi: Zeven bijdragen in verband met de Oude Kunst te Gent*. Brussel 1987, 53-89.
- Dhondt, L., 'Huise', in: *Hasquin 1980-1981. Deel 1 (1980) (a)*, 420-421.
- Dhondt, L., 'Roeselare', in: *Hasquin 1980-1981. Deel 2 (1980) (b)*, 916-919.
- Dhondt, L., 'Een schets van de stadsgeschiedenis en van een bijzonder symbiose met "haar platteland"', in: I. De Meûter en M. Vanwelden (eds.), *Oudenaardse wandtapijten van de 16de tot de 18de eeuw*. Tielt 1999 (a), 15-21.
- Dhondt, L., 'Rederijders-rage en Vlaamse Verlichting', in: J. Van Schoor (ed.), *Performing Arts in the Austrian 18th Century: New Directions in Historical and Methodological Research*. Gent 1999 (b), 109-126.
- Dibbets, G.R.W., 'Dutch Philology in the 16th and 17th Century', in: J. Noordegraaf e.a. (eds.), *The History of Linguistics in the Low Countries*. Amsterdam/Philadelphia 1992 (a), 40-61.
- Dibbets, G.R.W., 'Rederijders en grammatica in de 16de eeuw', in: M. Klein (ed.), *Nieuwe eskapades in de neerlandistiek: opstellen van vrienden voor M.C. van den Toorn bij zijn afscheid als hoogleraar Nederlandse taalkunde aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen*. Groningen 1992 (b), 47-69.
- Diegerick, I.L.A., *Les drapiers Yprois et la conspiration manquée. Episode de l'histoire d'Ypres (1428-1429)*. Brugge 1856.
- Diegerick, J., *Neuve-Eglise. Notes sur sa draperie et ses chambres de rhétorique*. Brugge 1855.
- Diegerick, J.L.A., 'Notes sur les chambres de Rhétorique de la Flandre maritime (1517 à 1551)', *Annales du Comité Flamand de France*, 5 (1858-1859), 134-154.
- Dinges, M., 'Die Ehre als Thema der historischen Anthropologie. Bemerkungen zur Wissenschaftsgeschichte und zur Konzeptualisierung', in: K. Schreiner en G. Schwerhoff (eds.), *Verletzte Ehre. Ehrkonflikte in Gesellschaften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*. Keulen e.a. 1995, 29-62.
- Dobson, R.B., 'Craft Guilds and City: The Historical Origins of the York Mystery Plays Reassessed', in: *Knight 1997*, 92-105.
- Donaldson, B.C., *Dutch. A linguistic history of Holland and Belgium*. Leiden 1983.
- Donnet, F., *Het jonstich versaem der Violieren. Geschiedenis der rederijkkamer De Olijftack sedert 1480*. Antwerpen 1907.
- Drewes, J.B., 'Een esbatement ter ere van keizer Karel V', *JbF*, 18 (1968), 133-160.
- Drie schandaleuse spelen (Brussel, 1559)*. Ed. W. Van Eeghem, Antwerpen 1937.
- Duclos, A., *De eerste eeuw van het broederschap der Zeven weedommen van Maria in de Sint-Salvators te Brugge*. Brugge 1922.
- Duerloo, L., 'Pietas Albertina. Dynastieke vroomheid en herbouw van het vorstelijk gezag', *BMGN*, 112 (1997), 1-18.

- Duerloo, L., 'Archducal Piety and Habsburg Power', in: W. Thomas en L. Duerloo (eds.), *Albert & Isabella 1598-1621*. Turnhout 1998, 267-283.
- Duerloo, L. en W. Thomas (eds.), *Albrecht en Isabella 1598-1621*. Catalogus. Turnhout 1998.
- Duerr, H.P., *Nudité & pudeur. Le mythe du processus de civilisation*. Parijs 1998.
- Dumolyn, J., 'The legal repression of revolts in late medieval Flanders', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, 68 (2000), 479-521.
- Dumolyn, J., *Het hogere personeel van de hertogen van Bourgondië in het graafschap Vlaanderen (1419-1477)*. 5 delen, onuitgegeven doctoraatverhandeling, Gent 2001.
- Dumolyn, J., 'Investeren in sociaal kapitaal. Netwerken en sociale transacties van Bourgondische ambtenaren', *TSG*, 28 (2002) (a), 417-438.
- Dumolyn, J., *De Raad van Vlaanderen en de Rekenkamer van Rijsel. Gewestelijke overheidsinstellingen als instrumenten van centralisatie (1419-1477)*. Brussel 2002 (b).
- Durkheim, E., *The Elementary Forms of the Religious Life*. New York 1926.
- Duvanel, M. e.a., *La Confrérie Notre Dame du Puy d'Amiens*. Amiens 1997.
- Duverger, J., 'Leekenbijdragen tot de Geschiedenis van de Brusselsche Kamers van Rhetorica en van de Brusselse Rederijkers uit de 15e eeuw', in: J. Duverger, *Brussel als kunstcentrum in de XIVe en de XVe eeuw*. Antwerpen/Gent 1935, 72-95.
- Duverger, J., 'Lutherse predicatie te Brussel en het proces tegen een aantal kunstenaars (april-juni 1527)', *WT*, 36 (1977), 221-228.
- Een schoon Boecxken, vol schoone ende stichtelijcke Refferynen, ghedicht op zekere twee vraghen byden Rethorisijnen van Brussel vuytgeheuen, ende by dieuerssche Steden daerop Solutie ghesonden. Brussel, Jan van Brecht, 1581.
- Elchardus, M. e.a., *Het Maatschappelijk Middenveld in Vlaanderen*. Brussel 2001.
- Elias, N., *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoekingen*. Utrecht 1995 (3e druk, originele Duitse uitgave: 1939).
- Erasmus, D., *Etiquette*. Amsterdam 2001 (vertaald door J. De Landtsheer en T. Van Houdt).
- Erenstein, R.L. (ed.), *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam 1996.
- Erné, B.H. en L. van Dis (eds.), *De Gentse spelen van 1539*. 2 delen, 's-Gravenhage 1982.
- Espinas, G., *Une guerre sociale interurbaine dans la Flandre wallonne au XIIIe siècle*, Douai et Lille, 1284-1285. Parijs/Rijsel 1930.
- Espinas, G., *Les origines de l'association. I. Les origines du droit d'association dans les villes de l'Artois et de la Flandre Française jusqu'au début du XVIe siècle*. 2 delen, Rijsel 1941-1942.
- Everaert, G., *Letterkundig leven te Gent in de vijftiende eeuw. De rederijkers*. Onuitgegeven licentiaatverhandeling, Gent 1964.
- Faider, P. en P. Van Sint Jan, *Catalogue des manuscrits conservés à Tournai*. Gembloux 1950.
- Farr, J., *Hands of Honor. Artisans and Their World in Dijon, 1550-1650*. Ithaca/Londen 1988.
- Feyts, E. en D. Van de Castele, *Histoire d'Oudenbourg, accompagnée de pièces justificatives comprenant le cartulaire de la ville et de nombreux extraits des comptes communaux*. 2 delen, Brugge 1873-1878.

- Foucault, M., *Surveiller et punir. Naissance de la prison*. Parijs 2002 (1e uitgave: 1975).
- Fourret, C., 'Cambrai en folie (XIVe-XVIe siècle)', RN, 69 (1987), 483-502.
- French, H.R., 'Social Status, Localism and the 'Middle Sort of People' in England 1620-1750', P&P, 166 (2000), 66-99.
- Friedrichs, C.R., *The Early Modern City, 1450-1750*. Londen 1995.
- Frijhoff, W., 'Ten geleide. Publieke beschavingsoffensieven in de vroegmoderne tijd', VB, 11 (1985), 93-101.
- Frijhoff, W., 'Nederlandse cultuur als object van geschiedschrijving. Een onmogelijke opgave?', *Ons Erfdeel*, 37 (1994)1, 83-93.
- Frijhoff, W. en M. Spies, 1650. Bevochten eendracht. Nederlandse cultuur in Europese context. Den Haag 1999.
- Fris, V., 'Notes pour servir à l'Histoire de Iconoclastes et des Calvinistes à Gand de 1566 à 1568', HMGOG, 9 (1909), V-XXX en 1-150.
- Fris, V., 'Uittreksels der stadsrekeningen van Geraardsbergen van 1475 tot 1658', *Bulletijn van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 20 (1912), 45-99 en 163-227.
- Fris, V., *Histoire de Gand*. Gent 1930 (2e uitgave).
- Gaillard, A., *Le Conseil de Brabant. Histoire - organisation - procédure*. 3 delen, Brussel 1898-1902.
- Galamé, R., 'Les sociétés badines, bachiques, chantantes et littéraires à Dunkerque du XVIe siècle au milieu du XIXe siècle', *Revue de la Société Dunkerquoise d'Histoire et d'Archéologie*, 22 (1988), 85-122.
- Galesloot, L., *Inventaire des archives de la cour féodale de Brabant*. 2 delen, Brussel 1870.
- Geerts, K., *De splende mens in de Boergondische Nederlanden*. Brugge 1987.
- Geertz, C., *The Interpretation of Cultures. Selected Essays*. New York 1973.
- Geertz, C., *Negara: The Theatre State in Nineteenth-Century Bali*. Princeton 1980.
- Geirnaert, N., 'Universitas mercature. Kooplieden, cultuur en religie in het middeleeuwse Brugge', in: A. Vandewalle (ed.), *Hanzekooplui en Medicibankiers*. Brugge, wisselmarkt van Europese culturen. Oostkamp 2002, 151-162.
- Gelder, H.A. Enno van, *Erasmus, schilders en rederijkers: De religieuze crisis der 16e eeuw weer-spiegeld in toneel- en schilderkunst*. Groningen 1959.
- Génard, P., 'Personen te Antwerpen in de XVIe eeuw, voor het "feit van religie" gerechtelijk vervolgd. Lijst en ambtelijke bijhorige stukken', *Antwerpsch Archievenblad*, 8 (s.d.), 322-472.
- Gerritsen, W.P., 'Hoofsheid herbeschouwd', in: P. den Boer (ed.), *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur*. Amsterdam 2001, 81-105.
- Gilliodts van Severen, L., *Inventaire des archives de la ville de Bruges*. 7 delen, Brugge 1871-1885.
- Godding, Ph., *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*. Brussel 1987.
- Goetz, H.W., *Moderne Mediävistik. Stand und Perspektiven der Mittelalterforschung*. Darmstadt 1999.
- Goudriaan, K., 'Het Goudse fonds van Gheraert Leeu (volgens ISTC)', in: K. Goudriaan e.a. (eds.), *Een drukker zoekt publiek. Gheraert Leeu te Gouda 1477-1484*. Delft 1993, 224-241.

- Goudriaan, K., 'Het einde van de Middeleeuwen ontdekt?', *Madoc*, 8 (1994)2, 66-75.
- Goudriaan, K., 'Gilden en broederschappen in de Middeleeuwen', in: K. Goudriaan e.a., *De gilden van Gouda: tentoonstelling in Museum Het Catharina Gasthuis te Gouda, 14 december 1996 t/m 30 maart 1997*. Zwolle 1996, 21-41.
- Grams-Thieme, M., 'Pflanzendarstellung II. Pflanzensymbolik', in: *LMA*, 6 (1993), 2033-2036.
- Grinberg, M., 'Carnaval et société urbaine XIVe-XVIe siècles: le royaume dans la ville', *Ethnologie française*, 4 (1974), 215-244.
- Grootes, E.K., 'De ontwikkeling van de literaire organisatievormen tijdens de zeventiende eeuw in Noordnederland', *ZE*, 8 (1992), 53-65.
- Gros, G., *Le poète, la Vierge et le prince du Puy. Etude sur les Puys marials de la France du Nord du XIVe siècle à la Renaissance*. Parijs 1992.
- Hanawalt, B. en K. Reyerson (eds.), *City and spectacle in Medieval Europe*. Minneapolis/Londen 1994.
- Harris, T., 'Problematising Popular Culture', in: Id. (ed.), *Popular Culture in England, c. 1500-1850*. Basingstoke 1995, 1-27.
- Hasquin, H. e.a., *Gemeenten van België: geschiedkundig en administratief-geografisch woordenboek*. 4 delen, Brussel 1980-1981.
- Henne, A. en A. Wauters, *Histoire de la Ville de Bruxelles*. 5 delen, Brussel 1968-1969 (nieuwe editie door Mina Martens).
- Hermans, C.R., *Geschiedenis der Rederijkers in Noordbrabant. 's-Hertogenbosch 1867*.
- Hindley, A. en G. Small, 'Le Ju du Grand Dominé et du Petit: une moralité tournaissienne inédite du Moyen Âge tardif (fin XVe-début XVIe siècle). Étude et édition', *BTFG*, 80 (2002), 413-456.
- Holenstein, A., 'Seelenheil und Untertanenpflicht. Zur gesellschaftlichen Funktion und theoretischen Begründung des Eides in der ständischen Gesellschaft', in: P. Blickle (ed.), *Der Fluch und der Eid. Die metaphysische Begründung gesellschaftlichen Zusammenlebens und politischer Ordnung in der ständischen Gesellschaft*. Berlijn 1993, 11-63.
- Houtman-Desmedt, H., 'De eindfase van de oorlog in het Zuiden 1633-1648', in: *NAGN*, 6 (1979), 385-395.
- Huizinga, J., *Nederlands beschaving in de zeventiende eeuw. Een schets*. Amsterdam 1998 (1^e uitgave: 1941).
- Huizinga, J., *Herfstij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden*. S.l. 1999 (1^e uitgave: 1919).
- Hummelen, W.M.H., *De sinnekens in het rederijkersdrama*. Groningen 1958.
- Hummelen, W.M.H., *Repertorium van het rederijkersdrama 1500-ca. 1620*. Assen 1968.
- Hummelen, W.M.H., e.a., 'A Survey of Dutch Drama before the Renaissance', *Dutch Crossing*, 22 (1984), 97-131.
- Hummelen, W.M.H., 'The Biblical Plays of the Rhetoricians and the Pageants of Oudenaarde and Lille', in: M. Wintle en P. Vincent (eds.), *Modern Dutch Studies. Essays in honour of Peter King*. Londen 1988, 88-104 en 288-290.
- Hummelen, W.M.H., '31 augustus 1539. De eerste bundel met rederijkersspelen die bij een wedstrijd opgevoerd zijn, komt uit bij Joos Lambrecht Lettersteker te Gent. Spelen van sinne en hun opvoeringspraktijken', in: Erenstein 1996 (a), 98-105.

- Hummelen, W.M.H., 'Kamerspelers: professionele tegenspelers van de rederij-
kers', *Oud-Holland*, 110 (1996) (b), 117-134.
- Humphrey, C., *The Politics of Carnival. Festive Misrule in Medieval England*. Manchester/
New York 2001.
- Hüsken, W.N.M., *Noyt meerder vreucht. Compositie en structuur van het komische toneel in de
Nederlanden voor de Renaissance*. Deventer 1987.
- Hüsken, W.N.M., '1391-1392. In Dendermonde wordt in de Paasdagen een Ver-
rijzenisspel gespeeld. Kerkelijk drama in de volkstaal', in: Erenstein 1996,
24-29.
- Hüsken, W.N.M., 'Politics and Drama: The City of Bruges As Organizer of Drama
Festivals', in: Knight 1997, 165-187.
- Ingram, M., 'Religion, Communities and Moral Discipline in Late Sixteenth- and
Early Seventeenth-Century England: Case Studies', in: K. von Greyerz (ed.),
Religion and Society in Early Modern Europe, 1500-1800. Boston/Sidney 1984.
- Israel, J., *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness and Fall, 1477-1806*. Oxford 1995.
- Jacobs, M. 'Zonder twijfel dat waarschijnlijk... Ambachtelijke geschiedenissen in
de Zuidelijke Nederlanden aan het einde van het "oude regime"', in: Lis en
Soly 1997, 243-292.
- James, M., 'Ritual, Drama and Social Body in the Late Medieval English Town',
P&P, 98 (1983), 3-29.
- Jansen, H.S.J., 'Wrestling with the angel: on problems of definition in urban
historiography', *UH*, 23 (1996)3, 277-299.
- Jansen, J.E., 'De Rederijkkamer Ste Apollonia bijgenaamd "Het Heibloemken" en
eenige letterkundige genootschappen der XIXe eeuw te Turnhout', *Taxandria*,
9 (1937)4, 188-205 en 7 (1938), 18-53.
- Jansen-Sieben, R. (ed.), *'s Levens felheid in één band: handschrift-Van Hulthem. Catalogus uitge-
geven ter gelegenheid van de tentoonstelling georganiseerd in de Koninklijke Bibliotheek van België,
Schenkingenzaal, van 9 april tot 22 mei 1999*. Brussel 1999.
- Jansen-Sieben, R., 'De balsemboom. Mythisch, medisch, magisch', in: B. Baert en
V. Fraeters (eds.), *Aan de vruchten kent men de boom. De boom in tekst en beeld in de mid-
deleeuwse Nederlanden*. Leuven 2002, 121-139.
- Janssens, P., 'De landvoogdij van Isabella 1621-1633', in: *NAGN*, 6 (1979), 372-
384.
- Johnston, A.F., 'The Plays and the religious guilds of York: the Creed play and the
Pater Noster play', *Speculum*, 50 (1975), 55-90.
- Johnston, A.F., 'Lille: The External Evidence. An Analysis', *RORD*, 30 (1988), 167-
172.
- Johnston, A.F., 'English Guilds and Municipal Authority', *R&R*, 13 (1989)1 (a),
69-88.
- Johnston, A.F., 'What if No Texts Survived? External Evidence for Early English
Drama', in: M.G. Briscoe en J.C. Coldewey (eds.), *Contexts for Early English Drama*.
Indianapolis/Bloomington 1989 (b), 1-19.
- Johnston, A.F., "'All the world was a stage": Records of Early English Drama', in:
E. Simon (ed.), *The theatre of medieval Europe: new research in early drama*. Cambridge
1995, 117-129.

- Johnston, A.F. en W. Husken (eds.), *Civic ritual and drama in medieval and renaissance Europe*. Amsterdam 1997.
- Kammerer, O., 'Réseaux de villes et conscience urbaine dans l'Oberrhein (milieu XIIIe siècle – milieu XVe siècle)', *Francia*, 25 (1998)1, 123-176.
- Kavaler, M., 'Pictorial Satire, Ironic Inversion, and Ideological Conflict: Bruegel's Battle between the Piggy Banks and Strong Boxes', *NKJ*, 47 (1996), 155-179.
- Keersmaekers, A., 'De rederijerskamers te Antwerpen: kanttekeningen in verband met ontstaan, samenstelling en ondergang', *Varia Historica Brabantica*, 6-7 (1978), 173-186.
- Keersmaekers, A., '1639. De jonge losbol Guillaume Ogier brengt nieuw leven op het Antwerps toneel. Komedie en rederijers in zeventiende-eeuws Antwerpen', in: Erenstein 1996, 212-217.
- Keesman, W., 'De Bourgondische invloed op de genealogische constructies van Maximiliaan van Oostenrijk', *Millennium*, 8 (1994), 162-172.
- Kelders, A., *Kronieken van Vlaanderen. Historie en historiografie in de laatmiddeleeuwse Flandria Generosa*. Onuitgegeven doctoraatverhandeling, Gent 1999.
- Kent, J., 'The Rural 'Middling Sort' in Early Modern England, circa 1640-1740: Some Economic, Political and Socio-Cultural Characteristics', *Rural History*, 10 (1999), 19-54.
- Klifman, H., 'Dutch Language Study and the Trivium: Motives and Elaborations', in: J. Noordegraaf e.a. (eds.), *The History of Linguistics in the Low Countries*. Amsterdam/Philadelphia 1992, 63-83.
- Knevel, P., 'Onder gewapende burgers. Over de belevingswereld van zeventiende-eeuwse schutters', *TSG*, 23 (1997), 41-51.
- Knight, A.E., 'Drama and Society in Late Medieval Flanders and Picardy', *The Chaucer Review*, 14 (1980), 379-389.
- Knight, A.E., 'Processional Theater in Lille in the fifteenth century', in: J.-C. Aubailly en E.E. Dubruck (eds.), *Le Théâtre et la Cité dans l'Europe Médiévale. Actes du Vème Colloque internationale de la Société internationale pour l'étude du théâtre médiévale*. Stuttgart 1988 (a), 347-358.
- Knight, A.E., 'The Image of the City in the Processional Theater of Lille', *RORD*, 30 (1988) (b), 153-165.
- Knight, A.E. (ed.), *The Stage as a Mirror: Civic Theatre in Late Medieval Europe*. Londen 1997.
- Knight, A.E. (ed.), *Les mystères de la procession de Lille. Tome I: Le Pentateuque*. Genève 2001.
- Kooij, P., 'Het format van de stad. Een evaluatie van recente Nederlandse stadsgechiedenissen', *BMGN*, 117 (2002)3, 293-306.
- Koopmans, J., 'Rhétorique de cour et rhétorique de ville', in: Koopmans e.a. 1995, 67-81.
- Koopmans, J. e.a. (red.), *Rhetoric - Rhétoriqueurs - Rederijers. Proceedings of the colloquium, Amsterdam, 10-13 November 1993*. Amsterdam 1995.
- Kops, W., *Schets eener geschiedenis der Rederijeren*. Leiden 1774.
- Kossmann, F.K.H., 'Fruytiers (Johan of Jan)', in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*. Deel 6, Leiden 1924, 526-529.

- Kossmann, F.K.H., 'Rederijkersgedichten voor de loterij der Sint Jacobskerk te Antwerpen 1574', *De Gulden Passer*, 4 (1926), 1-18.
- Kramer, F., 'Staging Practice in Brussels, 1559: Lawsuit reports concerning Het esbatement van de bervoete bruers', in: F. Massip (ed.), *Formes teatrales de la tradición medieval. Actes del VII Coloquio de la Société Internationale pour l' Étude du Théâtre Médiéval*, Girona, Juliol de 1992. Barcelona 1996, 283-292.
- Kronenberg, M.E., 'Gemengde berichten uit de kringen van theologen en rederijkers te Antwerpen, Brussel en Gent (begin 16e eeuw)', in: Prosper Verheyden gehuldigd ter gelegenheid van zijn zeventigsten verjaardag 23 Oct. 1943. Antwerpen 1943, 235-244.
- Kronyk van Vlaenderen van 580 tot 1467. Ed. Ph. Blommaert en C. P. Serrure, 2 delen, Gent 1839-1840.
- Kümin, B. en B.A. Tlusty (eds.), *The World of the Tavern. Public Houses in Early Modern Europe*. Aldershot 2002.
- La Bienvenue de Jean de Hembyze à Gand (23 octobre 1583) par Jean vander Haghen. Ed. Ch. Ruelens, Brussel 1861.
- Lageirse, M., 'La Joyeuse Entrée du prince héritier Philippe à Gand en 1549', *SL*, 18 (1959), 31-46.
- Lageirse, M., 'La Joyeuse Entrée du prince Philippe à Gand en 1549', in: J. Jacquot (ed.), *Les Fêtes de la Renaissance. II. Fêtes et Cérémonies au Temps de Charles Quint*. Parijs 1960, 297-306.
- Laleman, M.-C., 'Het prinselijk hof Ten Walle in Gent: recent onderzoek en nieuwe inzichten', *HMGOG*, 55 (2001), 199-236.
- Lambin, J.F., *Geschiedkundigen oogslag op de Rederykkamers van Ypre, met opgave van veel andere in West- en Fransch-Vlaenderen, die aen de schryvers onbekend zyn*. Ieper 1840.
- Lamont, K., *Het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse Gentenaar, Marcus van Vaernewijck. Een idee- en mentaliteitshistorische studie op basis van zijn kroniek, Van die Beroerlicke Tijden*. Gent 2005.
- Laschitzer, S., 'Die Heiligen aus der Sipp-, Mag- und Schwagerschaft des Kaisers Maximilian I.', *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses*, 4 (1886), 70-288.
- Lavéant, K., *Théâtre et culture dramatique d'expression française dans les villes des Pays-Bas méridionaux (XVe-XVIe siècles)*. Onuitgegeven doctoraatverhandeling, Amsterdam 2007.
- Lecuppre-Desjardin, E., *La ville des cérémonies. Essai sur la communication politique dans les anciens Pays-Bas bourguignons*. Turnhout 2004.
- Lefebvre, L., *Le Puy Notre-Dame de Lille du XIVe au XVIe siècle*. Rijsel 1902.
- Lefebvre, L., *Histoire du théâtre de Lille. Deel 1: Les origines jusqu'au XVIIe siècle*. Rijsel 1907.
- Lemaire, C., 'Het Nederlands en de Nederlandse literatuur van Boergondische inspiratie onder Karel de Stoute', in: P. Cockshaw e.a., *Karel de Stoute. Tentoonstelling georganiseerd naar aanleiding van de vijfhonderste verjaring van zijn dood*. Brussel 1977, 19-33.
- Limberger, M., 'Merchant capitalism and the countryside. Antwerp and the west of the duchy of Brabant (XVth-XVIth centuries)', in: P. Hoppenbrouwers en J.L. van Zuiden (eds.), *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and*

- society in the Low Countries (Middle Ages-19th century) in light of the Brenner debate. Turnhout 2001, 158-178.
- Lindanus, D., *De Teneraemonda libri tres*. Antwerpen, Hieronymus Verdussen, 1612.
- Lis, C. en H. Soly, *Poverty and Capitalism in Pre-Industrial Europe*. Brighton 1979.
- Lis, C. en H. Soly (eds.), *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen*. Brussel 1997.
- Luwel, M., *Twee eeuwen rederijbedrijvigheid te Brugge, 1600-1800*. Onuitgegeven doctoraatverhandeling, Gent 1950.
- Machiels, J., *De boekdrukkunst te Gent tot 1560*. Gent 1994.
- MacLean, S.-B., 'Drama and Ceremony in Early Modern England: the REED Project', *Urban History Yearbook*, 1989, 38-46.
- Maes, H., 'Toneel te Deinze in de 15de en 16de eeuw', *Bijdragen tot de geschiedenis der Stad Deinze*, 56 (1989), 185-197.
- Mak, J.J., *De rederijkers*. Amsterdam 1944.
- Mak, J.J., *Uyt jonsten versaemt. Retorische studiën 1946-1956*. Zwolle 1957.
- Marinus, M.J., *De Contrareformatie te Antwerpen (1585-1676)*. Brussel 1995.
- Marnef, G., 'Het protestantisme te Brussel, ca. 1567-1585', *TvBG*, 1 (1984) 1-2, 57-81.
- Marnef, G., 'Het protestantisme te Brussel onder de "Calvinistische Republiek", ca. 1577-1585', in: W.P. Blockmans en H. Van Nuffel (eds.), *Staat en religie in de 15e en 16e eeuw. Handelingen van het colloquium te Brussel van 9 tot 12 oktober 1984*. Brussel 1986, 231-299.
- Marnef, G., *Het Calvinistisch Bewind te Mechelen 1580-1585*. Kortrijk-Heule 1987.
- Marnef, G., *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool*. Antwerpen/Amsterdam 1996.
- Martens, M.P.J. (ed.), *Lodewijk van Gruuthuuse. Mecenaz en Europees diplomaat ca. 1427-1492*. Brugge 1992.
- Mateos Royo, J.A., 'All the town is a stage: civic ceremonies and religious festivities in Spain during the golden age', *UH*, 26 (1999) 2, 165-189.
- Mathieu, E., *Histoire de la ville d'Enghien*. Deel 2, Bergen 1877.
- Meadow, M.A., 'Ritual and Civic Identity in Philip II's 1549 Antwerp Blijde Incompt', *NKJ*, 49 (1998), 37-67.
- Meertens, P.J., 'Een esbatement ter ere van keizer Karel V. Een Leids rederijkersspel uit 1552', *JbF*, 17 (1967), 75-106.
- Meeus, H., 'Loterijen en literatuur in de Nederlanden (16de en 17de eeuw)', in: *Geschiedenis van de loterijen in de Zuidelijke Nederlanden (15de eeuw-1934)*. Dossier bij de gelijknamige tentoonstelling in het Algemeen Rijksarchief. Brussel 1994, 104-136.
- Meeus, H., 'Antwerpse rederijkers op zoek naar een nieuwe rol', in: B. Ramakers (ed.), *Conformisten en rebellen. Rederijkerscultuur in de Nederlanden (1400-1650)*. Amsterdam 2003, 127-138.
- Memorieboek der stad Ghendt van 't jaer 1301 tot 1737*. Ed. P.C. Van der Meersch, 4 delen, Gent 1852-1861.
- Mertens, D., 'Zu Sozialgeschichte und Funktion des poeta laureatus im Zeitalter Maximilians I.', in: R.C. Schwinges (ed.), *Gelehrte im Reich. Zur Sozial- und Wirkungsgeschichte akademischer Eliten des 14. bis 16. Jahrhunderts*. Berlin 1996, 327-348.

- Mertens, J., *De laat-middeleeuwse landbouwconomie in enkele gemeenten van het Brugse Vrije*. Gent/Leuven 1970.
- Mertens, J., 'Dudzele', in: Hasquin 1980-1981. Deel 1 (1980) (a), 211-212.
- Mertens, J., 'Lissewege', in: Hasquin 1980-1981. Deel 1 (1980) (b), 594-595.
- Mertens, J., 'Nieuwmunster', in: Hasquin 1980-1981. Deel 2 (1980) (c), 762-764.
- Mertens, J., 'Oostkerke', in: Hasquin 1980-1981. Deel 2 (1980) (d), 807-808.
- Mertens, J., 'Uitkerke', in: Hasquin 1980-1981. Deel 2 (1980) (e), 1114-1116.
- Mestayer, M., 'Rivalités et dépendances entre villes: l'exemple de Douai du Moyen Age à nos jours', *RN*, 82 (2000), 413-422.
- Meulemans, A., 'De Leuvense rederijerskamers', *ESB*, 53 (1970), 87-111, 211-232 en 381-400; 54 (1971), 85-94 en 306-312; 55 (1972), 33-45.
- Michaud-Quantin, P., *Universitas. Expressions du mouvement communautaire dans le moyen-âge latin*. Parijs 1970.
- Michels, J.C., 'De letteren in dienst van de propaganda voor Coudenberghes broederschap van de VII Weeën', in: Id., *Filologische opstellen. Deel 1: Stoffen uit de middeleeuwen*. Zwolle 1957, 147-158.
- Moeller, B., 'Piety in Germany around 1500', in: S.E. Ozment (ed.), *The Reformation in Medieval Perspective*. Chicago 1971, 50-75.
- Moser, N., "'Rhetorica is als een bloeme bloeyende": de dichtkunst als plant in woord en beeld bij rederijers (circa 1450-1620)', *Literatuur*, 15 (1998), 144-153.
- Moser, N., 'Een lege plek om te blijven. Rederijers in Zeeland en Holland vóór 1500', *JbF*, 49-50 (1999-2000), 45-76.
- Moser, N., *De strijd voor rhetorica. Poëtica en positie van rederijers in Vlaanderen, Brabant, Zeeland en Holland tussen 1450 en 1620*. Amsterdam 2001.
- Muchembled, R., *L'invention de l'homme moderne. Sensibilités, moeurs et comportements collectifs sous l'Ancien Régime*. Parijs 1988.
- Muchembled, R., *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe-XVIIIe siècles)*. Parijs 1991 (1e uitgave: 1978).
- Muir, E., *Civic Ritual in Renaissance Venice*. Princeton 1981.
- Muir, E., *Ritual in Early Modern Europe*. Cambridge 1997.
- Müller, J.-D., *Gedechtnus. Literatur und Hofgesellschaft um Maximilian I*. München 1982.
- Müller, M.F., 'Die Deutsche und Niederländische Druckgraphik in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts und die Publikationen Kaiser Maximilians I.', in: *Der Aufstieg eines Kaisers: Maximilian I. von seiner Geburt bis zur Alleinherrschaft, 1459-1493 (25. März-2. Juli 2000)*. Wenen 2000, 133-141.
- Nagel, B., *Meistersang*. Stuttgart 1962.
- Neumann, B., 'Geistliches Schauspiel als Paradigma stadtbürgerlicher Literatur im ausgehenden Mittelalter', in: G. Stötzel, *Germanistik. Forschungsstand und Perspektiven. Vorträge des Deutschen Germanistentages 1984*. Deel 2, Berlijn/New York 1985, 123-135.
- Nicholas, D., *Town and Countryside: Social, Economic and Political Tensions in Fourteenth-Century Flanders*. Brugge 1971.
- Nicholas, D., 'In the Pit of the Burgundian Theater State: Urban Traditions and Princely Ambitions in Ghent, 1360-1420', in: B. Hanawalt en K. Reyerson (eds.), *City and Spectacle in Medieval Europe*. Minneapolis 1994, 271-295.

- Nijsten, G., 'De stad en haar metafoor. Processie, toneel en openbare feesten in Venlo, ca. 1380-1525', *VB*, 17 (1991), 223-241.
- Nijsten, G., 'Feasts and Public Spectacle: Late Medieval Drama and Performance in the Low Countries', in: Knight 1997 (a), 107-143.
- Nijsten, G., 'Toneel in de stad. Op zoek naar culturele uitingsvormen van stedelijk bewustzijn in de Noordelijke Nederlanden', in: M. Carlier e.a. (eds.), *Hart en marge in de laat-middeleeuwse stedelijke maatschappij. Handelingen van het colloquium te Gent (22-23 augustus 1996)*. Leuven/Apeldoorn 1997 (b), 105-129.
- Nuytens, M. en A. Zoete, 'De Vier Leden en de Staten van Vlaanderen', in: W. Prevenier en B. Augustyn (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*. Brussel 1997, 67-78.
- Ogilvie, S., 'How Does Social Capital Affect Women? Guilds and Communities in Early Modern Germany', *AHR*, 109 (2004)2, 324-360.
- Oorspronck der cameran van Rhetorycke, statuten ende ordonnancien der selve onder den titel Jesus metter Balsen Bloume. Ed. R. Haeserijn, Gent 1960.
- Oosterman, J.B., 'Jan van Hulst, Gruuthuse-dichter', *Literatuur*, 4 (1992), 231-232.
- Oosterman, J.B., *De gratie van het gebed. Overlevering en functie van Middelnederlandse berijmde gebeden*. 2 delen, Amsterdam 1995.
- Oosterman, J.B., 'Anthonis de Roovere. Het werk: overlevering, toeschrijving en plaatsbepaling', *JbF*, 45-46 (1995-1996), 29-140.
- Oosterman, J.B., 'Anthonis de Roovere. Het werk: overlevering, toeschrijving en plaatsbepaling. Bijlage 2 en 3', *JbF*, 47-48 (1997-1998), 9-88.
- Oosterman, J.B., 'Tussen twee wateren zwem ik. Anthonis de Roovere tussen rederijkers en rhétoriqueurs', *JbF*, 49-50 (1999-2000), 11-29.
- Oosterman, J.B., 'Spelen, goede moraliteiten en eerbare esbattementen. Anthonis de Roovere en het toneel in Brugge', in: H. van Dijk e.a. (eds.), *Spel en spektakel. Middeleeuws toneel in de Lage Landen*. Amsterdam 2001, 154-177.
- Oosterman, J.B., 'De Excellente cronike van Vlaenderen en Anthonis de Roovere', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde*, 118 (2002)1, 22-37.
- Ordonnancien/ Statuten, Edicten ende Placcaten, / ghepubliceert in de landen van hervvaerts-ouer, / van weggen der Keyserlicker ende Conijnglicker / Magesteyten, ende haerlieder Edele Voorzaten... Gent, Jan van den Steene, 1562.
- Ouvry, B., *Culturele evolutie en sociale disciplineren te Oudenaarde, 1450-1600*. 2 delen, onuitgegeven licentiaatverhandeling, Gent 1982.
- Paresys, I., 'L'ordre en jeu: les autorités face aux passions ludiques des Lillois (1400-1668)', *RN*, 69 (1987), 535-551.
- Parker, G., *Van Beeldenstorm tot Bestand*. Haarlem 1978.
- Pasture, A., *La restauration religieuse aux Pays-Bas Catholiques sous les archiducs Albert et Isabelle (1596-1633)*. Leuven 1925.
- Peeters, L., *Taalopbouw als Renaissance-ideaal. Studies over taalopvattingen en taalpraktijk in de zestiende en zeventiende eeuw (onder redactie van G.R.W. Dibbets, J. Noordegraaf en M.J. van der Wal)*. Amsterdam 1989.
- Pergameni, Ch., *Les archives historiques de la ville de Bruxelles. Notices et inventaires*. Brussel 1943.
- Peters, U., *Literatur in der Stadt. Studien zu den sozialen Voraussetzungen und kulturellen Organisationsformen städtischer Literatur im 13. und 14. Jahrhundert*. Tübingen 1983.

- Pikhaus, P., *Het tafelspel bij de rederijkers*. 2 delen, Gent 1988-1989.
- Pikhaus, P., '1577. Jan Baptist Houwaert laat twee tafelspelen opvoeren voor Willem van Oranje en de leden van de Staten-Generaal te Brussel. Het genre van het tafelspel: soorten, thematiek, opvoeringswijzen', in: Erenstein 1996, 134-141.
- Pleij, H., *Het gilde van de Blauwe Schuit Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen*. Amsterdam 1983.
- Pleij, H., 'De laatmiddeleeuwse rederijkersliteratuur als vroeg-humanistische overtuigingskunst', *JbF*, 34 (1984), 65-96.
- Pleij, H., 'Literatuur als medicijn in de late middeleeuwen', *Literatuur*, 2 (1985), 25-34.
- Pleij, H., 'The Function of Literature in Urban Societies in the later Middle Ages', *Dutch Crossing*, 29 (1986), 3-22.
- Pleij, H., *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd*. Amsterdam 1988.
- Pleij, H., 'Van keikoppen en droge jonkers. Spotgezelschappen, wijkverenigingen en het jongerengericht in de literatuur en het culturele leven van de late middeleeuwen', *VB*, 15 (1989), 297-315.
- Pleij, H. e.a., *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen*. Amsterdam 1991.
- Pleij, H., 'Inleiding: op belofte van profijt', in: Pleij e.a. 1991, 8-51.
- Pleij, H., '7 maart 1500. De Brusselse stadsrederijker Jan Smeken is uitgezonden naar Gent om te berichten over de doopfeesten van Karel V. De rederijkerij als beschavingsinstituut', in: Schenkeveld-van der Dussen 1993, 121-125.
- Pleij, H., 'De verguizing van de rederijkerij', *Literatuur*, 11 (1994)4 (a), 225-232.
- Pleij, H., 'The rise of urban literature in the Low Countries', in: E. Koopers (ed.), *Medieval Dutch Literature in its European Context*. Cambridge 1994 (b), 62-77.
- Pleij, H., 'Lekenethiek en burgermoraal. Naar aanleiding van: J. Reynaert e.a., *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam, Prometheus, 1994', *Queeste*, 2 (1995)2 (a), 170-180.
- Pleij, H., 'The despisers of rhetoric: origins and significance of attacks on the art of the rhetoricians (rederijkers) in the sixteenth century', in: Koopmans e.a. 1995 (b), 157-174.
- Pleij, H., '24 juni 1500. Spectaculaire duivelscènes domineren de opvoering van het mirakelspel "Vanden helighen sacramente vander Nyeuwervaert". De duivel in het middeleeuwse drama en op het toneel', in: Erenstein 1996, 64-69.
- Pleij, H., *Dromen van Cocagne. Middeleeuwse fantasieën over het volmaakte leven*. Amsterdam 1997.
- Pleij, H., 'Poorters en burgers in laatmiddeleeuwse literaire bronnen', in: J. Kloek en K. Tilmans (eds.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw*. Amsterdam 2002 (a), 55-78.
- Pleij, H., *Van karmijn, purper en blauw: over kleuren van de Middeleeuwen en daarna*. Amsterdam 2002 (b).

- Pollmann, J., 'The bond of christian piety: the individual practice of tolerance and intolerance in the Dutch Republic', in: R. Po-Chia Hsia en H. van Nierop (eds.), *Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age*. Cambridge 2002, 53-71.
- Porteman, K., '9 september 1616. De heilige Jan Berchmans speelt te Mechelen de rol van de H. Natalia. Het jezuïetentoneel in de Zuidelijke Nederlanden', in: Erenstein 1996, 170-177.
- Porteman, K., 'Albrecht en Isabella in de letterkunde van hun tijd', in: W. Thomas en L. Duerloo (ed.), *Albert & Isabella 1598-1621*. Turnhout 1998, 309-318.
- Prak, M., 'Burgers onder de wapenen, van de zestiende tot de achttiende eeuw', *TSG*, 23 (1997), 1-11.
- Prevenier, W., 'Quelques aspects des comptes communaux en Flandre au Moyen Âge', in: *Finances et comptabilité urbaines du XIIIe au XVIe siècle. Financiën en boekhouding der steden van de XIIIe tot de XVIe eeuw. Colloque International. Internationaal colloquium. Blanckenberge 6-9-IX-1962. Actes. Handelingen*. Brussel 1964, 111-145.
- Prevenier, W. en W. Blockmans, *De Bourgondische Nederlanden*. Antwerpen 1983.
- Prevenier, W. en M. Boone, 'De "stadstaat"-droom', in: J. Decavele (ed.), *Gent. Apologie van een rebelse stad. Geschiedenis, kunst, cultuur*. Antwerpen 1989, 81-105.
- Prevenier, W., 'Court and city culture in the Low Countries from 1100 to 1530', in: E. Koopers (ed.), *Medieval Dutch Literature in its European Context*. Cambridge 1994, 11-27.
- Prevenier, W., 'Culture et groupes sociaux dans les villes des anciens Pays-Bas au Moyen Âge', in: J.-M. Duvosquel e.a. (eds.), *Les Pays-Bas bourguignons. Histoire et institutions. Mélanges André Yuytbroeck*. Brussel 1996, 349-359.
- Prevenier, W., 'Elites, middengroepen en arbeiders in de stad en op het platteland', in: Id., *Prinsen en poorters: beelden van de laat-middeleeuwse samenleving in de Bourgondische Nederlanden, 1384-1530*. Antwerpen 1998, 73-91.
- Prims, F., 'De Proloog der Berchemisten', *Antwerpiensia*, 14 (1940), 39-47.
- Put, E., 'Les archiducs et la réforme catholique: champs d'action et limites politiques', in: W. Thomas en L. Duerloo (eds.), *Albert & Isabella 1598-1621*. Turnhout 1998, 255-265.
- Put, E. en C. Harline, *Verloren schapen, schurftige herders. De helse dagen van bisschop Matthias Hovius, 1542-1620*. Leuven 2002.
- Putnam, R., *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton 1993.
- Pycke, J., 'Prévôté de Saint-Martin à Ypres', in: *Monasticon belge. Tome III. Flandre Occidentale*. Deel 3, Luik 1960, 931-989.
- Ramakers, B.A.M., 'Maer en beroemt u niet! Het eerste "Spel van Sinnen van d'Werck der Apostelen" van Willem van Haecht', in: G.R.W. Dibbets en P.M.W. Wackers (eds.), *Wat duikers vent is dit! Opstellen voor W.M.H. Hummelen*. Wijhe 1989, 147-164.
- Ramakers, B.A.M., *Spelen en figuren. Toneelkunst en processiecultuur in Oudenaarde tussen Middeleeuwen en Moderne Tijd*. Amsterdam 1996 (a).
- Ramakers, B.A.M., '13 april 1458. Blijde inkomst van Filips de Goede in Gent. De theatrale versiering van vorstelijke intochten', in: Erenstein 1996 (b), 56-63.

- Ramakers, B.A.M., 'Bruegel en de rederijkers. Schilderkunst en literatuur in de zestiende eeuw', *NKJ*, 47 (1996) (c), 81-105.
- Ramakers, B.A.M., 'Het eeuwige leven van de rederijkerij', *Madoc*, 10 (1996) (d), 277-285.
- Ramakers, B.A.M., 'De mythe van de grote verdraging', *Queeste*, 5 (1998) (a), 58-63.
- Ramakers, B.A.M., 'Rederijkers en stedelijke feestcultuur in het laatmiddeleeuwse Noord-Brabant', in: A.J. Bijsterveld, e.a. (eds.), *Cultuur in het laatmiddeleeuwse Noord-Brabant. Literatuur, boekproductie, historiografie*. 's-Hertogenbosch 1998 (b), 37-54.
- Ramakers, B.A.M., 'Tonen en betogen. De dramaturgie van de Rotterdamse Spelen van 1561', *SpL*, 43 (2001)3, 176-204.
- Ramakers, B.A.M., 'Between Aea and Golgotha. The Education and Scholarship of Matthijs De Castelein (c.1485-1550)', in: K. Goudriaan e.a. (eds.), *Education and Learning in the Netherlands, 1400-1600. Essays in Honour of Hilde de Ridder-Symoens*. Leiden/Boston 2004, 179-199.
- Raymaekers, F.J., 'Historische oogslag op de Rederijkkamers van Diest', *VM*, 3 (1859-1860), 90-129.
- Raymaekers, F.J., 'Chambre de Rhétorique la Fontaine, à Gand', *MSH*, 1863, 496-498.
- Recueil des Ordonnances des Pays-Bas. Deuxième série 1506-1700. Tome Quatrième contenant les ordonnances du 9 janvier 1536 (1537 n.st.) au 24 décembre 1543. Ed. J. Lameere en H. Simont, Brussel 1907.
- Recueil des Ordonnances des Pays-Bas. Règne d'Albert et Isabelle. 1597-1621. Tome premier contenant les actes du 10 septembre 1597 au 30 avril 1609. Ed. V. Brants, Brussel 1909.
- Refereynen ende Liedekens van diuersche rhetoricienen wt Brabant, Vlaenderen, Hollant, ende Zeelant: ghelesen en ghesonghen op de Corenbloeme Camere binnen Bruessele op haer iaerlijcxe Prinsfeeste Anno XVc.Lxij. Brussel, Michiel van Hamont, 1563.
- Refereynen int vroede, op de vraghe, Wat dier ter waerelt meest fortse verwint. Item int Zotte, op de vraghe Wat volck ter waerelt meest zotheyt tooght. Item int Amorueze, opden stoc, Och moghticse spreken, ic ware ghepaeyt. Vertooght binnen Ghendt by de xix. cameran van Rhetorijcken aldaer comparerende den xx. in April M.D. neghen ende dertigh. Gent, Joos Lambrecht, 1539.
- Reid, D., 'Moderate devotion, mediocre poetry and magnificent food: the confraternity of the Immaculate Conception of Rouen', *Confraternitas*, 7 (1996), 3-10.
- Reid, D., 'Carnival in Rouen: A History of the Abbaye des Conards', *SCJ*, 32 (2001)4, 1027-1055.
- Reid, D., 'The Triumph of the Abbey of the Conards: Spectacle and Sophistication in a Rouen Carnival', in: J. Rollo-Koster (ed.), *Medieval and Early Modern Ritual. Formalized Behavior in Europe, China and Japan*. Leiden e.a. 2002, 147-173.
- Reid, D., 'Measuring the Impact of Brotherhood: Robert Putnam's 'Making Democracy Work' and Confraternal Studies', *Confraternitas*, 14 (2003), 3-12.
- Reintges, Th., *Ursprung und Wesen der spätmittelalterlichen Schützengilden*. Bonn 1963.
- Reynaert, J., 'Boudewijn van der Luere en zijn "Maghet van Ghend"', *JbF*, 31 (1980-1981)1, 109-130.

- Reynaert, J., 'Literatuur in de stad? Op zoek naar een voorgeschiedenis van het Gruuthuse-liedboek', in: F.P. van Oostrom en F. Willaert (eds.), *De studie van de Middelnederlandse letterkunde: stand en toekomst*. Symposium Antwerpen 22-24 september 1988. Hilversum 1989, 93-108.
- Reynaert, J. e.a. (eds.), *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam 1994.
- Reynaert, J., 'Leken, ethiek en moralistisch-didactische literatuur. Ter inleiding', in: Reynaert e.a. 1994, 9-36.
- Rigolot, F., 'Les rhétoriciens: automne ou printemps d'une civilisation? En hommage à Johan Huizinga', in: Koopmans e.a. 1995, 9-25.
- Robisheaux, Th. W., 'The World of the Village', in: Th.A. Brady jr. e.a. (ed.), *Handbook of European History 1400-1600. Late Middle Ages, Renaissance and Reformation. Volume I: Structures and Assertions*. Leiden e.a. 1994, 79-112.
- Rombauts, W., 'Hoogstraten en zijn heren (1312-1795)', in: Th.E.A. Bosman e.a. (eds.), *De heerlijke stad. Achtste Colloquium 'De Brabantse Stad'*. Bergen op Zoom, 2 en 3 oktober 1987. Assen/Maastricht 1988, 127-151.
- Roobaert, E., 'Het legwerkersbedrijf in het Land van Aalst, vooral te Geraardsbergen van ca. 1554 tot ca. 1564', *Artes Textiles*, 4 (1957-1958), 39-53.
- Roobaert, E., 'Jeruzalemvaarders, rederijkers en schilders en de Palmzondagprocessie te Brussel in de 16e eeuw', *Volkskunde*, 103 (2002)1, 4-67.
- Roobaert, E., 'Priesters en rederijkers te Brussel in de eerste helft van de zestiende eeuw', *SpL*, 45 (2003)3, 267-293.
- Roodenburg, H., 'Eer en oneer ten tijde van de Republiek: een tussenbalans', *VB*, 22 (1996)2, 129-147.
- Roose, B., 'O.-L.Vrouw van Tuine, een beeld uit het begin van de zestiende eeuw', in: R. Vinckier (ed.), *Ieper Tuindag. Zesde Eeuwfeest. Een bundel historische opstellen*. Ieper 1983, 181-211.
- Roose, L., 'De Antwerpse hervormingsgezinde rederijker Frans Fraet', *JbF*, 19-20 (1969-1970), 95-108.
- Rosenwein, B., 'Review Essay. Worrying about Emotions in History', *AHR*, 2002, 821-845.
- Rosser, G., 'Myth, image and social process in the English medieval town', *UH*, 1 (1996), 5-25.
- Rousseaux, X., '"Sozialdisziplinierung", Civilisation des mœurs et monopolisation du pouvoir. Éléments pour une histoire du contrôle social dans les Pays-Bas méridionaux 1500-1815', in: H. Schilling en L. Behrisch (eds.), *Institutionen, Instrumente und Akteure sozialer Kontrolle und Disziplinierung im frühneuzeitlichen Europa / Institutions, Instruments and Agents of Social Control and Discipline in Early Modern Europe*. Frankfurt 1999, 251-274.
- Rubin, M., *Corpus Christi. The Eucharist in Late Medieval Culture*. Cambridge 1991.
- Sabbe, M., *Peeter Heyns en de Nimfen... uit den Lauwerboom... Bijdrage tot de geschiedenis van het schoolwezen in de 16e eeuw*. Antwerpen s.d.
- Saffrey, H.D., 'La fondation de la Confrérie du Rosaire à Cologne en 1475. Histoire et iconographie', *Gutenberg-Jahrbuch*, 2001, 143-164.
- Santing, C.G., *Geneeskunde en humanisme. Een intellectuele biografie van Theodericus Ulsenius (c. 1460-1508)*. Rotterdam 1992.

- Santing, C.G., "I never promised you a rosegarden". De hofcultuur van Maximiliaan I en de Bourgondische Nederlanden', in: R. Schlusemann en P. Wackers (eds.), *Die spätmittelalterliche Rezeption Niederländischer Literatur im Deutschen Sprachgebiet*. Amsterdam/Atlanta 1997, 143-174.
- Santing, C.G., 'Tegen ledigheid en potverteren. De habitus van de laatmiddeleeuwse stadsburger', in: R. Aerts en H. te Velde (eds.), *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen*. Kampen 1998, 28-59.
- Schama, S., *The embarrassment of riches: an interpretation of Dutch culture in the Golden Age*. Londen 1987.
- Scheerder, J., *Het wonderjaar te Gent (1566-1567)*. Onuitgegeven doctoraatverhandeling, Leuven 1971.
- Scheerder, J., 'Schoolmeesters en schoolmeesteressen te Gent tijdens het wonderjaar (1566-1567)', *HMGOG*, 35 (1981), 115-128.
- Scheerder, J., 'Documenten in verband met confiscatie van roerende goederen van hervormingsgezinden te Gent (1567-1568)', *BCRH*, 97 (1991) 1-4, 125-242.
- Schenkeveld-van der Dussen, M.A., (ed.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen 1993.
- Schilling, H., 'Profil und Perspektiven einer interdisziplinären und komparatistischen Disziplinierungsforschung jenseits einer Dichotomie von Gesellschafts- und Kulturgeschichte', in: H. Schilling (ed.), *Institutionen, Instrumente und Akteure sozialer Kontrolle und Disziplinierung im frühneuzeitlichen Europa / Institutions, Instruments and Agents of Social Control and Discipline in Early Modern Europe*. Frankfurt 1999, 3-36.
- Schilling, H., 'Das konfessionelle Europa. Die Konfessionalisierung der europäischen Länder seit Mitte des 16. Jahrhunderts und ihre Folgen für Kirche, Staat, Gesellschaft und Kultur', in: L. Schorn-Schütte en O. Morke (eds.), *Ausgewählte Abhandlungen zur europäischen Reformations- und Konfessionsgeschichte von Heinz Schilling*. Berlijn 2001, 646-699.
- Scholliers, E., 'Prijzen en lonen te Antwerpen (15e en 16e eeuw)', in: C. Verlinden e.a. (eds.), *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant. Deel 1: XVe-XVIIIe eeuw*. Brugge 1959, 241-480.
- Scholliers, E., 'Lonen te Gent (XVe-XIXe eeuw)', in: C. Verlinden e.a. (eds.), *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant. Deel 2: XIVe-XIXe eeuw. A.Vlaanderen*. Brugge 1965, 354-461.
- Scholliers, E., 'Le pouvoir d'achat dans les Pays-Bas au XVIe siècle', in: *Album aangeboden aan Charles Verlinden ter gelegenheid van zijn dertig jaar professoraat*. Gent 1975, 305-330.
- Scholliers, E., 'De eerste schade van de scheiding. De sociaal-economische conjunctuur 1558-1609', in: J. Craeybeckx e.a. (eds.), "1585: op gescheiden wegen...". *Handelingen van het colloquium over de scheiding der Nederlanden, gehouden op 22-23 november 1985, te Brussel*. Leuven 1988, 35-52.
- Schotel, G.D.J., *Geschiedenis der rederijders in Nederland*. 2 delen, Rotterdam 1871 (1^e uitgave: 1862-1864).
- Schoutet, A., 'Inventaris van het archief van de Brugse rederijdersgilden van de H. Geest, van de Drie Santinnen en van het H. Kruis op het stadsarchief van Brugge', *ASEB*, 114 (1977), 361-385.

- Schreiner, K., 'Laienfrömmigkeit-Frömmigkeit von Eliten oder Frömmigkeit des Volkes? Zur sozialen Verfasstheit laikaler Frömmigkeitspraxis im späten Mittelalter', in: K. Schreiner (ed.), *Laienfrömmigkeit im späten Mittelalter. Formen, Funktionen, politisch-soziale Zusammenhänge*. München 1992, 1-78.
- Schuler, C.M., 'The Seven Sorrows of the Virgin: popular culture and cultic imagery in pre-Reformation Europe', *Simiolus*, 21 (1992), 5-28.
- Schwerhoff, G., 'Blasphemare, dehonestare et maledicere deum. Über die Verletzung der göttlichen Ehre im Spätmittelalter', in: S. Backmann e.a. (eds.), *Ehrkonzepte in der Frühen Neuzeit. Identitäten und Abgrenzungen*. Berlin 1998, 252-278.
- Silverman, S., 'The Palio of Siena: Game, Ritual, or Politics?', in: S. Zimmerman en R.F.E. Weissman (eds.), *Urban Life in the Renaissance*. Newark e.a. 1989, 224-239.
- Slootmans, K., 'De Bergse rederijkerskamer en het volksfeest', *Jaarboek de Ghulden Roos*, 34 (1974), 42-85.
- Small, G., *George Chastelain and the shaping of Valois Burgundy. Political and historical culture at the court in the fifteenth century*. Suffolk 1997.
- Small, G., 'When indiciaires meet rederijkers: a contribution to the history of the Burgundian "Theatre State"', in: J. Oosterman (ed.), *Stad van koopmanschap en vrede. Literatuur in Brugge tussen Middeleeuwen en Rederijkerstijd*. Leuven 2005, 133-161.
- Smits-Veldt, M.B., '9 maart 1613. P.C. Hooft vraagt in een brief aan de Amsterdamse schep en dr. Jan ten Grotenhuys om hulp van de stadsregering bij de reorganisatie van de rederijkerskamer De Eglentier. Reilen en zeilen der rederijkerskamers te Amsterdam begin zeventiende eeuw', in: Erenstein 1996, 156-161.
- Soenen, M., 'Fêtes et cérémonies publiques à Bruxelles aux Temps Modernes', *BG*, 68 (1988), 47-102.
- Soly, H., 'Economische vernieuwing en sociale weerstand. De betekenis en aspiraties der Antwerpse middenklasse in de 16de eeuw', *TG*, 83 (1970), 520-535.
- Soly, H., 'Openbare feesten in Brabantse en Vlaamse steden, 16de-18de eeuw', in: *L'initiative publique des communes en Belgique. Fondements historiques (Ancien Régime)*. 11e Colloque International (Spa, 1-4 sept. 1982). Actes / Het openbaar initiatief van de gemeenten in België. Historische grondslagen (Ancien Régime). 11de Internationaal Colloquium (Spa, 1-4 sept. 1982). Handelingen. Brussel 1984 (a), 605-629.
- Soly, H., 'Plechtige intochten in de steden van de Zuidelijke Nederlanden tijdens de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijd: communicatie, propaganda, spektakel', *TG*, 97 (1984) (b), 341-361.
- Soly, H., 'Sociale relaties in Antwerpen tijdens de 16de en 17de eeuw', in: J. Van der Stock (ed.), *Antwerpen, verhaal van een metropool 16de-17de eeuw*. Gent 1993, 37-46.
- Soly, H. en A.K.L. Thijs, 'Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden', in: *NAGN*, 6 (1979), 27-57.
- Soulier, P.-M., *La confrérie de Notre-Dame des sept Douleurs dans les Flandres 1491-1519*. Brussel [1912].
- Speakman Sutch, S., 'Dichters van de stad. De Brusselse rederijkers en hun verhouding tot de Franstalige hofliteratuur en het geleerde humanisme (1475-1522)', in: J. Janssens en R. Sleiderink (eds.), *De macht van het schone woord. Literatuur in Brussel van de 14de tot de 18de eeuw*. Leuven 2003 (a), 141-159.

- Speakman Sutch, S., 'Jan Pertcheval and the Brussels Leliebroeders (1490-1500). The model of a conformist rhetoricians chamber?', in: B. Ramakers (ed.), *Conformisten en rebellen. Rederijkerscultuur in de Nederlanden (1400-1650)*. Amsterdam 2003 (b), 95-106.
- Spelen van Cornelis Everaert. Ed. J.W. Muller en L. Scharpé, Leiden 1920.
- Spelen van sinne vol scoone moralisacien, uitleggingen en bediedenissen op alle loefflijcke consten waer inne men claerlijck ghelijck in eenen spiegel, Figuerlijck, Poetelijck ende Retorijckelijck mach aenschouwen hoe nootsakelijck ende dienstelijck die selve consten allen menschen zijn. Antwerpen, Willem Silvius, 1562.
- Spelen van zinne by den xix. gheconfirmeerden Cameren van Rhethorycken binnen der Stede van Ghendt comparerende vertooght: Volghende den Octroye vander K. Maieyesteyt, Grave van Vlaendren, onzen geduchten Heere, Schepenen der zelve stede ende Camere van Rhetorijcke vand' heilige Drivuldigheyt ghezeyt de Fonteynisten, verleent ende der quarte wtghezonden op de questye 'welc den mensche stervende meesten troost es?'... Gent, Joos Lambrecht 1539.
- Spies, M., 'Between ornament and argumentation: developments in 16th-century Dutch poetics', in: Koopmans e.a. 1995, 117-122.
- Spies, M., *Rhetoric, Rhetoricians and Poets. Studies in Renaissance Poetry and Poetics*. Amsterdam 1999.
- Spieß, K.-H., 'Rangdenken und Rangstreit im Mittelalter', in: W. Paravicini (ed.), *Zeremoniell und Raum. 4. Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, veranstaltet gemeinsam mit dem Deutschen Historischen Institut der Universität Potsdam. Potsdam, 25. bis 27. September 1994*. Sigmaringen 1997, 39-61.
- Stabel, P., 'Socio-cultural criteria in the research on urban hierarchies: the small towns of Flanders in the 14th to the 16th centuries', in: H. Van der Wee (ed.), *Growth and Stagnation in the Urban Network of the Low Countries (14th-18th centuries)*. Leuven 1990, 40-51.
- Stabel, P., *De kleine stad in Vlaanderen. Bevolkingsdynamiek en economische functies van de kleine en secundaire stedelijke centra in het Gentse kwartier (14de-16de eeuw)*. Brussel 1995.
- Stabel, P., *Dwarfs among giants: the Flemish urban network in the late middle ages*. Apeldoorn 1997.
- Stabel, P., 'Economic development, urbanisation and political organisation in the late medieval southern Low Countries', in: P. Bernholz e.a. (eds.), *Political Competition, Innovation and Growth. A Historical Analysis*. Berlijn/Heidelberg 1998, 183-207.
- Stabel, P., 'Recente tendensen in de stadsgeschiedenis', in: M. Nauwelaerts (ed.), *De toekomst van het verleden. Reflecties over geschiedenis, stedelijkheid en musea*. Antwerpen 1999, 47-52.
- Stabel, P., 'Markets and Retail in the Cities of the Late Medieval Low Countries. Economic Networks and Socio-Cultural Display', in: S. Cavaciocchi (ed.), *Fiere e mercati nella integrazione delle economie Europee (secc. XIII-XVIII)*. Florence 2001, 797-817.
- Stabel, P. en F. Vermeulen (eds.), *Het fiscale vermogen in Brabant, Vlaanderen en in de heerlijkheid Mechelen: de Honderste Penning van de hertog van Alva (1569-1572)*. Brussel 1997.
- Stallaert, K., *Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden. 4 delen*, Leiden 1886-1977.

- Steenbergen, G.J., 'Refereynen en andere kleine gedichten van Willem van Haecht', *De nieuwe taalgijs*, 42 (1949), 161-173.
- Steenbergen, G.J., 'Willem van Haecht's Geschriften voor het Antwerpse Landjuweel', *JbF*, 8 (1950), 78-94.
- Steenbergen, G.J., 'Haecht (van Haeght, Verhaecht, Verhaegt, Haechtanus), Willem van, dichter en graveur', in: *NBW*, 1 (1964), 589-591.
- Steenbergen, J., 'De apostelspelen van Willem van Haecht', in: *Liber Alumnorum Prof. Dr. E. Rombauts*. Leuven 1968, 166-177.
- Stein, H., 'Etude biographique, littéraire et bibliographique sur Olivier de la Marche', *Mémoires couronnés et mémoires des savants étrangers publiés par l'académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique*, 49 (1888), 7-237.
- Stein, H., *Catalogue des actes de Charles le Téméraire (1467-1477). Mit einem Anhang: Urkunden und Mandate Karls von Burgund, Grafen von Charolais (1433-1467)*. Sigmaringen 1999.
- Stein, R., 'Cultuur in context. Het spel van Menych Sympel (1466) als spiegel van de Brusselse politieke verhoudingen', *BMGN*, 113 (1998)3 (a), 289-321.
- Stein, R., 'De kroniek van Peter van Os en de Brabantse historiografie', in: A.J. Bijsterveld e.a. (eds.), *Cultuur in het laatmiddeleeuwse Noord-Brabant. Literatuur, boekproductie, historiografie*. 's-Hertogenbosch 1998 (b), 122-138.
- Stokes, J.D., 'Processional Entertainments in Villages and Small Towns', in: K. Ashley en W. Hüsken (eds.), *Moving Subjects. Processional Performance in the Middle Ages and the Renaissance*. Amsterdam/Atlanta 2001, 239-257.
- Stols, E., 'Aspects de la vie culturelle aux Pays-Bas espagnols à l'époque de Rubens', *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, 48-49 (1978-1979), 206-225.
- Strohm, R., *Music in Late Medieval Bruges*. Oxford 1985.
- Strubbe, E.I. en L. Voet, *De chronologie van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden in de Nederlanden*. Antwerpen e.a. 1960.
- Swanson, R.N., *Religion and Devotion in Europe, c.1215-c.1515*. Cambridge 1995.
- Taddei, I., *Fête, jeunesse et pouvoirs. L'Abbaye des Nobles Enfants de Lausanne*. Lausanne 1991.
- Temmerman, G., *De feestcultuur te Gent in de periode 1515-1608*. 2 delen, onuitgegeven licentiaatverhandeling, Gent 1981.
- Terpstra, N., 'Introduction. The Politics of Ritual Kinship', in: N. Terpstra (ed.), *The Politics of Ritual Kinship. Confraternities and Social Order in Early Modern Italy*. Cambridge 2000, 1-8.
- Thijs, A.K.L., *Van geuzenstad tot katholiek bolwerk. Antwerpen en de Contrareformatie*. Turnhout 1990.
- Thijs, A.K.L., 'De strijd van Kerk en overheid om de controle over de cultuurproductie en -beleving in contra-reformatorisch Antwerpen (1585-ca. 1700)', *ZE*, 8 (1992), 3-11.
- Thijs, A.K.L., 'De Antwerpse luxenijverheid: winstbejag en kunstzin', in: J. Van der Stock (ed.), *Antwerpen, verhaal van een metropool 16de-17de eeuw*. Gent 1993, 105-113.
- Thijs, A.K.L., 'Les loteries dans les Pays-Bas méridionaux (XVe - XVIIe siècle)', in: *Geschiedenis van de loterijen in de Zuidelijke Nederlanden (15de eeuw-1934)*. Dossier bij de gelijknamige tentoonstelling in het Algemeen Rijksarchief. Brussel 1994, 7-46.
- Thoen, E., *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst*. 2 delen, Gent 1988 (a).

- Thoen, E., 'Rechten en plichten van plattelanders als instrumenten van machts-politieke strijd tussen adel, stedelijke burgerij en grafelijk gezag in het laat-middeleeuwse Vlaanderen. Buitenpoorterij en mortemain-rechten ten persoonlijksten titel in de kasselrijen van Aalst en Oudenaarde, vooral toegepast op de periode rond 1400', in: *Les structures du pouvoir en Belgique et dans les pays limitrophes (XIIe-XIXe siècle)*. Actes du 13e Colloque International Spa 3-5 sept, 1986. Brussel 1988 (b), 469-490.
- Thoen, E., 'De twee gezichten van de Vlaamse landbouw en het probleem der 'Wüstungen'', in: J. Art en L. François (eds.), *Docendo discimus. Liber Amicorum Romain Van Eeno*. Deel 1, Gent 1999, 75-84.
- Thoen, E., 'A 'commercial survival economy' in evolution. The Flemish countryside and the transition to capitalism (Middle Ages-19th century)', in: P. Hoppenbrouwers en J.L. van Zanden (eds.), *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (middle ages-19th century) in light of the Brenner debate*. Turnhout 2001, 102-157.
- Thomas, W., 'Andromeda Unbound. The Reign of Albert & Isabella in the Southern Netherlands, 1598-1621', in: W. Thomas en L. Duerloo (eds.), *Albert & Isabella 1598-1621*. Turnhout 1998, 1-14.
- Tittler, R., 'Reformation, civic culture and collective memory in English provincial towns', *UH*, 24 (1997)3, 283-300.
- Tittler, R., 'Capitalism and culture: the functions of the European city', *UH*, 25 (1998)2, 231-236.
- Toussaert, J., *Le sentiment religieux en Flandre à la fin du Moyen-Age*. Parijs 1963.
- Tracy, J.D., 'Erasmus, Coornhert and the acceptance of religious disunity in the body politic: a Low Countries tradition', in: C. Berkvens-Stevelinck e.a. (eds.), *The Emergence of Tolerance in the Dutch Republic*. Leiden e.a. 1997, 49-62.
- Trexler, R.C., *Public life in Renaissance Florence*. New York e.a. 1980.
- Trio, P., *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving: de broederschappen te Gent in de late Middeleeuwen*. Leuven 1993.
- Trio, P., 'Middeleeuwse broederschappen in de Nederlanden. Een balans en perspectieven voor verder onderzoek', *Trajecta*, 3 (1994)2, 97-109.
- Trio, P., 'Volksdevotionele aspecten in de Sint-Jans- en de Sint-Baafskerk (tot omstreeks 1560)', in: B. Bouckaert (ed.), *De Sint-Baafskathedraal in Gent van Middeleeuwen tot Barok*. Gent 2000, 13-45.
- Tweeden Placaet-Bouck inhoudende diversche Ordonnancien, Edicten ende Placaeten van de Coninlicke Ma.^{tes} ende haere deurluchtighe Hoocheden, Graven van Vlaendren, metsgaders van heurliederden Provincialen Raede aldaer, ghepubliceert in den voorgenoemden Lande van Vlaendren t'zedert den Iaere Vyfthien-hondert t'zestich, tot ende metten Iaere zesthien-hondert Negenen-twintich*. Gent, Anna vanden Steene 1629.
- Twycross, M., 'The Leuven 'Ommegang' and Leuven City Archives: report on work in progress', *European Medieval Drama*, 4 (2000), 77-90.
- Valkema Blouw, P., 'The Van Oldenborch and Vanden Merberghe pseudonyms or Why Frans Fraet had to die', *Quaerendo*, 22 (1992), 165-190 en 245-272.
- Valkema Blouw, P., 'The international career of an Emden printer (Goossen Goebens 1560-1576)', *Quaerendo*, 27 (1997)2, 113-140.

- Van Autenboer, E., 'Rhetorische varia', *'t Land van Ryen*, 5 (1955), 72-77.
- Van Autenboer, E., *Volksfeesten en rederijkers te Mechelen, 1400-1600*. Gent 1962.
- Van Autenboer, E., 'Een landjuweel te Antwerpen in 1496?', *JbF*, 29 (1978-1979)1, 125-150.
- Van Autenboer, E., *Het Brabants landjuweel der rederijkers, 1515-1561*. Middelburg 1981.
- Van Autenboer, E., 'De hervorming te Turnhout', *Noordgouw*, 19-20 (1979-1983) (a), 133-148.
- Van Autenboer, E., 'De reus en de ommegang van Zoutleeuw (15de-16de eeuw)', *Etudes et documents du Cercle Royal d'Histoire et d'Archéologie d'Ath et de la Région*, 5 (1983) (b), 409-426.
- Van Autenboer, E., 'De verenigingen in de smeltkroes van de evoluerende maatschappij', in: H. de Kok en E. Van Autenboer (eds.), *Turnhout, groei van een stad*. Turnhout 1983 (c), 519-534.
- Van Autenboer, E., *De kaarten van de schuttersgilden van het hertogdom Brabant (1300-1800)*. 2 delen, Tilburg 1993.
- Van Boeckel, L., 'Letterkundig leven te Lier in de 15^e-16^e eeuw. De rederijkers, opkomst en eerste bedrijvigheid', *LierVroeger en Nu*, 3 (1929), 1-23.
- Van Boeckel, L., 'Een zestiende-eeuwse Liersche rederijker, Ambrosius van Molle', *TGF*, 4 (1941), 83-136.
- Van Boeckel, L., 'Jeronimus van der Voort. Een zestiende-eeuwse Liersche rederijker', *TGF*, 6 (1943), 5-80.
- Van Boeckel, L. en J. Van Boeckel, 'Landjuwelen en haagspelen in de XVe en XVIe eeuw', *JbF*, 18 (1968), 5-28.
- Van Boheemen, F.C. en Th.C.J. van der Heijden, "'De verlossinghe van die stede": rederijkers en feestcultuur tijdens de Opstand', *ZE*, 10 (1994), 207-217.
- Van Boheemen, F.C. en Th.C.J. van der Heijden, *Met minnen versaemt. De Hollandse rederijkers vanaf de middeleeuwen tot het begin van de achttiende eeuw*. Bronnen en bronnenstudies. Delft 1999 (a).
- Van Boheemen, F.C. en Th.C.J. van der Heijden (eds.), *Retoricaal Memoriaal. Bronnen voor de geschiedenis van de Hollandse rederijkerskamers van de middeleeuwen tot het begin van de achttiende eeuw*. Delft 1999 (b).
- Van Bruaene, A.-L., *De Gentse memorieboeken als spiegel van stedelijk historisch bewustzijn (14de tot 16de eeuw)*. Gent 1998.
- Van Bruaene, A.-L., "'Abel in eenighe const". Claeys vander Meersch, meester-schilder, en de jonge Fontaine (1448-1476)', *JbF*, 49-50 (1999-2000) (a), 77-94.
- Van Bruaene, A.-L., 'Printing Plays. The Publication of the Ghent Plays of 1539 and the Reaction of the Authorities', *Dutch Crossing*, 24 (2000)2 (b), 265-284.
- Van Bruaene, A.-L., 'Harmonie et honneur en jeu: les compétitions dramatiques et symboliques entre les villes flamandes et brabançonnaises aux quinzième et seizième siècles', in: M. Boone e.a. (eds.), *Le verbe, l'image et les représentations de la société urbaine au Moyen-Age. Actes du colloque international tenu à Marche-en-Famenne du 24 au 27 octobre 2001*. Antwerpen/Apeldoorn 2002, 227-238.

- Van Bruaene, A.-L., 'Minnelijke rederijders, schandelijke spelen. De rederijderskamers in Brussel tussen 1400 en 1585', in: J. Janssens en R. Sleiderink (eds.), *De macht van het schone woord. Literatuur in Brussel van de 14de tot de 18de eeuw*. Leuven 2003 (a), 125-139.
- Van Bruaene, A.-L., 'Rederijders en theaterleven', in: W. Prevenier en R. Van Eenoo (eds.), *Geschiedenis van Deinze. Deel 1. Deinze en Petegem in de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijden*. Deinze 2003 (b), 427-442.
- Van Bruaene, A.-L., 'S'imaginer le passé et le présent: conscience historique et identité urbaine en Flandre à la fin du Moyen Âge', in: H. Brand e.a. (eds.), *Memoria, Communitas, Civitas. Mémoire et conscience urbaines en Occident à la fin du Moyen Âge*. Ostfildern 2003 (c), 167-180.
- Van Bruaene, A.-L., 'Sociabiliteit en competitie. De sociaal-institutionele ontwikkeling van de rederijderskamers in de zuidelijke Nederlanden (1400-1650)', in: B. Ramakers (ed.), *Conformisten en rebellen. Rederijderscultuur in de Nederlanden (1400-1650)*. Amsterdam 2003 (d), 45-63.
- Van Bruaene, A.-L., *Om beters wille. Rederijderskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)*. Onuitgegeven doctoraatverhandeling, Gent 2004.
- Van Bruaene, A.-L., 'Brotherhood and Sisterhood in the Chambers of Rhetoric in the Southern Low Countries', *SCJ*, 36 (2005)1 (a), 11-35.
- Van Bruaene, A.-L., 'De contouren van een nieuw cultuurmodel. Rederijders in Vlaanderen en Brabant in de zeventiende eeuw', *Handelingen der Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 58 (2005) (b), 221-237.
- Van Bruaene, A.-L., 'De stad als scheldwoord. De *Baladen van Doornijcke (1521/1522)* van Matthijs de Castelein en de stedelijke literaire praktijk van de rederijders', *SpL*, 48 (2006)2 (a), 135-147.
- Van Bruaene, A.-L., 'De gildenbroeders en gildenzusters van Mariën Theeren. Een prosopografie op basis van de oudst overgeleverde ledenlijst van een rederijderskamer (Gent, 1478-1484)', *HMGOG*, 60 (2006) (b), 153-246.
- Van de Velde, C., 'Hans Vredeman de Vries en de blijde intreden te Antwerpen', in: H. Borggreve e.a. (eds.), *Tussen stadspaleizen en luchtkastelen. Hans Vredeman de Vries en de Renaissance*. Gent/Amsterdam 2002, 81-88.
- Van den Branden, L., *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16de eeuw*. Gent 1956.
- Van den Neste, E., *Tournois, joutes, pas d'armes dans les villes de Flandre à la fin du Moyen Âge (1300-1486)*. Parijs 1996.
- Van der Hallen, E., 'Het Gentse meerseniersambacht (1305-1540)', *HMGOG*, 31 (1977), 77-149.
- Van der Heijden, Th.C.J., 'Aanzet tot een sociale stratificatie van de rederijders in het gewest Holland', *JbF*, 51-52 (2001-2002), 203-221.
- Van der Meersch, P.J., 'Kronyk der rederykkamers van Audenaerde', *BM*, 6 (1842), 373-408; 7 (1843), 15-72, 231-253 en 386-438.
- Van der Meulen, J., 'Onze Lieve Vrouw van de Droge Boom in Brugge. Devotiebeeld en literaire traditie', in: B. Baert en V. Fraeters (eds.), *Aan de vruchten kent men de boom. De boom in tekst en beeld in de middeleeuwse Nederlanden*. Leuven 2002, 209-237.

- Van der Straelen, J.B., *Geschiedenis der Antwerpsche rederykkamers*. Antwerpen 1863.
- Van der Wee, H. en A. Lens, 'Het Lierse borduurwerk in het bloeitijdperk (XVIIe eeuw)', *'t Land van Rye*, 7 (1957), 10-25 en 53-78.
- Van der Wee, H., *The Growth of the Antwerp market and the European Economy (fourteenth-sixteenth centuries)*. 3 delen, Leuven 1963.
- Van der Wee, H., 'De economie als factor bij het begin van de opstand in de Zuidelijke Nederlanden', *BMGN*, 83 (1969), 15-32.
- Van der Wee, H., 'Handel in de Zuidelijke Nederlanden', in: *NAGN*, 6 (1979), 75-97.
- Van der Wee, H., 'Antwoord op een industriële uitdaging: de Nederlandse steden tijdens de late middeleeuwen en nieuwe tijd', *TG*, 100 (1987), 169-184.
- Van Dijk, M., *Een rij van spiegels. De Heilige Barbara van Nicomedia als voorbeeld voor vrouwelijke religieuzen*. Hilversum 2000.
- Van Dijk, W.G., 'Wij vaten genucht uyt rechter liefde. Overzicht van het ontstaan en de geschiedenis van de Bredase rederijkers', *Jaarboek Oranjeboom*, 39 (1986), 55-99.
- Van Dixhoorn, A., 'In een traditie gevangen? Hollandse rederijkerskamers en rederijkers in de recente literatuurgeschiedschrijving', *TG*, 122 (1999)3, 385-406.
- Van Dixhoorn, A., 'Rederijkers in een Zeeuws dorp; oprichting en organisatie van de rederijkerskamers De Wijngaardranken te Kapelle in de eerste helft van de zestiende eeuw', *Zeeland*, 10 (2001)2, 57-64.
- Van Dixhoorn, A., 'Als retorica regeert. Rederijkersregels rond taalgebruik en gedrag in de zestiende en zeventiende eeuw', *ZE*, 18 (2002), 17-30.
- Van Dixhoorn, A., *Lustige geesten. Rederijkers en hun kamers in het publieke leven van de Noordelijke Nederlanden in de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw*. Onuitgegeven doctoraatverhandeling, Amsterdam 2004.
- Van Dixhoorn, A. en B. Roberts, 'Edifying Youths. The Chambers of Rhetoric in Seventeenth-Century Holland', *Paedagogica Historica*, 39 (2003), 325-337.
- Van Durme, M., 'Straelen (Straele), Antoon van, administrateur en politicus', in: *NBW*, 2 (1966), 834-835.
- Van Duyse, P., *Verhandeling over den drievoudigen invloed der rederijkkameren, voorafgegaan door een overzicht harer geschiedenis, tot antwoord op de volgende prijsvraag: quelle a été l'influence littéraire, morale et politique des sociétés et des chambres de rhétorique dans les dix-sept provinces des Pays-Bas et le pays de Liège*. Brussel 1861.
- Van Duyse, P., *De rederijkkamers in Nederland: Hun invloed op letterkundig, politiek en zedelijk gebied*. 2 delen, Gent 1900-1902.
- Van Eeghem, W., 'Rhetores Bruxellenses', *BTFG*, 14 (1935), 427-448 en 15 (1936), 47-78.
- Van Eeghem, W., 'Het raadsel der vier Cassieres (ca. 1555-ca. 1585)', *VMA*, 1938, 91-198.
- Van Eeghem, W., 'Het Brusselsche Rederijkersfeest (1565)', *JbF*, 2 (1944), 57-82.
- Van Elslander, A., 'De Mariavereering bij de Rederijkers', *JbF*, 3 (1945), 57-74.
- Van Elslander, A., 'De Instelbrief van de Rederijkerskamer "De Fontaine" te Gent (9 december 1448)', *JbF*, 6-7 (1948-1949), 15-22.

- Van Elslander, A., *Het refrain in de Nederlanden tot 1600*. Gent 1953.
- Van Elslander, A., 'Letterkundig leven in de Bourgondische tijd: de rederijkers. Lijst van Nederlandse rederijkerskamers uit de XVde en XVIde eeuw', *JbF*, 18 (1968), 29-78.
- Van Elslander, A., 'Een hervormingsgezind refrainfeest te Brussel in de XVIe eeuw', in: A. Raman en E. Manning (eds.), *Miscellanea Martin Wittek. Album de codicologie et de paléographie offert à Martin Wittek*. Leuven/Parijs 1993, 355-363.
- Van Es, G.A., 'Hervorming en calvinisme', in: G.S. Overdiep (ed.), *De letterkunde van de renaissance tot Roemer Visscher en zijn dochters*. Antwerpen 1944, 152-241.
- Van Ham, W.A., 'Om de eer van de stad: imagovorming te Bergen op Zoom tot 1795', *BG*, 68 (1985), 127-151.
- Van Ham, W.A., *Macht en gezag in het Markiezaat. Een politiek-institutionele studie over stad en land van Bergen op Zoom (1477-1583)*. Hilversum 2000.
- Van Hijum, L.M., *Grenzen aan macht: aspecten van politieke ideologie aan de hoven van Bourgondische en Bourgondisch-Habsburgse machthebbers tussen 1450 en 1555*. Enschede 1999.
- Van Honacker, K., 'De politieke cultuur van de Brusselse ambachten in de achttiende eeuw: conservatisme, corporatisme of opportunisme', in: C. Lis en H. Soly (eds.), *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen 1500-1800*. Brussel 1994, 179-228.
- Van Houdt, T., 'Spelen om geld. Gokken, wedden en loten in het moraaltheologische discours in de Zuidelijke Nederlanden (eind zestiende - begin zeventiende eeuw)', *ZE*, 15 (1999)1, 61-73.
- Van Houtte, J.A., 'Les foires dans la Belgique ancienne', in: *La Foire*. Brussel 1953, 175-205.
- Van Houtte, J.A., *De geschiedenis van Brugge*. Tielt 1982.
- Van Kan, F.J.W., 'Around Saint George: Integration and Precedence during the Meetings of the Civic Militia of The Hague', in: W.P. Blockmans en A. Janse (eds.), *Showing Status: Representations of Social Positions in the Late Middle Ages*. Turnhout 1999, 177-195.
- Van Leeuwen, J., *De wisseling van de macht. Een onderzoek naar de betekenis van de wetsvernieuwing in Gent, Brugge en Ieper (1379-1493)*. Onuitgegeven doctoraatverhandeling, Leuven 2002.
- Van Leuvensteijn, J.A., 'Vroegnieuwlands (1550-1650)', in: M.C. van den Toorn (ed.), *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Amsterdam 1997, 227-272.
- Van Lom, C., *Beschryving der stad Lier in Brabant; behelzende eene naeukeurige Verhandeling van deszelfs oorsprong, benaeming, bevolking, aenwas, voorrechten en rampen als ook de stichting der kerken, kloosters, godshuysen en andere godvrugtige plaetzen, mitsgaeders alles wat aldaer zedert het jaer 760 tot op heeden aenmerkenswaardig is voorgefallen, getrokken uyt het leven van den H. Gommar, de archiven der kanonikale kerk, de rekeningen der stads rentmeesters, ende geloofwaardigste schryvers*. 's-Gravenhage, Gerard Block 1740.
- Van Nierop, H.F.K., 'A Beggars' Banquet: The Compromise of the Nobility and the Politics of Inversion', *European History Quarterly*, 21 (1991), 419-443.
- Van Nuffel, H., 'Marcus van Vaernewijck (1518-1569) en zijn Kroniek over de Beroerlicke Tijden', *SL*, 40 (1966), 115-145.
- Van Peteghem, P., 'De verordening van 1483 voor de Raad van Vlaanderen herzien', in: G. Asaert e.a. (eds.), *Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de middeleeuwen en de nieuwe tijd: Liber amicorum Jan Buntinx*. Leuven 1981, 341-350.

- Van Puyvelde, L., 'Het ontstaan van het modern tooneel in de oude Nederlanden. De oudste vermeldingen in de rekeningen', *VMA*, 1922, 909-952.
- Van Roey, J., 'De correlatie tussen het sociale beroepsmilieu en de godsdienstkeuze te Antwerpen op het einde der XVIe eeuw', *Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België. Middeleeuwen en moderne tijden. Bibliothèque de la Revue d'Histoire ecclésiastique*, 47 (1968), 239-250.
- Van Uytven, R., 'Bijdrage tot de sociale geschiedenis van de Protestanten te Leuven in de eerste helft der XVIe eeuw', *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving*, 3 (1963)1, 3-38.
- Van Uytven, R., 'Crisis als cesuur 1482-1494', in: *NAGN*, 5 (1980), 420-435.
- Van Uytven, R., 'Stadsgeschiedenis in het Noorden en het Zuiden', *NAGN*, 2 (1982), 187-253.
- Van Uytven, R., 'Scènes de la vie sociale dans les villes des Pays-Bas au XIVe au XVIe siècle', in: *Actes du Colloque sur la Sociabilité Urbaine en Europe du Nord-Ouest du XIVe au XVIIIe siècle*, 5 février 1983. Douai 1983, 11-31.
- Van Uytven, R., 'Vers un autre colloque: hiérarchies sociales et prestige au Moyen Âge et aux Temps Modernes', in: W. Prevenier e.a. (eds.), *Sociale structuren en topografie van armoede en rijkdom in de 14e en 15e eeuw. Methodologische aspecten en resultaten van recent onderzoek. Handelingen van het colloquium gehouden te Gent op 24 mei 1985*. Gent 1986, 157-175.
- Van Uytven, R., 'Brabantse en Antwerpse centrale plaatsen (14de-19de eeuw)', in: *Le réseau urbain en Belgique dans une perspective historique (1350-1850). Une approche statistique et dynamique. 15e Colloque International (Spa, 4-6 sept. 1990). Actes / Het stedelijk netwerk in België in historisch perspectief (1350-1850). Een statistische en dynamische benadering. 15de Internationaal Colloquium (Spa, 4-6 sept. 1990. Handelingen. Brussel 1992, 29-79.*
- Van Uytven, R., *De zinnelijke Middeleeuwen*. Leuven 1998.
- Van Uytven, R., 'Tolkamers van Brabant (14de eeuw-1795)', in: Id. e.a. (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795. Deel 1*, Brussel 2000, 263-279.
- Van Uytven, R. en W. Blockmans, 'De noodzaak van een geïntegreerde sociale geschiedenis. Het voorbeeld van de Zuidnederlandse steden in de late middeleeuwen', *TG*, 84 (1971), 276-290.
- Van Vaeck, M., "'De Schadt-Kiste der filosofhen ende poeten" (Mechelen 1621): een blazoeneft aan de vooravond van het einde van het Bestand', *ZE*, 8 (1992), 75-83.
- Van Vaerenwijck, M., *Van die beroerlicke tijden in die Nederlanden en voornamelick in Ghendt 1566-1568. Uitgegeven door F. Vanderhaeghen*. 5 delen, Gent 1872-1881.
- Van Vlaenderen, B., 'Verhalende bronnen en mentaliteitsgeschiedenis. Het voorbeeld van een anonieme, ongedateerde kroniek over de jaren 1477-1482: "Die wonderlijcke oorloghen van Keyser Maximiliaen"', *HMGOG*, 1984, 35-68.
- Vandecasteele, M., 'Letterkundig leven te Gent van 1500 tot 1539', *JbF*, 16 (1966), 3-58.
- Vandecasteele, M., 'Een rederijkersfeest te Brugge in 1517', *JbF*, 17 (1967), 27-46.

- Vandecasteele, M., 'Jezus met de Balsembloem en de Fonteine als Vlaamse hoofdkamers, 1493-1539', *JbF*, 21-22 (1971-1972), 3-25.
- Vandecasteele, M., 'Het Antwerpse rederijkersfeest van 1496: een onderzoek van de bronnen', *JbF*, 36-37 (1985-1986), 149-176.
- Vandecasteele, M., 'Een vroeg-15de-eeuws rederijkersfeest te Nieuwpoort', *JbF*, 37-38 (1987-1988), 5-7.
- Vandecasteele, M., 'Een groots opgezet rederijkersfeest te Ieper in 1529', *JbF*, 39-40 (1989-1990), 7-20.
- Vandenbroeck, P., *Jheronimus Bosch. Tussen volksleven en stadscultuur*. Berchem 1987.
- Vandenbroeck, P., 'Stadscultuur in de Nederlanden, ca. 1400-ca. 1600: ideologische zwaartepunten, evenwichtsmechanismen, dubbelbinding', *Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 44 (1990)2, 17-41.
- Vandenbroeck, P., 'Stadscultuur: tussen bovengrondse eenheid en onderhuidse strijd', in: J. Van der Stock (ed.), *Stad in Vlaanderen. Cultuur en maatschappij 1477-1787*. Brussel 1991, 77-92.
- Vandenbroeke, C., 'Werkinstrumenten bij een historische en sociaal-economische synthese, 14de-20ste eeuw', in: *Arbeid in veelvoud. Een huldeboek voor Jan Craeybeckx en Etienne Scholliers*. Brussel 1988, 260-274.
- Vander Linden, H., 'Stralen (Antoine van ou de)', in: *BN*, 24 (1929), 131-143.
- Vander Linden, H., *Itinéraires de Marie de Bourgogne et de Maximilien d'Autriche (1477-1482)*. Brussel 1934.
- Vander Linden, H., *Itinéraires de Charles, duc de Bourgogne, Marguerite d'York et Marie de Bourgogne (1467-1477)*. Brussel 1936.
- Vander Linden, H., 'Doppere (Rombaud ou Rumoldus de), chroniqueur', in: *BN*, 30 (1959), 340-342.
- Vander Straeten, E., 'Een verboden Landjuweel te Brugge, in 1628', *De Eendracht*, 1866, 63 en 67-68.
- Vander Straeten, E., 'De Paxvobianen en de Kersauwieren te Gerardsbergen', in: *Aldenardiana en Flandriana. Deel 1, Oudenaarde 1867 (a)*, 113-117.
- Vander Straeten, E., 'De Ronssesche rederykkamers in 1564', in: *Aldenardiana en Flandriana. Deel 1, Oudenaarde 1867 (b)*, 150-161.
- Vander Straeten, E., *Le théâtre villageois en Flandre*. 2 delen, Brussel 1874-1880.
- Vandermeersch, P., *Een onderzoek naar de relatie stad-universiteit in de periode van het late humanisme. Bruggelingen te Leuven en aan buitenlandse studia*. 2 delen, onuitgegeven licentiaatverhandeling, Gent 1983.
- Vandewalle, P., *De geschiedenis van de landbouw in de kasselrij Veurne (1550-1645)*. Brussel 1986.
- Vanhoutte, P., "Mijn werck es hemelick". *De rederijkerskamer van De Heilige Geest te Brugge (1616-1700)*. Onuitgegeven licentiaatverhandeling, Gent 2003.
- Vanwelden, M., 'Groei, bloei en teloorgang van de wandtapijtnijverheid in Oudenaarde', in: I. De Meûter en M. Vanwelden (eds.), *Oudenaardse wandtapijten van de 16de tot de 18de eeuw*. Tiel 1999, 25-101.
- Vauchez, A., *Les laïcs au Moyen Age. Pratiques et expériences religieuses*. Parijs 1987.
- Vaughan, R., *Charles the Bold. The last Valois duke of Burgundy*. Londen 1973.
- Verbaere, A., 'Chambre de Rhétorique "Sainte-Ursule" à Ypres', *MSH*, 1879, 113-115.

- Verberckmoes, J., Schertsen, schimpen en schateren. Geschiedenis van het lachen in de Zuidelijke Nederlanden, zestiende en zeventiende eeuw. Nijmegen 1998.
- Verheyden, A.L.E., *Het Gentsche martyrologium (1530-1595)*. Brugge 1946.
- Verheyden, A.L.E., *De Vilvoordse koninklijke rederijkerskamer De Goubloem (-1500 t/m 1949)*. Vilvoorde 1949.
- Verheyden, A.L.E., 'Vilvoorde: een belangrijk reformatorisch brandpunt? (1520-1600)', *Noordgouw*, 19-20 (1979-1983), 15-24.
- Verheyden, A.L.E., 'Het herstel van het Spaans Régime te Brussel (1567-+/-1610)', *TvBG*, 1 (1984)1-2, 95-119.
- Verhoeven, G., *Devotie en negotie. Delft als bedevaartplaats in de late middeleeuwen*. Amsterdam 1992.
- Verhulst, A., *Précis d'histoire rurale de la Belgique*. Brussel 1990.
- Verleysen, F., "Pretense Confrerieën"? Devotie als communicatie in de Antwerpse corporatieve wereld na 1585', *TSG*, 27 (2001)2, 153-174.
- Vermeir, R., *In staat van oorlog. Filips IV en de Zuidelijke Nederlanden, 1629-1648*. Maastricht 2001.
- Vernaeye, W., 'Dat boeck vande Guldebroeders ende Guldesusters van dat Broerscap van der heiliger Maghet Kathelijne van Aelst', *Het Land van Aalst*, 39 (1987), 153-250.
- Verwijs, E. en J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*. 11 delen, 's-Gravenhage 1882-1952 (cd-rom).
- Viaene, A., 'Anthonis de Roovere, stadsdichter van Brugge (1466-1482)', in: E.I. Strubbe e.a. (eds.), *Ad Harenas. Gedenkboek van de jubelviering Sint-Lodewijkscollege Brugge*. Brugge 1960, 343-366.
- Vincent, C., *Des charités bien ordonnées. Les confréries Normandes de la fin du XIIIe siècle au début du XVIe siècle*. Parijs 1988.
- Vincent, C., *Les confréries médiévales dans le royaume de France, XIIIe-XVe siècle*. Parijs 1994.
- Vincent, C., 'Fraternité rêvée et lien social fortifié: la confrérie Notre-Dame des Ardents à Arras (début du XIIIe siècle-XVe siècle)', *RN*, 82 (2000), 659-679.
- Vinckier, R. (ed.), *Ieper Tuindag. Zesde Eeuwfeest. Een bundel historische opstellen*. Ieper 1983.
- Vinck-Van Caekenberghe, M., 'Het leven van Cornelis van Ghistele, rederijker en humanist (1510/11-1573)', *JbF*, 33 (1982-1983), 5-102.
- Vlaemsche Kronijk, of dagregister van al het gene gedenkwaardig voorgevallen is, binnen de stad Gent, sedert den 15 july 1566 tot 15 juny 1585; onderhouden in 't Latijn door Ph. de Kempnare, overgezet door J.P. van Male, pastor van Bovekerke*. Ed. Ph. Blommaert, Gent 1839.
- Vleeschouwers-Van Melbeek, M., 'Conflicts de jurisdiction au niveau diocésain dans les pays bourguignons de par deçà', *PCEEB*, 40 (2000), 33-47.
- Wackers, P., 'Recensies: H. Pleij e.a., *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen*. Prometheus, Amsterdam 1991', *Millennium*, 7 (1993)1, 86-90.
- Wagner, G., 'Maximilian I. und die politische Propaganda', in: *Ausstellung Maximilian I. Innsbruck*. Innsbruck 1969, 33-46.
- Waite, G., *Reformers on Stage: Popular Drama and Religious Propaganda in the Low Countries of Charles V, 1515-1556*. Toronto 2000.
- Waterschoot, W., 'Lucas d'Heere en Marcus van Vaernewijck voor het Lam Gods', *JbF*, 16 (1966), 109-118.

- Waterschoot, W., 'Het Landjuweel te Antwerpen in 1496. Enkele teksten en hun interpretatie', *JbF*, 32 (1980-1981) (a), 49-68.
- Waterschoot, W., 'Lucas d'Heere in Gent', *JbF*, 31 (1980-1981)1 (b), 131-144.
- Waterschoot, W., 'Vorstelijke intochten 1577-1584', in: J. Decavele (ed.), *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*. Gent 1984, 115-127.
- Waterschoot, W., 'Lucas d'Heere en Willem van Oranje', *JbF*, 35-36 (1985-1986), 81-102.
- Waterschoot, W., 'Eenheid van kerk en staat bij de intrede van kardinaal-infant Ferdinand', *ZE*, 5 (1989), 21-31.
- Waterschoot, W., 'De rederijkerskamers en de doorbraak van de reformatie in de Zuidelijke Nederlanden', *JbF*, 45-46 (1995-1996) (a), 141-153.
- Waterschoot, W., 'Rederijkers bij Marcus van Vaernewijk', in: J. de Zutter e.a. (eds.), *Qui valet ingenio: liber amicorum aangeboden aan Dr. Johan Decavele ter gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum als stadsarchivaris van Gent*. Gent 1996 (b), 519-528.
- Wauters, A., *Bernard van Orley, sa famille et ses oeuvres. Notice*. Brussel 1881.
- Weiler, A.G., 'De betekenis van de Moderne Devotie voor de Europese cultuur', *Trajecta*, 1 (1992), 33-48.
- Weissman, R.F.E., *Ritual Brotherhood in Renaissance Florence*. New York e.a. 1982.
- Wellens, R., *Les Etats généraux des Pays-Bas des origines à la fin du règne du Philippe le Beau (1464-1506)*. Kortrijk/Heule 1974.
- Wellmann, H., 'Der historische Begriff der 'Ehre' - sprachwissenschaftlich untersucht', in: S. Backmann e.a. (eds.), *Ehrkonzepte in der Frühen Neuzeit. Identitäten und Abgrenzungen*. Berlijn 1998, 27-37.
- Wesseling, J., *De geschiedenis van Axel*. Groningen 1966.
- Wickham, G., 'Introduction: trends in international drama research', in: E. Simon (ed.), *The theatre of medieval Europe: new research in early drama*. Cambridge 1995, 1-18.
- Wiesflecker, H., *Kaiser Maximilian I. Das Reich Österreich und Europa an der Wende der Neuzeit*. 5 delen, München 1971-1985.
- Wiesner, M.E., 'Guilds, Male Bonding and Women's Work in Early Modern Germany', *Gender & History*, 1 (1989)2, 125-137.
- Wiesner, M.E., 'The Religious Dimensions of Guild Notions of Honor in Reformation Germany', in: S. Backmann e.a. (eds.), *Ehrkonzepte in der Frühen Neuzeit. Identitäten und Abgrenzungen*. Berlijn 1998, 223-233.
- Willems, J.F., 'Chronologische lyst van oorkonden, de kamers van rhetorica te Antwerpen betreffende', *BM*, 1 (1837), 147-171.
- Willems, J.F., 'Oorkonden van rederykkamers. I. Prijskaerte van de Rederykkamer der stad Hulst: De Transfiguratie, 7 September 1483', *BM*, 6 (1840), 411-418.
- Wimmer, E. en G. Binding, 'Dorothea', in: *LMA*, 3 (1986), 1318-1319.
- Windey, J.-B., 'Sint-Niklaas', in: Hasquin 1980-1981. Deel 2 (1980) (a), 1025-1029.
- Windey, J.-B., 'Stekene', in: Hasquin 1980-1981. Deel 2 (1980) (b), 1063-1064.

- Windey, J.-B., 'Temse', in: Hasquin 1980-1981. Deel 2 (1980) (c), 1077-1078.
- Winkelbauer, W., 'Kaiser Maximilian I. und St. Georg', *Mitteilungen des Österreichisches Staatsarchivs*, 7 (1954), 523-550.
- Wolf, K., 'The Legend of Saint Dorothy. Medieval Vernacular Renderings and their Latin Sources', *Analecta Bollandiana*, 114 (1996), 41-72.
- Woltjer, J.J., *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog: over de Nederlandse opstand 1555-1580*. Amsterdam 1994.
- Woordenboek der Nederlandsche Taal op cd-rom (1851-1995)*. Leiden/Rotterdam 1999.
- Wouters, K., 'De invloed van verwantschap op de machtsstrijd binnen de Antwerpse politieke elite (1520-1555)', *TSG*, 28 (2002)1, 29-56.
- Wyffels, A., 'Grand Conseil des Pays-Bas à Malines (vers 1445-1797)', in: E. Aerts e.a. (eds.), *Les institutions du gouvernement central des Pays-Bas Habsbourgeois*. Deel 1, Brussel 1996, 448-462.
- Zeebout, A., *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Ed. R.J.G.A.A. Gaspar, Hilversum 1998.
- Zimmermann, S. en R.F.E. Weismann, 'Introduction', in: Id. (eds.), *Urban Life in the Renaissance*. Newark e.a. 1989, 9-15.

Index

Deze index bevat namen van personen, van plaatsen en regio's, van rederijkerskamers en andere gezelschappen (op plaatsnaam), van kerkelijke en wereldlijke instellingen (op plaatsnaam), van heiligen, Bijbelse en mythologische figuren, zinspreuken van ongeïdentificeerde rederijkers en titels van literaire teksten (op auteur of plaatsnaam). Enkel pausen, vorsten en landvoogden zijn onder hun voornaam opgenomen.

- 's-Hertogenbosch, 18, 92, 139, 174, 180, 181, 184, 185, 207, 240, 242, 274, 306, 318, 319
De Barbaristen, 95, 181, 185, 260, 273, 274, 312
De Catharinisten, 181, 185, 260, 274, 312
De Passiebloem, 185, 207, 243, 245, 247, 260, 278, 309
Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, 278
Mozes Doorn, 131, 132, 133, 136, 177, 181, 185, 240, 241, 247, 259
Sint-Agatha, 185, 260, 274, 312
- A**
- Aalst, 62, 102, 155, 282, 306, 314
De Barbaristen, 84, 94, 235, 238, 259
De Catharinisten, 39, 41, 177, 179, 259, 278, 285
Land van, 107
- Aardenburg
Rederijkerskamer, 259
- Aarschot, 286
De Wijngaardrank, 65, 77, 79, 82, 226, 259, 274
Het Terwenbloetsel, 226, 259, 321
- Aartshertogen (zie Albrecht en Isabella)
- Abbenbroek, 68
Collegiale kerk, 67
- Abbley, Pauwels, 300
- Adinkerke, 105
Rederijkerskamer, 259
- Adornes, Anselm, 73, 283
- Aelters, Pieter, 63-64, 74, 75, 203
- Aken, 134, 135
- Albrecht en Isabella, aartshertogen (zie ook Isabella Clara Eugenia en Albrecht van Oostenrijk), 176, 177-183, 188, 192, 254
- Albrecht van Oostenrijk (zie ook Albrecht en Isabella), 177, 309
- Albrecht van Saksen, 65
- Alexander Farnese, hertog van Parma, 142, 175
- Alexander VI, 281
- Alva (zie Fernando Álvarez de Toledo)
- Alveringem, 105
Schamel in de beurs, 259
- Amiens
Confrérie Notre Dame du Puy, 47-48, 276
- Amsterdam, 176, 180, 181
Het Wit Lavender, 181
- Anjou, Frans van (zie Frans van Anjou)
- Anthonis, broeder, 282
- Anthonis, meester, 77
- Antwerpen, 11, 16, 18, 44, 47, 57, 61, 63, 67, 69, 72, 73, 74, 85, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 102, 103, 104, 105, 107, 108, 109-111, 112, 115, 118, 122, 123, 124, 126, 127, 129, 132, 133, 134, 135, 136-139, 144, 145, 161, 162, 163, 165, 168, 174, 179, 180, 182, 187, 188, 191, 206, 210, 211, 220, 221, 222, 226, 227, 228, 231, 234, 242, 257, 270, 279, 280, 281, 288, 292, 296, 298, 299, 306, 308, 310, 314, 315

- Augustijnenklooster, 308
 De Damastbloem, 110, 138, 259
 De Goudbloem, 57, 69, 94, 133, 134,
 135, 136, 137, 138, 144, 168, 181,
 187, 225, 239, 259, 274, 278, 282
 De Olijftak, 137, 139, 144, 145, 168,
 181-182, 186, 187, 245-246, 259,
 300, 321
 De Violieren, 4, 57, 61, 63, 68-69, 74, 75,
 76, 92, 94, 110, 111, 131-132, 133,
 134, 137, 138, 139, 168, 177, 181-
 182, 185, 186-187, 216, 220, 222,
 225, 228, 231, 233, 245-246, 259,
 274, 278, 282, 308, 309, 321
 Spel van den Gierregen Buyc, 63
 Gilde van de oude handboog, 187
 Gilde van de oude voetboog, 187
 Het Leliken van Calvarien, 110, 181, 259
 Kwartier van, 228
 Onze-Lieve-Vrouwkerk, 68, 69, 314
 Sint-Jacobskerk, 109, 141, 145, 174-175
 Sint-Joriskerk, 212
 Sint-Lucasgilde, 68-69, 76, 133, 136, 187,
 222
 Spelen van sinne, 65
 Apostelen (zie ook Laatste Avondmaal en
 Pinksterwonder), 29, 46, 157, 212, 226
 Arendonk
 Het Heilig Groeisel, 182, 259
 Armentières, 271
 Arnade, Peter, 53-54, 59
 Artesië, 35, 44, 47, 48, 219, 307
 Assche, Simon van, 300
 Assen
 De Barbaristen, 182, 259
 Astene, 36
 Atrecht, 27, 44, 271
 Carité Nostre Dame des jogleors et des borgois, 27-
 28, 48
 Heilige Maagd, 27-28
 Puy, 27-28, 48
 Vrede van (1482), 61, 62
 Augsburg
 Verdrag van (1548), 191
 Autenboer, Eugeen Van, 11, 288
 Axel, 228, 278, 314
 Heer Luttel in de handt, 36
 Het Sacrament, 259
 Mijnen heere Toutluyfault, 36
 Mijnheer van Allegebreke, 36
 Sint-Ontcommere, 259
- B**
 Bac, Govaert, 69, 282
 Backere, Pieter de, 164
 Baden, Cimburga van, 65
 Baenst, Jan III de, 58, 279
 Baerdemaekere, Gillis de, 73
 Baers, Hanneken (zie Ieper)
 Bailleul (zie Belle)
 Bakhtin, Mikhail, 34
 Bali, 53
 Ballaer, François van, 94, 115, 116, 119, 122-
 123, 124, 125, 130, 131, 132, 136-137,
 141, 147, 294, 298
 Ballaer, Hans van, 125, 130
 Bardevoet, Jacob, 275
 Barry, Jonathan, 15-16, 17
 Baudart, Willem, 140
 Beerst
 Ghesellen van Rombelbuerse, 36
 Rederijkerskamer, 259
 Beke, Andries vander, 153
 Belle, 30
 De Ghelshende, 259
 De Spaderijke, 259
 Jong van herten, 259
 Kasselrij van, 291
 Belleghem, Lieven van, 170
 Bempde, Geraard vanden, 300
 Bempde, Jan vanden, 142, 299
 Bercé, Yves-Marie, 272
 Berchem, 109-110, 132, 289, 302
 De Bloeiende Wijngaard, 109-110, 134,
 136, 139, 181, 231, 259, 288, 298
 Berchem, Hendrik van, 109
 Bergen op Zoom, 57, 69, 92, 93, 124, 175,
 208, 278, 282
 De Vreugdebloem, 57, 65, 66, 80, 81, 82,
 180, 208, 245, 247, 259, 274, 284,
 285, 286, 291
 Handbooggilde, 57
 Voetbooggilde, 57
 Berghe, Crispin vanden, 106
 Berghe, Jan vanden, alias van Diest, 94, 131-
 132, 134, 135, 137, 138
 Het Leenhof der Ghilden, 134
 Wellustighe Mensch, 132
 Bergues (zie Sint-Winoksbergen)
 Beste, Pieter de, 292
 Betrouit in Godt, 299, 300
 Bets, François, 142, 299
 Bets, Peter, 143
 Bevere bij Oudenaarde
 Rederijkerskamer, 107, 259

- Beveren-aan-de-Yzer
De Troostlusters, 100, 259
- Beveren-Leie
Rederijkerskamer, 259
- Beydaels, Joos, 128, 142
- Bianca Sforza, , 69, 282
- Bijlande, Geraard van, 166-167
- Bla, Jan de, alias Jan van Losen, 300
- Blankenberge, 282, 292
Rederijkerskamer, 259
- Blauw, Anthonis de, 125
- Bliekere, Pieter de, 71-72
- Blockmans, Wim, 53
- Bloedraad (zie Brussel, Raad van Beroerten)
- Blonde, Aard de, 295
- Blondé, Bruno, 18
- Blonde, Gabriel de, 116, 295
- Bogaerde, Guillame vanden, 164-165
- Boheemen, F.C. van, 11
- Bontinck, Anthonis, 170, 171
- Boodt, Anselmus de, 184
- Boom der schrijftueren, 138
- Boomgart, Jan, 136
- Booms, Henri de, 115, 116, 294
- Boone, Cornelis, 45
- Borchgreve, Willem, 294
- Borcht, Peter vander, 300
- Borgerhout, 111, 293
De Lauwercrans, 109, 111, 259
- Borgloon
Rederijkerskamer, 259
- Bork, Jan, 275
- Borluut, Simon f. Simon, 58
- Bosvoorde, 116
- Bouchout, Vincent van, 295
- Bouchoutte, Pierkin van, 275
- Bourbourg (zie Broekburg)
- Bourdieu, Pierre, 218
- Bourgondië, David van, 281
- Bourgondië, Maria van (zie Maria van Bourgondië)
- Bouverie, Jan van der, 84
- Brabant, 19, 25, 33, 37, 39-41, 50, 55, 56, 57, 62, 63, 65, 68, 71, 73, 74, 75, 78, 90, 91-96, 100, 101, 103, 109, 111-112, 118, 131, 132, 135, 138, 139-140, 156, 163, 175, 176, 180, 181-183, 184, 187, 189-193, 204, 205, 208, 209-210, 219, 224, 227, 247, 253, 255, 263, 273, 278, 283, 288, 291, 292, 293, 308, 311
Raad van (zie Brussel, Raad van Brabant)
- Brabant, Jan IV van (zie Jan IV van Brabant)
- Brabantere, Daneel de, 167
- Bracle, Josse de, 128, 130, 142, 296
- Brecht, Jan van, 144
- Brecht
Rederijkerskamer, 260
- Breda, 92, 139, 175, 184, 207, 210, 306
De Jonge Distelbloem, 180, 260
De Oranjeboom, 95, 144-145, 180, 260, 300
Het spel vanden Heilighen Sacramente vander Nyeuwervaert, 70
Het Vreugdendal, 40, 65, 66, 144-145, 180, 181, 207, 260, 278, 299, 300
Sacramentsbroederschap, 70
- Broeckman, Thomas, 299
- Broekburg, 32
Kasselrij van, 291
Vruchtbaar van Geest, 99, 260
- Brouwere, Peeter de, 293
- Brown, Andrew, 54
- Bruegel, Pieter, de oude, 239
- Brugge, 28, 30, 33, 39, 42-44, 49, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 68, 70, 71-73, 74, 85, 89, 91, 98, 101, 104, 105, 112, 134, 185, 188, 191, 209, 228, 256, 271, 275, 276, 278, 279, 280, 284, 290, 312, 286, 314
Bisdom, 184
Broederschap van de Droge Boom, 43
De Drie Santinnen, 71-73, 181, 209, 225, 226, 260, 274, 283, 284, 289, 313-314
De Heilige Geest, 33, 34, 43-44, 45, 46, 49, 50, 58, 71-73, 77, 96-101, 181, 182, 184, 185, 225, 226, 260, 274, 275, 277, 283, 284, 289, 290
De Witte Beer, 43, 218
Karmelietenklooster, 58
Onze-Lieve-Vrouwkerk, 72
Proosse van Sint-Donaas, 71-72
Sint-Basiliuskapel, 71, 283
Sint-Jorisgilde, 42-43
Sint-Salvatorskerk, 67
Sint-Sebastiaansgilde, 43
- Brugse Vrije, 57, 98, 103-106, 289, 290, 292
- Brussel, 28, 42, 44, 55, 57, 63, 66, 69, 70-71, 73, 81, 85, 90, 91, 92, 93, 94, 109, 110, 111, 115-147, 150, 155, 156, 157, 161, 162, 163, 167, 168, 169, 178, 182, 221, 222, 227, 234, 256, 269, 273, 278, 279, 285, 289, 294, 296, 297, 298, 315, 316
Bliscappen, 70, 130, 136

- De Corenbloem, 21, 25, 40, 47, 77, 93, 94, 95, 96, 107, 115-147, 150, 161-162, 168, 171, 176, 177, 222, 256, 260, 274, 288, 294, 295, 296, 298, 299, 300
 Bervoete Broers, 115, 116, 117, 122, 123, 129, 131, 143, 294
- De Lelie, 40, 64, 66, 68, 69, 70, 260, 274, 282
- De Violette, 40, 65, 66, 69, 70, 260, 274, 278
- Den Boeck (of Tijtelozen), 21, 25, 40, 94, 95, 114, 115-147, 162, 168, 171, 176, 177, 211-212, 226, 256, 260, 274, 288, 294, 295, 296, 299, 300
 Spel van drie sotten, 116, 118
- Geheime Raad, 133, 175, 179-180, 273
- Grote Gilde van de Voetboog, 70
- Het Mariacransken, 70-71, 94, 115, 116, 118, 119, 126, 130, 136, 138, 139, 141, 142, 143, 183, 208, 222, 228, 260, 294, 298
 Spel van twee sotten, 115-116
- Raad van Beroerten, 128, 129
- Raad van Brabant, 115, 127, 133, 146, 228, 273, 294
- Sint-Goedelekerk, 116, 128, 133, 300
- Sint-Gorikskerk, 70-71
- Sint-Jorisgilde, 288
- Sint-Sebastiaangilde, 47, 93, 129
- Spel van Menych Sympel ende Outgedachte ende van Cronijcke, 55
- Zavelkerk, 116, 227
- Brusset, Jehan, 55
- Bruyne, Jan de, 300
- Brycke, Jan de la, 292
- Burke, Peter, 15, 147
- Busleyden, Frans van, 67, 70, 72, 282
- Bygaerden, Nicolaas van, 128, 142
- C**
- Cadzand
 Vrede van (1492), 62, 74
- Caëstre (zie Kaaster)
- Campana, Peter (zie Kempeneer, Peter de)
- Canter, Jacob, 61, 69
- Casele, Bertelmeeus van, 170, 171
- Casele, Lieven van, 170
- Cassel, 180
 Rederijkerskamer, 260
- Cassel-Ambacht, 98, 291
- Cassiere, Jacob Jacobsz., 131, 132, 133, 136, 141
- Castelein, Mathijs de, 207, 226, 227, 256, 287, 289
 Baladen van Doornycke, 226
- Castilië, Johanna van (zie Johanna van Castilië)
- Cateau-Cambrésis
 Vrede van (1559), 101, 115, 191
- Celtis, Konrad, 61
- Chalon, René van, 95
- Charolais, Karel van (zie Karel de Stoute)
- Chastelain, George, 275
- Christus, 41, 97, 136, 157, 168, 202, 203, 290, 308
 Hemelvaart, 41
 Passie, 32, 33, 78, 96, 202, 207, 271, 278
 Transfiguratie, 41, 202, 204, 210, 220
 Verrijzenis, 41
 Voorhuid, 314
 Zoete Naam Jezus, 64, 73, 108, 164, 202
- Claessens, Bartholomeus, 111
- Clough, Richard, 11, 233-234, 257
- Coigneau, Dirk, 102, 288, 299
- Colins, Andrieu, 84
- Colins, Lisbette, 84
- Comines (zie Komen)
- Coninck, Pieter de, 304
- Conincxloo, Adriaan van, 128, 130, 132, 133, 135, 136, 137, 139, 142-146, 147, 162, 256, 295, 296, 300
- Conincxloo, Jan van, 296
- Coppens, Anthonis, 115, 116, 124, 129, 142, 143, 298
- Coreloos, Willem, 71-72
- Corpus Christi (zie H. Sacrament)
- Coudenberge, Jan van, 67-70, 234, 282
- Coxcie, Michiel, 135
- Criecke, Loys f. Joos, 303
- Crombrugge, Victor van, 76
- Croÿ, Willem van, 65, 70, 282
 Culemborg, Elisabeth van, 95
- D**
- Dale, Jan van den, 65, 66, 69, 86, 256, 276
- Dale, Vincent vanden, 157, 170
- Dambruyne, Johan, 16, 18, 160, 253, 303
- Damme, 43
 De Annunciatie, 260
- Danzig, 134
- Decavele, Johan, 11
- Deftinge
 Rederijkerskamer, 107, 260
- Deinze (Petegem)
 Rederijkerskamer, 260

- Deinze, 36, 62, 108, 206, 219, 280
 De Bloesems, 260
 De Nazarenen, 140, 200, 260
 De Tijdverbeiders, 260
 Met Vreden, 260
 Den geest is ghewillich, 299, 300
 Dendermonde, 29, 43, 101, 108, 139, 222,
 225, 228, 275, 278, 309
 De Distelbloem, 39, 139, 222, 260, 274,
 278
 De Leeuwerik, 39, 41, 260
 De Roose, 39, 41, 260, 274, 278, 298
 Deurne, 111
 Diertins, Bernard, 296
 Diest, 80, 92, 131, 132, 208, 221, 278, 312,
 315
 De Christusogen, 136, 260
 De Lelie, 65, 77, 78, 260, 274, 278, 285,
 311, 312, 313
 Onze-Lieve-Vrouwbroederschap, 278
 Diest, Jan van (zie Berghe, Jan vanden)
 Diksmuide, 30, 32, 33, 36, 105, 106, 271, 278
 De Croingniers, 260
 De Heilige Geest, 181, 260
 De Medelijders, 260
 De Royaerts, 32, 34, 37, 260
 Nu Morgen Niet, 32, 34, 225, 260
 Scherpduere, 32, 34, 260
 Van zinnen jong, 32, 34, 260
 Dixhoorn, Arjan van, 12, 173, 235, 255
 Don Juan (zie Juan van Oostenrijk)
 Doornik, 19, 29-30, 42, 44, 45, 46, 47, 48,
 49, 127, 209, 219, 223, 226-227, 228,
 271, 276
 Bisdom, 45, 228
 Ecole de rethorique, 276
 Pui de Amours, 47
 Doppere, Rombout de, 73, 85, 283
 Douveryn, Adolf van, 295
 Dowaaï, 217, 271
 Drabbe, Adriaan, 71-72
 Droeshout, Jacques, 128
 Droge Boom (zie Onze Lieve Vrouw)
 Dudzele
 Rederijkerskamer, 260, 292
 Duinkerken, 175, 308
 Rederijkerskamer, 260
 Sint-Elooi, 260
 Sint-Michiël, 180, 260
 Duitse Rijk, 64, 65, 67, 130, 135, 165, 280,
 312, 314
 Dunkerque (zie Duinkerken)
 Dürer, Albrecht, 60
 Durme, Jacob van, 153
 Duyse, Prudens Van, 11
 Edingen, 107, 285, 306, 314
 Sint-Anna, 57, 78, 80, 203, 204, 260,
 278, 311, 318
E
 Eécke (zie Eke)
 Eeklo, 228, 278
 Rederijkerskamer, 260
 Egmont, Filips van, 142
 Eindries (zie Oudenaarde (Eindries))
 Eke, 105, 292
 De Verbljiders in het Kruis, 100, 260, 292
 Elchardus, Mark, 13
 Elderen, Peter van, 122
 Elias, Norbert, 232, 236, 318
 Elisabeth I, 11
 Elslander, Antonin Van, 11, 20
 Elversele
 De Rode Roos, 108, 179, 260
 Emden, 130, 134
 Engeland, 11, 106, 123, 165, 312, 321
 Erasmus, Desiderius, 36, 136, 212, 280
 De civilitate morum puerilium libellus, 318
 Ernst van Oostenrijk, 146, 176
 Esen
 De Langhewaeghende, 97, 100, 260
 Espinas, Georges, 201
 Ettelgem
 Rederijkerskamer, 260
 Etten, Hendrik van, 181-182, 308
 Europa (zie ook West-Europa), 205, 219, 234,
 253, 256, 312
 Everaert, Cornelis, 197, 209, 313-314
 Excellente Cronike van Vlaenderen, 73
 Eyck, Jan van, 43, 162, 277, 279
 Eynatten, Aard van, 144
F
 Farnese, Alexander (zie Alexander Farnese)
 Ferdinand van Oostenrijk, kardinaal-infant,
 309
 Fernando Álvarez de Toledo, hertog van Alva,
 128, 133, 140, 145, 174
 Fiers, Simon, 154, 161, 304
 Filips de Goede, 33, 42, 44, 46, 55, 60, 66,
 222, 277
 Filips de Schone (zie ook Regentschapsraad),
 37, 59-76, 85, 91, 112, 178, 183, 188,
 191, 203, 221, 222, 234, 254, 279, 280,
 281, 282, 287

- Filips II, 90, 116, 151, 169, 177, 188, 191, 234, 294
- Filips IV, 184, 185
- Firenze (zie Florence)
- Flêtre (zie Vleteren)
- Florence, 14
- Forlingier, Jacob, 283
- Fosses, Jan, 292
- Foucault, Michel, 232
- Fraet, Frans, 138
- François, Michel, 67, 281
- Frankenthal, 130
- Frankfurt, 135
- Frankrijk, 35, 38, 59, 60, 61, 62, 63, 91, 92, 101, 176, 184, 191, 204, 205, 255, 272, 273, 312
- Frans van Anjou, 135, 168, 169, 170
- Frans-Vlaanderen (contemporain), 104
- Frederik III, 60-61, 66
- French, H.R., 292
- Frijhoff, Willem, 12
- Froissart, Jean, 48
- Fruytiers, Johan, 133, 134, 135, 136, 297
- Ecclesiasticus, 134
- Fuytere, Jan de, 116, 294
- G**
- Galen, Otto van, 207
- Geel
- De Brembloem, 182, 260
- Geertz, Clifford, 15, 53
- Geheime Raad (zie Brussel)
- Gelder, Jan van, 293
- Gent, 16, 18, 28, 31, 32, 33, 34, 42, 43, 44, 45, 47, 49, 53, 55, 57, 58, 61, 62, 70, 73-76, 77, 83, 84, 85, 90, 91, 92, 98, 100, 101, 108, 112, 132, 148, 149-171, 178, 192, 201, 204, 205, 207, 209, 214, 221, 222, 223, 224, 228, 230, 233, 256, 271, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 284, 286, 287, 301, 302, 303, 304, 306, 310, 311, 312, 314, 315, 316
- Adieu Jan van Hembyze, 170
- Bisdom, 175
- De Balsemblomme, 64, 73-76, 85, 99, 154, 163-165, 168, 169, 203, 237, 243, 260, 274, 290, 304
- De Fontaine, 33, 34, 40, 44-46, 48, 49, 50, 55, 56, 58-59, 61, 62, 74-76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 96-101, 108, 152, 154-156, 157, 164, 165, 168-171, 179, 186, 201, 203, 207, 209, 225, 228, 236, 238, 242, 246-247, 260, 263, 274, 275, 277, 278, 279, 284, 289, 290, 302, 303, 318
- Ghebuerte van Sanderswalle, 74
- Godshuis van Sint-Jans-ten-Dullen, 83
- Hof van Wakken, 168
- Lamentatie van Gent, 167, 305
- Maagd van, 31, 170
- Maghet van Ghend, 31
- Mariën Theeren, 21, 25, 62, 75-76, 77, 78, 81, 82-85, 149-171, 177, 207, 224, 228, 236, 256, 260, 274, 278, 284, 285, 301, 302, 303, 304, 305, 319
- Onze-Lieve-Vrouwkerk, 84, 167
- Pacificatie van (1576), 142, 144, 145, 167, 168
- Raad van Vlaanderen, 71-72, 84, 164, 176, 185, 217, 283
- Rederijkerskamer (naam onbekend), 260
- Sint-Agnete, 58, 62, 74-76, 77, 78, 80, 81, 82, 84, 152, 154-156, 157, 164, 165, 166, 168-171, 179, 207, 224, 228, 236, 260, 274, 278, 284, 291, 302, 303
- Sint-Barbara, 46, 55, 56, 62, 74-76, 77, 78, 82, 84, 108, 152, 154-156, 157, 164, 165, 166, 167, 168-171, 207, 228, 260, 274, 278, 284, 291, 302, 303
- Sint-Barbarakapel in het Hof ten Walle, 74
- Sint-Jacobskerk, 84, 149, 150, 152, 153, 167, 168, 171
- Sint-Jacobsparochie, 84-85, 162, 287
- Sint-Janskerk, 58, 84, 279
- Sint-Jorisgilde, 74, 75, 224
- Sint-Niklaaskerk, 84, 201, 275
- Sint-Pieterssheerlijkheid, 46, 84, 166, 167
- Geraardsbergen, 103, 107-108, 131, 139-140, 223, 228, 282, 285, 286, 288, 306
- De Thaboristen, 41, 56-57, 77, 81, 107, 204, 242, 260, 318
- Geubels, Jacques, 125, 300
- Geubels, Melchior, 128, 142
- Ghelooft de waerheyt, 299
- Ghietels, Jan, 129
- Ghistele, Cornelis van, 135-136, 289
- Ghistele, Joos van, 73
- Ghyselins, Gillis, 149, 150, 152, 153, 159, 303
- Ghyselins, Joris, 152
- Ghyselins, Lieven, 152
- Gibbe, heer, 100, 272

Gideon, 169
 Gistel
 De Crancbestiers, 260
 Glymes, Jan II van, 57, 65
 Glymes, Jan III van, 65, 70, 280, 282
 Gods vreucht verheucht, 145, 299, 300
 Goet Ront, 131
 Goetbloet, Hans, 115
 Goosin, Anthonis, 43, 275
 Gouba, Nicolaas, 143
 Gouda, 69, 176, 180, 234, 281, 282, 311, 312
 Goudriaan, Koen, 212, 312
 Gracht, Jan vander, 170
 Granvelle (zie Perrenot de Granvelle, Antoine de)
 Grapheus, Cornelius, 90
 Grasen, Richalt van, 310, 313
 Gresham, Thomas, 11
 Grinberg, Martine, 35
 Groot-Brittannië, 15, 270
 Groote, Aleamus de, 72, 283
 Grootes, E.K., 173
 Grote Raad van Mechelen (zie Mechelen)
 Gruuthuse, Lodewijk van, 58, 279
 Gruuthuse-handschrift, 28, 287
 Guicciardini, Lodovico, 293
 Gulden Vlies (zie Orde van het Gulden Vlies)

H

H. Agatha, 202, 274
 H. Agnes, 202, 302
 H. Andries, 226
 H. Anna, 100, 202, 203, 204, 310
 H. Antonius, 202
 H. Apollonia, 202
 H. Augustinus, 202
 H. Barbara, 202, 203, 227, 274, 302, 311
 H. Bloed, 71
 H. Catharina van Alexandrië, 39, 103, 202, 203, 274
 H. Dorothea, 41, 202, 274
 H. Drie Koningen, 202
 H. Drieuldigheid, 44, 46, 58, 201, 202, 302, 311
 H. Elisabeth van Thüringen, 180, 202
 H. Elooi, 202
 H. Enimie, 202
 H. Geest, 33, 43, 45, 46, 49, 71, 96, 97, 112, 169, 202, 203, 212, 213, 255, 276, 289, 290
 H. Gummarus, 41, 202, 203
 H. Hiëronymus, 63

H. Hilarus, 202
 H. Hilduardus, 202
 H. Johannes de Doper, 99, 202
 H. Johannes de Evangelist, 202
 H. Joris, 274
 H. Kristoffel, 274
 H. Kruis, 33-34, 97, 100, 202, 207, 243
 H. Lucas, 69, 202, 282, 310
 H. Lucia, 202
 H. Maagd (zie Onze Lieve Vrouw)
 H. Margaretha, 202
 H. Maria Magdalena, 202
 H. Martha, 202
 H. Medard, 217
 H. Michael of Michiel, 145, 179, 180, 202
 H. Odilia, 202
 H. Ontcommere, 202
 H. Petrus, 202, 204, 274
 H. Rochus, 39, 202, 274
 H. Sacrament (ook Corpus Christi en transsubstantiatie), 29, 100, 116, 154, 179, 202, 205, 206, 211, 243, 312
 H. Sebastiaan, 47, 202
 H. Transfiguratie (zie Christus)
 H. Ursula, 32, 202, 217, 274
 H. Victor, 100, 202
 H. Waldetrudis van Bergen, 202
 Haarlem, 68, 135, 176, 180, 181, 182
 Trou moet blijcken, 176, 181
 Hackyn, Jan (zie Voghelare, Jan die)
 Haecht, Godevaert van, 134, 139
 Haecht, Willem van, 133-134, 135, 136, 137, 138, 141, 289
 Haeghen, Jan vander, f. Pieter, 169, 170
 Willecomme, 170, 171, 306
 Haemers, Jelle, 282
 Halewijn
 Rederijkerskamer, 105, 260
 Halle
 De Lelie, 260, 314
 Hallewaarde, 292
 Halluin (zie Halewijn)
 Halmale, Hendrik van, 308
 Haloud, Antoon, 71-72
 Halyncbrood, Lodewijk, 43, 275
 Hamal, Marie de, 226
 Hamont, Michiel van, 133
 Handzame
 Rederijkerskamer, 260
 Hane, Jan de, 157
 Happaert, Jan, 308
 Hasselt, 57, 308

- De Roose, 260
 Sint-Anna, 260
 Hazebroek
 Sint-Anna, 260
 Hazebrouck (zie Hazebroek)
 Heere, Lucas d', 164-165, 168, 169, 170, 256, 289, 306
 Den Hof en Boomgaard der Poesiën, 164
 Heijden, Th.C.J. van der, 11-12
 Heilig Roomse Rijk (zie Duitse Rijk)
 Helmond
 De Vlasbloem, 182, 260
 Hembyze, Jan van, 167, 170, 171
 Adieu (zie Gent)
 Hemelvaart (zie Christus)
 Henegouwen, 19, 47, 48, 57, 100, 107, 138, 189-190, 219, 285, 311, 314
 Herentals, 92, 93, 228
 De Cauwoerde, 93, 227-228, 260, 274
 Handbooggilde, 93
 Kolveniersgilde, 93
 Voetbooggilde, 93
 Hersele, Joos van, 125
 Het Lavenderblomken, 261
 Heyns, Peter, 109, 134-135, 136, 181
 Hieman, Frans, 164
 Hoboken, 110
 Het Leliken van Calvarien (zie Antwerpen)
 Hobosch, Simon, 136, 141
 Hocquet, Franchois du, 292
 Holland, 12, 40, 57, 68, 71, 75, 92, 132, 133, 134, 135, 163, 166, 173, 176, 180, 182, 183, 211, 253, 257, 283, 287, 301, 309
 Hondshoote (zie Hondschote)
 Hondschote, 98, 104, 155, 292
 De Persetreders, 180, 260, 308
 Hondt, Jan de, 100
 Hongarije, Maria van (zie Maria van Hongarije)
 Hoogstraten, 95
 De Eglentierkens, 94, 95, 241, 260, 311
 Sint-Jorisgilde, 95
 Hoonin, Gillis, 43, 275
 Houwaert, Jan-Baptist, 143, 168
 Hove, Jan van, 293
 Hoze, Joris de, 207, 298
 Hugonet, Guillaume, 58
 Huise, 292
 De Bloeiende Geerde, 107, 260
 Huizinga, Johan, 53, 173, 274
 Hullegaerden, Denijs van, 116, 136, 141, 145, 147, 295
 Klacht van Retorica, 145
 Hulst, 62, 77, 92, 108, 175, 220, 227, 242, 310, 315
 De Pelikaan, 39, 41, 260, 273
 De Transfiguratie, 41, 181, 207, 210, 220, 260, 273
 Hulst, Jan van, 43, 275
 Hulthem-handschrift, 28
 Hummelen, W.M.H., 11, 314
 Humphrey, Chris, 35
 Huyghens, Constantijn, 173
 Huys, Bartholomeus, 43, 275
- I**
- Ieper, 29-32, 33, 34, 38, 39, 43, 46, 48, 49, 57, 61, 74, 92, 97, 98, 101, 105, 112, 208, 209, 228, 271, 276, 278, 280, 284, 289, 291
 Alpha et Omega of De Heilige Geest, 34, 46-47, 48, 49, 50, 77, 96-101, 106, 225, 228, 260, 279, 284, 289, 290, 292, 308
 Bisdom, 175, 180, 308
 De Achtervroets, 31, 34, 261
 De Groenaerts, 31, 34, 260
 De Lichtgeladen, 31, 32, 34, 260, 308
 De Morianen, 31, 34, 261
 De Roziers, 31, 225, 260
 De Stanaerts, 31, 260
 De Vreugdenaars, 31, 32, 34, 217, 225, 261
 Getrouw van herten, 31, 34, 261
 Gezellen van de Sint-Jacobsparochie, 30
 Gezellen van de Sint-Niklaasparochie, Blide sonder ghelt, 30
 Gezellen van de Sint-Pietersparochie, 29
 Gheselscepe van den Dralaers, 30
 Gheselscepe van den Royaers, 30-31
 Gheselscepe van Spaderijke, 30
 Hanneken Baers ende zinen ghesellen, 30
 Kasselrij van, 291
 Masseel ende zinen ghesellen, 30
 Onze-Lieve-Vrouwgilde, 29
 Sint-Maartenskapittel, 31, 271
 Spelers van den Cranchbestiers, 30-31
 Spelers van HertenWilt, 30
 Wild van herten, 31, 34, 260
 Ypre ghi waert een soet prayel, 31
- Ingels, Peter, 208
 Isabella Clara Eugenia (zie ook Albrecht en Isabella), 180, 184, 185
 Isabella van Portugal, 44

Italië, 13, 14, 43, 127, 147, 204, 209, 286,
300, 309, 312
Izenberge, 98, 180, 292
Rederijkerskamer, 105, 261

J

Jacobs, Adriaen, 293
Jacobs, Denijs, 142, 299
Jacobs, Jacob, 126
Jan IV van Brabant, 40
Jan Zonder Vrees, 275
Janssens, Jan, 293
Jefta, 168
Jehou, Jean, 128
Jeruzalem, 73, 176, 209, 314
Jezus (zie Christus)
Johanna van Castilië, 69, 75
Jooris, Jooris, 275
Jooris, Joris, 72, 283
Jozua, 169
Juan van Oostenrijk (don), 142, 167, 168
Judas de Maccabeër, 168
Juno, 69

K

Kaaskerke
Ghesellen van ghenouchten van Casekuiskerke, 36
Kaaster
Rederijkerskamer, 180, 261
Kamerijk, 29, 44, 223, 228, 272
Kapelle
Rederijkerskamer, 103, 318
Kaprijke
De Berkenisten, 261
Kardinaal-infant (zie Ferdinand van Oostenrijk)
Karel de Grote, 55
Karel de Stoute, 42, 55, 56, 58-59, 60, 66, 74,
99, 203
Karel V, 37, 55, 67, 71, 73, 76, 85, 89, 90, 91,
95, 97, 98, 99, 101, 111, 150, 151, 160,
183, 188, 213, 221, 226, 234, 287
Karel van Charolais (zie Karel de Stoute)
Keersmaekers, August, 174
Kempeneer, Jan de, 129
Kempeneer, Peter de, alias Campana, 125, 296
Kempeneer, Willem de, 129, 296
Keteleer, Mathijs de, 293
Kethulle, François van de, heer van Rihove,
167, 169, 170
Keulen, 130, 146
Rozenkransbroederschap, 66, 67, 281
Kleef, Adolf van, 287

Knibbere, Jan de, 143
Koekelare
Wild van geest, 261, 290
Komen, 32, 307
Rederijkerskamer, 261
Kops, Willem, 11
Kortrijk, 78, 102, 140, 155, 179, 185, 307
De Anthonisten, 140, 178, 261
De Barbaristen, 178, 261, 274
De Kruisbroeders, 81, 96-97, 178, 261,
272, 290, 313
Kruishoutem
De Mastbloem, 97, 101, 185, 186, 237,
248, 261, 321
Kwaadieper
Den heere van Ghebreke, 36
Rederijkerskamer, 262

L

Laatste Avondmaal (zie ook Apostelen), 46,
100, 202
Lalaing, Antoon de, 95
Lambrecht, bisschop van Atrecht, 27
Land van Aalst (zie Aalst, Land van)
Land van Waas (zie Waas, Land van)
Larebeke, Jan van, 166
Lathem, Jan van, 296
Lausanne, 273
Lavenderblomken (zie Het Lavenderblomken)
Leboucq, Simon, 48
Lecuppre-Desjardin, Elodie, 53
Leeman, Lieven, 157
Leeu, Gheraert, 67, 211, 281
Leeuwarden, 135
Leeuwericx, Laureins, 143, 144
Leffinge
Altoos Doende, 261
Leiden, 176, 181, 182, 211, 234, 282
Sint-Pieterskerk, 68, 282
Van smenschen sin en verganckelijcke schoonheit, 234
Leie, 62
Lessius, Leonardus, 246
Leupegem
Rederijkerskamer, 107, 261
Leuven, 17, 39, 42, 47, 57, 61, 63, 75, 80, 92,
93, 127, 139, 182, 207, 210, 228, 247,
274, 279
De Kersouwe, 39, 78, 79, 82, 261, 274,
284, 308
De Lelie, 39, 81, 82, 261, 274, 285
De Pensee, 39, 261, 274, 278
De Peterseliepoot, 39, 81-82, 261, 274,
276, 286, 310

- De Roose, 38, 39, 41, 47, 55, 56, 57, 61,
77, 78, 81, 101, 136, 207, 228, 244,
245, 261, 273, 274, 278, 284, 285,
288, 308, 321
- Sint-Gertrudisgilde, 276
- Sint-Pieterskerk, 39
- Universiteit van, 103, 281, 297
- Voetbooggilde van Onze-Lieve-Vrouw, 39,
47, 288
- Lier, 63, 92, 94, 115, 118, 125, 130, 133,
139, 208, 210, 228, 310
- De Groeiende Boom, 41, 133, 135, 136,
144, 203, 227-228, 261, 274, 313
- De Ongeleerden, 40, 133, 136, 203, 261,
288, 298, 310, 313
- Liesveldt, Hans van, 133
- Liesvelt, Jacob van, 129
- Lindanus, David, 225
- Lis, Catharina, 18
- Lissewege
Rederijkerskamer, 261, 292
- Lo in Veurne ambacht, 32, 33, 105, 271, 306
- De Groenaerts, 32, 34, 261
- De Royaerts, 32, 34, 261
- De Zorgelozen, 261
- Jong van zinnen, 32, 34, 261
- Uit genoegte, 32, 34, 261
- Lokeren, 108
- De Bloeiende Wijngaardrank, 108, 261
- Londen, 130
- Loose, Jan de, 299, 300
- Losen, Jan van (zie Bla, Jan de)
- Luik
Prinsbisdom, 19, 20, 57, 189-190, 253,
286, 288, 308
- Luis de Requesens y Zúñiga, 167
- Luther, Maarten, 212, 213
- Luyck, Lossche, 275
- M**
- Maastricht
De Jonge Goudbloem, 261
- De Wijngaardrank, 261
- OLV en de heilige Drie Koningen, 261
- Sint-Enimie, 261
- Machelen, 36
- Maes, Hendrik, 68, 85
- Mak, J.J., 11
- Male, Andries van, 154
- Malle, Jan, 136
- Man, Willem de, 74
- Mander, Karel van, 181
- Mannekensvere
Van herten rein, 97, 98, 106, 261
- Manso, Petrus de (zie Verhoeven, Petrus)
- Marche, Olivier de la, 65, 66, 69, 70
Le chevalier délibéré, 66, 69
Mémoires, 65
- Margaretha van Oostenrijk, 70-71, 74, 91, 287
- Margaretha van Parma, 111, 116, 133, 137,
140
- Margaretha van York, 66, 70, 279
- Maria (zie Onze Lieve Vrouw)
- Maria van Bourgondië, 59, 60, 61, 67-68, 192,
279
- Maria van Hongarije, 107, 108, 123, 245
- Marnef, Guido, 16, 123, 124, 212, 253, 296
- Maroys, Pauwels, 300
- Martens, Marc, 128, 129
- Masseel (zie Ieper)
- Mateus, Jan, 294
- Matheeus, Jan, 119, 295
- Mathias van Oostenrijk, 143, 168
- Maurits van Oranje (zie Oranje, Maurits van)
- Maximiliaan van Oostenrijk, 59-76, 84, 85,
89, 91, 99, 102, 109, 112, 178, 183, 188,
191, 192, 221, 222, 234, 254, 279, 280,
281, 282
- Freydal, 60
- Gedechtnus, 60, 66
- Teuerdank, 60
- Weisskunig, 60, 61
- Mechelen (Nekkerspoel)
De Boonbloem, 261, 313
- Mechelen, 43, 57, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70,
73, 74, 75, 76, 85, 91, 92, 115, 118,
139, 155, 163, 165, 174, 180, 181, 189-
190, 193, 208, 209-210, 222, 228, 234,
273, 284, 298, 315
- Aartbisdom, 175, 176, 182, 184, 307
- De Geraapte Loeten, 40, 261
- De Lisbloem, 168, 175, 261, 287, 298,
313
- De Peoene, 68, 131, 135, 168, 175, 182-
183, 187, 222, 227, 240, 243, 248,
261, 274, 281, 287, 313, 321
- Grote Raad, 84, 164, 175, 283
- Thaborklooster, 68, 281
- Meersch, Claeys vander, 45
- Meeus, Hubert, 174
- Menen, 228
- De Barbaristen, 261
- De Lichtgeladen, 261
- De Vroeden, 261

Merchier, Balthasar Ie, 143
 Mercx, Gijsbrecht, 120, 136
 Merkssem
 De Ridderspoor, 109, 110, 261
 Mesen, 228
 Hoe ik labeure met pijnen duere, 261
 Metermans, Jan, 126, 146, 296
 Metsius, Laureins, 133
 Michiels, Willem, 275
 Middelburg in Vlaanderen
 Rederijkerskamer, 261
 Middelburg in Zeeland, 180
 Middeldonck, Jacob van, 110, 138
 Moelenbrekere, Dionijs de, 111
 Moeraert, Jan, 163
 Moere
 Rederijkerskamer, 261
 Mol
 De Lindebloem, 101, 182, 204, 246, 261,
 308, 311, 321
 Molle, Ambrosius van, 133, 135, 136
 Moritoen, Jan, 287
 Moser, Nelleke, 213, 255
 Mozes, 125
 Muchembled, Robert, 15, 35, 89-90, 272
 Muir, Edward, 14
 Munck, Bert De, 16, 253
 Münster, Vrede van (1648), 19, 184
 Muntere, Hubrecht de, 128, 129
 Muntere, Loys de, de jonge, 129, 143
 Muntere, Loys de, de oude, 128-129
 Mus, Octaaf, 271
 Mussem, Jan van, 100, 106, 289
 Muysen, Hendrick de, 136

N

Naam Jezus (zie Christus)
 Nancy, 59
 Nassau, Engelbrecht II van, 65, 70
 Nassau, Jan IV van, 281
 Neckere, Passchier de, 143
 Nederland, 11, 12
 Nederlanden, 11, 12, 14, 16, 18, 21, 27, 35,
 36, 40, 42, 53, 54, 59, 60, 61, 62, 63, 64,
 65, 66, 67, 74, 76, 85, 89, 91, 92, 131,
 135, 146, 168, 177, 182, 183, 191, 192,
 197-198, 202, 205, 206, 208-209, 212,
 214, 215, 217, 218, 221, 222, 223, 229,
 232, 251-252, 254, 255, 257, 272, 293,
 294, 306, 312, 320
 Noordelijke Nederlanden, 12, 57, 85, 91,
 173, 176, 180-183, 191, 193, 210,
 215, 235, 253, 255, 257, 285, 307

 Zuidelijke Nederlanden, 12, 16, 19, 20,
 25, 26, 52, 88, 89, 90, 103, 144, 146,
 147, 171, 172, 174, 175, 176, 179,
 183, 184, 188, 189-193, 202, 208,
 215, 218, 219, 235, 251, 253, 254,
 255, 256, 285, 308
 Nekkerspoel (zie Mechelen (Nekkerspoel))
 Neurenberg, 61
 Neve, Jan de, 128
 Nicholas, David, 53
 Nieuwerkerke, 98, 104, 180
 Blijde van zinnen, 97, 179-180, 261
 Goedwillig in 't herte, 179-180, 261
 Nieuwerkerken-Waas
 Rederijkerskamer, 108, 179, 261
 Nieuwmunster
 Rederijkerskamer, 261, 292
 Nieuwpoort, 32, 33, 63, 104, 105, 208, 209,
 271, 290, 313-314
 De Doornenkroon, 32-33, 34, 41, 44,
 191, 209, 261, 271
 Nijvel
 Franc Vouloir, 92, 96, 261
 Ninove, 185
 De Plombom, 261
 Nivelles (zie Nijvel)
 Noordelijke Nederlanden (zie Nederlanden)
 Normandië, 47, 48, 204, 311

O

Ogerin, Jan, 128, 129
 Onbevleete Ontvangenis (zie Onze Lieve
 Vrouw)
 Onghena, Jan, 161, 163, 165-166, 171
 Onghena, Lieven, 165-166
 Onkerzele
 Rederijkerskamer, 107, 261
 Onze Lieve Heer (zie Christus)
 Onze Lieve Vrouw, 29, 31, 32, 33, 41, 45, 47,
 48, 49, 58, 70, 130, 136, 151, 202, 203,
 205, 206, 209, 210, 211, 243, 274, 291,
 302, 312, 314
 Droge Boom, 99, 290
 Heilige Maagd van Atrecht (zie Atrecht)
 Onbevleete Ontvangenis, 99, 211-212
 Zeven Weeën, 66-71, 73, 74, 85, 183,
 208, 222, 234, 281, 282, 294
 Ooidonk, 36
 Oostduinkerke, 105
 Art van bestiere, 261
 Oostelijk Vlaanderen (zie Vlaanderen)
 Oostende, 105
 Spade geleerd, 261

- Oostenrijk, Albrecht van (zie Albrecht van Oostenrijk)
- Oostenrijk, Ernst van (zie Ernst van Oostenrijk)
- Oostenrijk, Ferdinand van (zie Ferdinand van Oostenrijk)
- Oostenrijk, Juan van (zie Juan van Oostenrijk)
- Oostenrijk, Margaretha van (zie Margaretha van Oostenrijk)
- Oostenrijk, Mathias van (zie Mathias van Oostenrijk)
- Oostenrijk, Maximiliaan van (zie Maximiliaan van Oostenrijk)
- Oostkerke
Rederijkerskamer, 261, 292
- Oostvleteren
De Lichtbekeerde Magdalenisten, 261
- Ophasselt, 285
Rederijkerskamer, 56, 79, 81-82, 103, 203, 261
- Oranje, Maurits van, 175
- Oranje, Willem van, 110, 142, 144, 145, 156, 168, 170, 171, 175, 306
- Orchies, 271
- Orde van het Gulden Vlies, 44, 60, 70
- Orley, Bernard van, 127, 129, 147
- Orley, Machiel van, 129
- Orley, Nicolaas van, 128, 129, 130, 295
- Oste, Jan, 90
- Otho, Jan (zie Oste, Jan)
- Oudenaarde (Eindries)
Rederijkerskamer, 107, 261
- Oudenaarde (Pamele)
De Kersouwe, 94, 140, 181, 207, 237, 240, 244, 261, 274
- Oudenaarde (Ten Baillen), 108
Rederijkerskamer, 107, 261
- Oudenaarde, 43, 62, 78, 92, 102, 103, 107-108, 137, 139-140, 162, 174, 179, 207, 223, 226-227, 228, 256, 275, 278, 290, 292, 298-299, 307, 314
De Jonge Retorike, 261
Ghesellen van der retorike, 48
Kasselrij van, 107
Pax Vobis, 41, 81, 207, 242, 243, 261, 284, 312
- Oudenbosch
De Roos van Jericho, 95, 235, 237, 261, 291, 319
- Oudenburg, 32, 33, 43, 46, 105, 155, 208, 271, 272, 292, 314
De Heilige Geest, 33, 105, 261
Ghesellen van den Cranchbestiers, 33, 34
Royaerds, 33
- P**
- Pallas, 69
- Pamele (zie Oudenaarde (Pamele))
- Panteghem, Dierik van, 124, 298
- Pape, Jan de, 182
- Parma, Alexander van (zie Alexander Farnese)
- Parma, Margaretha van (zie Margaretha van Parma)
- Passie (zie Christus)
- Paulus III, 129
- Perrenot de Granvelle, Antoine de, 115, 137, 294
- Pertcheval, Jan, 66, 69-70, 85-86, 256
- Petegem (zie Deinze (Petegem))
- Peters, Ursula, 28
- Phillipsz., Jan, 211
- Picardië, 47, 48
- Pinksterwonder (zie ook Apostelen), 46, 100, 202
- Pisan, Christine de
Cité des Dames, 58
- Pitt-Rivers, Julian, 223
- Plassche, Jan vander, 75-76
- Pleij, Herman, 11, 13, 28, 34, 35, 89-90, 102, 232, 236, 238, 239, 241, 244, 251, 272
- Polen, 135
- Pontius, Pilatus, 39
- Poperinge, 105, 155, 177
De Langhoirie, 99-100, 177, 261, 272, 308, 313
De Lichtgeladen Kruisbroeders, 94, 97-98, 99, 105-106, 177, 262, 290
De Onverzadigden, 177, 262
De Rooyssche Barbaristen, 177, 262, 307
Emissit spiritum, 262
Reine Cranckbestier, 177, 262, 291
- Porta, Paulus de, 74
- Portugal, 146
- Portugal, Isabella van (zie Isabella van Portugal)
- Prevenier, Walter, 28, 53
- Proosse van Sint-Donaas (zie Brugge)
- Prumbout, Joos, 275
- Pundere, Jacob de, 125, 128
- Putnam, Robert, 13, 220, 253
- Puttere, Jeronimus de, 143
- Putthem, Jan van, 40, 207
- Pypkin, Gheraert, 276
- Q**
- Quaëdypre (zie Kwaadieper)
- Quisthout, Jan, 207

R

Raad van Beroerten (zie Brussel)
 Raad van Brabant (zie Brussel)
 Raad van Vlaanderen (zie Gent)
 Rabelais, François, 36
 Ramakers, Bart, 11, 89-90, 173, 298
 Ramskapelle (bij Veurne)
 Rederijkerskamer, 105, 262
 Regentschapsraad (voor Filips de Schone), 61,
 62, 65, 72
Règles de la seconde rhétorique, 42
 Reid, Dylan, 38
 Reimerswaal
 Sint-Pieters- en Sint-Pauluskerk, 67, 68
 Reninge
 Rein van herten, 262
 Requesens (zie Luis de Requesens y Zúñiga)
 Reynaert, Jo, 28, 232-233
 Rijkhove (zie Kethulle, François van de)
 Rijsenburg
 De Angieren, 133, 134
 Rijsel, 19, 29-30, 31, 33, 38, 43, 47, 48, 217,
 228, 271, 321
 Épinette, 218
 Évêque des fous, 30
 Pape des Gingans, 31
 Peu de sens, 31
 Puy, 48, 276
 Rhetoriciens de la place de Saint Martin, 217
 Sint-Pieterskerk, 30
 Roborst, 107, 140
 Rodoan, Philips de, 295
 Roelants, François, 146
 Roels, Jan, 292
 Roeselare, 282
 De Zebaer herten, 63, 97, 262
 Roey, Jan Van, 124, 295
 Rombouts, Nicolaas, 115, 129, 147
 Rome, 73, 178, 282
 Ronde, Cornelis de, 125
 Ronse, 74, 107, 140, 155
 De Wijngaardeniers, 140, 262
 Laus Deo, 140, 262
 Roosendaal
 De Witte Roos, 262
 Roovere, Anthonis de, 40, 42, 46, 56, 58, 66,
 73, 86, 211, 256, 277, 279
 Lof van den heylighen Sacramente, 211
 Roovere, Jan de, 275
 Rotterdam, 134
 Rouen
 Abbaye des Conards, 38
 Puy de la Conception, 48, 276

Rubrouck (zie Ruibroek)
 Ruddere, Pieter de, 153
 Rudolf II, 184
 Ruibroek
 Het Sacrament, 262
 Ruiselede, 262
 Rumst, Land van, 110
 Rupelmonde, 108, 145, 300
 De Genoeffelblomme, 108, 262

S

Saghere, Christiaen de, 106
 Saint-Omer (zie Sint-Omaars)
 Saksen, Albrecht van (zie Albrecht van Saksen)
 Salomon, 209, 314
 Schavaert, François, de jonge, 142
 Schavaert, François, de oude, 125, 128, 138,
 139, 142, 162, 295
 Schavaert, Nicolaas, 142, 146
 Scheerere, Jan de, 73
 Schelde, 45, 48, 126
 Schelkens, Peter, 146
 Schetz, Melchior, 110
 Schotel, G.D.J., 11
 Schuddematte, Peter, 137-138, 140
 Den Babel van Vilvoorden, 137
 Senlis
 Vrede van (1493), 63, 217
 Seseyn, Dominicus, 303
 Sforza, Bianca (zie Bianca Sforza)
 Shakespeare, William, 15
 Siena, 273
 Silvius, Willem, 134, 137
 Sint-Donaas, Proosse van (zie Brugge)
 Sint-Jakobskapelle
 Achtervroet, 262
 Sint-Jorisbroederschap, 66, 68, 69, 281
 Sint-Kruis-Winkel, 154
 Sint-Niklaas, 108
 De Goudbloem, 101, 108, 179, 262, 288
 Sint-Omaars, 55, 271
 Sint-Pietersheerlijkheid bij Gent (zie Gent)
 Sint-Pieterskapelle
 Rederijkerskamer, 262
 Sint-Truiden, 57, 308
 De Akelei, 262, 274
 De Olijftak, 174, 241, 262, 288, 311, 320
 De Rozenkrans, 262, 274
 Sint-Winok, Abdij van, 292
 Sint-Winoksbergen, 32, 36, 37
 De Baptisten, 37, 97, 99, 262
 De Royaerts, 37, 262
 Kasselrij van, 291

- Mijnen heere van Ghebreke, 37
Mijnen heere van Plattebeurse, 37
Wild van zinnen, 37, 262
- Slijpe
Rederijkerskamer, 262
- Sluis, 32, 33, 44, 62, 63
De Distelbloem, 180, 262
Vrede van (1485), 62
- Small, Graeme, 54, 275
- Smedt, 299
- Smeken, Jan, 66, 69-70, 86, 256
- Smet, Andries de, 73
- Smet, Joos de, 146
- Soly, Hugo, 16, 18, 89-90, 253
- Sonneman, Jaspar, 128
- Spanje, 74, 183-184, 280
- Speakman Sutch, Susie, 282, 294
- Spies, Marijke, 12
- Stabel, Peter, 18, 271
- Staden
De Onnozelen, 100, 106, 203, 262
- Staten-Generaal, 61, 64-65, 85, 175, 180, 184, 192, 284
- Stavele, Pieter van, 106
- Steenmaer, Guillaume, 146
- Steenvoorde, 98, 292
De Ontsluiters van Vreugde, 94, 97, 98, 99, 106, 262, 292
- Steenwerck (zie Steenwerk)
- Steenwerk
De Ongeleerden, 262
- Stekene, 108, 293
Rederijkerskamer, 108, 262
- Stralen, Anthonis van, 110, 137
- Stuttgart, 130
- T**
- Temse, 108
Rederijkerskamer, 108, 262
- Ten Baillen (zie Oudenaarde (Ten Baillen))
- Thaborklooster bij Mechelen (zie Mechelen)
- Thielmans, Pauwels, 116, 117, 126, 294
- Thielt, Joos van, 171
- Thieullier, Johannes, 182
- Tieghem, Jan van, 125, 128, 129
- Tielmans, Gillis, 127
- Tielt, 40, 207, 282
Bespoeit dat bloeit, 262
Sint-Jan-Baptist, 40, 41, 77, 81, 97, 207, 235, 262, 280
- Tienen
De Corenbloem, 262, 274
De Fontaine, 262
- Tis mijn schult, 300
- Titelmans, Pieter, 108, 140, 163, 165
- Tongeren
De Witte Lelie, 262
- Tons, François, 125, 299, 300
- Tons, Guillaume, 125, 300
- Torhout
Rederijkerskamer, 262
- Transfiguratie (zie Christus)
- Transsubstantiatie (zie H. Sacrament)
- Trexler, Richard C., 14
- Triest, Loys van, 146
- Trilleman, Hendrik, 142
- Trio, Paul, 204-205, 212, 303
- Troestenberghe, Nicolaas van, 146
- Tserraerts, Cornelis, 125, 300
- Tserraerts, Jacob, 296
- Tserraerts, Jacques, 142, 296
- Turnhout, 228
De Heibloem, 109, 207, 231, 245, 262, 288, 298, 321
- U**
- Uitkerke
Rederijkerskamer, 262, 292
- Utenhove, Jan, 107, 140
- Utrecht
Bisdom, 67, 281
- V**
- Vadder, Geraard de, 296
- Vaernewijck, Marcus van, 149, 152, 157, 160, 162, 163, 164-167, 256
Berorlicke Tijden, 163
- Valencia, 43
- Valenciennes, 48
Confrérie de Notre-Dame du Puy, 48
- Valkema Blouw, Paul, 138
- Vallegate, Jan vanden, 84
- Van Hulthem-handschrift (zie Hulthem-handschrift)
- Vandenbroeck, Paul, 34
- Veere, 320
- Venetië, 14
- Vennen, Lieven vander, 157, 163, 165-166, 167, 170
- Venus, 69
- Verberckmoes, Johan, 90
- Verenigde Provinciën, 181, 184
- Verhoeven, Petrus, 281
- Verreken, Joachim, 304
- Verrijzenis (zie Christus)
- Veurne, 32, 33, 63, 102, 105, 180, 208, 228, 278, 308

Arm in de beurs en van zinnen jong, 177,
 180, 218, 262, 273, 311
 Arm in de beurs, 79, 106, 209, 262
 Sint-Walburgakapittel, 79, 106
 Van zinnen jong, 63, 79, 106, 262
 Veurne-Ambacht, 57, 63, 102, 103, 104, 291
 Viane
 Rederijkerskamer, 107, 262
 Vianen, Melchior van, 298
 Vilvoorde, 92, 109, 288
 De Goudbloem, 139, 262, 298
 Den Babel van Vilvoorden (zie Schuddematte,
 Peter)
 Vincent, Cathérine, 204-205
 Vlaanderen (contemporain), 11, 12, 13
 Vlaanderen, 18, 19, 25, 27, 32, 33, 35, 39, 44,
 45, 46, 48, 50, 55, 56, 57, 61, 63, 68, 71,
 74, 75, 90, 91, 92, 93, 95, 96-101, 103,
 104, 105, 107, 108, 109, 111-112, 131,
 132, 138, 139-140, 156, 163, 175, 176,
 178-181, 182, 184, 187, 189-193, 197,
 204, 205, 209, 211, 217, 219, 228, 253,
 255, 263, 271, 274, 276, 278, 285, 288,
 289, 290, 291, 302, 307, 308, 311
 Oostelijk Vlaanderen, 37, 39-41, 50, 56,
 209
 Raad van (zie Gent, Raad van Vlaanderen)
 Waals-Vlaanderen, 47
 Westelijk Vlaanderen, 18, 19, 29-38, 40,
 44, 50, 56, 98-99, 106, 189, 208-
 209, 292, 293
 Vlaardingen, 300
 Vleteren, 98, 104
 De Tijdverwachters, 106, 262
 Vlissingen
 De Blauwe Akoleie, 144
 Voghelare, Jan die, alias Hackyn, 129
 Voghelere, Jan de, 129
 Vondel, Joost van den, 173, 181
 Vooght, Gillis de, 304
 Voorhuid van Christus (zie Christus)
 Voormezele
 De Gepijnden in 't herte, 262
 Voort, Jeronimus vander, 133, 135, 136, 144
 Vorsterman, Willem, 73
 Vos, Roeland de, 283
 Vos, Thomas de, 159
 Vredeman de Vries, Hans, 135, 298
 Scenographiae, sive perspectivae, 135
 Vreest den schepper, 145, 300
 Vroe, de, 166, 305

W

Waals-Vlaanderen (zie Vlaanderen)
 Waas, Land van, 101, 103, 108, 179
 Waasland (zie Waas, Land van)
 Waasmunster
 De Corenbloem, 108, 179, 262, 311
 Waasten
 De Avonturiers, 262
 Kasselrij, 291
 Wael, Job vande, 300
 Waite, Gary, 12, 213, 255
 Walschaert, Jean, 296
 Warhem
 Den heere van Toutluyfault, 36
 Warneton (zie Waasten)
 Wee, Herman Van der, 16, 18, 253
 Weeën (zie Onze Lieve Vrouw)
 Weissman, Ronald F.E., 14
 Werken
 Rederijkerskamer, 262
 Wervik, 98, 155, 217, 228, 317
 De Drogaards, 101, 179, 180, 186, 236,
 247-248, 262, 311, 321
 Westelijk Vlaanderen (zie Vlaanderen)
 Westergthem, Melchior van, 160
 Westergthem, Olivier van, 160
 West-Europa (zie ook Europa), 208, 214
 Westkwartier, 63, 98, 103-106, 179-180, 290,
 291, 293, 308
 Wezel, 130
 Wijcke, Gosaart vander, 167
 Willebroek, Kanaal van, 126, 138
 Witte Donderdag (zie Laatste Avondmaal)
 Witte, Jan de, 128, 130, 295
 Wormhout
 De Communicanten, 100, 106, 262, 292
 Worst, Pier, 275
 Wree, Olivier de, 184
 Württemberg, 130
 Wyngaers, Simon, 300

Y

York, 29
 York, Margaretha van (zie Margaretha van York)

Z

Zaamslag
 Rederijkerskamer, 77, 262
 Zandvoort, 180
 Zarlardinghe
 Rederijkerskamer, 107, 262
 Zeeland, 40, 57, 75, 92, 103, 132, 163, 176,
 180, 182, 318, 320

Zeelen, Hendrik van, 142, 299
Zemon Davis, Natalie, 35
Zevokote
 Spade bedocht, 105, 262, 292
Zeven Weeën (zie Onze Lieve Vrouw)
Zevenbergen, 292
Zijpe, Jan vanden, 128
Zijpe, Laureins vanden, 128, 142
Zoete Naam Jezus (zie Christus)
Zottegem
 Rederijkerskamer, 107, 262
Zoutleeuw, 92, 208
 De Leliken uten Dale, 262, 278, 313
Zuidelijke Nederlanden (zie Nederlanden)
Zwitserse gebieden, 58

De rederijerskamers ontstonden in de vijftiende eeuw, in Vlaanderen en Brabant. In deze bijzondere instituties legden gewone stedelingen zich toe op toneel en lyriek. Dat deden ze zowel in besloten kring als publiekelijk, naar aanleiding van ommegangen, marktdagen, vredesvieringen en blijde intredes. Vooral in de zestiende eeuw maakten de rederijerskamers furore, niet in het minst door hun vaak groots opgezette interstedelijke toneel- en refreinwedstrijden.

Deze studie vertrekt vanuit een repertorium van 227 rederijerskamers die tussen 1400 en 1650 in de Zuidelijke Nederlanden werden opgericht. Het bronnenmateriaal biedt nieuwe, vaak verrassende inzichten in het ontstaan van de rederijerscultuur, de sociale achtergrond van de rederijers, de verhouding van de rederijerskamers tot stad en vorst, hun betrokkenheid in de Reformatie en Opstand en, ten slotte, hun veranderende functie in de zeventiende eeuw.

In het kielzog van de rederijers ontwaart de auteur een bijzonder dynamische en in vele opzichten unieke stedelijke cultuur. De vorm en inhoud hiervan werden in grote mate bepaald door een middenklasse van ambachtsmeesters en kleinhandelaars. Zij experimenteerden volop met vormen van religieuze en maatschappelijke zingeving die tegemoet kwamen aan de eigen sociale noden.

Anne-Laure Van Bruaene is postdoctoraal onderzoeker bij het FWO-Vlaanderen en verbonden aan de Universiteit Gent.

www.aup.nl

ISBN 978-90-5356-561-2

9 789053 565612

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS